

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Ռ Ո Ւ Բ Է Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԻՋ-ՑԱՄԱՔԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒ ԿՐԱՅ

Մ. ԱՐԵՒԵԼԵԻ

ԺՈՂՈՎՈՒՐՈՒՄ ԵՒ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

8

Ռ Ո Ւ Բ Է Ն Ի
Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը
(Ա Յ Ս Հ Ա Տ Ո Ր Ի Ն Ա Ռ Ի Թ Ո Վ)

Ռուբէն հայ հասարակութեան եւ յատկապէս ընթերցասէր երիտասարդութեան ծանօթ է առաւելաբար «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» եօթ հատորեայ աշխատասիրութեամբ, որ մեր յեղափոխական յուշագրական գրականութեան մէջ երկրորդի է իր բովանդակութեամբ, դէպքերու եւ դէմքերու առարկայական ներկայացումով եւ հարցերուն վերլուծական մօտեցումով:

Երբ տակաւին չէ գրուած Հայ Յեղափոխութեան ուսումնասիրական պատմութիւնը, երբ այդ պատմական ժամանակաշրջանի մասին թէեւ վաւերական, այսուհանդերձ՝ միայն յուշագրութիւններ կան, Ռուբէնի յուշերը մեզի կը փոխանցեն իր ապրած ու չապրած անցուդարձերու գրեթէ ամբողջական պատմութիւնը, առաւելագոյն հարապատութեամբ եւ գրաւչութեամբ:

Արդարեւ, «իր անպուզական յուշերու հրատարակութեամբ, ան վերակենդանացուց մեր մօտիկ անցեալի դիցազնական սերունդը, անոր ոգին, անոր հերոսական դէմքերն ու գործե-

րը, որպէսզի այդ կերպով հայութեան մէջ վառ պահուի մեր ապատագրական պայքարի կրակը եւ մեր նոր սերունդի համար ստեղծուի ներշնչումի ու նուիրումի մշտահոս աղբիւր մը», ինչպէս կը գրէ Ռ. Դարբինեան:

Ռուբէնի «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» հարուստ են նաեւ Հայաստանի աշխարհագրական շրջաններու վառ ու կենդանի նկարագրութիւններով, որոնք, միախառնուած հայկական ասանդութիւններու եւ պատմական իրողութիւններու, մեզի կը փոխանցեն հայրենի բնաշխարհի հմայքը:

Հայ յեղափոխութեան, հայ ապատագրական պայքարը յաջորդ սերունդներուն փոխանցող մեր պատմա-յուզագրական գրականութեան մէջ Ռուբէնի «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» բոլոր հանգրուանները շօշափող միակ աշխատասիրութիւնն է, որ անանձնական է, ուր ինք կարծէք միայն պատմող է, դերակատար չէ, ինչպէս պիտի ըլլար պատմաբան մը: Իր գործօն եւ ազդու ներկայութիւնը տողընդմէջ, լռելեայն ըզզալի կը դառնայ: Աւելին, կարելի է անվարան ըսել, Ռուբէնի աշխատասիրութիւնը միակ երկն է, որ պատմափիլիսոփայական մօտեցում կը ցուցաբերէ, դէմքեր կը վերլուծէ, դէպքեր կը մեկնաբանէ, յետադարձ ակնարկով ճիշդն ու սխալը կը վերառնէ, դատումներ ու քննադատութիւններ կը կատարէ, ապագայի համար դասեր կը թելադրէ:

Այս բոլորը՝ բացառիկ դիւրահաղորդութեամբ, իւրայատուկ կուռ եւ ազդու ոճով, առանց անելորդաբանութիւններու, առանց դանդաղումներու, որոնք ամենախրթին մտածումներն ու հարցերը դիւրահասկնալի կը դարձնեն: Հայ աշխարհին ու հայ մարդուն իր բազմակողմանի եւ խորազնիւ ծանօթութիւնը արտասովոր արժէք ու կշիռ կու տան իր խօսքին, ինչպէս նաեւ դիտելու, դատելու եւ իր մտածումները պարզ լեզուով փոխանցելու իր կարողութեան շնորհիւ, իր գրութիւնները կը գրաւեն ու կը դրոշմեն ընթերցողը, դիւրասահ ընթերցանութեամբ:

Ռուբէնի բոլոր այս արժանիքները փոխադրուած են նաեւ ի՞նչ այլ գրութիւններուն մէջ, որոնք քաղաքական, ազգագրական, ուսումնասիրական կամ գաղափարաբանական են առա-

ւելաբար եւ որոնք առանձին գիրքով կամ դաշնակցական մամուլին մէջ հրատարակուած են:

«Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» յուշագրութեան մէջ եթէ ի յայտ կու գայ առաւելաբար ֆետայի Ռուբէնը, պինուորական մարդը, իր միւս գրութիւններուն մէջ ի յայտ կու գայ քաղաքականագէտ Ռուբէնը, խորաթափանց, վերլուծող մարդը:

Ռուբէն Դարբինեան, Ռուբէնի յուշագրութեան առաջին հրատարակութեան «Յառաջաբանի տեղ» իր գրութեան մէջ (20 Մարտ 1952) կ'ըսէ հետեւեալը.—

«Կասկած չունիմ, որ եթէ Ռուբէն ողջ մնար, իր ծրագրած 10 հատորներն ալ լոյս պիտի տեսնէին կարճ ժամանակի մէջ: Այս վայրկեանիս, երբ կը գրեմ այս տողերը, ես չեմ գիտեր, թէ մեր սիրելի հանգուցեալ ընկերոջ վաղաժամ մահը ո՞ր չափով պիտի անդրադառնայ իր ամբողջական գործի հրատարակութեան վրայ եւ քանի՞ հատոր կարելի պիտի ըլլայ լոյս ընծայել: Ես գիտեմ, սակայն, որ բացի իր յուշերէն, ան ձգած է ուրիշ ձեռագիրներ ալ այլեւայլ շահեկան նիւթերու մասին: Այդ ձեռագիրներու մէջ է, որքան կ'իմանամ, տպագրութեան համար արդէն պատրաստ ուսումնասիրութիւն մը կ'իլիկիոյ մասին: Բաղձալի է, որ այդ նիւթերն ալ հրատարակուին»:

Այսօր, ի վերջոյ, կ'իրագործուի հրատարակութիւնը Ռուբէնի «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» յուշագրութեանէն վատ աշխատասիրութիւններուն եւ գրութիւններուն, որոնք իբրեւ գիրք կամ իբրեւ յօդուած լոյս տեսած են: Յօդուածներուն համար նկատի առնուած են միայն Հ. Յ. Դ. օրգան «Դրօշակ»ը եւ «Հայրենիք» ամսագիրը: Մէկտեղուած հեղինակութիւնները պիտի կազմեն ներկայանալի ծաւալով երեք հատորներ, որոնք ըլլալով իր վաստակին արգասիքը, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակներ»ուն իբրեւ շարունակութիւն, պիտի ըլլան իր երկերուն Ցրդ, Յրդ եւ 10րդ հատորները:

Ա.- Ռուբէն, Ցրդ հատոր.— Առաջին մաս՝ «Հայաստան միջցամաքային ուղիներու վրայ» եւ երկրորդ մաս՝ մեր կողմէ խորագրեալ «Մ. Արեւելքի ժողովուրդներ եւ երկիրներ», ուր ներկայացուած են սեմական ժողովուրդները:

Բ.- Ռուբէն, 9րդ հատոր.— Թուրքն ու Թուրքիան ինչպէս նաեւ սահմանակից երկիրներ եւ ժողովուրդներ շօշափող գրութիւններ (գիրք եւ յօդուած) :

Գ.- Ռուբէն, 10րդ հատոր.— Հայաստանն ու հայութիւնը շօշափող գրութիւններ :

Հոս պէտք է յիշատակել, թէ Կիլիկիոյ մասին գրութիւնը, որուն կ'ակնարկէ Ռ. Դարբինեան, կարելի չեղաւ ունենալ: Արդեօ՞ք տակաւին ձեռագիր վիճակի մէջ կը մնան իր պաակներուն մօտ, որոնցմէ մէկը առիթով մը կը յայտնէր, որ Ռուբէն բաւական քանակով «թուղթեր» ունի: Յամենայնդէպս, իր «Հայաստան միջցամաքային ուղիներու վրայ» գիրքի առաջին հրատարակութեան վերջաւորութեան, կան ստորեւ տրուած երկու ազդերը, զորս լրիւ կը վերարտադրենք հոս, աւելի ամբողջական գաղափար մը տալու համար իր աշխատասիրութեան մասին:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ՌՈՒԲԵՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ

ԿԻԼԻԿԻԱ, ԱՄԱՆՈՍ, ԱՆՏԻՈՔ

ՈՐՊԷՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՄԲԱՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳՈՅՑ

Պատմա-բաղաձայն ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, որ կը բաղկանայ շուրջ երեք հարիւր մեծադիր էջերէ:

ՌՈՒԲԵՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ

ԿԻԼԻԿԻԱ, ԱՄԱՆՈՍ, ԱՆՏԻՈՔ

ՈՐՊԷՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՄԲԱՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳՈՅՑ

գործը կը բաղկանայ ինը ընդարձակ գլուխներէ: Ստորեւ կու տանք համառօտ բովանդակութիւնը.

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԸ, որ գործին նախաբանն է, կ'ուրուա-

գծէ աշխարհի մայր ճանապարհներէն դուրս գտնուող երկիրներու քաղաքակրթական հսկայ դերը հին դարերէն ի վեր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ Թուրքիա Արաբական դուռներու եւ ճամբաներու վրայ, ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս Թուրքիա հաստատուած ըլլալով Ամանոսի եւ Անտիոքի մէջ, ստացած է անմրցելի առաւելութիւններ թէ՛ իր ապահովութեան համար եւ թէ՛ աշխարհակալական տեսակէտով:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ Արաբական երկիրներու հակազդեցութիւնը, կը մատնանշէ արաբ երկիրներու դժգոհութիւնը Ամանոսի ու Անտիոքի (Սանձաքի) Թուրքիոյ կցումին համար, քանի որ այդ երկրամասի բնակչութիւնը հեռու է զուտ թրջական տարրերէ կազմուած ըլլալէ:

ՉՐՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ Ժամանակագրութիւն Ամանոսի, Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի, կը բաղկանայ քսան ենթագլուխներէ եւ համառօտ կերպով այս երկիրներուն պատմութիւնը կու տայ Ն. Ք. 3000 թուականէն մինչեւ մեր օրերը:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ կը խօսի Սանձաքի մէջ ապրող հին եւ եկուոր ազգերու մասին (ալեւի, քիրտ, հայ եւայլն):

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ Միջազգային շահագրգռութիւնները, կը պարզէ Գերմանիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Ռուսիոյ, Ամերիկայի, Թուրքիոյ, Արաբական երկիրներու շահագրգռութիւններն ու ձգտումները եւ բնիկներու վերաբերմունքը դէպի Կիլիկիա, Ամանոս եւ Անտիոք:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ եւ Ամանոսի, ունի աւելի քան տասը ստորաբաժանումներ եւ կը խօսքի մանրամասնօրէն այս երկիրներու ջրաբաշխութեան, բուսաբանութեան, հանքաբանութեան եւ այլ բնական հարուստութեանց մասին:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ Ամանոսի ծովափերը, ցոյց կու տայ Ալեքսանտրէթի Ծոցին ունեցած միջազգային արժէքը հին դարերէն մինչեւ մեր օրերը:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ եւ վերջին գլուխը՝ Ամանոսի ուղիները, կը նկարագրէ Ֆելի փաշայի եւ Թոփ Պողպի կարեւոր ճամբաները, որոնք մեծ դեր կը խաղան Արեւելքի եւ Արեւմուտքի հարողակցութեանց մէջ:

Անկախ գիրքերէն եւ «Դրօշակ»ի ու «Հայրենիք»ի մէջ լոյս տեսած գրութիւններէն, որոնք բոլորն ալ մաս պիտի կազմեն վերոյիշեալ երեք հատորներուն, Ռուբէն հաւանաբար գրութիւններ ունի օրաթերթերու կամ շաբաթաթերթերու մէջ, որոնց հաւաքումը անկասկած մեծ ժամանակ եւ ճիգ կը պահանջէ, այսուհանդերձ պէտք է մէկտեղուին եւ իբրեւ հատոր հրատարակուին:

Ե. Մ.

Այս հատորին մէջ տեղ գտած են Ռուբէնի հետեւեալ աշխատութիւնները.—

Առաջին մաս

«Հայաստան միջ-ցամառային ուղիներու վրայ» գիրքը, որ իբրեւ հատար լոյս տեսած է 1948ին, Պէյրութ եւ որում սկիզբը դրուած է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը.

Ներկայ Հատորին մաս կազմող նիւթերը, որպէսզի յօդուածաշարք, առաջին անգամ լոյս տեսած են «Ազգակ Շաբաթօրեակ»ին մէջ, 1940ի ընթացքին: Հեղինակը, երբ զտնուեցաւ առանձին Հատորով մը Հրատարակելու յանձնարարութեան ներքեւ, կատարեց իր կողմէ անհրաժեշտ համարուած զանազան փոփոխութիւններ:

Երկրորդ մաս

Մ. Արեւելքի ժողովուրդներ եւ երկիրներ

1.— Սեմական ժողովուրդները, լոյս տեսած «Հայրենիք» ամսագրի 1937 Մայիսի (7) եւ Յունիսի (8) թիւերում մէջ:

2.— Արարական աշխարհի մէջ, լոյս տեսած «Հայրենիք» ամսագրի 1931 Մայիսի (7) եւ Յունիսի (8) թիւերում մէջ: Նոյն խորագրին տակ դրած ենք նաեւ «Սուրիան եւ արարները» վերնագրով գրութիւնը, լոյս տեսած 1931 Յունիսի (9) թիւին մէջ:

3.— Սիոնական աշխարհի մէջ, լոյս տեսած «Հայրենիք» ամսագրի 1931 Մարտի (5) թիւին մէջ:

առ աջի ու մաս

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԻՋ-ՑԱՄԱՔԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒ ԿՐԱՅ

Ա. տպագրութեան կողքը

ՌՈՒՔԷՆ

ԲԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԻՋ-ՅԱՄԱՔԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

ՊԵՏՐՈՒՔ , 1948

ԴԷՊԻ ԱՐԵՒԵԼԲ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Արեւելեան ռազմաճակատին վրայ ի տես հաղարաւոր վերաւորներու եւ դիակներու, զինուորական բժիշկ մը, իր ճակատագրապաշտ տեսութիւնը կը պարզէր, այսպէս.

Փողովուրդներու պատերազմներն ու արշաւանքները կախում չունին մեր գիտակցութենէն եւ հաշիւներէն: Գիտակցութիւնը եւ հաշիւը, յետին թիւով, կու գան փաստաբանելու եղածը, որ կը մնայ անձանօթ հիմնական գիծերուն մէջ: Երկու պատճառներ կարելի է ենթադրել, որոնք մարդկութիւնը կը մղեն դէպի մահ կամ յաղթութիւն: Առաջինը մտածել կու տայ վարակիչ միքրոպի մը մասին, որ պատերազմ կ'առաջացնէ, նախ անասնոցներով մարդը եւ յետոյ զայն զետեղելով հակառակորդ բանակներու մէջ, որպէսզի գիրար յօշոտեն անիննայ: Երկրորդ պատճառը պահուած է մեր ենթագիտակցութեան եւ բնագոյններուն մէջ, որոնք կը

զործեն անկախ մեր հակակշիռէն եւ նոյնիսկ, այնքան կը զօրանան որ իրենց ծառայութեան մէջ կ'առնեն մեր գիտակցական, բարոյական եւ կրօնական աշխարհները: Այսպէսով կը ստեղծուի մարդ անասունը, որ ինքզինք կը զգայ անզուսպ պերմարդ եւ չի նմանիր ո՛չ ներքին բնազդական եւ ոչ ալ գիտակցական գոյակին, երկպառակուած ինքն իր մէջ, ինքզինք հակակշիռու ձգտող:

Հիպոկրատի ճակատագրապաշտ աշակերտը կ'եզրակացընէր. — Պատերազմները անխուսափելի պիտի դառնան, եթէ մարդ անձանօթ մնայ պատերազմի միջոցին եւ անոր շիճուկին: Իսկ երբ պայն չենք գտներ մեր շրջապատին մէջ, պէտք է մտածել, որ ան լուծուած է ու մէկ մարմին կազմած մեր ներքին ու թաքուն աշխարհին՝ մեր ենթագիտակցութեան հետ, տիրապետող դառնալով մեր ամբողջ էութեան վրայ. երկու պարագաներուն ալ, դարմանը հոգեբուժական եւ կամ մանրէաբանական լապարաթուարներուն մէջ պէտք է փնտռել:

Վերոյիշեալ միտքերը, ընդհանրապէս պատերազմի պատճառներու եւ պատասխանատուութիւններու վերաբերմամբ, ապացոյց են միայն բժշկին եւ իր տգիտութեան կամ թերահաւատութեան: Տրուած բացատրութիւնը կը թուի մակերեսային, ո՛չ լրիւ եւ ոչ ալ սպառիչ իրերախառնումի (osmose) կամ ներմղումի (endosmose), կազերու ցրումի (diffusion) կամ վանողական եւ ձգողական ուժերու օրէնքներուն նման: Պատմութեան թելադրած օրէնքները վիճելի եւ խորհրդաւոր կը մնան. օրինակ, կ'ըսեն.

— Կենսատարածքի պակասն է պատերազմի պատճառը.

Այս օրէնքը, որ կ'արդարացնէ հիթլերականութեան եւ Ֆաշականութեան գործելակերպը, չի համապատասխաներ Ռուսաստանին, որ ամենէն աւելի կը ձգտի երկիրներու զբաւման: Թէպէտ կենսատարածքի կարիք չունի, սակայն կը մնայ ամենէն կուուղանը ազդերուն մէջ:

— Կարիքը եւ ազգատութիւնը աղբիւր են պատերազմներու.

Եթէ կարիքաւորները իրենք զիրենք կ'արդարացնեն պա-

տերազմելով, հարուստ ազգերն ալ կ'առարկեն իրաւամբ, որ ուտելով կը բացուի ախորժակը: Եւ նկատելի է, որ հարուստ երկիրները աւելի պատերազմատենչ են, քան աղքատ ազգերը:

— Քաղաքակրթական գերակայութեան տեմպն է պատճառը.

Բայց քաղաքակրթութեան տենչ չունեցող մոնկոլները, թաթարները, թուրքերը աւելի պատերազմատենչ եղան, քան Իրան, Չինաստան եւ ուրիշ ժողովուրդներ:

— Կրօնական-քառոյական դաստիարակութիւնն է պատճառը.

Թէպէտ քրիստոնէական դաստիարակութիւնը, բարոյականութիւնը դէմ են պատերազմին, բայց Նազովրեցիի հետեւորդները եղան աւելի բարբարոս, աւելի պատերազմատենչ քան իսլամները, որոնք չեն ժխտեր պատերազմը: Ո՛չ մէկ կրօն եւ ոչ մէկ դաստիարակութիւն ծնունդ չտուաւ րսպանական, դերմանական պատերազմի այն դաժանութեան, զոր յայտնաբերեցին կաթոլիկ եւ բողոքական վերոյիշեալ երկիրները իրենց մարդասիրական վարդապետութիւններով:

— Յեղային յատկութիւններն են պատճառը պատերազմի.

Այս վարկածն ալ խախուտ է իր հիմքին մէջ, որովհետեւ արհեստով զինուորական նորվեկիացիք, սկանտինաւցիք, զուիցերիացիք դարձած են հանդիսատես պատերազմներու, իսկ լամաներու օրինակով դաստիարակուած, խաղաղ և բարի մոնկոլները եղան ամենահզօր պատերազմատենչ աշխարհակայներ:

Ուրիշներ ալ կ'ըսեն, — անհատները, ժողովուրդներու առաջնորդներն են պատճառը պատերազմներու, յեղաշրջումներու. — Ի հարկէ անհատի դերը արհամարհելի չէ, բայց զայն կարելի չէ համարել միակ պատճառը. Ճենկիզ մը, Հիթլեր մը, Լենին կամ Մակեդոնացի մը եղած են մէյ մէկ ներազդակներ (catalyseur) եւ առաջ բերած ժողովուրդներու շերտաւորումներ, բիւրեղացումներ եւ հակամարտութիւններ: Բայց ամէն մէկ ներազդակ անկարող եւ անար-

ժէք է, եթէ գոյութիւն չունին անհրաժեշտ պայմանը եւ տարրը. վերոյիշեալները անկարող եղան տարրը ստեղծելու: Անոնց առաւելութիւնը բնական մարդկանց վրայ այն է, որ կը լսեն աւելի յստակ անծանօթ տարրի ձայնը. կեղծ պէտք չէ համարել Հիթլերի խոստովանութիւնը, թէ ինքը ներշնչուով կ'առաջնորդուի. բայց ո՞վ է ներշնչողը, ո՞ւր կ'առաջնորդէ եւ ինչո՞ւ. — այդ իրմէ դուրս է արդէն:

Եթէ փորձենք մէկ յայտարարի բերել հին աշխարհի ընդհանուր պատմութիւնը, կարելի է հանել հետեւեալ եզրակացութիւնը, որ հաշտ կ'ընթանայ Ֆիզիքական օրէնքներուն, մթնոլորտային կամ ծովային հոսանքներուն.

ա. Աշխարհամաս մը որ լեցուած է տարասեր (hétérogène) տարրերով, խոռվայոյզ վիճակ պիտի ունենայ այնքան ատեն, որ այդ բազմացեղ տարրերը առնեն մէկ տեսակարար կշիռ. ինչպէս կազերու մէջ կը տեսնենք:

բ. Երկու աշխարհամասեր: Մէկը ինքնաբաւ, երջանիկ, որ հարեւան է մէկ այլ աշխարհամասի, ուր քորիչիլիական դատարկութիւն կը տիրէ եւ դժբախտ է: Առաջինը կը ձգտի լեցնելու երկրորդը եւ իր երջանկութիւնը կը բաժնէ դժբախտին հետ, իր տեսակարար կշիռը նուազեցնելու գինով:

գ. Բոլոր ցամաքամասերը միասին առած, որոնք կը կազմեն հին աշխարհը՝ Ասիան եւ Եւրոպան, ենթակայ են մէկ օրէնքի: Եւրոպա կը ձգտի «դէպի արեւելք տարածուելու», իսկ Ասիան «դէպի արեւմուտք»: Ինչպէս երկու հակառակ հոսանքներ:

դ. Այդ հոսանքները կ'երթան ճշգրտած ուղիներով:

ե. Այս հոսանքներուն արգելք չեն կրնար ըլլալ ո՛չ դատողութիւնը եւ ոչ ցանկութիւնը: Արգելքներ են անապատները, անմատչելի լեռները, խոր գետերը, ծովերը եւ մարդկային կորովը:

Աշխարհի պատմութիւնը, ազգերու տնտեսական կեանքը, անոնց պատերազմները եւ մրցակցութիւնները կատարուած են եւ կը կատարուին Յ—Ա ճամբաներու վրայ, որոնք պիտի կազմեն մեր խորհրդածութեանց նիւթը:

Ի հարկէ, այս ակնոցով եթէ մօտենանք հարցին՝ պա-

տերազմներու եւ ազգերու տեղաշարժութեան ու անոնց պատասխանատուութեան հարցերը, ոչ միայն կը դառնան դժուար յուժելի այլեւ կ'առնեն միստիք կերպարանք, անլուծելի, անբարոյնելի, ճակատագրային եւ անպատասխանատու բնոյթով: Իրականին՝ պատերազմները եւ ժողովուրդներու տեղաշարժները միստիք եւ անբացատրելի են նոյնքան, որքան ձուկերու եւ թռչուններու տեղաշարժները, կենդանիներու պատերազմները եւ արշաւանքները, որոնք յաճախ նոյնքան աղետայի (catastrophique) են, նոյնքան արիւնահեղ, որքան մարդկանց մօտ: Գուցէ մենք ալ անոնց պէս ենք պատերազմներու եւ տեղաշարժներու տուն, այն տարբերութեամբ միայն, որ անոնք կը դործեն առանց գիտնալու եւ փաստարանելու կամ փորձեր րնելու. իսկ մենք կը փորձենք ասանց գտնելու բուն պատճառը. որովհետեւ, եթէ ուզենք զայն գտնել կարող պիտի ըլլայինք պատերազմը սպաննելու եւ խաղաղութիւնը վերջնականապէս հաստատելու աշխարհի վրայ:

Հին աշխարհի պատերազմներու պատմութիւնը իր ընդհանուր գիծերով վերացական նկարագիր կը ստանայ, երբ ազատագրուած ենք հին ժամանակներու հոգեբանութենէն: Ակամայ հարց կու տանք — ինչո՞ւ եւ ի՞նչ նպատակի յանգելու համար այս բոլորը եղան. թէպէտ այս հարցերու շուրջն է, որ մատենագիրներ ամենէն շատ կը խօսին եւ կը փաստարկեն: Այդ փաստերուն մէջ կը տեսնենք մէկ բան պակաս, խորհրդաւոր եւ ոչ սպասիչ. եւ ասոր համար է դուցէ, որ կը ստեղծուին աւանդութիւններ, աստուածացման պաշտամունքներ բոլոր այն աստիճաններուն շուրջ, որոնք առաջնորդած են ժողովուրդները անծանօթ պատճառներով, անծանօթ նպատակներու համար: Աղերքանդը Մակեդոնացին սովորական մարդ չէ մինչեւ օրս ժողովրդական երեւակայութեան մէջ, այլ մէկ աստուած, որ եկած էր առաջնորդելու ազգերը: Ճենկիդ Սանը՝ Աստուծոյ մէկ պատուհասն է մինչեւ օրս. իսկ Հիթլերը նոյնպէս աստուածացու է իր կենդանութեան... եւ ո՞վ գիտէ, թէ իր մահէն վերջն ալ, պիտի չհամարուի ժողովուրդներու երեւակայութեան մէջ, Աս-

տուժոյ Պատուհասը: Այս աստուածացումները հետեւանք չեն միայն մարդկային հոգիի ծարաւին ուժի երկրպագութեան, այլեւ անոր, որ այդ ուժերու բարբարոսութիւնները ներդաշնակ են դացած մարդու ենթադիտակցութեան բնազդներու մղումին, որոնք թաքնուած են գիտակցական մեր աշխարհի քողին տակ:

Մենք պատմութենէն կրնանք ճշգրիտ փաստեր հաւաքել, թէ ո՞րտեղէն եւ ի՞նչպէս եւ որո՞ւ միջոցով այս կամ այն կարեւոր պատմական դէպքը կատարուեցաւ, թէ ո՞ր ճանապարհներով ան զարգացաւ, թէ ո՞ր վայրերուն մէջ ձախողեցաւ կամ յաջողեցաւ: Իսկ ինչ կը վերաբերի, թէ ինչո՞ւ ան ստեղծուեցաւ եւ ո՞վ ստեղծեց, թէ ի՞նչ էր անոր ստեղծման նպատակը, կը մնայ վիճելի եւ խորհրդաւոր:

ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Եւրոպական եւ ասիական տափաստանները մէկ ամբողջութիւն կը կազմեն: Ուրախան լեռնաշղթան այն անջրպետը չէ, որ կարողանայ գանձնք երկուքի բաժնել: Երկու ցամաքներու ինքնորոշումը աշխարհալրական չէ, այլ՝ մարդկային ովկիանոս մըն է ձ) միլիոն քառ․ քիլոմետր տարածութեամբ: Ինչպէս ովկիանոսներու մէջ մշտատեւ կամ պարբերական հոսանքներ կան այլեւայլ ուղղութեամբ, նոյնպէս ալ յիշեալ ցամաքամասերուն վրայ կան պատմական ճանապարհներ, որոնց շուրջը հիւսուած է մարդկային հին եւ նոր պատմութիւնը:

Երկու ճակատ գոյութիւն ունեցած է հին աշխարհի մէջ․ մէկը, Մայրագոյն Արեւելքէն, Ալթայի շղթայի երկայնքով կը հասնի մինչեւ Իրան եւ Արաբիա, Թուրանո-արաբական յորջորջումով: Միւս ճակատը՝ Մլուս-եւրոպական, կ'երկայի Մոսկուս-Վիեննա-Պոլիս: Այս ճակատներու մէջ ինկած

20 միլիոն քրիստոնեացիները տարածութիւնը այն ասպարէզն է, ուր իրարու կը բախին ճակատները փոխադարձ յաջողութիւններով եւ ձախողութիւններով: Այս տարածութեան վրայ կը գտնուին այն բոլոր ուղիները, որոնց վրայով Ասիան եւ Եւրոպան կը դարձնուին իրարու, մէկը՝ «դէպի արեւմուտք», միւսը՝ «դէպի արեւելք» նշանաբանով: Այս ճակատումներուն հետ բաղդատած, պատերազմները տնայլէճեր են միայն: Այս ճակատներու մրցակցութիւնները ազդակ հանդիսացած են աշխարհի հիմնովին փոփոխութեան: Հին պետութեանց կործանումը, հին ազգերու եւ քաղաքակրթութեանց ոչնչացումը, նոր ու հօր կայսրութեանց, նոր ժողովուրդներու եւ նոր բարքերու զարուստը այս ճանապարհներով եղած է:

ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՍԻՊԵՐԱԿԱՆ ՃԱՄԲԱՆ

Միպերական ճամբան Պայքայէն յետոյ Ալթայի լեռնաշղթային զուգահեռ կը մտնէ Արեւմտեան Միպերիոյ տափաստանները, կ'անցնի Ուրալը եւ կը հասնի Վոլկա, ապա մտնելով Եւրոպայի տափաստանները կ'անցնի Մոսկուան, հասնելու համար Կարպատները եւ Բելզանդիոն:

Այս ճամբով էր, որ եկան աշխարհաստան հոնները, ջնջեցին իրենց հանդիպած ազգեր եւ պետութիւններ, եւ ուրիշներ քշեցին դէպի Արեւմուտք: Եւ փոթորիկի նման խառն ու շփոթ բրին ողջ հին աշխարհը: Կարպատներու մէջ իրենց թափը կոտորուեցաւ, կանգ առին, Հունգարիան իբրեւ վկայ թողնելով իրենց երկար ճամբորդութեան: Արեւելքէն այդ ճամբով անոնց յաջորդեցին շատերը, խաղախները, որոնք դէպի հիւսիսի անտառները քշեցին սլաւները. պուլկարները, որոնք պոկուած Վոլկայէն, եկան կանգնեցան Բիւզանդիոնի պատերուն տակ. ալանները, որոնք հասան Կարոյոս Մեծի երկիրները. գրաշխները, պեջնէզները նոյն ճանապարհներով առաջնորդուեցան եւ Թուրքոյ մէջ մեծ կայսրութիւն ստեղծեցին: Մոնկոլներու պետը՝ ձենկիզ Պան իր ազդեցութեան տակ առնելով թաթարները, նոյն հետքերով

ճամբայ հասնեց իր Ջուջի անուն զաւակը, որպէսզի ոչնչացրնէ Կանկալիս, Կալչակ իշխանութիւնները եւ սլաւական պետութիւնները, որոնք իբրեւ ստուեր կը մնային Քրեւի, Մոսկուայի շրջաններուն մէջ: Վոլկայի ափերուն, ներկայ Ստալինկրատի մօտերը, Պաթին կառուցեց իր տարօրինակ մայրաքաղաքը անիւներու վրայ ամրացուած, Ոսկի Հորդայի (որուն իշխանութիւնը կը հասնէր այրուած Մոսկուայէն եւ Քրեւէն աւելի հեռուները, մինչեւ Վարչաւա) ոտքերուն առջեւ: Բոլորը ստրուկ էին, մինչեւ մոնկոլներու աշխարհածաւալ կայսրութեան տապալումը, Թոնքինէն սկսած մինչեւ պալթեան ջուրերը:

13րդ դարուն, Մոնկոլ կայսրութիւնը ոչնչացաւ, բայց Արեւելքի յատկապէս մեր զէպի Արեւմուտք կանգ չառաւ: Ոսկի Հորդայի ժառանգորդը, որ Անկիթմուրն էր, տիրեց ձենկիզի պետութեանց վրայ մինչեւ 14րդ դարու կէսերը: Այդ թուականներէն յետոյ, առաջին անգամ ըլլալով, անտառներու մէջ ապաստանած սլաւ ցեղեր դէպի արեւելք նշանաբանը կ'առնեն եւ Խոյն ճանապարհներով, ուրկէ մոնկոլները եկած էին զիրենք ստրկացնելու համար, կ'արշաւեն Կապակ Երմակներու առաջնորդութեամբ: Իվան ԱՏեղէն յետոյ, մինչեւ այսօր, այս ճանապարհը կը սուսանայ աստիճանաբար, եւրոպական ցեղերն են անոր վրայ երթեկողները: Յիշեալ ուղին արշիականացած է, երկաթուղին իր երկու ժանիքներով կը հասնի մին՝ Վլատիվոսթոք, միւսը՝ մինչեւ Ծանկհայ: Այս ճանապարհը այսօր գուտ ուսուսական պէտք է համարել, քանի որ անոր 10,000 քրիստոնեացի երկարութեան վրայ սուսերն են զերակշտոյր թիւով թէ՛ որակով: Այդ ճամբու միայն մէկ անկիւնը, որ Մանչուրիան կը կազմէ, մնացած է խոցելի, բռնուած դեղին ցեղի բազուկներուն մէջ: Եթէ այդ բազուկը այնքան ուժեղ ըլլայ, որքան Իվան ԱՏեղիներ, «դէպի Արեւելք» ուսու նշանաբանը արժէքագուրկ կը գտնուայ: Իսկ եթէ Թուրքիան այնքան զօրանայ, որ յաջողի չկարգեցնել Մանչուրիոյ, Չինաստանի, Քորէայի ուժերը, այդ ճամբուն վրայ, այլեւս «դէպի Արեւմուտք» սարսափելի վտանգը ընդմիջտ վերացած կարելի է համարել:

ՄՈՆԿՈՒ -- ՊՈԼՍԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Երկրորդ ճամբան Մոնկոլեան-Ալթայեան շղթային զուգահեռ կը հասնի մինչև Մամարզանդ եւ Մերվ, ապա երկուքի բաժնուելով կ'երթայ Հնդկաստան՝ Աֆղանստանի վերայով, միւսը դէպի Թեհրան, հասնելու համար Պոլիս՝ Էրզրու մի կամ Պաղտատի վերայով: Այսօր Մերվը կապուած է երկաթուղապիծերով, մէկ կողմէ սիպերիական մայր դծին, միւս կողմէ Կասպից ծովուն եւ հիւսիսէն ուղղակի՝ Մոսկուային. սրով երեք կարեւոր երակներով միացուած է ուսական կեդրոնին:

Մոնկոլական-պոլսական ճանապարհը կ'ընթանայ Սեւ եւ Կասպից ծովերու հարաւէն. իր կլիմայով եւ փոխադրական միջոցներով աւելի յարմար է քան սիպերիական ուղին եւ այս առաւելութեան համար շատ հին ժամանակներէն սկըսած եղած է ամենէն աւելի գործածուածը, ոչ միայն հեռուոր Ասիայի խորքերուն, այլեւ Հնդկաստանի հետ կապ պահելու համար: Այս ճանապարհի վրայ են բարդաւաճած հին աշխարհի քաղաքակրթութիւնը եւ կայսրութիւնները: Ո՛վ տիրած է այս ճամբաներուն յաջողած է դառնալ ամենահզօրը, ամենարարչաւաճը եւ ամենաքաղաքակրթուածը:

Այս ճամբաներուն վրայ զարգացած են Բարեւոնը, Ասորեստանը եւ Պարսկաստանի Արեւմեան հարստութիւնը: Վերջինս մեծցաւ, զարգացաւ եւ տարածուեցաւ Զինաստանէն, Հնդկաստանէն մինչեւ Պոլիս եւ մինչեւ ողջ Արարիա: Կասպից ծովը դարձուց ներքին լճակ մը միայն: Յետոյ երեւան եկան մակեդոնացիք, որոնք առաջին եւ վերջին անգամ ըլլալով պարտութեան մատնեցին Արեւելքը 333 թուին Ն. Ք. Իսոսի ճակատամարտով: Այնուհետեւ մակեդոնացիներու յաջորդող Սելեւկեան հարստութիւնը տիրեց Եւրոպայէն սկսած մինչեւ Հնդկաստան եւ Զինական Պարիսպները:

Սելեւկեաններուն յաջորդող ո՛չ Հայաստանը, ո՛չ Հոռմը եւ ոչ ալ Բիւզանդիոնը (թէեւ ջանացին տիրել Արեւելքի յիշեալ ճանապարհին) չյաջողեցան անցնիլ Եփրատն ու Տիգրիսը: Մինչդեռ Պարթեական եւ Սասանեան հարստութիւն-

ները այս ծանօթ ճանապարհով վերականգնեցին իրենց տիրապետութեան սահմանները Թուրանի եւ Իրանի վրայ, մինչեւ Եգիպտոս եւ Հապեշիստան, մինչեւ Հնդկաստան եւ Զինաստան. չկարողացան սակայն հասնիլ ճամբու վախճանին գիտեղուած Պոլիս քաղաքին:

Նախապատմական շրջաններէն մինչեւ 7րդ դարը միայն արիական ժողովուրդներն էին այդ ճանապարհի տէրն ու տիրականը: Անապատներէն դուրս եկող արաբները խորտակեցին Սասանեան իշխանութիւնը, տիրապետեցին ճանապարհներուն եւ շուտով հասան Կեդրոնական Ասիա եւ աւելի հեռուները, իսկ միւս կողմէ՝ Հնդկաստան: Մեծ կայսրութիւն մը ստեղծեցին եւ ուղղուեցան արեւելքէն դէպի արեւմուտք. տիրապետեցին մինչեւ Պոլիս գուտները եւ Ափրիկէի վրայով մինչեւ Ֆրանսայի հարաւը: Արաբական մեծութեան առանցքը կը կազմէր յիշեալ ճանապարհը, որու պաշտպանութեան համար արաբները Ալթայի թուրանական ժողովուրդներէն առատօրէն կամաւորներ ներածեցին, որպէս զինուոր կայսրութեան արաբական զորքերու համար: Այդ զինուորները, հետագային ներսէն պիտի պայթեցնէին սեմական փիթիսարի կայսրութիւնը: Հակակոչուելու համար իրանեան ժողովուրդները, խրախուսեցին խրամութիւն ընդունած թուրանական տարրերը, որոնք լեռներէ պոկուած ձիւնագունդերու նման ողողեցին ճանապարհի ամբողջ երկայնքը:

1000 թուականներուն, արաբ քարոզչութեան հետեւանքով Կեդրոնական Ասիոյ մէջ իսլամ անուան տակ կը կազմուին թուրանական պետութիւններ, որոնցմէ Խորեզմի իշխանութիւնը արդէն սկսած էր կլանել ողջ Կեդրոնական Ասիան եւ Իրանը: Սելճուկները Պաղտատի եւ Էրզրումի ճանապարհներու վրայ հեծած՝ հեղեղի նման կ'առաջանան, կը սրբեն Հայաստանը, Անդրկովկասը, կը մտնեն Բիւզանդական կայսրութեան սահմանները եւ կ'ողողեն Փոքր Ասիան. րացի Պոլսէն եւ շրջակայքէն, կը դառնան անոնց կալուածները: Կը ստեղծուին Իկոնիոյ, Գարամանի սուլթանութիւնները: Արաբները այլևս ներկայ չեն զլիսուոր այդ ճամբուն վրայ, ինկած են Սելճուկներու դանակին տակը. ճամբու

վրայ, իրրեւ յիշատակ հին հին դարերէն, մնացած են միայն կղզիացած հայկական իշխանութիւններ: Մօտաւորապէս նոյն պայմաններուն տակ Անդրկովկասի մէջ ալ խարխուլ դոյութիւն մը կը պահէ Վրաստանը:

Բիւզանդիոն արդէն 11րդ դարու վերջերուն սկսած էր իր մահուան օրերը ապրիլ. անոր անկումը համազօր պէտք է համարել Եւրոպայի թէ՛ ծովային եւ թէ՛ ցամաքային դուռներու լայն բացման՝ իսլամութեան եւ թէ՛ թուրանականութեան առջեւ: Սուրբ Երկիրներու փրկութեան հարցը կը յաջողի համախմբել բաժան-բաժան եղած Եւրոպան: Վտանգը դիմադրաւելու համար «դէպի Սուրբ Երկիրները, դէպի արեւելք» նշանարանները կ'առնեն:

Այդ շարժումը, որ Խաչակիրներու Արշաւանք անունը կը կրէ, աւելի քան մէկ միլիոն մարդ ոտքի հանեց: Այդ թիւը, որ քանիցս աւելի էր քան մոնկոլականը, բաւ էր աւելի երկարատեւ եւ հաստատուն ապահովութիւն ստեղծելու արեւելքի արշաւանքներու դէմ, եթէ նուազ ունենար եսասիրական նպատակներ եւ ընդդրկէր աւելի լայն հորիզոններ: Ետեւ թողնելով մէկ խարխուլ կամուրջ, Բիւզանդիոնը սկստաւ լատիկ մէճէրով եւ իր կողքին թողած իրրեւ վտանգ թուրանական դարձած իրրուներ, հազիւ կարողացաւ 150 տարի յարատեւել՝ սահմանափակուելով Միջերկրականի ծովափներով, մինչեւ Եփրատ — ուր պիտի կուլ երթար մէկ կողմէ մամուլը, միւս կողմէ սելճուկ ուժերուն, 1264ին:

Հետուոր Մոնկոլիոյ մէջ նոր ոյժ մը ծնունդ կ'առնէ եւ յենուած ճանապարհին գլխին, կը հասնի մինչեւ Ծայրամաս, Պոլսին: Ճենկից Խան դէմ է կրօնական նախապաշարումներուն, թէեւ ո՛չ իսլամ եւ ոչ քրիստոնեայ, սակայն նպատակ ունի քանդել եղած իր հասկցած պետական կազմը ստեղծելու համար երկրպագներին վրայ: Զազատայի, Օգատայի եւ Թուրուհիի ձգից հողը դէպի արեւելք տանող ճամբաներու վրայէն վերացնելու հիտան, Տանդուտ, Սունդ, Եունան եւ Քուրկա շինական պետութիւնները, անոնց տեղ մոնկոլ իշխանութիւն հաստատելու առաջադրութեամբ: Զուլի գաւազին եւ թոռանը Փաթիին յանձնեց հիւսիսային ճամբան,

որ կը հասնի Մոսկուա: Լրիւ իրազործեցին ձենկիզի բաղձանքը, մոնկոլական աշխարհին միացնելով Խաչակրական ուղիւնտարի ափերէն մինչեւ Կեղերոնական Եւրոպա: Ճենկից ինք անձամբ ընտրեց միջին ճանապարհը, որ կը տանի մինչեւ Հնդկաստան Միջերկրականի վրայով: Արշաւանքի ընթացքին ոչնչացուց եւ ջարդեց Թաթարստանը. վերապրողները տեղահանեց եւ իրրեւ ստրուկ գործածեց բանակին մէջ: Իր բանակներուն առջեւ կանգնող Կարա Կիթա կայսրութիւնը, որ կ'ընդդրկէր Ուլղուր թուրքեստան (ներկայ թուրքեստան ընտանաւորները) արմատախիլ ըրաւ եւ ժողովուրդի մեծ մասը ջարդեց: Մտաւ Խորեզմի մեծ կայսրութեան սահմաններուն մէջ, որ իսլամական պետութեան մը դիմադրի՞նք ըստացած էր արարներէն ետք: Գրուեց եւ իր հողերուն կցեց Սասանեան երկիրները. ապա անցաւ Հնդկաստան: Բանակներուն մէկ մասը ուղարկեց դէպի Արեւմուտք, դէպի Թեհրան, Էրզրում եւ Պաղտատ: Արեւմտեան պետութիւններէն եւ ո՛չ մէկը ըմբռնեց օրրատօրէ ուժնացող ուժի միջազգային արժէքը: Քրիստոնեայ պետութիւնները կը զբաղէին միսիսկի արտադրով, սրպէսպի Աւեստարան բացատրեն անկրօն այս ժողովուրդին: Իսլամները նոյնպէս հողերոսկաններ ճամբայ կը հանէին Գուրանի իմաստութիւններուն տեղեակ դարձնելու համար անկրօնները: Բացառութիւն կը կազմէին Կիլիկիոյ Ամբատ եւ Հեթում իշխանները, Հիւսիսային Հայաստանէն՝ Աւազ եւ Վրաստանէն՝ կարգ մը իշխաններ, որոնք սկիզբէն լաւ հասկցած էին մոնկոլական ազդակի կարեւորութիւնը: Քաղաքական գետնի վրայ մոնկոլներու հետ պաշտպաններուն հետ: Ենտրհիւ իրենց քաղաքական իմաստութեան նուազագոյն վնասով ազատեցան, հակառակ այն իրողութեան որ վերոյիշեալները բնակութիւն հաստատած էին ներխուժողներու խաչածեման կէտերուն վրայ:

Այս գրութիւնը Ասիոյ մէջ տեւեց մինչեւ Լենկթիմուր, որմէ յետոյ գլխաւոր ճանապարհը անցաւ երեք նոր տէրերու ձեռքը: Պոլսէն մինչեւ Իրանի սահմանը, իր կարեւոր կայաններով՝ Էրզրումով եւ Պաղտատով միասին մնաց թուր-

քիոյ : Պարսկաստանի բաժին ինկաւ բովանդակ Իրանը , մինչեւ Մերվ-Թեհրան կայանով : Իսկ Մերվէն արեւմուտք եղած ճամբու հատուածը , մինչեւ Զինաստանի սահմանը բաժին ինկաւ թուրանական եւ մոնկոլական իշխանութեանց :

19րդ դարու կէսերէն սկսեալ Ռուսաստան , Խրիմի պարտութեամբ կորսնցուց ամէն յոյս դէպի Պոլիս առաջանալու , այն ատեն ուշադրութիւնը կեդրոնացուց Պոլսոյ ճանապարհներու արեւելեան ծայրերուն վրայ : Իր տիրապետութիւնը հաստատուն հիմքերու վրայ դնելէ ետք , Մոնկոլիայէն մինչեւ Սեմիպալատինսկ (նախկին Կարա Կիթա) իջաւ դէպի հարաւ-արեւմուտք թուրքմենիստանեան Պուխարա , Խիվա խանութիւնները . գրաւեց ողջ թուրքեստանեան շրջանները եւ հասաւ Փամիր , մինչեւ Աֆղանստանի ու Իրանի սահմանները : Երբ կանգնած էր մի քանի քայլ հեռու Հնդկական սահմաններէն , անոր դէմ ցցուեցան ո՛չ միայն Աֆղանստանի եւ Իրանի դժուարութիւնները , այլեւ իրեն առջեւ կանգնած գրտաւ Բրիտանական կայսրութիւնը , առաջիններու կողքին : Նոյն դժուարութիւնները եւ արգելքները կը ցցուէին իրեն դէմ Հնդկաստանի դուռներուն տակ , ինչ որ հանդիպած էր Պոլսոյ պատերուն դիմաց : Բայց այս ճակատին վրայ արդէն ունեցած էր մէկ կարեւոր յաջողութիւն : Անոր ձեռքն էին ձենկիդ Խանի եւ Լենկթիմուրի բնազաւառները , այսինքն Պոլիս-Մոնկոլիա ճանապարհի երեք քառորդը : Իրեն չէին սուլեր տալ մէկ քառորդը՝ Թեհրան-էրզրում-Պոլիս եւ Գանտաւար-Հնդկաստան տարածութիւնը : Անգլիոյ հետ չկռուելու համար հարկադրուեցաւ ընդունիլ Աֆղանստանի , Իրանի անձեռնմխելիութիւնը : Աֆղանստանի եւ Իրանի անկախութեան եւ հողային ամբողջականութեան պահպանման գաղտնիքը կը պտնուի ստեղծուած կացութեան մէջ : Այլ բառերով , յիշեալ երկիրները իրենց անկախութիւնը պարտական են Անգլիոյ ներկայութեանը , Հնդկաստանի մէջ :

Այսօր սովետները այս երկրորդ ճամբուն վրայ հիմնած են Թիւրքմենիստանի Ուզբեկստանի , Ղազախստանի , Տաճիկըստանի հանրապետութիւնները , որոնք որպէս մաս ԽՍՀՄ-ի թեւեւ վէճի առարկայ չեն : Այնպէս որ Պոլիս-Մոնկո-

լիա ճամբու երեք-քառորդ երկարութիւնը մարտուած պէտք է համարել սովետներուն կողմէ : Վէճի եւ պայքարի առարկայ մնացած է միայն այդ ճանապարհի մէկ քառորդ մասը , — Իրանի սահմանէն Թեհրան , մինչեւ Պոլիս , ուղիղ գծով շուրջ 2000 քիլոմէթր երկարութեամբ , — որուն կեդրոնը կը պտնուի էրզրումի շրջանը :

ԼՈՆՏՈՆ - ՍՈՒԷՋ - ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ - ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ԱՐԵՒԵԼՔ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Խաչակիրները 13րդ դարէն սկսեալ ծովն են թափուած եւ հեռացած ասիական ցամաքամասէն : Կիլիկիան Հայաստանը 1376ին արդէն զոյսութիւն չունէր եւ Եւրոպան այլեւս առեւտրական կապէն իսկ կտրուած էր Ասիոյ հետ : 1453ին Մուհամէտ Բ. սուլթանը գրաւեց Պոլիսը : Այսպէսով Եւրոպան կորսնցուցած եղաւ վերջին կայանը Ասիոյ մէջ : Փակուեցան Ասիոյ դուռները Եւրոպայի դիմաց եւ Արեւելքը յաղթականօրէն կանգնեցաւ Վիեննայի պատերուն առջեւ : Հիւսիսային Մոսկուա-Սիպիր Ասիոյ ճանապարհները , ուրկէ սրալ ցեղերը քայլ առ քայլ կ'առաջանային դէպի Արեւելք , ո՛չ մէկ օգուտ ունէին Արեւմտեան եւ Կեդրոնական Եւրոպայի համար : Ռուսաստան իր հաշուին , առանց սեւէ պետութեան օգնութեան , կը բանայ իր ճամբան դէպի Արեւելք , որ նոյնքան ամբայցուած էր , որքան Պոլիսը թուրքերուն կողմէ :

Կեդրոնական Եւրոպան պարտուած է իր «Դէպի արեւելք» նշանաբանին մէջ , բայց ո՛չ վերջնապէս : Առասպելական Ասիոյ տիրապետութեան տենչը կը խոփէ հողին : Փակ ճանապարհները , Եւրոպայի ժողովուրդները կը մղեն ճարտարութեանց . եւ ահա դուրս կու գայ մէկ յանդուզն Գոլմուս , որ արձամարհելով երկրագունդի ձեւի մասին եզրած նախապաշարումները , կը փորձէ միշտ դէպի Արեւմուտք նաւարկելով Արեւելք երթալ Հնդկաստանի ճանապարհը գտնելու համար : Կը հասնի , վերջնապէս , Երազա՛ծ ցամաքամասը , աւելի՛ ընդարձակ , աւելի՛ հարուստ , քան իր

երեւակայածը՝ բայց Հնդկաստան չէր, այլ նոր աշխարհ մը, որ հետապայսին կոչուեցաւ Ամերիկա:

Գոլոմպոսի ձեռնարկը Եւրոպայի տուաւ ո՛չ միայն կենսատարածք, այլեւ ծառայեց իբրեւ հատու միջոց խորտակելու ծովերու մասին գոյութիւն ունեցող նախապաշարուածները: Փորթուկալական, Ֆրանսական, սպանական եւ հետագային ալ անգլիական նաւեր բախտ որոնելու համար կը սկսին ճամբորդել Բարեյուսոյ հրուանդանի վրայով դէպի Հնդկաստան եւ աւելի հեռուները, մինչեւ Զինաստանի ափերը, մինչեւ Աւստրալիա, Զերանտա, որոնք անձանօթ էին նոյնիսկ ձենկիկ Սանի: Այս երկիրները հիւսիսէն պաշտպանուած են Թիպէթի եւ Հիմալայայի անանցանելի լեռնաշղթաներով եւ Կոպիի անապատներով:

Ասիոյ ժողովուրդի հարստութիւնը, ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնը, համարեա թէ անհասանելի են եղած հին ու նոր մտղկութեան համար, ցամաքային այն ճանապարհներով, որոս մատնանչեցինք վերը:

Ասիական այս երկիրները տեսած էին սելեւկեանները, մանկոյնները եւ արարները, բայց չէին տեսած եւրոպական բազմաբնու ժողովուրդներ, որոնք ցամաքը թողած կու գային ծովու ճամբով, որոնց դէմ անկարող էին կռուելու ո՛չ փիղերով, ոչ ալ նետ ու աղեղով: Եկած էին անկուշտ վաճառականներու նման. ամէն մէկ գրասենեակ սպայակոյտի վայր կը, ամէն մէկ նաւահանգիստ՝ մէկ բերդ, ուր կը հատարուէին ապրանքները սչինչ արժէքով, ճամբուելու համար իրենց տեղերը:

Եւրոպան կը հարստանար, կը հզօրանար ի հաշիւ Ասիոյ մէջ ունեցած բազմամիլիոն նոր հպատակներուն. բայց այս գրութիւնը վերջ գտաւ Ֆրանսական յեղափոխութենէն յետոյ, Եւրոպա հարկադրուած եղաւ իրաւունքները փոխանցելու Անգլիոյ, որ հետեւողական կերպով, մէկըմէկու ետեւէն Ասիայէն դուրս քշեց միւս պետութիւնները, անոնց նըսաճումներուն վրայ կազմակերպելու համար Բրիտանական կայսրութիւնը:

Անգլիան առանց ցամաքային որեւէ ճանապարհ ունենա-

լու, ծովային ճամբաներով կարողացաւ ասիական մէկ մեծ կայսրութիւն ստեղծել, որուն տարածութիւնը 7 միլիոն քառ. թիւմեթրի կը հասնի. սպարանակչութիւնը՝ շուրջ 400 միլիոնի: Փաստօրէն ամբոցելի մնաց: Եթէ Ասիոյ հարաւը կան տակաւին Ֆրանսական, հոլանդական եւ փորթուկալական գաղութներ, մօտ 100 միլիոն հպատակներով, շնորհիւ Անգլիոյ բարեացակամութեան է: Իրենց գոյութեան պահպանման համար, կամայ թէ ակամայ պարտաւոր են դառնալ արբանեակներ Բրիտանական կայսրութեան: Հնդկաց ովկիանոսը զարձած է անգլիական լիծ:

Անգլիոյ մտահոգութեան առաջին առարկան կը կազմէր գաղթապետութեան հետաւորութիւնը Մայր Երկրէն: Բարեյուսոյ հրուանդանի ճանապարհով, — զոր ամենակարճը պէտք է համարել, — կայսրութեան ծայրամասը կարելի էր հասնիլ 30 հազար թիւմեթր կտրելով: Ժամանակի եւ ծախսի անհաշիւ վատնում...: Այս մտահոգութիւնը փարատելու գտնուիլը պարզեց մերտինանտ տը Լրսեփս: Տարօրինակ ճակատագրով, յատին ցեղերու յախտն երեւակայութեամբ եւ յանդիմութեամբ գտած էր Ասիոյ ծովային ճամբան, բայց Անգլիա, շնորհիւ կազմակերպչական տաղանդին, յաջողեցաւ ձեռնարկը սեփականացնել, որուն իբրեւ հետեւանք Ֆրանսացիները եւ ուրիշներ կոչուեցան, հետո՛ւ Հնդկաստանէն եւ Արեւելքէն: Տը Լրսեփս, հակառակ անգլիացիներու ցանկութեան եւ թշնամական վերաբերումին, կը նախաձեռնէ Սուէզի ջրանցքի բացման: Սուիսի Իսմայիլ եւ Նուպար Փաշա օժանդակ կը հանդիսանան Տը Լրսեփսի, իրենց բարեացակամութեամբ: Մէկուսն նպատակն էր Ֆրանսական շահերու ապահովութիւնը, միւսինը՝ Եգիպտոսի բարգաւաճումը: Եթէ նախատեսէին, թէ ջրանցքը ի վերջոյ պիտի ծառայէ Բրիտանական կայսրութեան ամբապնդման, թերեւս չձեռնարկէին...: Ինչ արժէքը գղջումէն: Սուէզի ջրանցքը փաստօրէն զարձած է Բրիտանական կայսրութեան առանցքը: Եգիպտոս ձեռք բերու տնտեսական առաւելութիւններ, բայց կորսրնցուց իր վեհապետութիւնը:

Սուէզի ջրանցքը պետութիւններու կազմութեան, տըն-

տեսութեան, քաղաքական եւ մշակութային կեանքի մէջ աւելի մեծ յեղափոխութիւն առաջ բերաւ քան բոլոր յեղափոխութիւնները միասին վերցուցած: Միջերկրական ծովը, որ նախապէս լիճ մըն էր կոյր աղիքի պէս երկարած, դարձաւ կամուրջ հեռուոր Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ: Հին աշխարհի մէկ միլիառ մարդկութիւնը կապուեցաւ կէս միլիառ եւրոպական եւ օփրիկեան բնակչութեան:

Սուէզը երկու անգամ աւելի կարճ է քան Հնդկաստանի նախկին ճամբան. Տը Լըսեփսի ճամբան կարելի է համարել Ասիոյ ճանապարհներու թաղուհին. նոյնիսկ ձենկիզ Խանի ճամբաները ինկան ստուերի մէջ: Ճանապարհներու թաղուհին կը կազմէ առանցքը Բրիտանական զաղթապետութեան:

ԿԱՅՍԵՐԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՍԻՈՅ ԺԱՄԲԱՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Տեսանք, թէ երեք մայր գիծեր կան Ասիոյ հետ կապուելու կամ զայն տիրապետութեան տակ առնելու համար.

ա.՝ Մոսկուա-Վոլկա-Մայրապոլսն Արեւելք գիծի մէկ ժանիքը կը հասնի Սախալին, Ճափոն, իսկ միւսը՝ Փեքին, Հոնկ Քոնկ:

բ.՝ Լոնտոն-Սուէզ-Հնդկաստան-Սինկափուր ճանապարհի մէկ ծայրը կը հասնի, մէկ կողմէ Չեյանտա, իսկ միւս ծայրը Փեքին եւ Հոնկ Քոնկ:

Մէկ կողմ թողնենք երրորդ ճանապարհը. սակայն ընդգծենք հետեւեալ ուշադրաւ կէտերը անոնց մասին.

Առաջին ճանապարհը ամբողջապէս կը գտնուի Մոսկուայի տրամադրութեան տակ: Սառուցեալ գօտիի եւ Կոպիի անապատներու արանքով առաջանալուն չնորհիւ, ոչ մէկ արտաքին վտանգի ենթակայ է եւ ոչ ալ իր ընթացքով կրնայ սպառնալ որեւէ մէկ ժողովուրդի, բացի ղեղին ցեղէն՝ Ճափոն եւ Չինաստան:

Երկրորդ ճանապարհը Լոնտոն-Մայրապոլսն Արեւելք, որ

ամբողջութեամբ ծովերու վրայ է, կը դռնուի Անգլիոյ ձեռքը: Եւ քանի որ Անգլիոյ նաւատորմիղն է ամենէն ուժեղը, ուրեմն այդ ճամբան եւս որեւէ արտաքին վտանգի ենթակայ չէ: Անոր միակ հաւանական վտանգը դեղին ցեղն է: Ասկէ պէտք է եզրակացնել, թէ յիշեալ ճամբաները իրարու հակասող չեն, այլ իրար լրացնող: Հետեւաբար, անոնց տէրերը բնական դաշնակիցներ պէտք է ըլլային իրարու, քանի որ երկուքին ալ սպառնացող վտանգը նոյնն է՝ Դեղին Ցեղը, շուրջ 500 միլիոն հաշուող թշնամի բանակ մը:

Աշխարհադրական պայմաններու յիշեալ տրամաբանական թերադրութեան կը համապատասխանեն անդլո-ոուս քաղաքական փոխարարութիւնները, Մայրազոյն Արեւելքի մէջ: Անգլո-ոուս գործակցութիւնը Մայրազոյն Արեւելքի մէջ ճշմարիտ դաշնակցութիւն մըն է եւ հակամարտութիւնը՝ երկուսիսկան: Դարերու ընթացքին, Սիպերիոյ վրայով դէպի Մայրազոյն Արեւելք ոուսերու առաջացմանը Անգլիա ոչ մէկ արդեօք չէ դրած, այլ նոյնիսկ խրախուսած. նոյն վերաբերումը ցոյց տրուած է նաեւ Ռուսիոյ կողմէ Անգլիոյ դէպի Մայրազոյն Արեւելք յառաջացման հանդէպ: Պոքսէրներու շարժումը, որ հիմքին մէջ հակառուս եւ հականգլիական բնոյթ ունէր եւ Դեղին Ցեղի ազատագրումը կը պահանջէր անգլո-ոուս աքսանէն, խեղդուեցաւ անգլո-ոուս նախաձեռնութեամբ եւ ուժով: Թէեւ 1905ին Անգլիա դաշնակից էր Ճափոնի հետ, բայց ոուս-ճափոնական պատերազմի ժամանակ, նոյնքան բարեացակամ եղաւ Ճափոնի, որքան ոուսերուն:

1914ի պատերազմի վախճանին կարգադրութիւնները եղան ի վնաս Չինաստանի եւ յօդուտ ոուս-անգլիական յառաջխաղացման, եւ 1939ի պատերազմին, թէեւ Ռուսիա պատերազմի մէջ չէր ձափոնի դէմ, բայց 1943ի Գահրէքի ժողովին մէջ, ուրիկ կը բացակայէր Ռուսիա, նկատի առնուեցան ոուսական շահերը Մայրազոյն Արեւելքի մէջ՝ Փոր Արթիւրի, Մանչուրիայի եւ Գորէայի: Ոչ թէ միայն Մոսկուան սիրաշահեալ, այլեւ անոր համար, որ ձափոն դարձած էր առանցքը դեղին վտանգին եւ չինական այդ հողերուն մէջ

Ռուսիոյ ներկայութիւնը զսպիչ ոյժ էր, մասամբ զուգահեռ անգլիական եւ ամերիկեան շահերուն: Մայրազոյն Արեւելքի մէջ մեր յիշած տարիական երկու ճամբաներու վրան ոուս-անգլիական թշնամութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենայ այնքան ժամանակ, որքան կայ ու կը մնայ դեղին ցեղին վտանգը:

Դեղին վտանգը երեւակայական չէ, այլ իրական: Կը կազմակերպուի եւ կազմակերպիչներու զլխաւոր ազդակներն են այն ճնշիչ ազդեցութիւնները, որոնք կու գան երկու կայսրութեանց այդ երկու ծովային եւ ցամաքային ճամբաներու վրայով: Արդեօք այդ ճամբաներով կարելի՞ է վտանգը չկարգացնել: Տարակուսելի է եւ երբ այդ անհնար ըլլայ, այն պարագային սպասելի է, որ օր մը այդ ոյժը պիտի բուսեցնէ իր մէջէն մէկ նոր ձեւակից խան, որ պիտի կարողանայ հոսանքը դէպի ետ դարձնել եւ այդ երկու ճամբաները պիտի գտնան Արեւմուտքի դէմ գործելու համար: Արդէն թէ՛ Մուսոլինիի եւ թէ՛ Հիթլերի ծրագրերը այդ էր, ճափոնները դարձնել «արիական» ծագումի տէր՝ եւ Հասկէլիստանի լիոներուն կանգնած զոյգ առաջնորդները կը դիտէին «արիական» նոր ցեղերու զարուստը մինչեւ Աֆրիկէ եւ Սուէզի ջրանցքը:

Երբ կ'ըսենք, թէ Մոսկուայի եւ Լոնտոնի ձեռքը եղած Ասիոյ այդ երկու ճամբաներուն վրայ արտաքին վտանգ չըկայ, բացի դեղին ցեղէն, պէտք չէ հասկնայ այն իմաստով, թէ արտաքին ուժերը դո՛ւրս են եղած կայսրութեանէն եւ վտանգ չկայ Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ համար. այն հանգամանքը, որ Ասիոյ ճանապարհներուն մենաշնորհը երկու կայսրութիւնները՝ Մոսկուա եւ Լոնտոն իրենց վրայ վերցուցած են, ողջ Եւրոպան բնդվիմալիս դարձուցած է այդ մենաշնորհին:

Երկու գասի կարելի է բամբել Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հակասակորդները.

ա. — Պետութիւններ, որոնք տուաւ կամ պակաս շահով իրենք եւս ունին աշխարհակալական միտումներ:

բ. — Ժողովուրդներ, որոնք ինկած են այդ ճանապարհներուն վրայ եւ բնկճուած՝ ստեղծուած երկու կայսրութեանց միջեւ:

Առաջիններուն մէջ պէտք է դասել Ֆրանսան, որ դեռեւս Սուէզի ջրանցքի բացուելէն առաջ յանձին Նափուէդոնի հասկըցաւ, թէ Անգլիոյ ոյժը Արեւելքի մէջն էր, ուրեմն նախ եւ առաջ պէտք էր մտանդել Անգլիոյ արեւելեան ուղիները: Այդ իսկ մտահոյութեամբ, անձամբ կազմակերպեց արշաւանք դէպի Նիպոտոս, յամաքային ճամբով Հնդկաստան հասնելու համար, սակայն ձախողեցաւ: Զանազ Սպանիոյ մէջ մտանդել ձիւղայթարը, նոյնպէս ձախողեցաւ: Առաջարկեց Ռուսիոյ գրաւել Հնդկաստանը, ձախողեցաւ: Փորձեց գրաւել Աքիան՝ Հայֆայի մօտ, կարողանալ անցնելու համար Արեւելք, բայց յաղթուեցաւ Ահմէտ Պուշէէն: Զախողանքները համակերպութեան չտարին Ֆրանսան: Ֆրանսա պայքարը կը շարունակէ մինչեւ օրս Անգլիոյ ճամբաներու մենատիրութեան եւ Ասիոյ միայնակ տիրապետութեան իրականութեան դէմ: Այս պայքարի ընթացքին, Ասիոյ մէջ ձեռք բերաւ Հնդկաչինը եւ անոր յարակից հողամասերը. այդպէսով դարձաւ առաջապահը Զինաստանի դէմ: Կարողացաւ անգլիական լիճ դարձած Հնդկաց ուղիանոսին մէջ ձեռք բերել Մատակասքարը եւ ձիւղութիւն, թէեւ արդիւրեցաւ անոր հաստատուել Սուտանի մէջ, Ֆաշոտայի դէպքը «Խիւրիմացուիւն» համարելով: Կարողացաւ Թունուզ, Ալճերիա, Ռիֆ եւ Մարոք հաստատուել եւ իրաւունքներ ունենալ Թանճէ, Ալճեսիրաս, իբրեւ հակակշիռ ձիւղայթարի ռազմական մենատիրութեան դէմ, բայց այս բոլորը որ Անգլիա զիջեց բարեացակամութեամբ, չէին կրնար նուազեցնել նորին վեհութեան մենատիրութիւնը Ասիոյ իր ճանապարհներուն վրայ: Ֆրանսան իր հակակշռով եւ կայսրութիւն կազմելու տենչով մտաւ այնպիսի բաժնետիրական մէկ ընկերութեան մէջ, ուր հարցերը կը լուծուին բաժնետոմսերու թիւին համաձայն, որոնցմէ, սակայն, չէր կրնար ունենալ մեծ քանակով. որով Ֆրանսայի դրամազուլուխը պիտի ծառայէր միայն մեծ բաժին ունեցողին. մեծ բաժինը՝ անգլիական նաւատորմիդի եւ բոլոր զինուորական կէտերու գերակայութիւնն էր, որուն չկարողացաւ հասնիլ եւրոպական նաւաչինարարական վազքը:

Ֆրանսայի օրինակով Գերմանիա, Աւստրիա, Իտալիա եւ ուրիշներ փորձած են բաժնետէր դառնալ կամ վերցնել Անգլիոյ մենաշնորհը Սուէզի ճանապարհներէն:

Գերմանիան էր, որ նախորդ պատերազմին փորձեց Թուրքիոյ օժանդակութեամբ հասնիլ մէկ կողմէ Հնդկաստան, միւս կողմէ Սուէզ, բայց ձախողեցաւ: Երկրորդ անգամ այս պատերազմին ջանաց մտանդել ձիւղայթարը Սպանիոյ օգնութեամբ, ձախողեցաւ: Իտալիոյ օգնութեամբ Մալթան մտանդել ուզեց, բայց ձախողեցաւ: Պենկադի, Թրիփոլի հիմք առնելով երկու ուժերը միասնաբար արշաւեցին դէպի Սուէզ, բայց չարաչար ձախողեցան: Հապելիտան հիմք առնելով ուղեցին փակել Կարմիր ծովը հարաւէն, ժամանակաւոր յաջողութեան վերջ ձախողեցան: Յաջողութեան լուրջ գրաւականներ ցուցադրեց Գերմանիոյ դաշնակից ձափոնք, արշաւելով մինչեւ Հնդկաստանի գլուխները, գրաւելով Ալքսանդրիաէն մասեր, Սինկափուրը գլուխը, բայց ան ալ ձախողեցաւ:

Այսօր Արեւելեան Եւրոպան եւս յանձինս սովետներուն, շահագրգոռութիւն ունի Թանճէի, Պենկադիի, Սուէզի եւ իտալական դադութներու վերաբերմամբ, ինչպէս ցոյց կու տան Մոլթթովի եւ մամուլի յայտարարութիւնները, բայց անոնք դեռեւս զործնական բնասորութիւն առնելէ հեռու եւ աւելի շուտ մէկ մէկ պլլրֆներ են, որպէսզի Ռուսիա կարողանայ ձեռնամերձ, այլ ասպարէզներու մէջ, հարկադրել Անգլիան՝ դիջումներ կատարելու:

Այս յիշեցումները ցոյց կու տան, որ Անգլիա իր ձեռքը եղած ճամբաներուն վրայ իրեն դէմ ունի ողջ Եւրոպան: Այս միացեալ ճակատը զարդ անկարող է եղած Բրիտանական կայսրութեան տառնցքին մնաս տալու, բնդհակառակն, այդ ճակատը պատճառ է կարծես, որ Անգլիա յարատեւ աշալըրջութեան մէջ ըլլայ. եւ ամէն մէկ մտանդ անցնելէ վերջ, իր «առանցքի» թերութիւնները ստուգելով, նոր փոփոխութիւններ առաջացնէ աւելի եւ աւելի ամրացնելով զայն, անխոցելի դառնալու համար:

Անխոցելի դառնալու տաղին պայմանը ջրային ճամբա-

ներու վրայ նաւային զերակչութիւն, արագութիւն եւ թընդանօթներու հետարձակութիւն ունենային է: Եւ այս բանին վրայ կեդրոնացուցած է իր ուշադրութիւնը: Անոր ոյժը զերազատ է բոլոր հակառակորդներու գորութիւնը միասին վերցուցած: Երկրորդ, հետու մնալու համար ջրային ճամբաներուն՝ ցամաքէն սպառնացող վտանգներէն, անոր հիմնական մտահոգութիւնը եղած է խլել բոլոր այն կէտերը, որոնք հետուէն կամ մօտէն կրնան վտանգել ջրային ճամբաները եւ անոնց գուպահետ գացող հողամասերը, բաւարարելով տեղացիները եւ իր հակառակորդները, պայմանաւ որ անոնք որեւէ միտա բերելու հնարաւորութիւն չունենան կայսրութեան առանցքին: Ինքը՝ Օսմանեան կայսրութեան բարեկամ մնալով հանդերձ, չհանդուրժեց թուրքիոյ Գերմանիոյ հետ բարեկամութեան, երբ վտանգը պարզ եղաւ Սուէզի ջրանցքին համար, պատժեց իր բարեկամը անկէ բաժնելով արաբական երկիրները, իրրեւ անկախացած պետութիւններ:

Փրանսա սպառնական զիրքը լքած Անգլիոյ դէմ, երբ ցանկացաւ սահմանափակել իր պահանջները «քաժնետէր» ըլլալու ձգտումով, շահեցաւ անգլիական ճամբաներու վրայ բազմաթիւ հարուստ գաղութներ. նոյնիսկ Սուրիա, Լիբանան ու Կիլիկիա: Բայց երբ Փրանսական (Վիշի) կայսերական ձգտումները արթնցան եւ Գերմանիոյ հետ գործակցութեան նշանները ի յայտ եկան, յիշեալ գաղութները, այս կամ այն ձևով խրուեցան ու յանձնուեցան տեղացի ժողովուրդներու վեհապետութեան: Իտալիա, որ Անգլիոյ թոյլտուութեամբ մեծցաւ, հաւատարակ շուրջը համար Փրանսան եւ Կեդրոնական Եւրոպան, սակայն, երբ վերջին պատերազմին ապացուցեց, թէ կրնայ ե՛ւ վտանգ դառնալ իր առանցքին վրայ, անկէ խլուեցան Երկրորդական (Dodécanèse) կղզիները եւ յանձնուեցան Յունաստանի. իսկ մնացածներն ալ անպայման այնպիսի կերպարանք պիտի առնեն (իրեն ըլլան եւ կամ մէկուէն), որ վտանգ չկարողանայ դառնալ իր կայսերական ճամբաներուն: Այս հարցերու շարքին մէջ են թէ՛ Սուտանի եւ թէ՛ Պաղեստինի հարցերը, որոնք անշուշտ ի-

րենց լուծումը պիտի ստանան: Բայց լուծում կրնան ստանալ միայն այն պարագային, երբ նպաստեն Անգլիոյ առանցքի ապահովութեան:

Ռուսիան ալ կրնայ հետապային վտանգ դառնալ, թէեւ, մինչեւ այսօր թշնամանք ցոյց չէ տուած գործնականօրէն: Միայն մէկ յանցանք է գործած Ռուսիան... որ իջած է Կովկասեան լեռներէն եւ հասած Արաքս, գրացի գտնալով Անգլիոյ առանցքին: Եւ ստոր համար է, որ երբ Ռուսիա յաջողեցաւ Կարսն ու Արտահանը գրաւել 1878ին, ապահովութեան համար իրրեւ հակակշիռ այդ յատուցեցման, Անգլիան ալ Կիպրոսը առաւ, հակառակ ազդերու ինքնորոշման սկզբունքին, քանի որ Կիպրոս յանակոն է եւ Յունաստանի պատաղրոզն ալ Անգլիան, ազդերու ինքնորոշման սկզբունքով: Այդ սկզբունքը Կիպրոսի մէջ չէր կրնար գործադրուիլ, քանի Ռուսիա կը սպասնար Անգլիոյ առանցքին, Միջերկրականի արեւելեան աւազանին մէջ:

Բնիկ ժողովուրդներու (որոնք կը գտնուին Բրիտանական կայսրութեան առանցքին վրայ) ճակատագիրը ճշդորոշուած պէտք է համարել. անոնք պիտի ըլլան թոյլ վիճակի մէջ, ոյժ չունենան այնչափ, որ կարողանան իրենց սեփական կարողութեամբ խորտակել առանցքը, որուն վրայ յենուած է 500 միլիոննոց պոպուլատիւնը: Սակայն պէտք է ըլլան այնքան ուժեղ, որ կարողանան պաշտպանել իրենց պետութեան սահմանները, առանց յենարան դառնալու Անգլիոյ հակառակորդներուն: Կր թոյլաբարուի ունենալ ամէն պատուութիւն իրենց ներքին կեանքին մէջ, երկու վերապահութեամբ — բոլոր զինուորական կէտերը անմիջականօրէն պիտի զիջուին իրրեւ ապահովութիւն, կայսրութեան առանցքին. եւ իրենց արտաքին քաղաքականութեան մէջ պիտի ըլլան արբանեակ Անգլիոյ շուրջ: Այս վիճակը ձեռնտու է թոյլերուն, բայց անհաճօյ մեծ ախորժակներ ունեցողներուն:

Տարբեր ճակատագիր ունի ուստական Մոսկուա — Մայրապոյն Արեւելք ձոնապարհը: Ոչ մէկ արտաքին ոյժ անոր տիրապետելու ձգտումը չի յայտնարեւր, որովհետեւ ան-

մատչելի է բացի իր երկու ծայրերէն, բոլորին համար: Կարելի է գրաւել զայն Մոսկուան եւ Վոլկան եւ կամ Զինաստանը ձեռք ձգելով: 1812ին Պոնափարթ փորձեց գրաւել Մոսկուան, կարողանալու համար Անդլիան ծունկի բերել: Գրաւեց Մոսկուան, բայց Վոլկան շառնելուն համար պարտուեցաւ: Երկրորդ փորձը կատարեց ձափոն 1905ին մտնելով Մանչուրիա, բայց չհամարձակեցաւ աւելի առաջ երթալ Մոսկուայի ճանապարհով: Զախողեցաւ իր թիկունքի թուլութեան պատճառով: Երրորդ փորձը կատարեց Հիթլեր, հակառակ Պիզմարքի կտակին: Հասաւ Մոսկուա, հասաւ Վոլկա, բայց պարտուեցաւ զօրավար ցուրտէն եւ ցեխէն: Արդ, Ռուսիոյ ճամբան ապահով է, որքան ժամանակ ան ոտքի վրայ է: Անոր գլխաւոր պաշտպանը տարածութիւնն ու բնութիւնն են: Այդ ճամբու երկայնքին բնիկները կրնային փտանդ ներկայացնել: Ատոր դիմաց ունի իր ներքին քաղաքականութիւնը, որ մահաբեր է նման փորձերուն հանդէպ: Անոր նշանաբանը կարելի է բնորոշել մէկ խօսքով «ՌՌՄԱ-ՅՌՄ»: Շատէն քիչ մնացած ժողովուրդները, միայն մէկ էլք ունին ապրելու համար.— ռուսաճալ. եւ Ռուսիոյ յառաջապահը հանդիսանալ: Այդպէս էր ձենկիդ Պանի քաղաքականութիւնը, որ գրական արդիւնք տուաւ...: Ներկայիս ժառանգականօրէն կը շարունակուի Ռուսիոյ կողմէ:

Ասիոյ եւ Եւրոպայի երկու մայր ճանապարհներու դրութեան նկարագրութիւնը, իրական կացութիւնը եւ մրցակցութիւնները կը հասցնեն մեզ հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

ա.— Որ «Դէպի Արեւելք» նշանաբանը երկու ճամբաներու վրայ լրիւ իրադրո՞ւած է: Եւ Արեւելքը իր «Դէպի Արեւմուտք» նշանաբանով պարտուած:

բ.— Յաղթութեան արդիւնքը մնացած է հիւսիսային կողմի Ռուսիոյ ձեռքը եւ հարաւային կողմը՝ Անգլիոյ:

գ.— Որ, այս երկու կայսրութիւնները փոխադարձաբար ո՛չ շահ եւ ոչ ալ հնարաւորութիւն ունին երկու ճանապարհներու տիրապետութեանց համար մրցելու. եւ անոնց շահե-

րը կը զուգադիպին այդ երկու ճամբաներուն վերջաւորութեան վրայ:

դ.— Որ, թէեւ ամբողջ Եւրոպան դէմ է երկու կայսրութեանց մենատիրութեան, երկու մայր ճամբաներուն վրայ, բայց անկարողութեան է մատնուած: Եւ տուեալ պայմաններու մէջ իրերու կացութիւնը պիտի մնայ այն, ինչ որ ներկայիս կայ:

ե.— Որ, իրերու կացութիւնը կրնայ փոխուիլ, երբ երկու կայսրութիւնները ներքին պատճառներով փլուզուած են: Թարկուին, երբ անոնք իրարու բախին, երբ դեղին ցեղը կարողանայ զլուխ բարձրացնել անցեալի նման, երբ գիտութիւնը անարժէք դարձնէ ծովային եւ օդային ոյժը:

Բայց այս եզրակացութիւնները ճիշդ պիտի ըլլային, եթէ միայն այդ երկու մայր ճամբաները նկատի առնենք եւ նկատի չառնենք երրորդ ճանապարհը, որու մասին ոչինչ խօսեցանք, բայց որը կը փոխէ թէ՛ ընդհանուր կացութիւնը եւ թէ՛ այդ երկու կայսրութեանց փոխյարաբերութիւնները: Աշխարհի կարգերու փոփոխութեան, երկու կայսրութեանց կայունութեան եւ տապալման բանալին կը գտնուի Պոլիսէրզում-Թեհրան-Մայրաքոյն Արեւելք եւ Հնդկաստանի ճամբուն վրայ, որուն մասին առանձին պիտի անդրադառնանք:

ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԸԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՍԽԱԼԸ

1940ի սկիզբները ծանր օրեր էին, երբ Անգլիա միայնակ էր մնացած: Օրերու հարց կը համարուէր Եգիպտոսի անկումը: Յունաստանի մէջ ծովն էին թափուած Անգլիոյ ուժերը, Մալթան եւ Ճիպրալթարը յուսահատ պայքարի մէջ էին, Գահիրէի փոքրիկ բանակը կը սպասէր աւելի մահուան, քան թէ յաղթութեան: Անգլիական սպայակոյտի անդամ եւ ինժե՛ր բարեկամ գնդապետ մը կասկածով կը դիտէր իմ հանգստութիւնը ընդհանուր մտահոգութեանց մէջ եւ երբ կը հաւաստիացնէի, որ նոյնիսկ եթէ Եգիպտոսէն քշեն եւ ծովը թափեն ինչպէս Տունքերքի կամ Սինկափուրի մէջ,

դարձեալ ոչ մէկ աղէտ... բանի որ ձեզ դաշնակից է Հիթ-
լերը ներշնչող «նախաինամութիւնը», որ սխալ ճամբայ ցոյց
կու տայ Ֆիւհրէրին. ի վերջոյ պիտի կործանի եւ դուք պի-
տի յաղթէք, եթէ եղած «պլիցներէն» չահաբեկուիք:

Մայիս ամսուն զիս կանչեցին դիւաւոր սպայակոյտէն եւ
հետեւեալ հարցումները ուղղեցին. — Ենթադրենք թէ Օլգոս-
տոս ամիսն է... թէ Ռուսիա մեզի հետ է, թէ դուք Հիթլեր-
րի տեղը, առանց աստուածային ներշնչման... ինչ ճամբով
պիտի ջանայիք մեզ եւ Ռուսիան խորտակել:

Հարցերը վերադական էին, քանի որ, այլ տուեալներ,
բացի Ռուսիոյ հաւանական իրենց կողմը լինելու զրութենէն
չէր տրուեր:

Տուած գրաւոր զեկուցմանս միտքերը հետեւեալներն
էին.

ա) Եթէ Հիթլերի տեղը ըլլայի, պիտի զգուշանայի մըտ-
նել Ռուսիա, այլ պիտի պաշտպանուէի.

բ) Ամբողջ Եւրոպան, զոր գրաւած էի, պիտի ջանայի
սիրաշահիլ եւ բանակներս այնտեղ թեթեւցնել.

գ) Պիտի շուղել Անգլիա մտնել, այլ դբաղեցնել զինք.

դ) Ափրիկէէն զորքերս գուրս պիտի քաշէի եւ թողէի
Իտալիոյ տնօրինութեան.

ե) Ռուսիա պիտի հաւաքէի Պալքաններուն մէջ եւ առա-
ջին հերթին մտնէի Պոլիս.

զ) Յառաջխաղացման երկրորդ քայլս պիտի ընէի զէպի
էրզրում.

է) Երրորդ քայլս պիտի ընէի հաստատուելու համար Ա-
մանոս, Քերքուկ, Թուրիզ, Պաքու.

ը) Զորքորդ քայլս պիտի ընէի հասնելու Թեհրան, Քա-
պուլ եւ Մերզ եւ երբ այդ յաջողէի, նոր պիտի մտածէի Ա-
մանոսէն Սուէզ եւ Պասրայէն ու Քապուլէն Հնդկաստան իջ-
նելու մասին: Իսկ երբ Մերզէն հասնէի Վոլկա, այն ատեն
միայն հրաման պիտի տայի Ռուսիա մտնելու:

Ի հարկէ այս մտադրութիւնը նորութիւն չէ եւ իմ գլխէն
հնարած չէի. այդ համապատասխան է նախորդ պատերազ-
մին հետապնդուած ծրագրին, որ թոյլ կերպով իրագործ-

ուեցաւ թուրք եւ գերման հրամանատարութեան կողմէ: Այդ
ճանապարհով ասալոսը շուտ էին նախորդ աշխարհակայնե-
րը մակեղոնացիներէն, պարսիկներէն սկսած մինչեւ Լենկ
Թիմուրները: Բարեբախտաբար Հիթլեր այդ ճամբան չըր-
նեց եւ բարեբախտաբար փորձանքը վրիպեց ոչ միայն երկու
հակամարտ կայսրութեանց, այլեւ մարդկութեան համար:
Թէպէտ այս նկատի առնուած եւ վերջին պատերազմին գոր-
ծադրուած չէ, բայց անոր կարեւորութիւնը կը մնայ նոյ-
նը, ուստի ինչ որ պիտի նկարագրեմ, բացատրականը պէտք
է համարել վերոյիշուած տեղեկագրին:

ԶՈՒԳԱԿՇԻՌ ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ԼՈՆՏՈՆ--ՄՈՍԿՈՒԱ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

Տեսանք, թէ Ասիոյ երկու մայր ճանապարհներէն մէ-
կը, Մոսկուա-Միպիր-Մայրաղոյն Արեւելքը դուռ ցամա-
քայլն ուղի է, իսկ միւսը Լոնտոն-Սուէզ-Մայրաղոյն Արե-
ւելքը՝ դուռ ծովային: Եւ այս երկու մայր ճամբաները միշտ
կ'երթան Արեւելքէն Արեւմուտք: Կամ ընդհակառակն, ա-
ռանց կարողանալ չեղելու ո՛չ հարաւ եւ ո՛չ հիւսիս, առա-
ջինը պաշարուած ըլլալով Սասուցեալ սփիւնտոսով հիւսի-
սէն եւ հարաւէն Կոպիի տնայադնեցող, իսկ երկրորդը՝ Մի-
ջերկրականի եւ Կարմիր ծովու ափերուն փոռուած անապատ-
ներով:

Պոյսոյ ասիական ճամբաներուն նկարագիրը նման չէ
ո՛չ ասաջինին եւ ո՛չ երկրորդին: Ան ինկած ըլլալով երկու
ճանապարհներու միջեւ (Մոսկուայի եւ Լոնտոնի), Աեւ եւ
Միջերկրական ծովերու աւազաններու միացման կէտին մէջ,
իր Վոսիոր եւ Տարտանէլ նեղուցներով, կը ներկայացնէ Եւ-
րոպայի միակ ծովային ուղին, որ հիւսիսէն հարաւ կը խա-
շածուի Սուէզ-Լոնտոն-Մայրաղոյն Արեւելք ճանապար-
հին վրայ:

Պէտք չէ մոռնայ, թէ այս ուղին համարեալ ամբողջ Եւ-
րոպայի տնտեսական եւ քաղաքական կեանքի երակր կը
կազմէ. սրովհետեւ անոր վրայ են յենուած պետութեանց

եւ ժողովուրդներու մեծամասնութիւնը: Սեւ ծովու աւազան ըսելով պէտք է հասկնալ, ո՛չ միայն այդ ծովու ափերը, այլեւ Ազովի ծովու, Տոնի, Տնիբերբի, Պուկի եւ այլոց գետահովիտները, որոնք նաւարկելի են եւ միացուած՝ Ռուսիոյ խորքերուն հետ: Պէտք է հասկնալ եւ Դանուբի հովիտը, որ նաւարկելի է եւ որուն վրայ է յենուած ողջ Պալքաններու մեծ մասը, ողջ Կեդրոնական Եւրոպան, մինչեւ Պերլին եւայլն: Այս տարածութիւնները, ուր 300 միլիոն ժողովուրդ կ'ապրի, իրենց ամբողջ տնտեսական կեանքով, հազարակազմական եւ քաղաքական հաշիւներով կու գան իւրտանալու Վոսիորի առջեւ: Իսկ Միջերկրականի մնացած ժողովուրդները քանակով շուրջ 200 միլիոն իրենց շահերով կը միանան Տարտանէլի առջեւ: Այդպէսով այդ նեղուցներու հարցը աւելի կարեւորութիւն կը ստանայ Եւրոպայի համար, քան թէ ձիւղալթարը, Սուէզը եւ կամ Մոսկուա-Մայրագոյն Արեւելք ճամբաները:

Հարցը աւելի բարդ կը դառնայ, երբ նկատի առնենք երկու նեղուցներու միջեւ գտնուող Պոլսոյ վրայով անցնող ցամաքային ճամբաները: Արեւմտեան եւ Կեդրոնական Եւրոպայի բոլոր ցամաքային ճամբաները, կու գան խտանալու Պալքաններու վրայով, Պոլսոյ մէջ: Ուրեմն 400-500 միլիոն ժողովուրդներու համար Պոլիս կէտը իր ցամաքային ուղիներով խիստ կենսական է: Ինչպէս մատնանշեցինք սկիզբը, այդ կէտէն սկսած, ցամաքային ուղին կ'երթայ երկու ճիւղով մէկը ուղիղ Արեւելք՝ Էդրոմ-Թեհրան-Մերվ, հասնելու համար Մոնկոլիա, կտրելով Մոսկուա-սիպերիական ճամբան. իսկ միւսը Ալեքսանտրէթի վրայով՝ արեւելք-հարաւ, հասնելու համար Հնդկաստան: Այսպէսով Պոլսի ճամբան հետեւեալ առաւելութիւնները կը ներկայացնէ մնացած ճամբաներու համեմատութեամբ.

- ա) Աւելի կարճ է մինչեւ Մայրագոյն Արեւելք եւ Հրնդկաստան.
- բ) Բարեխառն է եւ կ'անցնի մարդաշատ շրջաններէ.
- գ) Կը ծառայէ երկու ճամբաներու (Լոնտոնի եւ Մոսկուայի) միջեւ, որպէս շաղկապ.

դ) Կրնայ Մոսկուայի ճամբան կտրել եւ թիկունքը անցնել Ռուսաստանի.

ե) Կրնայ ցամաքով Հնդկաստան մտնել եւ Լոնտոնի ճամբարհար կտրել:

Այս ճինդ առաւելութիւնները Պոլսոյ ցամաքային ուղիներուն կու տան այնպիսի վիճակագրական մէկ դիրք, կարողանալ դատնալու համար սպառնալիք միւս երկու մայր ճամբաներու դոյութեան: Ասկէ դժուար չէ եղբակացնել, որ Պոլսոյ կարեւորութիւնը ո՛չ միայն պէտք է չափել իր նեղուցներու այլեւ անոր ցամաքային ճամբաներու առաւելութիւններով:

Երրորդ տարբերութիւն մըն ալ ունի Պոլսոյ ասիական ճանապարհը, Մոսկուայի եւ Լոնտոնի ասիական ուղիներուն հետ բաղդատած: Մինչ Մոսկուայի ճանապարհը միապաղաղ է, նո՛յն կլիման, նո՛յն անտառները, նո՛յն հարթավայրերը, երբեմն երբեմն կտրուած գետերով, ուր անգամ մը ճանապարհ ինկողը իր առջեւ կրնայ տեսնել անվերջանալի տարածութիւններ, որոնք առանց խոչընդոտի հանդիպելու կը հասնին մինչեւ Պայքալի լիճը, Պոլսոյ ճանապարհը ընդմիջուած է տարբեր կլիմաներով, այլազան տեսարաններով, արգելքներով եւ բազմատեսակ բնակչութիւններով: Ճանապարհի ամբողջ երկայնքը բաժնուած է գրահանաւերու նրման անջատ մասերու, իրարու կապուած միայն մի քանի անցքերով, որոնք կարող են բացուիլ եւ զոցուիլ ըստ մարդկային բարեացակամութեան եւ կամքին: Այդ կամքը կեդրոնաձիգ ոյժ չի կրնար բլլալ Մոսկուայի նման, այլ ապակեղրոն կամքերու հաւաքականութեամբ միայն, քանի որ իւրաքանչիւր բաժանմունք ունի եւ ունեցած է սեփական իշխանութիւնը եւ իր առանձին բնոյթը:

Այս բնական դրութեան թերութիւնը այն է, որ ճանապարհի ամբողջականութիւնը կեդրոնաձիգ ղեկավարութեամբ անհնար է օգտադործել, այլ ապակեղրոն համաձայնութեամբ, իսկ առաւելութիւնն այն է, որ եթէ ճամբու մէկ մասը վտանգուելու ըլլայ, միւս մասը կը մնայ անխորտակելի վտանգուած գրահանաւի նման: Առաւելութիւնը այն է,

որ էթէ Մոսկուայի ճամբան կարելի է դիակնացնել, Մոսկուայի սպաննելով միայն, այս ճամբան նման է սպիտէն (օղակաւոր) որդիքն, զոր դիակնացնելու համար անհրաժեշտ է իւրաքանչիւր օղակը առանձին առանձին սպաննել, որպէսզի այլեւս կենդանութիւն չստանայ: Ամէն մէկ մասը կարող է շարունակել իր առանձին կեանքը, մինչեւ լրիւ զարգացումը՝ երկարելու Պոլսէն մինչեւ Հնդկաստան:

Այս գրութեանց պատճառով Պոլսոյ ցամաքային ուղիները պէտք է քննել մաս առ մաս իրենց գլխաւոր բաժանումներով: Այլ բաժանումներու գլխաւորներն են.

- ա) Պոլսոյ եւ Անատոլիոյ զոյգ ճամբաները.
- բ) Հայաստանի եւ շրջակայքի ճամբաները.
- գ) Ամանոսի եւ Կիլիկիոյ ճամբաները.
- դ) Թիւրքեստանի եւ Միջագետքի ճամբաները.
- ե) Թեհրանի եւ Իրանի ճամբաները.
- զ) Կեդրոնական Ասիոյ եւ Մայրադոյն Արեւելքի ճամբաները.

է) Աֆղանստանի եւ Հնդկաստանի ճամբաները.

ը) Ամանոսի եւ Եգիպտոսի ճամբաները:

Ասոնց ամբողջութիւնն է, որ միասնաբար կը կազմէ Պոլսոյ ճանապարհը պէտք Արեւելք, որոնցմէ երեքին — Պոլիս, Ամանոս եւ Հայաստան ճանապարհներու վրայ պիտի ծանրանանք:

Մ Ր Յ Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն ՊՈԼՍՈՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Վաստիւրի դուռներուն տակ կը կեդրոնանան հիսիսային 300 միլիոն հաշուող ժողովուրդներու շահերը, իսկ Տարտանէյի մէջ՝ 200 միլիոն միջերկրականեան ժողովուրդներու շահերը: Պոլիս քաղաքը կեդրոնն է Եւրոպայի ժողովուրդներուն եւ հազարակիցութեան միակ անցքը Ասիոյ բնակչութեան: Միւս կողմէ այս շրջանը ըլլալով առանցքը բազմաթիւ ժողովուրդներու շահերուն, պիտի կորսնցնէր

դուռ ազգային կերպարանքը. եւ բնակչութիւնը աւելի միջազգային խտնիւնազանձի մը կերպարանք պիտի առնէր:

Պոլսոյ շուրջ եղած մրցակցութիւնները հոսմէացիներէն շատ առաջ ալ գոյութիւն ունէր: 395 թուին, երբ Հոմի կայսրութիւնը բաժանուեցաւ երկու մասի, դարձաւ մայրաքաղաք Հոմէական Արեւելեան Կայսրութեան: Մինչեւ այսօր ազգերու մէջ անոր շուրջ պայքարը կը շարունակուի. եւ պայքարողները կարելի է բաժնել հետեւեալ խմբակցութիւններուն.

Ա. Պատմական տուեալներով ժառանգորդ ներկայացուցներ,

Բ. Աշխարհակալական նպատակներով գրաւել փորձողներ եւ.

Գ. Տնտեսական եւ հազարակիցական նպատակներ հետապնդողներ:

Պատմական թեկնածուներ

395 թուականին, Հոմէական կայսրութեան կեդրոնը դարձաւ Բիւզանդիոն կամ Կոստանդինուպոլիսը մինչեւ 582 թիւր: Հոմը կարողացաւ պահել իր հոմէական կերպարանքը, թէեւ օր աւուր դիմագիծը կ'աղձատէր, գլխաւորապէս հայ եւ յոյն տարրերով: Բայց 187 տարիներու իր հոմմէական կեանքով, ինչ որ պատճառներէն գլխաւորն է, իտալացիներուն մէջ կայ հոսանք մը, ինքզինքը ժառանգորդ նկատող Հոմի եւ այս իսկ պատճառով ունի նոր ձգտում մը դէպի Պոլիս: Ծաշականութեան անկումով, հաւանական է որ այս հոսանքը իր թափը կորսնցուցած ըլլայ:

Երբ Հոմ իր ոյժը կորսնցուցած էր, համանուն մայրաքաղաքը եւ կայսրութիւնը գոյութիւն կը պահէր, շնորհիւ հայ ղեկավարներու եւ Հայաստանէն եկող հայ կամաւոր բանակներուն: Այլ ղեկավարներէն Մօրիկ, հոմէական դահր խիւց եւ կայսրութիւնը ժառանգեց: Անկէ վերջ մէկ քանի տասնեակ տարիներու ընդմիջումով (582-1028) բիւզանդական դահրն վրայ բազմեցան հայ կայսրեր: 446 տարիներ

րու ընթացքին, հայ կայսրերու իշխանութեան հիմքը թէեւ եղած են հայ կամաւորները, բայց միշտ դորձած են բիւզանդական եւ կրօնական տեսակէտէն օրթոտոսֆու անուան տակ: Ջանայած են միջազգային դոյն տալ իրենց իշխանութեան, քանի որ իրենց մայրաքաղաքը եւ կայսրութիւնը ունէին այդ նկարագիրը: Հայ տիրապետութիւնը վերացաւ, երբ Հայաստան արշաւանքի կեդրոն դարձաւ սելճուկներու համար: Այսքանը պարզ գուղադիպութիւն չէր, այլ բուն պատճառը, քանի որ հայ կայսրերու պաշտպանողական ոյժը թուլացած էր Հայաստանի իշխանութեանց քայքայումով եւ անոնց կամաւորներու թուի նուազումով (տե՛ս հատորի վերջաւորութեան հայ կայսրերու ցանկը թուականներով):

Թէպէտ Բիւզանդական կայսրութեան տեւողութեան [կայսրերու] մէկ երրորդը հայերն են եղած, բայց այդ կարեւոր պարագան մոռացած է հայութիւնը եւ իրեն ժառանգ չի նկատեր այդ կայսրութեան եւ շահագրգռուած է իր այդ կեդրոնի առեւտրական եւ քաղաքական ազատութեամբ միայն, իր տնտեսական շահերէն թելադրուած:

Սելճուկներու ճնշումը հայութեան վրայ ճանապարհ բացաւ յոյն տարրին համար, Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը ժառանգելու: 1028էն մինչեւ 1453 թուականը Բիւզանդիոնի մէջ գերակշիռ դերը յոյներուն եւ մասամբ սլաւներուն վիճակուած էր: Կայսերական դահլի վրայ նստած են յոյներ: Բայց այս կայսրերը եւ իշխանութիւնը կը խուսափին, ինչպէս հայերու ժամանակ, յոյն ազգային կերպարանք տալէ կայսրութեան: Կ'ապաւինին օրթոտոքս դաւանանքին եւ անոր միջոցով կայսրութեան տարամերժ մասերը կը շողկապեն: Բայց սլաւութիւնը, որ նոյնպէս օրթոտոքս էր, իր ազգային, տնտեսական եւ հողային ճնշումներով կը թուլացնէ յոյն ոյժը, մանաւանդ Պալքաններու մէջ եւ թուլացած, իր տիրապետութիւնը կը կորսնցնէ, ինչպէս եւ կայսերական դահլի նոր իսլամ տարրին, Օսմանեան կայսրութեան կը յանձնէ:

Յոյն տարրը, թէեւ 495 տարիներէ ի վեր կորսնցուցած է Բիւզանդիոնը, 425 տարի իշխելէ վերջը, չէ մոռցած իր

անցեալը եւ շատ վառ ձգտում ունի վերատիրելու այդ դահլի:

Մուհամմէտ օսմանեան սուլթանը տիրեց Պոլսոյ: Թուրք էր, բայց իր իշխանութիւնը նախորդ հայ եւ յոյն կայսրերու նման չյենեց ազգային թուրք տարրին վրայ: Կործանարար պիտի ըլլար այդ բանը, կայսրութիւնը պահելու տեսակէտէն: Անոր սերունդը, որ իշխեց անընդհատ մինչեւ 1921, [հին] վարչութեան հիմնական գիծը ընդունեց, ինչպէս նախորդող հայերն ու յոյները՝ որոնք կայսրութեան պահպանման եւ ձուլման համար խարխալը համարեցին կրօնական ազանդաւորութիւնները: Ընդունեցին ազանդը՝ իսլամութիւնը եւ իսլամութեան մէջն ալ սիւննի դաւանանքը: Այդ էր որ միացուց կայսրութիւնը եւ թէեւ միշտ պատերազմներու մէջ եղաւ՝ շիաներուն եւ քրիստոնեաներու դէմ, սակայն պահեց դահլ 464 տարիներու ընթացքին: Թուրք ժողովուրդը, ինչպէս եւ իսլամ այլ ազգեր, սիւննի ազանդը իրենց ոյժ դարձուցին տիրապետութեան համար, առանց խրախուսելու ազգային վերազարթօնքը, յենելով միայն անոնց կրօնական զգացմունքներուն վրայ:

Այս աստուածապետական ուժի օգտագործումը պատճառ էր, որ Բիւզանդական կայսրութիւնը տիրական ըլլայ սկիզբէն մինչեւ դարու կէսերը, ո՛չ միայն Պոլսոյ ծովային ու ցամաքային ճամբաներու, այլեւ ամբողջ Միջերկրականի եւ Աեւ ծովեան աւազաններուն վրայ, որոնք յիճեր էին դարձած կայսրութեան սահմաններուն մէջ: Այս հանգամանքը բիւզանդական երեք տեսակի կայսրութեանց Պոլիսը իրենց մայրաքաղաք եւ անոր կողքերէն եւ մէջէն անցնող նեղուցներն ու ցամաքային ճամբաները՝ սեփականութիւն համարելու լրիւ իրաւունք կու տար: Այս բաժնին արժանի են Բիւզանդական եւ Պալքանական կայսրութիւնները, քանի որ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի ճակատագիրը իրենց ձեռքն էր եւ պէտք էր, որ անոնց հանգոյց Պոլիսն ալ դառնար իրենց մայրաքաղաքը բոլոր անցքերով:

Նախորդ պատերազմի վախճանին՝ յստակատես եւ յանդուգն Մուսթաֆա Քեմալ փաշան նկատեց, թէ եղած դրու-

Թիւնը այլևս համապատասխան չէր ընդհանուր կացութեան հետ և պէտք էր հիմնովին փոխել հին կարգը, նորը հաստատելու համար, և թէ թուրք ժողովուրդի ապագան աւելի կ'արժէր, քան գոյութիւն սենեցող նախապաշարութիւնները: Ան նկատեց, թէ

Ա) Կրօնական, աղանդաւորական (քրիստոնէայ թէ իսլամ) ոյժը ստեղծած էր հսկայ կայսրութիւն մը, պարփակելով իր մէջ Եւրոպայի և Ասիոյ կարեւոր շրջանները: Թէ ատուածպետական իշխանութիւնը արդէն դարձած էր ժամանակակից, մինչ ազգային զգացմունքը միայն կրնար յենարան հանդիսանալ պետութեան: Եւ որպէս հետեանք այս համոզման, հրաժարեցաւ օթթոմանեան և իսլամական հին միտքերէն: Վահրնկէց բրտ իսլիֆան, թուրք ազգութիւնը հիմք ծառայեցնելու համար պետական նոր կառուցիչն:

Բ) Ըմբռնեց, թէ Բիւզանդիոնը մայրաքաղաք էր անոր համար, որովհետեւ կը պարփակէր սահմաններուն մէջ բազմաթիւ ժողովուրդներու բնդարձակ երկիրները, կազմելով միմազգային երկիրներու մէկ կեդրոն: Ներկայիս երբ անոնք ինքնորոշուած են և առանձնացած ու իսլամ երկիրներէն իսկ բաժնուած, Պոլիսը չէր կարող գտնալ թուրքիոյ մայրաքաղաքը: Պոլիս քաղաքը գաւառական կեդրոն էր դարձած. մայրաքաղաքը փոխադրեց Անգարա:

Այս կարգադրութիւններու արամարանական շարունակութիւնը պէտք էր բոլոր հաստատումը, թէ թուրք ազգի շահէն և կարողութենէն գուրս էր իր մէջ պահել մէկ կեդրոն, որ միջազգային մրցակցութեան ապրկայ է, ուր իրմէ աւելի՝ արիշներ այ շահագրգուած են: Չպահանջեց, որ առանձնանալ այն ձեւով որպէսզի իր ապահովութիւնը չգտանդուի, բայց այդ արդէն հասկնալի պիտի ըլլար, եթէ աւանդապաշարութիւնն ու անախառնութիւնները չհակառակէին:

Ինչպէս կը տեսնէք, պատմական ասանդութիւններ ունեցող ժողովուրդներու համար իրական գոտարութիւններ չրկան յաճելու համար Պոլսոյ, Վոսպորի և Տարտանէյի կրնալները: Անոնց բացասական վերաբերմունքն ալ անարժէք է, որովհետեւ ոյժ չունին գիմադրել կարողանալու համար

միջազգային կամքին ու շահերուն: Կամայ թէ ակամայ պիտի ընթանան այն ուղղութեամբ, որ կամքը կը թելադրէ: Բայց այդ կամքը գոյութիւն չունի, այդ կամքը կայսերապաշտական պետութեանց ձեռքն է, որոնք իրարու հակառակ են:

Աշխարհակալական մրցակցութիւններ

Առաջին գիծի վրայ կու գայ մեծ պետութիւններէն Ռուսիան, որ աշխարհակալական գիտումներով կը ցանկայ Պոլսի նեղուցներուն ու ցամաքային ճամբաներուն: Այդ ճրգտումը հին է այնքան, որքան Ռուսիոյ ատաջնակարգ պետութիւն գտնաւ: Պոլիսը կը նկատէ ցարեկրատ և անոր ուղիները իբր բնական ճամբաները, որոնք իւրաւած են իրմէ: Ինքզինքը կը նկատէ Բիւզանդիոնի ժառանգ, քանի որ ինքն ալ ուղղափառ է գտանալով, օժտուած բիւզանդական կայսրերու հաճութեամբ, պատրիարքին կողմէ: Ուղղափառութիւնը զէնք մըն է աշխարհակալական ձգտումներ իրադործելու համար: Ներկայիս, թէպէտ Ռուսիա անկրօն է պաշտօնապէս, բայց և այնպէս բոյշելիներն իսկ օրթոտոքս պատրիարքարանը կը համարեն պատուանդան և զիւրացուցիչ միջոց, ցարական իտէպլներու իրականացման: Բայց ի հարկէ այս բոլորը ամբողջի զգացմունքները չոյելու համար են, բուն պատճառը պաշտօնանողական և յարձակողական նողատակներուն մէջ կը կայանայ, որոնք՝ հետեւեալներն են.

Ա) Տէրն է Մոսկուս — Միսիի Արեւելքի ճանապարհին: Պոլիս կամըջալուիս երկրորդ բայց աւելի յարմար ճանապարհ մըն է: Եթէ պատահի, որ այդ կամըջալուիս իշխայ կեդրոնական և կամ Արեւմտեան Եւրոպայի որեւէ մէկ հզօր ուժի ձեռքը, այն ստեն իրեն պատկանած ճանապարհը կը գտնուայ արժէքազուրկ:

Բ) Պոլիս-Մայրապոյն Արեւելք ճամբու երկու մասերը արդէն արեւելքի մէջ կը գտնուին իր ձեռքը մինչև. Պարսից սահմանը: Տիրացած չէ միայն Պոլիս-Էրզրում-Թեհրան միջոցին: Բնական կը համարէ, որ այդ մէկ երրորդ մասն ալ

իրեն պատկանի, այն մտավախութեամբ, որ կ'իյնայ Կեղը-կամ Արեւմտեան Եւրոպայի պետութիւններէն մէկուն ձեռքը, ոչինչ առեն կը վտանգուի ո՛չ միայն իր ձեռքը եղած մասը, Մերձէն սկսած, այլև Կասպից ծովու թիկունքէն կը դառնայ խոցելի:

Գ) Ռուսիա յենուած է Սեւ եւ Ազով ծովերու վրայ, որոնք փակ են առանց Վուսիսի: Տնտեսական եւ պաշտպանողական տեսակէտէն հսկայ միասնելու կ'ենթարկուի, եթէ Թուրքիոյ փոխարէն Կեղրոնական կամ Արեւմտեան Եւրոպայի պետութեանց կողմէ գրաւուին Նեղուցները: Նման պարագայի մը, ինքը բանտարկուած կ'ըլլայ եւ յարձակման ենթակայ:

Դ) Ինքը սպառնալից է Սերպիան, Պուլկարիան, որ պէտքի Պայքաններուն մէջ իր արդեւորութիւնը պարանայ: Կ'ուզէ ազդեցութիւն եւ հակակշիռ ունենալ Կեղրոնական Եւրոպայի վրայ: Անհրաժեշտ է, որ յիշեալ պետութիւնները բանտարկուած մնան Սեւ ծովուն եւ Պալքաններուն մէջ: Այս կայսրութիւնը իրականացնելու եւ պահելու միակ միջոցը Պոսի վրայ հաստատ հակակշիռ ունենալուն կամ անոր տէր դառնալուն մէջ է: Իսկ յարձակողական տեսակէտէն պարզ է խրոչիրը: Եթէ Պոսի կը պատկանի իրեն, ուրեմն մինչեւ Թեհրան կարելի է համարել իրեն: Երբ այս գիծը կը գտնուի իր ձեռքը, ուրեմն Բրիտանական կայսրութիւնը իր հարուածին տակն է: Եթէ անկարող է ծովերով հարուածել գոյն, պիտի յաջողի ցամաքէն գրաւել արաբական երկիրները եւ կամ Աֆղանստանի վրայով Հնդկաստան իջնել: Իսկ միւս կողմէն Կեղրոնական Եւրոպան պիտի մնայ իր արբանեակը եւ այդ ժամանակ է, որ համաշխարհային պետութիւն պիտի կարողանայ գառնայ:

Նման հաշիւներուն պատճառով է, որ Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ մէջ տեսակի կոտորածները պաշտպանողական են, երբ հարցը կը վերաբերի Կեղրոնական Եւրոպային: Երբ Անգլիա կը ձգտի հաստատուիլ, հետեւէն կամ մօտէն, Պոսի ճամբաներուն վրայ, կը գառնայ սխերիմ թշնամի Ռուսիոյ: Այս հարցի վերաբերմամբ Անգլիա եւ Ռուսիա մահացու թրջ-

նամիներ են: Այս իրողութեամբ պէտք է բացատրել Թուրքիոյ, Իրանի ու Աֆղանստանի անկախութիւնները եւ անոնց ճանապարհներու անորոշածելի մնալը: Հայկական, Մակեդոնական, Քրտական հարցերու միշտ հրատապ լինելը, բայց եւ միշտ անյայտ մնալու պատճառը, երկու մեծերու մրցակցութեան մէջ պէտք է որոնել:

Երկրորդ կայսերապաշտական սլոխը Կեղրոնական Եւրոպան է, Գերմանիոյ գլխաւորութեամբ: Դանուրի վրայ յենուած այս ազդեցուն էրբ Սեւ ծովն է, որ փակ է Նեղուցներով, ուրեմն Նեղուցներու հարցը անոնց համար նայնքան կենտական է, որքան Ռուսիոյ: Ո՛չ մէկ ճանապարհ ունին Ասիոյ հետ, չունին եւ ո՛չ մէկ դպրութիւն եւ ո՛չ մէկ շուկայ: Իրենց քաջութեամբ, կրթութեամբ եւ թիւով եւ ջանքանքանքանք, որոնց օրինակով անոնք եւս կայսերապաշտական ձգտումներ ունին, որ բացառապէս ուղղուած է «Ռեպի Արեւելի» Պոսի համաձայնութեան եւ կամ անոր նուաճումի միջոցներով: Այս սլոխ է, որ ամենէն աւելի կոպիտ եւ պարզ ձեւով ձգտած է իրապարծել իր տիրապետութեան եւ կամ ազդեցութեան գոտիի շրջան դարձնել Պոսի եւ անոր ճամբաները: Այս վերջին երկու համաշխարհային պատերազմներուն պատճառը Պոսի եւ անոր ճամբաներու տիրապետութեան հարցն է եղած: Այդ հոսանքը իր առջեւ խոտնած է նաեւ Պայքանները, որոնք թէլեւ սլաւական ծագում ունին, բայց նիւթական եւ այլ պատճառներով մեծ մասով համընթաց եղած են Կեղրոնական Եւրոպայի տարածողական քաջարկանութեան: Ներկայիս այդ սլոխը պարտուած է, անոր առաջ barrage (պատուար, պատնէշ) է քաշուած մէկ կողմէ սլաւ, միւս կողմէ անգլո-սաքսոն ուժերով: արդեօք ամբողջ է այդ պատուարը եւ տեսակա՞ն. այդ պիտի ցոյց տայ հետագան. բայց բան մը ակնհայտ է, որ այդ սլոխը թէկուց արդելիքի տակ առնուած ըլլայ, օր աւուր իր բաղձութեամբ ճնշել պիտի գառնայ պատուարի ամբողջանց վրայ, եւ եթէ բնականոն էր մը չգտնէ, նոր պատերազմի ստիժ պիտի տայ եւ «Ռեպի Արեւելի» նշանաբանը յարութիւն առնելով, ոտնակոխ պիտի ընէ Պոսի: Այս սլոխը բնական հակառակորդն է թէ՛ Անգլիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ:

Երրորդ կայսերապաշտ ոյժը Անգլիան է, նոյնքան հզոր, որքան Ռուսիան կամ Գերմանիան, նոյնպէս Պոլսի վերաբերմամբ նոյն պաշտպանողական եւ յարձակողական ծրագիրները եւ մտահոգութիւնները ունի: Եթէ Ռուսիան իր յառաջապահը կը նկատէ Սերպիան կամ Պուլկարիան, Անգլիա ունի Յունաստանը, նոյն բանին համար: Նախորդ պատերազմին թուրք-յունական բախումները եւ Տարտանէլի գրաւումը անգլիացիներու կողմէ, ապացոյց պէտք է համարել Անգլիոյ թէ՛ պաշտպանողական եւ թէ՛ յարձակողական նպատակներուն, որոնք առաջ կու գան իր ինքնապաշտպանութեան ճրագատմէն: Ո՛չ միայն Ռուսիան, այլեւ կեղերնական եւ ամբողջ Եւրոպան դէմ է այս ձգտումներու իրազորման, որովհետեւ յաջողութեան պարագային ամէնքը պիտի իյնային Անգլիոյ հակակշորին տակ: Հակազդելու համար այս բանին, սովետները՝ Գարախանի եւ Չիչերինի միջոցով ոտքի կանգնեցուցին Թուրքիան, Մուսթաֆա Քեմալ փաշան տէր ու տիրական դարձուցին, ամէն աջակցութիւն տալով անոր. միայն մէկ պայմանով — հետացնել Անգլիան Պոլսի ջուրերէն: Այդպէս ալ եղաւ, Քէյ Ալիները Տարտանէլէն, իրենց անկանոն հեծելազօրքով եւ իրենց թուրերով կրցան փախցնել զրահաւորները, իսկ Իսմէթ պարտութեան մատնեց Լորտ Քրրզըրը Լոզանի մէջ, որովհետեւ անոր թիկունքն էր կանգնած ժողովին շմանակցոյ Չիչերինը: Անգլիան հետացաւ այն մտքով, որ Պոլիս պիտի չդայ նաեւ Ռուսիան: Այսօր Խորհրդային Ռուսիան, մտածելով երևի, որ իր ժամանումը Պոլիս եւ Նեղոցիները անհնարին է Անգլիոյ համաձայնութեամբ, կը ջանայ Թուրքիոյ հետ առանձին բանակցութիւններով, դուրս գլխի խօսակցութիւններով՝ ստանալ զոնէ բացառիկ իրատունքներ, զինուորական յենարաններ այդ կէտերուն վրայ: Ապարդիւն փորձ, որովհետեւ եթէ Թուրքիան սրտանց իսկ ցանկանայ, այդ տաղտուկէն ազատելու համար Ռուսաստանի դիջումներ ընել, պիտի չյաջողի, որովհետեւ ո՛չ միայն Լոզանի, այլև Մոնթրէոյի համաձայնութիւնը կայ, ուր Թուրքիան ձեւական տէրը կը ճանչցուի Պոլսի եւ շրջակայքին, բայց իրական տէրը ծանօթ գաշնագիրը ստորագրող պետու-

թիւններն են: Թուրքիոյ միակողմանի համաձայնութիւնը Ռուսիոյ հետ, համազօր պիտի լինէր Ռուսիոյ արբանեակը գանձալու, թշնամի ըլլալով ո՛չ միայն Անգլիոյ եւ Արեւմուտեան ու Կեղերնական Եւրոպային, այլև հեռուոր Ամերիկայի. եւ այդ բանը կրնայ նոր պատերազմի դուռ բանալ: Իսկ միւս կողմէ Թուրքիոյ գոյութեան հարցը կը դառնայ իրնպրական:

Մեծ պետութեանց զիտուոր շարժառիթները վերոյիշեալները ըլլալով, պարզ է, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը չուզէ Պոլսի եւ Նեղոցիներուն մէջ տեսնել իրենցմէ մէկուն հաստատուիլը. արեմն ո՛չ մէկ տրամաբանական համաձայնութեան եզր չի կրնար ըլլալ երեք ուժերուն միջև:

Երեք շահագրգոտող ուժերը իրարու հաւասար կշիռ ունենալով, երբ անոնցմէ մէկը վճռէ զէնքի ուժով իրապօրծել իր ծրագիրը, մնացած երկու ուժերը կը դաշնակցին իրարու հետ, այդ ոյժը խորտակելու համար, ինչպէս պատահեցաւ վերջին երկու պատերազմներու ընթացքին:

Ներկայիս, երբ Կեղերնական Եւրոպան յաղթուած է Լուսապարկչին վրայ մնացած են երկու ուժերը միայն, համաձայնութիւնը տակի դժուար է, որովհետեւ հարցը կը վերաբերի երկու կայսրութեանց լինել թէ չլինելուն: Այդ կարող էր յուժուիլ նոր պատերազմով, բայց այդ բանին համար պատրաստ չեն տակաւին պետութիւնները:

Արդ, կայսերապաշտական ուժերու կողմէ խաղաղութեան հաստատում եւ ապահովութեան ու ճանապարհներու պարզացում պէտք չէ սպասել: Իրերը պիտի ընթանան հին կարգով եւ կամայ թէ սկամայ Թուրքիան պիտի հսկէ այդ ճանապարհներուն:

Թուրքիան նստած ըլլալով կամրջագուլիս Պոլսի եւ Նեղոցիներուն մէջ, այնքան ոյժ չունի, որ միջապային այդ ճանապարհներուն վրայէն կարողանայ երեք ուժերն ալ չէզոքացնել: Ուրեմն յայտնի կամ թաքնուած կերպով պիտի ըլլալ երեքէն մէկի կողմը, ինչպէս եղաւ վերջին երկու պատերազմին Գերմանիոյ կողմը, եթէ ոչ իրաւական, զոնէ փաստական կերպով:

Պաղատումներն իրենց զգացումները և զգացումները հարգելով և հարգելով իր զերբ կատարելու պարտա-
գիր կերպով պիտի անդորժած ելի զլուծեան մէջ պահէ ճամ-
բաները, այլ կը թելադրեն թէ՛ Անգլիոյ և թէ՛ Ռուսիոյ շա-
հերք և անոնց հակամարտութիւնները, արդ, թուրքիոյ ներ-
կայութիւնը հոն պէտք է համարել հոմանիշ աւերածութեան
կամ մեռելութեան :

Տնտեսական – հաղորդակցական շահագրգռութիւններ

Պոլսի և Նեղոսցիներու հարցի լուծման պիտի հաստատնը
այն շախմատ, որչափ կը թելադրեն բոլոր անոնց շահերը, ո-
րոնք շահագրգռուած են միայն անոր հարգողակցական նշա-
նակութեամբ :

Երբ այս գոտին սպաղինուի և յոյս չզրուի անոր զինու-
մով առաջք տանել բախումներու և ըլլայ բոյորովին ազատ,
ստանց իրատունքի միանայու այս կամ այն պետութեան հետ
և կամ մէկ որեւէ պետութեան հովանաւորութիւնը վայելի-
լու, և անոր միակ հովանաւորը ըլլայ Ազգերու Դաշնակցու-
թիւնը : Երբ այդ փոքրիկ և անզէն շրջանը իբր անկախ և չ-
զուր պետութիւն գոյութիւն ունենայ, աւելի նուազ առիթ
պիտի ծառայէ աշխարհակալ պետութեանց կողմէ ախորժակ-
ներ իր վրայ հրաւիրելու : Իսկ եթէ ունեցան, այդ աւելի
յատակ պիտի դարձնէ անոնց պատերազմի պատճառ ըլլալը,
քան ներկայ դաշնակցութեամբ, որոնք իտարկանք են միայն : Այս
միջոցով է, որ պիտի կարողանան բոլոր ժողովուրդները օգ-
տուի այդ միջազգային ուղիներէն, և անոնք յարսութիւն
պիտի առնեն և աշխարհակալ ցանկութիւնները աւելի նուազ
պիտի ըլլան, ինչպէս և անոնց հետեւող պատերազմները :

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ԵՒ

ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ՀԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Պոլսի պատերու տակէն կը սկսի Անատոլուն, որ ինկած
է Պոլսի-Արևելք տանող առաջին հատուածին վրայ : Փոքր
Ասիոյ այս մասը շրջապատուած է երեք կողմէն ծովերով և
մէկ կողմէն խցանուած՝ Հայաստանի և Կիլիկիոյ լեռներով :
Ֆրանսայի շախմատ տարածութիւն ունի, սակէ աւելի հարուստ,
սակայն հինգ անգամ պակաս՝ ազգաբնակչութեամբ : Բնակ-
ուած է գլխաւորապէս թուրք տարրով կամ աւելի ճիշդ՝ թրք-
քաղցած տեղացիներով : 1000 քիլոմեթր երկարութիւն ունի
այդ երկրամասը և 450 քիլոմեթր լայնք : Թուրքիոյ 40.000
երկարութեամբ խճուղիները և երկաթուղագծերը, որպէս ս-
տանց ունին երկու մայր գիծ, որոնցմէ մէկը հիւսիսէն
կ'ուղղուի դէպի Եփրատ, միւսը՝ հարաւէն դէպի ձիհուն գե-
տը, Կիլիկիոյ մէջ :

Հիւսիսէն դաջող ճամբան Պոլսէն սկիզբ կ'առնէ և կ'անց-

նի Անգարա-Սվազի վրայով: Ամենէն կարճ ճանապարհն է էրզրումի: Կ'առաջանայ հարթավայրերու, սարահարթերու միջով եւ ոչ մէկ կարեւոր դժուարութեան չի հանդիպիր, իր ընթացքին: Այդ նոյն ճանապարհը 1000 քիլոմեթր երկարութիւն կարելով կը հասնի Եփրատ:

Յիշեալ ճամբան, այն երջանիկ հատուածն է, որ ամբարայէս պաշտպանուած է իր 1000 քիլոմեթր երկարութեան վրայ: Սկիզբ կ'առնէ Պոլիսէն եւ կը վերջանայ Եփրատի վրայ: Հիւսիսէն զրահուած է իրեն զուգահեռ գացող Պոնտական լեռնաշղթայով, որ իր կարգին պաշտպանուած է Սեւ ծովու տփերով: Հարաւէն զուգահեռ կ'երթայ Տաւրոսեան անանցանելի լեռնաշղթան: Անատոլիի երկրորդ մայր ճամբան նորէն կը սկսի Պոլսէն եւ, դէպի հարաւ-արեւելք ընթանալով, կը հասնի Տաւրոսեան լեռնաշղթային, որուն անցքերը պատուելով կը հասնի ձիհուն գետ: Այս ճամբու երկարութիւնը նոյնպէս ուղիղ գծով 1000 քիլոմեթր է:

Այս երկու ճանապարհներուն վերջին հանգրուանները կը նոյնանան Թեհրանի եւ Հնդկաստանի մէջ, բայց այն տարբերութեամբ, որ առաջինը կարճ է եւ զինուորական ուղի, իսկ միւսը քիչ մը աւելի երկար, բայց կը հանդիպի տարբեր հարուստ շրջաններու Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Երկրորդը առաջինին լրացուցիչը կարելի է համարել, իսկ առաջինը՝ երկրորդի ապահովութեան միջոցը:

Արեւելքի վերոյիշեալ մայր ճամբաները Անատոլիի մէջ իրարու հետ կապուած են շուրջ 40·000 քիլոմեթր երկարութիւն ունեցող խաչաձեւոց տարբեր ձեւերու ճանապարհներով. — երկաթուղի, խճուղի եւ հողուղի: Միւս կողմէ, Վոսիորէն նաւերը գուգահեռ կ'երթան մինչեւ Տրապիզոն 1500 քիլոմեթր երկարութեամբ, այցելելով բաղամաթի նաւահանգիստներ. եւ այդ ծովային ճամբան Պոլիս-էրզրում ցամաքային ճամբուն զուգահեռ ըլլալուն, մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ: Տարտանէլէն 1500 քիլոմեթր ծովային ճամբայ կրարելով, կ'երթայ զուգահեռ Պոլիս-ձիհուն ցամաքային ճանապարհին: Վերոյիշեալ երկու ճամբաները միասնաբար կը հզօրացնեն եւ կ'ամբողջացնեն Փոքր Ասիան:

Համառօտ ակնարկէն կարելի է եզրակացնել, որ Պոլիս-Մայրաքոյն Արեւելք կամ Հնդկաստանի ճամբուն վրայ Անատոլուն՝ իր 1000 քիլոմեթր երկարութեամբ ամբողջական աշխարհագրական միւտոր մըն է: Այդ միւտորը շրջապատուած է իր երեք կողմերէն ծովերով եւ բաղամաթի նաւահանգիստներով. 500·000 քառակուսի քիլոմեթր տարածութեամբ, բարեխառն կլիմայով, բեղմնաւոր հողերով, ներքին հաղորդակցական միջոցներով, ցանցաւ բնակչութեամբ (շուրջ 15-20) մարդ քիլոմեթրի վրայ) այնպիսի անկիւն մըն է, ուր սպահովութեան եւ զարգացման ամէն հնարաւորութիւններ կան, որպէս միջնորդ ծառայելու Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջեւ:

Կապաղովկիայի տիրապետութեան ժամանակ, Անատոլիի սահմանները երեք ծովեր էին եւ Տաւրոսը: Այդպէս էր եւ հոսմէացիներու եւ անոնց յաջորդող բիւզանդացիներու տակն: Եփրատն էր սահմանը Արեւելքէն, իսկ միւս կողմերէն երեք ծովերը: Այդպէս էր եւ Իկոնիոյ սուլթանութեան ժամանակները: Բայց երբ փանիսլամիզմ, փանթուրանիզմ դադարները գերակշռող եղան քան աշխարհագրական լմբրոնումները, սահմանները խեղաթիւրուեցան աշխարհակալ միտումներով: Անվերջ արիւնահեղ մրցակցութիւններ ո՛չ միայն Անատոլիի շրջակայ երկիրները մեռելութեան դատապարտեցին, այլեւ եղան պատճառ անոր քայքայման: Թէ Մուսթաֆա Բեմալ ինչո՞ւ կղզիացման ենթարկեց Պոլիսը եւ Անպարայի զարգացման նպատակ, անիմաստ պիտի ըլլար, եթէ իր սխալին մէջ չամփոփէր ո՛չ ձեռքին տակ եղած Արեւելեան նահանգները եւ ո՛չ Անտիոք-Մուսուլ շրջանները, այլ սահմանաւորէր Անատոլուն աշխարհագրական սահմաններով եւ նպատակ դարձնէր այդ շրջանները այնպիսի կարգի մէջ զրնել, որ հնար ըլլար պահելով հանդերձ Անատոլիի ամբողջականութիւնը, զայն ծառայեցնել Մերձաւոր Արեւելքի կենդանացման եւ հզօրացման, միասնաբար Արեւելքի ճամբաները բանալու եւ միջազգային մրցակցութիւնները վերցնելու մտք: Այդպէս շեղաւ եւ ասոր համար այդ ճամբան հիւանդ է եւ անդործածելի: Պատմական դեր կրնայ կատարել, երբ միջազգային մրցակցութիւնները չհզօրանան:

ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ՃԱՄԲԱՆԵՐՈՒ ԽՏԱՅՄԱՆ ՎԱՅՐԵՐԸ ԷՐԶՐՈՒՄ ԵՒ ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԵԹ

Փոքր Ասիոյ աշխարհագրական սահմանը կը վերջանայ Անգի-Տաւրոս լեռնաշղթայով, որ կը բաժնէ Փոքր Ասիոյ գե-տերու ջրաբաշխը Եփրատի եւ Ճիհուսի ջրաբաշխներէն:

Անգի-Տաւրոս, Տաւրոս եւ Պոնտոս լեռնաշղթաները, որոնք կը խցանեն Փոքր Ասիան Արեւելքէն, իրենց երկայնքի մէջ, ամէնուրեք անցանելի չեն: Այդ գոտարութիւնը պատ-ճատ է, որ Փոքր Ասիոյ բոլոր ցամաքային ուղիները՝ իրենց (6000) քիլոմէթր երկաթուղադիժերով եւ 40·000 քմ. երկա-րութեամբ խճուղի եւ այլ ճամբաներով՝ խտանան Եփրատի եւ Ճիհուսի արեւմտեան ափերուն, ինչպէս լոյսի խութները կը խտանան ապակեայ ոսպի միջոցով:

Ճանապարհներու խտացումը կը կատարուի Փոքր Ասիոյ սահմաններէն դուրս, Արեւելեան նահանգներու երկու կէտե-րու միջոցով, մէկը՝ Էրզրումի մէջ, միւսը՝ Տարաւէն, Այեթ-սանտրէթի մէջ, Ամանոս լեռան ստորոտին: Այս երկու կէ-տերը խտացման կեդրոններն են, ուր կամայ թէ ակամայ պիտի անցնին Փոքր Ասիոյ բոլոր ցամաքային ճամբաները:

Փոքր Ասիոյ ծովային ճամբաներու բախտն ալ ենթակայ է նոյն վիճակին: Փոքր Ասիոյ համար Միջերկրականը կը վերջանայ Այեթսանտրէթի ծոցով, իսկ Սեւ ծովը՝ Տրապիզոն նաւահանգիստով: Անոնք վերջակէտերն են ծովային հաղոր-դակցութեանց: Անոնցմէ այն, որ կը հանդիպի Այեթսանտրէ-թի ծոցը, հարկադրաբար պիտի դատարկուի եւ լեցուի Ամա-նոսէն եկող եւ կամ հոն հանդիպող Ասիոյ ճամբաներով: Այն որ կը հանդիպի Տրապիզոն, հարկադրաբար ցամաքով պիտի շարունակէ առաջանայ, կտրելով Պոնտոսի միակ ճանապար-հը, որ կ'անցնի Էրզրումի միջով:

Վերոյիշեալները նկատի առնելով՝ հասկնալի պէտք է համարել այդ երկու կէտերուն նշանակութիւնը ոչ միայն Փոքր Ասիոյ, այլեւ միջազգային տեսակէտէն:

Արեւելեան նահանգները, ուր կը գտնուի ճանապարհնե-րու հանգույցը, շարժ 250·000 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն

ունի: Այդ միջոցը ինքն իր մէջ բաժնուած է երկու տարբեր աշխարհագրական միասորներու, թէ՛ ազգազբաղան եւ թէ՛ հազարդակցական տեսակէտէն, սուտի անոնց քննութիւնը պէտք է կատարել ստանձին ստանձին, մէկը հայաստան, միւսը Քրիստոսեան անուան տակ:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի ԱՇԽԱՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Փոքր Ասիայէն կը մտնէք Եփրատի հովիտը, կը մտնէք լեռնաշղթաներու բաւիղի մը մէջ, որ քայլ ոտ քայլ կը բարձրանայ երկինք՝ ձիւնապատ գագաթներով, անգնդախոր ձորերով, անառտապատ կողերով՝ կամ բարձրալիք սարա-հարթներով: Այս բնութիւնը նման չէ Փոքր Ասիոյ. տարբեր է Չուրիցերիայէն, գուցէ աւելի նման է Աֆղանստանի կամ Փամիրի, որ առաստաղը կը համարուի աշխարհին: Հայաս-տանը իր բարձրութեամբ Մերձաւոր Արեւելքի առաստաղն է, որուն գմբէթն է Բարձր Հայքը, մայրաքաղաք Էրզրումով, ուր կը կեդրոնանայ ինչպէս Արեւմուտքի, նոյնպէս եւ Արե-ւելքի բոլոր ուղիներու հանգույցը:

Ըստ Աստուածաշունչի վկայութեան, Աստուած դրախոր հիմնած է այս երկրին մէջ. արդար է, որովհետեւ ամառ-ուան եղանակին ոչ շատ տաք, ոչ շատ ցուրտ կը զգաք. ան-համար տեսակի թռչուններ կ'երգեն, լեռներ, ձորեր երգի-ներանդ, չզստուած ծագիկներով պատած են. ամէն ժայռի տակէն գոշ-գոշան բխելով աղբիւրներ կը վազեն. պտուղն ու հացահատիկը զլուխ են բռնած, եւ որպէս վարդ այդ բոյո-րին՝ լեռան գագաթները յաւերժական ձիւնով են պատուած: Տարբեր է ձմեռն ու աշունը. երկիրը կատարեալ գոթիք կը գտնուի: Զառիթափ, անգնդախոր ձորեր ստոյգով պատ-ուած, բարձրալիք կամաններ, որոնք վայրի այծերու, գայ-լերու ուղիներն են, ցուրտ՝ բեւեռի ստոխճանին հաւասար, ձիւն ու ցելի իրարու հետ քարայամ, բուք ու բորան, որուն զիմանալ անկարող են ոչ թէ թոյլ մարդը, այլ նոյնիսկ վայ-

րի կենդանիներ, որոնք սառույցէ բոյներու մէջ թաքնուած կը մնան : Բնութիւնը գերոյնն ցած 30 աստիճան ցուրտով, խեղդիչ բորանով «մահ շնչաւորաց» կը գոռայ . եւ մարդիկ կ՛ծկուած իրենց տներոյնին մէջ, իրենց գոյութիւնը ցոյց կու տան ձիւնին մէջ թաղուած ծխնելոյղներով . վէստեան կուտան նման, օրն ի բուն կը վառեն թոնիրները՝ դուրսի ցուրտին դէմ կոուելով անընդհատ : Հայաստանի կեղրոնը, անոր սիրա՝ էրզրումը, դժոխքի եւ արքայութեան մէջն է կառուցուած :

Երկիրներ կան, հարստութիւններու տէր, որոնք միաժամանակ ե՛ւ բարեբախտութիւն ե՛ւ դժբախտութիւն ստաջ կը բերեն եւ յաճախ աւելի վնաս կու տան քան օգուտ : Եստանգամ անհնար է աղատուել այդ հարստութենէն, որովհետեւ երկրի ամբողջ կեանքը եւ գոյութիւնը կախուած են անոնցմէ : Մենք արդէն տեսանք՝ Թուրքիա թէեւ Տարտանէլի տէրն է, բայց անկէ ուրիշներ աւելի կ'օգտուին քան ինք . իրեն կը պատկանին նաեւ Նեղուցներու գլխացաւանքները, բայց անոնցմէ ո՛չ կրնայ բաժնուիլ եւ ո՛չ սեփականացնել : Նոյնն է Սուէզը՝ եգիպտացիներուն համար, որմէ Եգիպտոս նուազ կ'օգտուի՝ քան ուրիշները . իր ստացած օգուտին դիմաց կը կորսնցնէ բան մը իր վեհապետութենէն եւ այլ շահերէ : Իրանի եւ Իրաքի նախալին հարստութիւնները, որոնք եթէ կը բերեն նախական բարեկեցութիւն, կը բերեն նոյնպէս ստրկութիւն եւ նոյնիսկ երկրի անկախութեան վրտանդում : Այս օրինակներուն շարանը երկար է . ստոնք կ'ապացուցանեն, թէ քանի նման հարստութիւնները մեծ են, նոյնքան եւ մեծ են անոնց վտանգները :

Կ'րսեն՝ անգին եւ ամենամեծ աղամանդ քարերը պատճառ կը դառնան սեփականատիրոջ մահուան եւ նոր տիրոջ կարճատեւ երջանկութեան : Այդ աղամանդներէն է Հայաստանը :

Իրատեղիօրէն շատերուն դարմանք պիտի պատճառեն վերի համեմատութիւնները, որովհետեւ Հայաստանի գեղեցկութեան, անոր ժողովուրդի մարտիրոսութեան, բարեմասնութեանց, կամ անոր խաշնարածութեան եւ բերքերուն մա-

սին շատ բան է գրուած, բայց շատ բան չէ գրուած անոր բուն հարստութեանց մասին, որոնք մահաբեր կամ երջանկարեր աղամանդի տրժէքը կու տան անոր : Հայաստան ունի ո՛չ Տարտանէլ, ո՛չ Սուէզ, ո՛չ իսկ ծով, չունի գրաւիչ նախ կամ հարուստ այլ հանքեր : Եթէ կան իսկ՝ գետնի տակ անծանօթ՝ թաղուած են : Անոր նախական կարողութիւնը՝ միջակէն ցած երկրի մը հարստութիւնն է : Ո՞րն է անոր հարստութիւնը եւ ո՞ր է պահուած :

Հայաստանի առաջին եւ ամենէն արժէքատուր գանձը իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքն է եւ զինք չընտանացող աշխարհներու վրայ հրամայողական կեցուածքը : Ինկած Աեւ, Կասպից, Միջերկրական, Պարսից ծովերուն, Փոքր Ասիոյ, Արարական աշխարհներուն, Իրանի եւ Կովկասուն լեռներու միջեւ, փաստօրէն կը ներկայացնէ բարձրալիւր կամուրջ մը շոք ծագերուն, ծովերուն եւ երկիրներուն համար : Անոր վրայով կրնայ եւրոպան կապուիլ Ասիոյ հետ եւ փոխադարձաբար : Անոր վրայով կրնան Կովկաս եւ Ռուսիա կապուիլ հարաւի հետ եւ փոխադարձաբար : Տարանցիկի (transit) ճամբայ է Եւրոպայի եւ Ասիոյ, Ռուսիոյ եւ Ալիւրիկէի միջեւ :

Հայաստանի երկրորդ հարստութիւնը իր լեռնային ամբարձրութիւններն են, որոնք Մերձասոր Արեւելքի մէջ անոր կու տան ընդարձակ բերդի մը կերպարանքը : Եստ երկիրներ կան լեռնային, ինչպէս Թիպէթ, Հիմալայա, Կովկաս, որոնք իրենց բարձրաբերձ շղթաներով աչնքան ամուր են եւ անմատչելի՝ մարդոց, կենդանիներուն եւ նոյնիսկ բոյսերուն համար : Նման լեռներ անհասանելի անջրպետներ են, որոնց ստջե կեանքը կանց կ'առնէ : Անոնց հովանիին տակ յաճախ կենդանական կեանք մը կը սկսի ու կը մեռնի՝ ստանց չընտանացող հետ հաղորդակցութեան կարելիութիւնը ունենալու : Հայաստան ամբողջ լեռ է, չունի անոնց անմեքձեռնալիութիւնը եւ երկիրները իրարմէ կզղիացնելու յատկութիւնը : Կ'ամբարացնէ երկիրը, ստանց արգելելու հաղորդակցութիւնը : Կան լեռներ այ Ռուրալի, Վայթալի եւ այլոց նման, որոնք այնքան ցած են եւ մաշած՝ որ ոչ պատնէչ են Կովկասի նման, ոչ

ամբուլթիւն՝ Հայաստանի նման: Աւելի նման են Ալպեան եւ Աֆղանստանի լեռներուն, որոնք ե՛ւ ամուր են ե՛ւ անցանելի: Հայաստանի դիրքը ունի բարձր պարսպապատ ամրոցի կերպարանք՝ 150-000կ աւելի քան քիլոմետր տարածութեամբ: Հորատային պատը Հայկական Տարած լեռնաշղթան, իր Պիթլիս, էյ-Ազիզ գոտներով: Ուղեբու տակն են Գիրաթատան եւ աբրոզ Արարական աշխարհը, որոնց վրայ Հայաստան կ'իջիւի 2500-4000 մետր բարձրութեւն:

Արեւմտեան պարիսպն է Անդի-Տարսար 2500-3500 մետր բարձրութեամբ, Մայաթիս, Կեամախ գոտներով: Կ'իջիւի Փոքր Ասիայ եւ Միջերկրականի մուտքերուն վրայ: Հիւսիսային սահմանն է Պոնտոս եւ Փոքր Կովկաս լեռնաշղթան 3000-4000 մետր բարձրութեամբ եւ Տրապիզոն, Ճորոխ, Պորչայու, Ղարար գոտներով: Այդ շղթան կ'իջիւի Սև ծովուն, Վրաստանի, Ատրպէյճանի վրայ՝ մինչև Մեծ Կովկաս:

Արեւելքէն պարիսպ են Արարատը եւ Չաղոսեան լեռները 3500-5000 մետր բարձրութեամբ: Անոր գոտներն են Մուկու, Ճուջու, Շախտախախ, որոնք կ'իջիւն Իրանի վրայ: Ասոնք լինելով գլխաւոր գոտները միա՛յն եւ անոնց պարիսպներու բարձրութիւնները, այդ երկրին կու տան սպիտակաւ աշուղտի մէկ կարեւորութիւն, որ կրնայ միջազգային վրձնական դեր կատարել, երբ այդ երկիրը գտնուի աշխարհակայ պետութեան մը ձեռքը թոյլ՝ աշխարհակայութեան համար, բայց բուսական գորեղ ինքն իրեն պահելու համար, կրնայ գիրութեա՞ր խոչընդոտ գտնուի արտաքին ունձգութեանց դէմ, որպէս պատուար, կամ չէպէր մէկ վայր, աշխարհակայութեանց դէմ: Այս դիրքը գալն կը վերածէ ալն մեծ ապամանդին (միջազգային չուկային համար), որ ցանկալի է բոյսերն, մէկուն բերե՛ով մահ, միւսին ժամանակաւոր երջանկութիւն:

ԷՐՋՐՈՒՄ՝ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Ամէն մէկ բերդաքաղաք իր միջնաբերդը ունի: Գրաստած միջնաբերդը համազօր է այդ բերդաքաղաքի կործանման: Հայաստանի միջնաբերդը էրզրումն է, իր շրջակայքով: Էրզրում՝ վաղուց հայութեան ձեռքէն ելած է եւ ստոր համար հինն է ի վեր հայութիւն եւ Հայաստանը գոյութիւն չունին եւ չեն կրնար ունենայ, քանի որ միջնաբերդ իր կեդրոնը չէ:

Եթէ կ'ուզէք հասկնալ Թուրքիոյ հայաջինջ քաղաքակաւութեան բուն պատճառը, որոնեցէք էրզրումի մէջ:

Եթէ կ'ուզէք հասկնալ Ռուսիոյ չահարնդրութեան բուն պատճառը Հայկական Հարցի վերաբերմամբ եւ կամ անոր Լոփանովեան կամ Չիչերինեան քաղաքականութեան հիասթափեցուցիչ քայլերը, պատճառները որոնեցէք էրզրումի մէջ:

Եթէ կ'ուզէք հասկնալ Անգլիոյ կամ Կեղերոսեան Եւրոպայի ընդդիմութիւնը՝ էրզրումի այլ աշխարհակայ պետութեանց ձեռք անցնելուն եւ կամ Թուրքիոյ ամրոցականութեան տեսակէտները, եւ կամ անկախ Հայաստան ստեղծելու անոնց չահագրգոսութիւնը, ինչպէս պատահեցաւ Սեւրի մէջ, նորէն որոնեցէք պատճառները էրզրումի մէջ:

Եթէ կ'ուզէք հասկնալ հայկական դիւցազներգութիւնը, մարտիրոսութիւնը, ճախողութիւնը եւ յաջողութիւնը, մի ուրոնէք այլ տեղ, բացի էրզրումէն:

Հասկնալու համար, փոքրիկ ակնարկ մը նետենք էրզրումի վրայ, քանի որ էրզրումի հարցին յաճումէն կախուած է Հայկական Հարցին յաճումը, Հայաստանի գոյութիւնը եւ հայ ժողովուրդի կեանքն ու մահը:

Ճամբորդը երկիւղածութեամբ կը մտնենայ հոռէտացիներու, բիզանդացիներու, արաբներու կողմէ շատ ցանկացուած եւ հայերու կողմէ շատ սիրուած Կարինին, բայց հասնելէ ետք, հիասթափութիւնը կը ճնշէ վրան. մեծ բաներ կ'երեւակայէր եւ քիչը կը տեսնէ: Հիսուսուրը փառքերէն համարեա՛ւ ոչինչ մնացած է, իսկ նորը՝ յետամնաց մէկ վայր է,

որուն եւրոպական իմաստով քաղաք անուն տալն իսկ դժուար է :

Էրզրում քաղաքն ունի 30·000 ազգարնակչութիւն , պահակազորքն ա : մէջը հաշուած : Զօրանոցի նման է , միայրակ , անշուք տուններով , ցեխոտ փողոցներու մէջ . փոքրիկ կրպակներու մէջ մանրամասնաւ եւ արհեստաւորները իրենց գրծուարին կեանքը կը վաստկին . եւ ծխոտ սրճարաններու մէջ՝ պարապ պաշտօնէութիւնը ֆարգիլա(*) կը ծխէ եւ սուրճ կը խմէ : Ո՛չ մէկ հաճոյքի վայր , ո՛չ մէկ գործատուն . ծուռ ու մուռ նեղիկ փողոցներ՝ որոնցմէ կ'ուզես ժամ առաջ դուրս փախչիլ : Դուրս կրնաս ելլել միայն բարձրաբերձ պարիսպներու երկաթէ դուռներով , ուր թուրք ասկնաբը(**) սուինը ձեռին կը սպասէ : Դուրսը՝ բնութեան մէջ , իրարու վրայ հեծած բարձր ձիւնոտ գագաթներ : Ահա ձեզի էրզրումը , որմէ հրասթափուած բանաստեղծ Ա . Իսահակեան կը կանչէր ժամանակին՝ «Եւ ահա քեզի երկիրը գրախտաւայր . . .» :

Էրզրում շինուած է 2000 մեթր բարձրութեան վրայ , իր շուրջը գտնուող լեռներու գոգին մէջ , որ 3000—3500 մեթր բարձրութիւն ունին : Այդ անմիջականօրէն շրջապատող լեռներն ալ իրենց հերթին շրջապատուած են աւելի բարձր լեռնագագաթներով՝ 3500—5000 մեթր բարձրութեամբ : Այս լեռնագագաթները իրարու մէջ խրուած չեն . բնդհակառակին , իրենց միջոցները ընդարձակ սարահարթեր են ու գաշտեր , որոնք որպէս յայն եւ հանգիստ պոզոստներ էրզրումի արևմուտքէն՝ Աշկալայէն սկսած կը մտնեն Բասեն-Վարսի , Շիրակի յայնանիստ սարահարթերը , որոնք զուգահեռուած են բարձրագիւր լեռնաշղթաներով : Աւելի ռազմապաշտի կը նմանին , քան թէ միջնադարեան հասկացողութեամբ սեպաձեւ ժայռերու , որոնցմէ ամբուլթիւններ կը շինէին : Էրզրումի անձեռնմխելիութեան գաղտնիքը ոչ թէ ժայռերն են , այլ՝ աւելի կլիմայական պայմանները : Զմեռը կը տևէ 6—10 ամիս . գերոյէնցած 30 աստիճան ցուրտը , բուքը եւ մէկ քանի

(*) Կլկլակ :

(**) Բաճակայիճ զիճուար :

մեթր խորութեամբ ձիւնը անմատչելի կը դարձնեն դայն : Առաջին գիծի վրայ կու գայ նախ ճանապարհի պաշտպանութիւնը ձիւնին դէմ , երկրորդ՝ պատուարաններու պատրաստութիւնը եւ երրորդ՝ առատ ուտելիքը : Այս կլիմայական պայմանները բոլորովին երկրորդական գիծի վրայ կը գնեն պինտորական արուեստը , քաջութիւնը , թիւր , սրակը , դէնրիբու կատարելագործումը եւ յա մտածուած ծրագիրները . բոլորը տեղի կու տան փոխադրական միջոցներու եւ ձմեռուան ցուրտի ստեղծած գժուարութեանց առջև : Փոքրիկ թեւաղցում մը վերջինին կողմէ , աղարդիւն կը դարձնէ մնացածները : Մէկ փոքրիկ ժամանակամիջոցի սպասում ստանումանիքին մէջ , կամ մէկ ձախորդ քամի մահաբեր թիփիով , եւ ամէն ինչ կորած է առանց պատերազմի : Այդպէս չէ՞ր , սը ինվերի 300·000նոց բանակը ստոած մոմ դարձաւ Սարրգումիշի մէջ եւ փճացաւ , իր գէմ ունենալով ընդամէնը մէկ երկու հազար հոգի միայն : Նուազ , բայց ցուրտին յարմարուած ուժերը կրնան պարտութեան մասնէյ մեծ բանակներ . եթէ անոնք ցուրտին չեն յարմարեցուած եւ բնդհակառակն՝ մեծ բանակներով միայն կարելի է առնել այդ երկիրը , եթէ ան օժտուած է արազ եւ յա հազարակցութեամբ եւ ձմեռուան յարմարութեամբ : Ատոր պատճառով է , սը էրզրումը միշտ գրասուած է ուսերու կողմէ , առանց գոհի , որովհետեւ փոխանակ կուտի , ճանապարհներու շինութեան գուպահեա կ'առաջանար՝ նոյնիսկ ձմրան եւ տակաւին էրզրում չըհասած , քաղաքի 1000է աւելի թնդանօթները գերի կ'իյնային , առանց մէկ ծուխի : Իւզենիչներու յաջողութիւնը , թիկունքի 800·000 աշխատողներու շինած ճանապարհներու մէջ էր : Ասկէ առաջ կու գայ երկու տարբեր քաղաքականութիւն . — Պաշտպանողներու համար ձեռնուած է , սը էրզրումը մնայ առանց ճանապարհի , առանց ազգարնակչութեան մէկ աւերակ եւ բնդհակառակն , յարձակողներուն համար ան պէտք է ունենայ յա հազարակցութիւն եւ բնակելի բազմութիւ վայրեր :

Էրզրումի կական գանձը կլիման չէ միայն , այլ հազարակցութեան տուած զիւրութիւնները եւ գետերը :

Էրզրումը կեդրոն ունենալով 50 քիլոմետր շառաւիղով չըջագիծի մէջ կը գտնէք Մերձաւոր Արեւելքի հետեւեալ գոյ-
խաւոր գետերու ախոնքները.— Ճորոխ 368 քմ. երկարու-
թեամբ, Եփրատ 2800 քմ., Արաքս 920 քմ., Կուր 1000 քի-
լոմետր: Բայց ատկէ, Եփրատի արեւելեան ճիւղը, որ սկիզբ
կ'առնէ Էրզրումի նահանգէն, Արարատի փէշերէն՝ Մուրատը
(Արածանին) 600 քմ., իր ներքին հոսանքով կը մտնենայ
Տիգրիսի ախոնքներուն, որ ունի 1900 քմ. երկարութիւն:
Այս գետերէն, որոնք սկիզբ կ'առնեն Էրզրումի նահանգէն,
իրենց ամբողջ հոսանքով միայն Մուրատն ու Արաքսը լրիւ
կը հասին Հայաստանի հողերով, իսկ մնացածները՝ իրենց
վերին հոսանքներով: Անոնցմէ Ճորոխը կը թափի Սեւ ծով
և կը սնուցանէ Արեւմտեան Վրաստանը, Աճառիան, Գու-
րիան: Կուրը կը հոսի դէպի Վրաստան, զոր կտրելով կը
մտնէ հին Ալգանք, կը թափի Կասպից ծով: Արաքսը կը հո-
սի Արեւելք, կ'սողոյէ Հայաստանը, մէկ ամիսով՝ Իրանը և կը
թափի Կասպից ծով: Մուրատ կը հոսի դէպի արեւմուտք
ամբողջ հարաւային Հայաստանէն և կը թափի Եփրատի մէջ,
քիչ մը հետո Տիգրիսի ախոնքներէն: Եփրատը անցնելով
Հայաստանէն՝ կը մտնէ Քիւրտիստան, կը մտնենայ Ալեք-
սանարէթի ծոցին 100 քմ., կը մտնէ Սուրիա, Իրաք և Պար-
սից Ծոց(*): Տիգրիսը կ'ողողէ Քիւրտիստանը, Միջագետքը,
Իրաքը և Պարսից Ծոցը: Այս բոլոր գետերը, յիշած երկեր-
ներու համարեա միակ ջրային հարստութիւններն են, ար-
եւան երակներու նման, կեանքի գոյութեան երաշխիքները կը
գառնան: Եւ այդ գետերու սիրար կը դանուի Էրզրումի բար-
ձունքներուն վրայ:

(*) Հին պատմական որակում է Պարսից ծոց անունը, որուն շուրջ
բանավէճ գոյութիւն ունի: Դովեգերեայ արաբական ինչպէս Յաւի բոլոր
արաբական երկիրները զայն կը կոչեն Արաբական ծոց: Այս վէճին ար-
դիւնքը այն եղած է, որ ներկայիս միայն Ծոց կոչուումով աշխարհագրա-
յաչ շրջանը կը կոչուուի: Գիրքը գրուելու ժամանակաշրջանին Պարսից
ծոց կոչումն էր գործածակամը:

Էականը միայն այն չէ, որ Մերձաւոր Արեւելքի ջրային
կարողութիւնը կը գտնուի Էրզրումի մէջ, այլ՝ այդ գետերը,
որ իրարու հակառակ ուղղութեամբ կ'երթան, բնական ճամ-
բաներ են բացած աշխարհի շորս ծագերուն համար: Գոյխա-
ւոր ուղիները հովիտներ են, որոնք ունին թէ՛ մեկը կլիմայ,
թէ՛ նուազ գառիթափ ու ելուէջ և, որ էականն է, բարձրա-
բերձ յետազոյթաներու յափիւրինթոսէն ճամբորդելու գիւ-
րութիւն՝ յետանցքներէն խուսափելով և ատանց մեծածախս
փապուղիներ շինելու հարկադրանքին ենթարկուելու: Հա-
յաստանի ճամբաներու ուղղութեան, յատակագծի գոյխաւոր
աշխատանքները կը կատարեն գետերը. մնացած երկրորդա-
կան աշխատանքները, յարդարումը, կամուրջներ և այլն կը
մնայ լրացնել մարդկային ջրաինքով: Այս բոլոր ջրային և
հողորդակցական հարստութեանց վրայ նստած է Էրզրում,
որպէս հրամանատար, որ ի դուրս է բանալու այս ուղին և
փակելու միւսը, ըստ իր հայեցողութեան, և ասոր մէջ է
անոր կարողութիւնը:

Նկատի պէտք է տանել նաեւ ուրիշ հանգամանք մը. նրս-
տած լինելով գետերու բացած ճամբաներու գոյիւն, երկու
անգամ աւելի արագ կարող ենք շարժուել դէպի ցած, դէպի
տափաստանները, քան թէ տափաստաններէն դէպի վեր, դէ-
պի ախոնքները բարձրանալ ցանկացող թշնամիները, ինչ որ
տոտաւելութիւն կու տայ Էրզրում նստողին և թուրքութիւն՝
յուրեւն արշաւողին: «Էրզրումէն վերջ, ամէն ինչ դիւրին է»
ասուցումսքը, իրական արժէք ունի արագութեան տեսակե-
տէն:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Սուէզի ջրանցքը, ձիպրաթարը, Տարտանէյր ծովային
միջազգային տմենակարճ, ամենադիւրին ճանապարհներ և
ամենանուազ ծախս ու ժամանակ պահանջողներն են:

Եւրոպայի և Ասիոյ ցամաքային ճամբաներուն համար
Էրզրումը նոյն գերն ունի, ինչ որ Սուէզի ջրանցքը, Տարտա-
նէյր և ձիպրաթարը՝ ծովային ճամբաներու համար:

Եւրոպայի ցամաքային ճամբաները խտանալով Պոլսոյ մէջ, կը մտնեն Փոքր Ասիա, ուր դարձեալ խտանալով հանդուց կը կազմեն էրզրումի վրայ: Նոյնպէս, ծովային ճամբաները կը խտանան Տրապիզոնի եւ Ալեքսանտրէթի առջեւ եւ ապա ցամաքային ուղիներով, հարկադրաբար կ'անցնին էրզրումի պարիսպներու մէջէն: Արդ, էրզրումը ցամաքային մէկ նեղուց կամ կապան կը ներկայացնէ Արեւմուտքի համար:

Այդ ցամաքային նեղուցը, կապանը մէկ փակուղի պիտի դառնար Թիպէթի նման, եթէ կարճ եւ ձեռնտու ճամբան չըլլար Կեղրոնական, Հարաւային եւ Մայրագոյն Ասիոյ երկիրներուն: էրզրումը ասիական բոլոր երկիրներու ամենահարճ ճանապարհն է: Այս բանը հասկնալու համար, պէտք է որոշել այն կէտերը, որոնք կը ներկայացնեն ասիական բոլոր երկրամասերու դուռը եւ ճանապարհներու հանդուցը:

Թեհրան ինկամ Կասպից ծովու, Մազանդարանի յեռններուն եւ «Տաշտէ Կաւիր» եւ «Տաշտէ Լութ» [անուններով ծանոթ] անապատներուն միջեւ, նոյն դերը ունի Ասիոյ, ինչ որ Պոլսոյ՝ Եւրոպայի համար: Կարելի է ըսել՝ բուն Ասիան կը սկսի Թեհրանէն, որկէ կարելի է կարճ, ցամաքային ճանապարհներով Ասիոյ բոլոր մասերը հասնել:

Թեհրանէն դէպի հարաւ երկաթուղագիծը կը տանի Պենտէր Շահպուր, այսինքն Պարսից Մոցի գլուխը: Ռիպա Շահի գլուխ-գործոցն եղաւ այս ճամբան, որ գոյութիւն ունէր սելեւկեաններու, սասանեաններու եւ արաբներու ժամանակներէն սկսած:

Թեհրանէն այլ ճամբայ մըն ալ դուրսէն կ'երթայ Այրահանով Պուշիք, Պարսից Մոցի մէջտեղը: Այս ճամբան սիրած ուղին էր Շահ Աբրահամի:

Թեհրանէն մէկ այլ զլխաւոր ճամբայ, Լութ եւ Կաւիր անապատներու հարաւով, կ'երթայ դէպի Քիրման: Մէկ ճիւղը կը վերջանայ Պենտէր Արասի մէջ, որ բերանն է Օմանի եւ Հնդկական ծովերուն. միւսը ցամաքով ուղիղ կ'երթայ Պարսիկ եւ Հնդիկ Պելուճխտանները՝ հասնելու համար Արեւելեան Հնդկաստան:

Թեհրանէն հիւսիս կ'ուղղուի երկաթուղագիծ մը, որ կը վերջանայ Կասպից ծովու վրայ Պենտէր Շահ, միանալով անդր-կասպեան ճանապարհներուն: Այս ճամբան հին բուսաններու, պարթեւներու, թիւրքմէներու ճամբան էր. երբեք ալ տեղով խոժեցին եւ հին մետաքիք, որոնք կը համարուին, վարկածի մը համաձայն, ներկայի քերտերը:

Անոր դուրսէն կ'երթայ երկաթուղին Թեհրանէն՝ Մեղի, անցնելու համար Մերվ, Սամարղանդ, Թաշկենտ, բուն Կեղրոնական Ասիա: Այս է Մայրագոյն եւ Կեղրոնական Ասիոյ բուն ճամբան: Այս ճամբով էր, որ արեւմուտքէն եկած սելեւկեանները հաստատեցին պազդկիական իշխանութիւնը. այս ճամբով էր, որ նասորականութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Չինաստան եւ Աքեմենեան, Պարթեւ թէ Սասանեան իշխանութիւնները հասան Ասիոյ խորքերը: Նաեւ այլ ճամբով էր, որ եկան Մայրագոյն Արեւելքէն մոնղոլները, թաթարները եւ թուրքերը:

Թեհրան-Մեղի ճամբան երկու այլ ճիւղաւորումներով կը մտնէ Աֆղանստան: Մէկը Հերաթի վրայով կը բարձրանայ յեռներ եւ կ'իջնէ Միջին Հնդկաստան, միւսը Սէխաստանով նորէն կ'երթայ Հնդկաստան միանալու համար վերին Փենճապի ափերուն: Այս ճամբաներով էր, որ ձեռնկից Սան կը հետապնդէր Պորեգմի եւ պարսից մնացորդ իշխանաւորները մինչեւ Փենճապի ափերը: Ասոնք էին Նատիր Շահի սիրած ճամբաները՝ իջնելու համար հնդիկ մայրաքաղաքը՝ Տեյհի:

Այս յիշեցումները բաւական են ապացուցանելու, թէ Ասիոյ դուռը Թեհրանն է եւ եթէ նստած էք Թեհրան, այն ժամանակ միայն կրնաք Ասիոյ յայնքն ու երկայնքը չափել: Ուրեմն՝ Թեհրան հասնել, Ասիոյ դուռներուն հասնել կը նշանակէ: Ո՞րն է անոր կարճ ճամբան Եւրոպայէն:

Թեհրան հասնել կարելի է երեք գլխաւոր կայաններու վրայով. ա) Պաղատաի, բ) Մուսուլի, գ) Թարսիզի: ճամբաներն ալ պէտք է բաժնել երեք խմբակցութեանց: Այդ ճամբաներն են.

Այդ տասնամեկ ճամբաներէն երկուքը՝ Պէյրութ-Թեհրան եւ Հայֆա-Թեհրան, նախապէս դատապարտուած պէտք էր համարել մահուան, քանի որ անոնք թէ՛ ամենէն երկարն են եւ թէ՛ անապատներէ, անմարդարնակ տարածութիւններէ անցնելով՝ անյարմար են երկաթուղիներու, խճուղիներու շինութեան: Անոնք կրնան աղբիլ այնքան, որքան միւս ճամբաները փակուած կը մնան: Ասիկ պէտք է հետեւցնել, թէ Պէյրութ եւ Հայֆա շեն կարող նկատուիլ Թեհրանի եւ առհասարակ Ասիոյ համար բնական նաւահանգիստներ: Ասիոյ բերանը Ալեքսանտրէթի ծոցն է Միջերկրականի վրայ, եւ Տրապիզոնը, Պաթումը՝ Սեւ ծովու վրայ:

Ամենակարճ ճամբան էրզրումէն կը սկսի՝ դէպի Թեհրան երթալու համար: Էրզրումը մէկ կողմէն գտնուելով Պոլսոյ եւ Թեհրանի ճանապարհին կեդրոնը, իսկ միւս կողմէ ինկած ըլլալով Տրապիզոնի եւ Ալեքսանտրէթի միջեւ, կը ներկայացնէ ո՛չ միայն Փոքր Ասիոյ ցամաքային ճամբաներու խրատացման վայրը, այլեւ Միջերկրական եւ Սեւ ծովու նաւահանգիստներուն խտացման վայրը: 1100 քմ. հեռաւորութիւն անի Թեհրանէն, որ կը նշանակէ, թէ երկու անգամ նուազ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի Թեհրան-Ալեքսանտրէթէն, Պէյրութի կամ Հայֆայի եւ Պաղատաթի կամ Մուսուլի վրայով: Արդ, ինչպէս Սուէզի ջրանցքը կարողացաւ սփիւստաներու, ծովերու ճամբան փակել, սպաննելով Բարեյասոյ հրտանդանի ճամբան երկու անգամ աւելի կարճ ըլլալուն հետեանքով, այդպէս ալ Էրզրումը պիտի սպաննէ միւս ճամբաները, եթէ այդ ճամբան արգելքի տակ չի յնայ:

Երկրորդ ուշադրաս կէտը այն է, որ Միջերկրականի բերան Ալեքսանտրէթէն-Թեհրան ցամաքային ուղին, Հայաստանի վրայով, Մուրատ գետի հովիտէն կ'անցնի, ունի 1650 քմ. երկարութիւն: 400 քմ. աւելի կարճ է, քան Պաղատաթի վրայով Թեհրանի ճամբան: Ուրեմն Միջերկրականի ցամաքային ուղիներն ալ հարկադրաբար պիտի երթան Հայաստանի վրայով, (Արածանիի) Մուրատի հովիտով:

Երրորդ կարեւոր կէտ մըն ալ՝ Սեւ ծովու աւազանը (որ կը վերջանայ Տրապիզոն), էրզրումէն հեռու ըլլալով միայն

Ա.— ԵՒՐՈՊԱ-ՊԱՂՏԱՏ-ԹԵՀՐԱՆ ԽՄԲԱԿՑՈՒՔԻՒՆ

Կայանքներ	Երկ.	Խնայողի	Անոցատ	Ընդհ. Բլմ.
Հայֆա-Ամման-Պաղատա-Թեհրան	350	600	1000	1950
Պէյրութ-Գամաղան-Պաղատա-Թեհրան	450	500	800	1750
Ալեքսանտրէթ-Մուսուլ-Պաղատա-Թեհրան	1500	500	—	2000
Էրզրում-Պիլիս-Մուսուլ-Թեհրան	750	950	—	1700
Բ.— ԵՒՐՈՊԱ-ՄՈՒՍՈՒԼ-ԹԵՀՐԱՆ ԽՄԲԱԿՑՈՒՔԻՒՆ				
Ալեքսանտրէթ-Մուսուլ-Թեհրան	1350	500	—	1850
Էրզրում-Պիլիս-Մուսուլ-Թեհրան	550	1000	—	1550

Գ.— ԵՒՐՈՊԱ-ԷՐԶՐՈՒՄ-ՓԱԿՐԻՉ-ԹԵՀՐԱՆ

Ալեքսանտրէթ-Էրզրում-Փաւրիզ-Թեհրան	1950	—	—	1950
Ալեքսանտրէթ-Մալաթիա-Մուսուլ-Թեհրան	1050	400	—	1650
Պաթում-Լենինական-Փաւրիզ-Թեհրան	1450	—	—	1450
Էրզրում-Լենինական-Փաւրիզ-Թեհրան	1200	—	—	1200
Էրզրում-Շահթալիթի-Փաւրիզ-Թեհրան	750	350	—	1100

250) քլմ ., նախընտրելի պիտի ըլլար էրզրում-թեհւան ճամբան, իբրեւ ամենակարճը եւ կամ Պաթումը, որ հարկադրաբար նորէն պիտի անցնի էրզրումի ազդեցութեան գոտիէն, Հայաստանէն :

էրզրումի այս առաւելութիւններուն վրայ աւելցնենք եւ այն, որ կը գտնուի Կովկասեան լեռներու անցքերուն (Իերպեան, Վլատիկովկաս) եւ Պաղտատի, այսինքն Ռուսիոյ եւ Արարական երկիրներուն մէջտեղը եւ ունենալով միայն 850 քմ . հեռուութիւն Պաղտատէն, էրզրում աւելի մօտիկ է Պաղտատին 300 քիլոմետրով քան Արեքսանտրէթ, Հայֆա եւ Կոնստանտնուպոլ :

էրզրումի ճամբաներուն յիշեալ առաւելութիւնները զինք միջազգային արժէքի կը բարձրացնեն՝ Նեղուցներուն, Պոլսոյ կամ Սուէզի հաւասար : Անոր լեռնային ամուր գիրքը, անոր արիւղակետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ջրային, հազարակցական, զինուորական կէտերուն վրայ, պատճառ է դարձած միջազգային շահագրգռութեան եւ անոր ճակատագրի անորոշ եւ խիստ դառն կացութեան : Ան կը մնայ գեոքոմիային հարցերէն մէկը, որով շահագրգռուած են ամէնքը եւ որ անյոյժ կը մնայ Նեղուցներու հարցին նման : Ատիկ կախուած է եւ Հայկական Հարցի լուծումը . Հայկական Հարցը համապարօք է էրզրումի հարցի դժուարին լուծմանը :

էրզրում նստողը կրնայ իր կամքը պարտադրել մինչեւ Կովկասեան գոտիները, մինչեւ Իրանի խորքերը եւ Կեդրոնական Ասիա, ինչ որ մտանց մըն է Ռուսիոյ համար :

էրզրում նստողը կրնայ կամքը թելադրել Փոքր Ասիոյ, մինչեւ Միջերկրական եւ Արարիոյ խորքերը, որ մնաս է Բրիտանական կայսրութեան եւ նորագատ արաբ ազդերուն :

էրզրում նստած Թուրքիան իր փանթուրանիզմով, փանիլիզմով, եւ իր հիւանդ վիճակով, եթէ շարունակէ մընայ, պիտի դառնայ ազրիւր իմփերիալիստներու էմփրիկներուն [աշխարհակալներու դաւերուն], երկրի մահացման եւ յիշատակի խոտմութեանց պարբեր :

Իսկ եթէ պատահի, որ ան միջազգայնորէն չկոքացուի, ինչպէս մէկ Զուիցերիա, այդ պարագային ան պիտի լինէր

ինչ եղած էր անցեալին մէջ : Այսինքն մէկ անկախ երկիր, մէկ ողակ Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ ինկած միջցամաքային կապին եւ միջազգային հաստատակազոտութեան եւ խաղաղութեան ծառայող :

էրզրումի ճամբաները ունին իրենց անցեալը : Երբ թուրքը հոն չէր, անոնք էին Ասիոյ միակ ուղիները : Հոսմէացիք, բիզանդացիք եւ Կիլիկիան հարստութեան ժամանակները, Արեքսանտրէթի ծոցէն, Այասէն՝ կարուստներով կը բարձրանային գէպի Սվազ կամ Մալաթիա, կը մտնէին Արածանիի գեղածիճազ հովիտը, կ'անցնէին Արարատի ստորաբ Այաշկերտով, կը մտնէին Թուրիկ-թեհւան, կ'երթային Չինաստան, Հնդկաստան : Ասիկա սիրած ճամբան էր վենետիցիներուն, ձեռնոյացիներուն եւ բազմաթիւ ուրիշներու :

Սեւ ծովէն Հնդկաստան-Չինաստան, նոյն ճամբով՝ էրզրումի վրայով՝ կ'երթար հին եւ նոր մարզկուսիներ : Այդպէս գալթը, Արմէններէն սկսած, այս ճամբաներով կը կատարուէր եւ, Վասակ Մամիկոնեանի բաժնին համաձայն, խօսուած պարսից արքային. — «Երբ ես աջ ուսխ կը սեղմէի Հոսմի վրայ եւ ա՛յ կը խոնարհէր, ես առիւծ էի, երբ Գալիս ոտովս կը անցնէի Տիգրանի վրայ, ես առիւծ էի, այժմ, որ գերի եմ եղած, ես ազուէ՞ս դարձայ . . . » : Հայաստանի միջազգային կշիռի արտայայտութիւնն է այդ խօսքը, որ մինչեւ այսօր կը շարունակուի, թէպէտ երկրի աչքերը գերի, բայց երկիրը իր միջազգային գերը կը շարունակէ :

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆՈՒՄՆԵՐ

Հայաստանի եւ անոր միջնաբերդ՝ էրզրումի շուրջ եղած հակամարտ կողմերը կը բաժնուին շորս գլխաւոր խմբակներու .

1. — Հայեր, որ թէեւ տարբեր ժամանակներու եւ պայմաններու մէջ, տարբեր անուան տակ նշանաբաններ ունեցած են, բայց բոլորն ալ խորքին մէջ միեւնոյն նպատակը կը հետապնդեն եւ արիւնահեղ պայքարներով կ'ուզեն իրագործել՝

— Տարբեր պետութեանց մէջ բաժնուած Հայաստանի

հողերու միացումը եւ միացեալ Հայաստանի ստեղծումը՝ միջազգային երաշխաւորութեամբ :

— Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը եւ անոր յարկին տակ ցրուած հայութեան ամփոփումը. ժողովրդավար սկզբունքներով իր իշխանութեան հաստատումը՝ աշխատատար ժողովուրդի ազատ կամքին վրայ հիմնուած :

— Անկախ, ազատ, միացեալ Հայաստանի դաշնակցութիւնը, իր անմիջական հարեւան անկախ պետութեանց հետ, որոնք շահագրգիռ են Հայաստանով եւ անոր միջազգային դիրքով (տեսնել Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ծրագիրը) :

2.— Թուրքիան, որ գրուած է մեծ մասը Հայաստանի, թշնամական վերաբերում ունի հայերուն հանդէպ :

Հայաստանի մը ստեղծումը ո՛չ միայն իր սահմաններու կրճատումն է, այլեւ իր աշխարհակայական, կամ ազդեցութեան եւ փանթուրանականութեան երազներու վերացումը :

Հայաստան մը, մանաւանդ էրզրումի շրջաններով, համազօր է Թուրքիոյ պաշտպանութեան գօտին տայ անխտանակի կամ թոյլ մէկ ուժի ձեռքը, որ կրնայ յառաջապահը պատնայ Ռուսիոյ եւ կամ ըլլալ մէկ երկրորդ Պուլկարիա, Թուրքիոյ համար :

Հայաստանի պաշտպանութեան գօտին քանի աւերակ, անմարդարնակ մնայ, քանի զուրկ ըլլայ ճանապարհներէ, այնքան պիտի պաշտպանուի Թուրքիան՝ յառաջացող Ռուսիոյ առջեւ : Անկախ Հայաստան մը, միջազգային հսկողութիւն մը եւ շահագրգռութիւն մը, այդ երկրի միջազգային ճամբաներուն վրայ՝ պատճառ պիտի դառնայ Թուրքիոյ ամբողջական մտանգումին :

3.— Ռուսիան, որ ամենամեծ շահագրգռութիւնը ունի Հայաստանի վերաբերմամբ, ունի եւ անեցած է հետեւեալ ուղղութիւնը .

Անկախ եւ միացեալ Հայաստան մը նախ իր շահերուն դէմ է, քանի որ ինքն ալ գրուած է անոր մասերէն : Միջազ-

գայնորէն ճանչցուած եւ երաշխաւորուած, թէկուզ անուժ նման պետութիւն մը աւելի արդէլ կրնայ դառնալ իր նպատակներուն, քան թէ հիւանդ Թուրքիան : Արդ, Հայաստանի ստեղծման Թուրքիոյ հակառակութեանը ինքն ալ համարաւոր է :

Հայաստանի միջազգային ճանապարհներու անդործածութեան, անոնց աւերման, երկրին քանդումին դէմ ինքն առակութիւն չունի, քանի որ Ասիոյ ցամաքային ուղիները իր ձեռքն են արդէն եւ անոնց դէմ մրցակից պիտի դառնային Հայաստանի ճամբաները, եթէ շնորհիւ երկրի բարենորոգումներուն, օգտագործուէին Հայաստանի կամ միջազգային ուժերու կողմէ : Այս հարցին մէջ ալ յուս համարաւորութիւն կայ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ :

Անհրաժեշտութիւն կը համարուի Հայաստանը միացնել իրեն, Հայոց հայրենիքին զինուորական եւ հաղորդակցական դիրքերը իր ձեռքն ունենալու եւ Ասիոյ վերջին ցամաքային ուղիները իր հայեցողութեամբ օգտագործելու նպատակով, ստանց միջազգային հակակշիռի, առանց անկախ պետութեան խոչընդոտներուն : Հայաստանը անհրաժեշտ է իրեն իրրեւ իր մասը եւ ոչ թէ իրմէ անկախ միւսը : Այս կէտին մէջն է բուն թշնամութիւնը Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ :

4.— Եւրոպան, թէեւ բաժնուած երկու գլխաւոր խմբուումներու, մէկը կեդրոնական Եւրոպան՝ Գերմանիոյ գլխաւորութեամբ, միւսը Արեւմտեան Եւրոպան՝ Անգլիոյ գլխաւորութեամբ, բայց անոնց տեսակետներուն մէջ կայ նոյնութիւն, որ կարելի է ամփոփել հետեւեալ կէտերուն շուրջ .

Հայաստանը իր ուղիներով եւ դիրքով, եթէ ինչոյ Ռուսիոյ ձեռքը, Արեւմտեան Եւրոպան կը կարուի առաջնորդող Ասիոյ ուղիներէն : Եթէ պիտի չսպասկանի իրեն, թող չըլլայ նաեւ Ռուսիոյ :

Հայաստանի բարեկարգումը, անկախութիւնը, եթէ կարելի կը դարձնէ իրեն շահերը անխտանց պահպանելու Ասիոյ մէջ եւ ուղիները գործածական կրնան դառնալ, ընդունելի է . բայց եթէ այդ պիտի նպատակ սուս յառաջացման, այդ պա-

բազային՝ գերազասելի է հին վիճակը (Թուրքիոյ ներկայութիւնը), թէկուզ այլ ուղիները անգործածութեան մատնուին եւ շահանին հայերը իրենց նպատակներուն:

Ռուսիոյ կողմէ Հայկական Նահանգներու եւ ի մասնաւորի էրզրումի գրաւումը՝ համազօր կը համարուի Պերլին-Պազտատ երկաթուղագծի, Կիլիկիոյ, արաբական երկիրներու, Սուէզի եւ Հնդկաստանի վտանգուելուն. ուստի անոր անկախութիւնը, չէզոքացումը մէկ այլ կերպով, կամ Թուրքիոյ ձեռքը մնալը գերազասելի է, քան Ռուսիոյ ներկայութիւնը այլ վայրերուն մէջ:

Այս իրարու հակառակ, նոյնիսկ թշնամի տեսակէտները մէկ դար ու կէսէն աւելի է, որ գոյութիւն ունին Հայաստանի շուրջ: Այս հակամարտութիւնները, որոնք հետեւանք ունեցած են բազմաթիւ սպասամբութիւններ, պատերազմներ, քաղաքական, տնտեսական պայքարներ, մինչեւ այս օրս այլ կը շարունակուին: Ներկայիս Մոլոթովի կամ Պեւինի յայտարարութիւնները Արեւելեան Նահանգներուն մասին, զիս եւս յուժուժ չեն բերած: Այդ նահանգները կը մնան պատերազմի սուղարկը, ուր արդէն Քեաղիմ Քարապեքիւր իր սուրբ հանած կը սպառնայ արիւն հոսեցնել: Իսկ միւս կողմէ հայերն այլ կը յամառին իրենց պահանջներուն վրայ: Հայաստանի հարցը այսօր նոյնքան այժմէական է, որքան սուկէ մէկ դար ու կէս սոսաջ: Աւելի պարզելու համար խնդիրը՝ փոքր տկնարկ մը նետենք այս շորս հակամարտութեանց պատմութեան վրայ:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՇՈՒՐՁ (1800—1946)

Եթէ կը ցանկաք հասկնայ արդարութեան եւ հաւատքի յամառութիւնը, թէկուզ ան ըլլայ կոյր եւ սնանկ, — Հայաստան պէտք է երթայ:

Եթէ կը ցանկաք տեսնել Սուտի, Պատրանքի եւ Ոճիբի տղերիւրը, մի՛ երթաք դահիճներու կամ զինուորական հրամանատարութեանց բնակարանները, այլ ներս մտէք մեղրուշուրթն զիւ անաղէտներու զրասնեակներէն:

Եթէ կը կարծէք, թէ Զրաղաշար մեռած է, շարաշար կը սխալիք: Գացէ՛ք անոր հայրենիքը, ու պիտի տեսնէք, թէ Չար Արճիմանը ոտքին տակ ձգած է Արամաղղը, սակայն անկարող է խեղդամահ ընելու զայն:

Այս մտածումները կ'ունենաք անպայման, երբ թերթատէք Հայկական Հարցի վերջին կէս գարու պատմութիւնը,

որ ողբերգութեան նման կ'անցնի ձեր աչքին առջեւէն, տասը արարներով :

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԱՐ

19րդ դարու սկիզբը, գարձակէտ պէտք է համարել Անգրերի վերակաթի, Հայաստանի, Քիւրտիստանի կեանքին մէջ : Մինչեւ 1800, այդ երկիրները բաժնուած էին Պարսից եւ Օսմանեան կայսրութեանց միջեւ, երկու հակամարտ դաւանաբաժ, Շիա եւ Սյունի, երկու աստուական, տարամերժ եւ սուրակրօն պետութեանց միջեւ : Այս պետութիւնները, որքան իշնամի իրարու, քայքայ իրարմէ չէին տարբերել իրենց փոքրերմունքներով՝ ընկճուած եւ հպատակ զբիստոնեայ եւ բնիկ ժողովուրդներուն հանդէպ : Քրիստոնեան կը համարուէր անհաստ, զոր փճացնելը երկինքի արքայութեան հասնիլ կը նշանակէր : Հպատակ լինելը համազօր էր սարուի բլրալու, անոր գոյքը, սրտիւր, աշխատանքը, կեանքը կը պատկանէին իր աստապետ իշխանաւորին, իսկ աստուական իշխանաւորն այ իր հերթին կը պատկանէր Շահին կամ Սուլթանին : Ամէն մէկ փորձ ողբատելու այդ կարգէն՝ հաստատ բնաջնջման մտանդի պիտի ենթարկուէր, ամէն մէկ փորձ ողբոյն, մշակութային ինքնորոշման՝ դաւաճանութեան համազօր էր : Հպատակ ժողովուրդները պարտաւոր էին սոյ իրենց ամէն ինչը եւ եթէ ոչինչ շունէին տալու, իբր հարկ պիտի տային իրենց մանուկները, իբրեւ «ենիչերի», կամ հալիւնի գորգ :

Այս յոռի վարչութեան վրայ կ'աւելնար մէկ այլ շարիք : Այդ երեք երկիրները կը նկատուէին պատերազմի թատերաբեմ, կամ մէկ շէշք գօտի. իսկ շէշք գօտի դարձնելու իրբեւ միակ միջոց գտած էին այդ երկիրներու ամառայումը եւ սեպահանութիւնը, որպէսզի եւ ոչ մէկ կողմի համար պիտուորական յենարան չկարողանային դառնալ : Բնիկ ժողովուրդները հարիւր հազարներով կը տեղահանուէին : Քիւրտները՝ դէպի Քոչանի լեռները եւ Աֆղանստանի սահմաններ, վրացիք՝ դէպի Գուրան եւ այլ շրջաններ : Հայերը՝ դէպի

Սպահան, Բախտար եւ այլն, որոնց շնչին մնացորդները դեռ կ'ապրին մինչեւ այսօր, որպէս վկաներ անցեալ շարիքներու :

Դատապարտուած այս ժողովուրդներու փոխարէժը պիտի իրականանար, երբ վրաց եւ Կախեթիայի, Քարթուլիայի, Իմերեթիայի եւ այլ թագաւորները, երբ հայկական մեքիքները եւ կաթողիկոսը նախաձեռնեցին հիւսիսի ուժեղացող Ռուսիոյ հետ կապուելու եւ համաձայնելու, խոստացան բնգունիլ Ռուսական կայսրութեան հովանաւորութիւնը, օգնել զբարձր, զոյքով եւ ժողովուրդով՝ սուս բանակի յատաճումներ, եթէ Ռուսիան խոստանար իրենց երկիրներէն զարս հանել օսմանեան եւ պարսիկ իշխանութիւնները, եւ վրացական ու հայկական երկրամասերու վրայ հաստատել վրացի եւ հայ իշխանութիւններ : Այս հիմունքներով զաշնապրեր իսկ կնքուեցան Վրաստանի թագաւորներուն հետ եւ խոստումներ եղան հայերուն : Այս հիմունքներով վրացական զօրքերը զործի անցան, հայ կաթողիկոսները զործի ձեռնարկեցին եւ հայ բանակներ այ կողմուեցան. զժուարին Կովկասեան լեռներէն սուս զօրքը դէպի Վրաստան եկաւ եւ պարսիկ ու օսմանեան բանակները նահանջի մատնուեցան եւ 1801ին արդէն Վրաստանը եւ Հիւսիսային Հայաստանը ազատուած էին թէ՛ պարսիկ եւ թէ՛ թուրք բանակներէն :

Վրացի եւ հայ զօրաւարներու շնորհիւ Անգրերի վերակաթի մէջ ստեղծուած էր նոր դարաշրջան, ստեղծուած էին վրացական, հայկական շրջաններ, ուր այլեւս չէին ծածանես ո՛չ թուրք եւ ո՛չ պարսիկ զօրջները. անոնց փոխարէն սուս զօրջն էր, որ կը ծածանէր : Չէին ծածաներ նոյնպէս ո՛չ հայ եւ ո՛չ վրացի զօրջները : Երբ այդ օրերուն ամբողջ եւրոպան կշանուած էր Պոնապարթի գլխուն թագ պնելու գործով, Անգրերի վերակաթի մէջ վրաց թագերը դարդարանք կը գտնուային սուս զարեբուէն եւ անոնց թագաւորները եւ գալիստոնակիր մեքիքները, վրացի թէ՛ հայ, արսարի եւ պանդխտութեան զուպր կ'առնէին՝ դէպի օտար մայրաքաղաքներ : 1801ին այլեւս չկային վրացի, հայ անկախ պետութիւններ եւ անոնց երկիրները դարձած էին Ռուսական պարզ նահանգներ :

Ռուսական այս դիրքին նուաճումները պէտք է վերա-

գրել արտաքին աշխարհի նպատակները կաշուփեան : Աւարտարիտ, Գերմանիոյ, Անգլիոյ վեհապետները ի տես յեղափոխական Ֆրանսոյի, միապետական Ռուսիոյ մէջ իրենց փրկութեան խորհարար կը գտնէին եւ Ռուսիան կ'օգտուէր իր դիրքէն եւ ապաստութիւնը ունէր՝ երթալու Մեծն Պետրոսի գծած ուղիով դէպի Պարսկաստան, դէպի Թուրքիա : Եկատակրին՝ Բ. Ռուսիոյ կայսրուհին Համամտութիւնը ունէր Աւարտարիտ Ժողով Բ. կայսեր՝ Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ իր ուզածն ընելու, եւ անոր յաջորդը՝ Փոյ սուլտանները ուստի կայսրերը դէնքով իրագործեցին Մեծն Պետրոսի երազները : Գուրս քշեցին պարսիկ եւ թուրք բանակները Վրաստանէն եւ Հիւսիսային Հայաստանէն, սրոնք կը խեղդուէին խորամակն ծովուն մէջ : Ազատեցան, բայց անոնք ինչպէս սուսական ճանկերու մէջ : Տուին անոնց կեանքի, պատուի, գոյքի ապահովութիւն, բայց խեղին անոնցմէ ապաստութեան, անկախութեան երազները. այս պատմական դրուագը կը վերջանար հայտնի վրաց մայր թագուհի Մարիամի մէկ սիրագործութեամբ. գաշտյնը խրեց հայագրի դորսմար Լազարեւի կուրծքը, երբ կայսեր հրամանը կ'իրագործէր արտար ստաճորդելով «անկախ» Վրաստանի թագուհին : Այդ սիրագործութիւնը ոչինչ չփոխեց : Վրաստանի եւ Հայաստանի անկախութեան խոստումները չսպառնացած էին եւ սուսական մարտերը իջած այդ գրաւուած երկիրներուն վրայ եւ մէկ նոր շարիք եւ մէկ նոր բարիք բերած անոնց համար :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

1801-20ր, մինչեւ Ազրիանապոլսի գաշտյնը, երկրորդ արարն է, որ կը սկսի Անգլիոյ կասի համար : Այդ թուականներուն Եւրոպայի մէջ «Սուրբ գաշտակցութիւն» է Ալեքսանդր կայսեր գլխաւորութեամբ՝ Անգլիոյ, Աւստրիոյ եւ գերման թագաւորներու միջեւ : Եւրոպան կախում ունի Ռուսիայէն՝ ապաստելու համար յեղափոխական Ֆրանսոյէն եւ անոր անպարտելի Պոնափարթէն : Հակառակ որ Փիթ համոզուած

է, որ պէտք չէ Ռուսիան ազատ ձգել, որպէսզի նուաճումներ ընէ Հնդկաստանի ճանապարհներու վրայ, բայց հարկադրուած այդ ապաստութիւնը կու տայ : 1803էն յետոյ, ուստի զօրքերը կ'ստաճանան Վրաստանէն դէպի Ախալքալակ, Ախալցխա, Էրզրումի առաջագահ մարտկոցները եւ 1813ին դէպի պարսկական հողերը, իսկ միւս կողմէ դէպի Պայքանները : Ռուսիան իրը դէնք ունի «ազգերու ազատութիւն, յեղափոխութիւն եւ իսլամ մեծաւիրութեանց ոչնչացում, հաստատութիւն» եւ այլն նշանարանները, որոնց ինքն է ամենէն սուլի հակառակորդը : Անգլիոյ կասեան ժողովուրդները գետնոր կը որ հիասթափուած էին սուսական խոստումներէն, ի մասնաւորի վրացիները, որոնց թագաւորները, իշխանները, արտարի մէջ էին եւ կամ դարձած կայսեր պալատի գարգիւր : Անոնք դառնացած էին : Շատերը դարձան թշնամի Ռուսիոյ եւ զէն ի ձեռին եղան պարսից հետ : Հայերը, որոնց երկիր մէկ մասը միայն անցած էր Ռուսիոյ եւ մեծագոյն մասը կը գտնուէր Թուրքիոյ ձեռքը, որ բնաջնջման միջանակէր կը սիրապետէր, վրացիներու նման թշնամական գիրք չբռնեցին ուստի նոր արշաւաններուն հանդէպ. սուլի եղան վերագահ, գիտաց : Այդ հողերանութիւնը պատճառ էր, որ 1807-13 թուականի ուստի արշաւանքները դէպի Թուրքիա եւ Պարսկաստան մնալին գրաւ սուսական գործ, առանց մեծ ուղեկցութեան՝ անգլական ժողովուրդներու կողմէ :

Այդ թուականներուն Ռուսիոյ գրաւածները Անգլիոյ կտուի մէջ եղան համեստ սահմաններով եւ կանց տուա արշաւանը Պոնափարթի արշաւաններու հետեւանով, դէպի Մոսկուա, որ պիտի վերսկսէր Ալեքսանդրի մահէն ետք, ներս կայսեր օրով, 1827ին :

1827ին Յունաստանի, Աերպիոյ ապստամբութիւնները, Պայքաններուն մէջ ուստի բանակի յառաջխաղացումը, արրուած յայտերը կայսեր կողմէ Անգլիոյ կասի մէջ կարողացան մտայնել ապ նախորդ յաստատութիւնները եւ Յովսէփ ու Ներսէս Աշտարակեցիի գլխաւորութեամբ հայութիւնն այլ ինչպէս սուսական աշխարհակալական հոսանքին մէջ : Ռուս բանակը մտա Պարսկաստան. Ղազուին, Թաւրիզ գրաւուեցան.

խակ Թուրքիոյ մէջ հասան Տարուսի լեռնաշղթան, էրզրում, Մուշ եւ այլն. Եւ Հայաստանը, համարեա ամբողջ, Պատկե-
ւիչի ձեռքն էր, որուն հրամանատարական կազմին մէջ կա-
րեւոր կէտ ունէին հայ զորավարները եւ զինուորները: Հա-
յերը իրենք զիրենք կը մխիթարէին, որ գոնէ հայկական հո-
գերը ազատուեցան Թուրքիայէն, թէկուզ ինկան, Վրաստա-
նի նման, Ռուսիոյ ձեռքը. բայց այդ ուրախութիւնը երկար
չտեւեց. Եւրոպան ինքզինքը գտած էր, Անգլիան հաւատա-
րիմ էր Փիթի գտանանքին՝ «Ռուսիոյ թողնել բոլոր Թուր-
քիայէն խլուած նուաճումները, — լսել թէ մենք չահագրը-
գրուած չենք ատոյ. կը մերժեմ այդպիսիներուն հետ վի-
ճի»: Անգլիան չահագրգուութիւն ցոյց տուաւ, որ Ռուսիան
հետանայ Հնդկաստանի ձանադարհներու վրայէն. նոյնը
տարբեր զրգումներով՝ Փրուսիան, Աւստրիան եւ Գերմա-
նիան. կնքուեցաւ Ազրիանապոլսի դաշինքը, որուն համա-
ձայն, Ռուսիան եւ քաշուեցաւ եւ գտաւարկուեցաւ ամբողջ
Հայաստանը եւ հայութիւնը այս անգամ եւս հիասթափուե-
ցաւ: Հայութիւնն այս սուտերու հեաքերով գտաւարկեց ամ-
բողջ Պարսկահայքը, Բարձր Հայքը եւ գաղթականութիւնը
տեղի քան քանի մը հարիւր հազար լեցուեցան Վրաստան եւ
Անդրկովկաս:

Ըստ Ազրիանապոլսի դաշինքին, ուստական սահմանը
Անդրկովկասի մէջ եղան Արարսը եւ Արփաշայր, ներկայ
Խորհրդային Հայաստանի սահմանները. իսկ միւս մասերը
մնացին Թուրքիոյ:

Ռուսիան կարողացաւ այդ պատերազմին ձեռք բերել
Պոլսոյ եւ Տարսանէյի մէջ իրաւունքներ, զորս այսօր կը ջա-
նայ ձեռք բերել Մոլոթով. այսինքն, Տարսանէյը բաց Ռու-
սիոյ առջեւ եւ փակ բոլորի առջեւ, բայց այդ այ պիտի կոր-
սրնցնէր հետագային:

Պատմական այս շրջանի վարագոյրն այ կ'իջնէր 1830
թուին, որու վրայ նկարուած պիտի մնան, — վերեր Պատկե-
ւիչը եւ Ներսէս Աշտարակեցին ձեռք ձեռքի կ'առաջանան
կայսեր փառքը բարձրացնելու եւ Թրքահայաստանի ազատա-
գրման երազներով. բայց վարագոյրի տակը հայութեան

հիասթափութիւնը եւ անոր երազներու ոչնչացումը, եւ քա-
նի մը հարիւր հազար հայութեան տեղահանութիւնը իր բը-
նագաւառներէն:

Վարագոյրի նկարին տակ կը գրուէր. — 1829 թուականը
պիտի կրկնուի 1946 թուին, եւ իրականութեան մէջ՝ այսօրը
խիտ նման է Պատկեւիչի ժամանակներուն, երբ նոյն նպա-
տակները ճիշդ կը թափուի այսօր իրագործելու: Կրնային ի-
րագործուիլ, եթէ աշխարհի մէջ միայն ուստ աշխարհակա-
լութիւնը մինակը բլար, որ իրականութեան չի համապա-
տասխաներ:

ԵՐՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

1830-40 թուականները հետաքրքրական են, որովհետեւ
խիտ կը նմանին 1920-28 թուականներու ուստ-Թուրք յարա-
բերութեանց:

Այդ թուականներուն գլխաւոր դերակատարներն են Ֆր-
րանսոն եւ Ռուսիան, իսկ միւս կողմէ՝ Եգիպտոսի Մեհմէտ
Ալին՝ Թուրքիոյ վասալը, եւ սուլթան Մահմուտը: Եգիպտոս
ս'չ միայն կ'ապաստմբի Թուրքիոյ դէմ, այլեւ Մեհմէտ Ալիի
բանակները կը հասնին Պոլսոյ գոտներուն տակ եւ կը սպառ-
նան զրաւել քաղաքը: Մեհմէտ Ալիի թիկունք է Ֆրանսան:
Նիկիոյ կայսրը կը նկատէ Պոլսոյ սպառնացող վտանգը եւ
Մահմուտ սուլթանը փրկելու համար 15.000 զօրք ցամաք
հանելով Պոլիս, Եգիպտացիներու մատքը կ'արդիյնէ: Ունկէ-
րի մէջ գաշն կը կռի (1833) Թուրքիոյ հետ, պարտաւորուե-
լով պահել անոր ամբողջականութիւնը եւ իր բանակներով
պաշտպանել, պայմանով որ Աւ ձովու մէջ արգիլուի Տար-
սանէյով օտար նաւերու մատքը, եւ ազատ բլլան ուստ նա-
ւերը՝ մանելու Միջերկրական: Այդ համազօր էր Թուրքիան
մտցնելու Ռուսիոյ թեւարկութեան տակ:

Անգլիան մտասակար կը համարէր Ֆրանսան, որու ազ-
դեցութեան տակ կը Եգիպտոսը. եւ միաժամանակ մտասա-
կար կը համարէր Ռուսիոյ ազդեցութիւնը Նեղուցներուն եւ
Թուրքիոյ մէջ: Վճռած էր երկուքն այ գուրս հանել: 1840ին

Լոնտոնի ժողովն է. Ռուսիա, Անգլիա, Փրուսիա, Աւստրիա կը համաձայնին թուրքիոյ ամբողջականութիւնը պահելու տեսակէտին շուրջ, որով եզրուատու իր գրաւած Մուրիան և Կիլիկիան պիտի հարկադրուէր զատարկելու, ինչ որ մեծ հարուած էր Պրանսայի համար: Իսկ միւս կողմէ Անգլիա, Պրանսա, Աւստրիա կը համաձայնին նեղուցներու պաշտպանութիւնը ո՛չ թէ մէկ պետութեան՝ Ռուսիոյ, այլ միջազգային պաշտպանութեան ենթակայ դարձնելու, որով Ռուսիա Ռենկէրի մէջ ձեռք բերած իրաւունքները կը կորսնցնէ: Այս նման չէ՞ Մոնթրէոյի ներկայ դաշինքին: Այդ թուականներուն օգտուողը եղաւ միայն Անգլիան. թուրքիայէն առնելով՝ իրրև փարձատրութիւն, Ատէնը և բացի ատկէ՝ կղզիացոց Պրանսան և Ռուսիան, իր ճամբաներուն վրան:

Այս շրջանին Հայկական և այլ հարցերը անյուս թողուցան. թուրքիոյ հետ դործակցութեան, ամբողջականութեան ռազմիկան էր Ռուսիա, ինչպէս 1923ին Լոզանի մէջ՝ Զիշերինը: Այդ ժամանակամիջոցի անգլիական հերոսն էր Փարմերսոնը, որ պիտոյաւ առանց արիւնի յաղթել բոլորին, բերելով իր ծրագիրներուն:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

1840-60 թուականները նոր շրջան ևն թուրքիոյ և Հայաստանի համար: Ռուսիա իր յամառ կայսր Նիկոլայով հաղի կրցաւ բմբոսնել, թէ ի՞նչպիսի խաղի եկած էր Լոնտոնի ժողովին մէջ՝ պնդելով թուրքիոյ ամբողջականութեան վերայ, ի հեճուկս Պրանսայի և եզրուատուի: Հասկցան, որ ատկէ շահողը միայն Փարմերսոնը եղած էր: Նիկոլայ կ'առաջարկէր 1839ին թուրքիան բաժնել Ռուսիոյ և Անգլիոյ միջև, որմէ այս անգամ կը խուսափէր Անգլիան. Ռուսիա սրղեկրեց նոր ուղղութիւն մը. 1840էն յետոյ, Սուլթը Վայրերու և օրթոտքներու պաշտպանութիւնը պահանջելու ի հեճուկս Պրանսայի, սո Լատին եկեղեցոյ պաշտպանութիւնը կը ստանձնէր, ճիշդ այսօրուան նման, երբ բոլշեւիկ-

ները պաշտպան ևն դարձած Օրթոտքս եկեղեցիին: Մենչիկով պահանջ ներկայացուց սուլթանին, թուրքիոյ բոլոր օրթոտքներու պաշտպանութիւնը իրեն յանձնելու պայմանագրութիւն կնքել, որուն հակառակեցան անգլո-Փրանսացիները, միացած պահանջով: Մենչիկով (սոս ղեսպան) հետոցաւ Պոլսէն: 1853ին սոս նուաորմիդը Մինոպի մէջ փճացուց թուրք նաւատորմիդը և հիմքը դրուեցաւ նոր պատերազմի, «Քրիստոնէութեան ազատում» նշանաբանով: Կովկասի և Պալքաններու ճակատներուն վրայ ոռուսերը արշաւեցին, ստին Տաճկահայաստանը և Պալքաններուն մէջ հասան Վանա, բայց անգլո-Փրանսական զօրքերը եկան օգնութեան թուրքիոյ. անոնց միացաւ Կեղրոնական և Եւրոպան յանձին Աւստրիոյ, որ Դանուբի ազատութիւնը կ'ուզէր ձեռք բերել: Ռուսիան նահանջելով հասաւ Աւաստափուլ, ուր տարիներու կռիւներէ վերջ՝ հարկադրուեցաւ զիջիլ բոլոր այն իրաւունքները, զորս ձեռք բերած էր Քիւչիւկ-Կայնարճիկի, Աղրիանապոլսի և Ռենկէրի դաշինքներով: Դուրս է ձգուած ո՛չ միայն Պալքաններէն և թրքահայաստանէն, այլև Աւստրիոյ: Հարկադրուեցաւ ընդունիլ՝ ա) Զէզուք գառնալը ծովերուն, նեղուցներուն. բ) Ռուսիոյ ազատութիւնը. գ) Դանուբի միջազգայնացումը. դ) թուրքիոյ ամբողջականութեան երաշխատորմը բոլորին կողմէ: Իսկ քրիստոնէաներու համար բարենորոգում՝ թուրքիոյ միջոցով:

Այս վերջին կէտը, որ Անգլիան ու Պրանսան կը ձգտէին իրապործել Ռեշիտ Ֆուատ և Այի փաշաներու միջոցով (վարչապետ), անիրական դարձաւ. և շարունակուեցան հին կտրուկերը, հակառակ ղեկավարներու կամքին, որ վերջացաւ Մարտինիներու ջարդերով, որոնց հետեւանքով Փրանսացիք միջամտեցին և Լիբանանի ինքնաւարտութիւնը ստաջացաւ թուրք կողմի տակ:

Այս պատերազմները Հայաստանի համար դարձան այն լեռը, որ մուկ մը կը ծնի միայն:

1860-70 թուականներուն, իրրեւ հետեւանք անգլո-Ֆր-րանսական ընդդիմութեան, Ռուսիա ղէպի Պոլիս իր ծաւա-յապաշտ քաղաքականութեան ընթացքը կը փոխէ եւ կ'ուղղուի ղէպի Կեդրոնական Ասիա. կը հաստատուի Պուխարա, Խիվա, Թաշկենտ եւայլն, ուր միացեալ ճակատ չկայ իր յառաջխա-յացման ղէմ, ուր Անգլիա մինակ պիտի ընդդիմանար:

Նոյն ժամանակամիջոցին, Ֆրանսա, Անգլիա, Աւստրիա ամէն կերպ կ'աշխատին Խրիմի յաջողութեամբ ձեռք բերած իրաւունքները Լոնտոնի եւ Փարիզի խորհրդաժողովներուն մէջ իրական դարձնելու եւ Թուրքիան ստքի կանգնեցնելու, ամբացնելու: Եւ այդ հնարատը կը գտնեն միմիայն անոր բարենորոգումներու եւ ռեֆորմի փոփոխութեան մէջ: Վարչապետներ իրարու կը յաջորդեն, սահմանադրական ծրագիր-ներ, մշակութային իրաւունքներու նախագիծեր, տնտեսու-թեան, բանակի կողմակերպման ջանքեր անպակաս են, բայց բոլորն ալ կը մնան երևութական: Թուրքը ստեղծուած չէր այդ բոլորը մարտելու. բարենորոգմանց ծրագիրները աւելի փտանգաւոր կը համարէր իր գոյութեան համար, քան իր հո-ղելու բաժանման սպառնալիքները: Զինք փրկել ջանկացող անգլո-Ֆրանսական միութիւնը, աւելի թշնամի կը համար-ուէր քան Ռուսիոյ սպառնացող փտանգը: Հայաժանքները, ճարդերը սուսուսան նման կը շարունակէ, որովհետեւ իր ամբողջականութիւնը ապահովուած կը տեսնէր:

Այս շրջանին Հայաստանը ստացաւ իր ազգային սահմա-նադրութիւնը, ունեցաւ իր գաւակներէն շատեր բարձր պաշ-տօնէութեան մէջ, բայց այդ բոլորը լոկ երեսի փոշի էին, իրականութիւնը ծածկող: Հայ ժողովուրդը գատապարտ-ուած էր հայաժանքի եւ փճացման. անոր կեանքը կը մնար անասելի դժուարութեանց մէջ:

Այդ շրջանին Հայաստանը կ'ապրէր յոյսի եւ հիասթա-փութեան մէկ ժամանակամիջոց եւ իր յոյսի ապաւէնը Թուրք շարենորոգումներն էին եւ Եւրոպան:

1870-80 թուականները նոր շրջան են Հայաստանի հա-մար: Անոնք սր կը յուսային բարենորոգմանց միջոցով բա-րեկարգել Հայոց կեանքը, պիտի ենթարկուէին հիասթափու-թեան: Ֆրանսան, որ կը համարուէր բարենորոգմանց զբղի-չը եւ ճնշողը Թուրքիոյ վրայ, Գերմանիայէն պարտուած էր: Ֆրանսան այլեւս ազդակ չէր: Իսկ միւս կողմէ Ռուսիա օգ-տուելով Ֆրանսայի պարտութենէն, ղէմքը Կեդրոնական Ա-սիայէն դարձուց նորէն ղէպի Պալքանները եւ ղէպի Տաճկա-հայաստան: Մինչեւ 1870 թուականը բարեկամ էր Թուրքիոյ, բայց այդ թուին չեղեալ համարեց Լոնտոնի եւ Փարիզի դա-շինքները, որոնք պարտադրուած էին Խրիմի պարտութենէն վերջ եւ այն դիրքը զբաւեց, երբ 1945ին բուլղարիկները յայ-տարարեցին չեղեալ 1925ի Թուրք-ռուս դաշինքը: Եկաւ հա-մաձայնութեան Աւստրիոյ հետ՝ Պալքաններու եւ Հայաստա-նի բաժանման մասին Թուրքիայէն: 1876ին Ռուսիա կրցաւ համաձայնիլ Անգլիոյ հետ, սր առանց Նեղուցներու, Սուէզին եւ Պարսից ծոցին մօտենալու՝ իր ազատութիւնը ունենայ Տաճկահայաստանի եւ Պալքաններուն մէջ. իսկ Աւստրիան պայման տնէր, սր Արեւմտեան Պալքանները իր ազդեցու-թեան տակն ըլլան:

Ամէն ինչ նպաստատը էր Ռուսիոյ համար եւ 1877 Յու-նիոն պատերազմը սկսաւ թէ՛ Պալքաններուն եւ թէ՛ Կովկա-սի մէջ, երբ Աւստրիա արդէն մտած էր Պոսնիա:

Ռուսիա շատով հասաւ Սան Սթեֆանո մէկ կողմէ, իսկ միւս կողմէ Կարս, էրզրում եւ աւելի հեռուները: Նորէն Տաճ-կահայաստան սպառուած էր. այս անգամ բացառապէս հայ զօրավարներու առաջնորդութեամբ — Լօրիս Մելիքով, Լա-յարեւ, Տէր Գուկասեան, Շէօլկովնիկով եւայլն: Հայերը կը յուսային Հայաստանի ամբողջացման եւ անոր ինքնավարու-թեան, երբ կը գումարուէր Սան Սթեֆանոյի մէջ Թուրք-ռուս խաղաղութեան ժողովը: Սան Սթեֆանոյի մէջ անկա-խութիւն առին Պուլկարիան, Ռումանիան, Սերպիան. բայց Հայաստանի անկախութեան մասին ոչինչ եղաւ: Մեկի պիտի

ըլլար Ռուսիոյ մասը եւ այդ իսկ չիրականացաւ՝ երկու պատճառով :

Գերմանիան յանձին Պրիմարքի կը յայտարարէր, որ պէտք է Սան Սթեֆանոյի դաշինքը միջազգային խորհրդածուրդովին մէջ վերաքննուի. անոր կը միանար նաեւ Տիգրայեկին. թէպէտ իր չկորուսեալ համար 1878ին Թուրքիայէն արդէն առած էր Կիպրոսը, որպէսզի մօտէն պաշտպանել կարողանար Ասիական Թուրքիան, եթէ Ռուսիա շատ առաջանար : Չէզոք մնացած էր պատերազմին, խոստում առնելով, որ պիտի չըմօտենայ ո՛չ Սուէզին, ո՛չ Նեղուցներուն եւ ո՛չ Պարսից ծոցին : Ռուսիան մօտեցած էր Պոլսոյ, ուրեմն իրաւունք ունէր պահանջելու վերաքննութիւն :

Պերլին կը հաւաքուի Ժողովը, որուն ղլխաւոր ղեկավարն է Պրիմարք : Աւստրիան կը մղէ Արեւմտեան Պալքաններով գէպի Սալոնիկ, իսկ Ռուսիան գէպի Հիւսիս՝ պարտադրելով Լա քաշուիլ թէ՛ Կովկասեան ճակատի իր գրաւումներէն եւ թէ՛ Պարքաններէն : Շուփալով-Տիգրայեկի գաղտնի համաձայնութեամբ կը գտնուի միջին ճամբան վեհաժողովի մէջ : Ռուսերը կը պարպեն Տաճկահայաստանը, պահելով Կարսն ու Պաթումը : Տաճկահայաստանը եւ Մակեդոնիան կու տան Թուրքիոյ, պայմանաւ որ բարենորոգումներ կատարէ : Ռուսները, Սերպիա եւ Պուլկարիոյ մէկ մասը՝ անկախ : Ռուսիի ինքնավար՝ Թուրքիոյ ձեռքին տակ : Նովի Պազար, Սանճաք, Պոսնիա, Հերձեկովին՝ աստրո-թուրք հսկողութիւն եւ այլն : Կրետէ՝ բարենորոգում :

Հայերը, որ ներկայ էին այդ վեհաժողովին իրենց կրկնականներով, դատարկ պայուսակներով, խորտակուած յոյսերով կը վերադառնան, եւ «կռուով հնար է ձեռք բերել ազատութիւնը» եզրակացութիւնը կը հանեն միայն :

Այսօր սովետական պետութեանց իտէալի է դարձած վերականգնել 1878ի սահմանները, որոնք նուիրուած են Թուրքիոյ, եւ Ռենկէրի պայմանագրութիւնը՝ Աւստրո-համար : Պիտի յաջողի՞. պատասխանը մօտ ապագան ցոյց պիտի տայ :

Այս թուականէն յետոյ Հայաստանի կացութիւնը աւելի վատթարացաւ :

1880-1904 թուականները պէտք է համարել Հայաստանի համար «Աղէտի Շրջան» :

Պերլինի Ժողովին մէջ ծերունի Տիգրայեկին կը հարցնէր ծերունի Գորչակովին. — «Ձեմ հասկնար Պրիմարքը, ի՞նչ կ'որոնէ Արեւելեան Հարցին մէջ, երբ ըստ երեւոյթին, անչաճախող լինի պիտի ըլլար» : Այդ հարցումին պատասխանը ստին յետոյ, երբ Գերմանիան արբանեակ դարձուց իր գաղտնակիրը, Աւստրիական կայսրութիւնը եւ առաջ քշեց գէպի Պալքանները, ո՛չ միայն առաջը առաւ ռուս ազդեցութեան այդ վայրերուն մէջ, յօգուտ Անգլիոյ, այլեւ Աւստրիոյ միջոցով ամուր հաստատուելով, սպառնալիք ըլլալու Լոնտոնի : Հոյ կը պատրաստէր Պերլին-Պասրա երկաթուղայինը եւ պիտի կարողանար շուտով ամբողջ Թուրքիան ու Իսլամ աշխարհը իրեն արբանեակ դարձնել : Կրցաւ Պարքաններուն, Հայաստանի մէջ աշխարհի գրաւութիւն ստեղծել, որ ո՛չ մէկ հանգստութիւն չըլլայ, այլ ամէնքը իրարու գէմ բլան, եւ ինքը իրաւարար բոյորին. եւ որ կախանն է՝ Ֆրանսան կրկնակիւն էր Անգլիան ու Ռուսիան մնան թշնամի. բոյոր բաժան, իսկ ինքը անոնց գէմ՝ Եսեակ Չինակցութեամբ :

Այդ թուականները Պրիմարքի գիկատարական շրջանն էին, երբ Ֆրանսան չէզոքացում էր բոյորին կողմէ եւ բացառաւորութիւն տակ էր Գերմանիոյ նոր արշաւանքներու վախէն. երկրից մը, որուն պատճառով պիտի կորսնցնէր Սուէզի իր գիրքը եւ ազդեցութիւնը՝ Եգիպտոսի վրայէն : Արարի վաշտայի ապստամբութիւնն է, որուն առաջը տանելու համար հակառակ Անգլիոյ առաջարկին կը մերժէ միասնաբար գուրս գալ Աղեքսանդրիա եւ Սուէզ՝ իրենց շահերը պաշտպանելու : Խորհրդարանը կը մերժէ 7 միլիոն ֆրանք քուէարկել Եգիպտոսի ցամաքահաման, իսկ Անգլիա կը քուէարկէ 57 միլիոն սթերլին այդ նպատակին. եւ Անգլիան միայնակ ցամաքահանում կ'ընէ. Սուէզ եւ Եգիպտոս իր միահեծան ազդեցութեան կ'ենթարկէ, ինչ որ կը աւել մինչեւ այսօր : Այդ պարձաւ գլխաւոր պատճառը, որ անցիւ-Ֆրանսական յարաբերու-

Թիւնները աւելի սրուած ըլլային, չքսելու համար թշնամահան: Ասոր վրայ կու գար աւելնալու Պաշտօնայի հարցը: Այս հակամարտութիւնները միայն Գերմանիոյ ջրաղացին ջուրը կ'աւելցնեն:

Միւս կողմէ անգլո-սուս յարաբերութիւնները Մերօլի, ԱՖղանստանի վէճերու պատճառով թշնամական դիրքի մէջ մտած էին: Ռուսիան եւս կողմացուած էր թէ՛ Կեղրոնական եւ թէ Արեւմտեան Եւրոպայի պետութեանց կողմէ: Եւրոպան բաժան բաժան եղած էր եւ սապարկչոր մնացած Եոնեակ Զինակցութեան ձեռքը, որ կը նիւթէր Արեւելքի բաժանումը եւ ապերու ընաճնջումը՝ իսլամական կամ թրքական ազատագրութեան պատրուակին տակ:

Ընդհանուր կացութեան մէջ, ի՞նչ կ'ընէր Թուրքիան եւ ի՞նչ վիճակի մէջ էին այն ժողովուրդները, որոնց մասին Յերլինի ժողովը որոշումներ տուած էր՝ ազատելու եւ կամ մարդկային գրութեան մէջ ապրեցնելու համար:

Թուրքիոյ քրիստոնէայ ժողովուրդները, սղևորուած Յունաստանի, Աերպիոյ, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ ազատագրական պայքարներով, իրենք եւս սկսան կազմակերպուիլ եւ յեղափոխական միջոցներով իրագործել իրենց ազատութիւնը: Միջազգային ուշադրութիւնը հրաւիրեցին իրենց անտանելի կացութեան վրայ. մանաւանդ որ Պերլինի Վեհաժողովը վեց պետութեանց երաշխատութեամբ պայմանաւորած էր Մակեդոնիոյ, Հայկական վեց վիլայէթներուն եւ Կրեակի մէջ բարենորոգումներ կատարել: Այդ երեք ազգերու կուսակցութիւնները փարթիզանական կռիւ բացին Թուրքիոյ դէմ, տարիներ շարունակ. բազմաթիւ հերոսամարտեր եղան եւ միշտ ձախողութեան մատնուեցան արիւնոտ ջարդերով: Այդ յուսահատ եւ անհասարկ կռուի գլխաւոր շարժառիթը, վեց պետութեանց բարենորոգման խոստումներն էին: Թուրք պետութիւնը իր խորիմաստ Սուլթան Համիտով գլխէր, թէ վեց պետութեանց երաշխատութիւնը արժէքազուրկ է, որովհետեւ անոնցմէ երեքը՝ Գերմանիա, Աստրիա, Իտալիա անհետաքրքիր են բարենորոգմանց խնդրին հանդէպ եւ նոյնիսկ հակառակ, որովհետեւ իրենց նպատակը չէր Մակեդո-

նիոյ ազատագրումով նոր արգելքներ ստեղծել Սելանիկի շուրջ, սրան տիրապետութեան կը ձգտէին. կամ անոր Սերպիոյ միացումով ուժեղացնէին սլաւ ուժերը. գէմ էին նոյնպէս Կրեակի ազատագրման կամ միացման Յունաստանի, որովհետեւ կը նկատէին, որ այդ բանը կը զօրացնէ ծովային հակառակորդ Անգլիան: Դէմ էին նաեւ Հայաստանի բարենորոգումներուն, որովհետեւ Թուրքիա իբր թեւարկուած իրենցմէ, աւելի խաշընդատ պիտի ըլլար Ռուսիոյ դէմ, քան թէ բարենորոգուած Հայաստան մը, որ կրնար աւելի աջակից ըլլալ Անգլիոյ կամ Ռուսիոյ, քան իրենց: Ռեւմն Թուրքիան ապահով էր, որ այդ երեք պետութիւնները ոչ մէկ արգելք են իր սղածը ընելու:

Գալով Ռուսիոյ, — Թուրքիոյ համար պարզ էր, որ Մուսկուան կ'ուզէր ունենալ «Տափաքաշայաստանը, բայց առանց հայերու», որ հրապարակով իսկ խոստովանած էր Լոփանով Ռաստովսկին: Այդ պատահական խօսք չէր, այլ կը բխէր սուս պետական հիմնական հաշիւներէ. նախ՝ Տափաքաշայաստանի ազատագրումը, անոր անկախութիւնը կամ պարզ բարենորոգումները բաւական էին, որ անոր սահմանակից սուսահայ Հայաստանն այ ցանկար ունենայ իր ազատութիւնը, բարենորոգումը կամ անկախութիւնը. ուրեմն անիկա պաշտպանելով Հայոց Գասար Թուրքիոյ մէջ, փաստօրէն գործած կ'ըլլար իր շահերուն դէմ Կովկասի մէջ, որ անընդունելի կը համարէին փոխարքայ Գալիցիները եւ Վառանցոյները: Երկրորդ՝ հայերէն յետոյ վրացիները, թաթարները, յեռնականներն այ հայոց օրինակով պիտի վարակուէին եւ անջատողականութեան պիտի ձգտէին Անգլիոյփետի մէջ. արդ, Տափաքաշայաստանի մը ստեղծումը իր շահերուն դէմ էր. իսկ անոր սչնչացումը Թուրքերու ձեռքով՝ իր շահերուն համապատասխան:

Յետոյ, Ռուսիան հիմնական տնտեսական, զինուորական պատճառներ ունէր գէթ ըլլալու Տափաքաշայաստանի բարենորոգման: Ան իր ձեռքը ունէր Ասիոյ բոլոր ցամաքային ձառնադարձները, որոնք հարկադրարար կ'անցնէին Հայաստանէն: Երբ միջազգային երաշխատութեամբ Հայաստանը

անկճուղի անկախ կամ ինքնավար, կամ բարենորոգում , այդ պարագային էրզրում եկող ճամբաները Փոքր Ասիային պիտի շարունակուէին մինչև Անդրկովկաս , Իրան , Կեդրոնական Ասիա : Այդ ճամբաներէն պիտի օգտուէր Կեդրոնական Եւրոպան , որ դէպի Ասիա ճամբայ չունէր եւ պիտի ունենար՝ երբ միջազգային երաշխաւորութեամբ Հայաստան մը ստեղծուէր . պիտի ունենար եւ Անգլիան , որուն հետ արդէն պատեմարտի էր ելած Աֆղանստանի մէջ : Արդ , փաստօրէն այդ երկրի բարեկարգումը , ճանապարհներ բանայր , իր թէ՛ տրնտեսական եւ թէ՛ գինուորական շահերուն դէմ էր : Ասիկա գիտէր Սուլթան Համիտ եւ կ'ըմբռնէր , որ Ռուսիան իր բնական դաշնակիցն է անկախ կամ բարենորոգում Հայաստանի մը դէմ :

Փրանսայի համար Հայկական Հարցը մարդասիրական հարց էր , երբ մանաւանդ այլևս հեռացած էր Եզրիպտոսէն : Մարդասիրութեան համար մատ մատի պիտի չզարնէր՝ վրնասելով իր տնտեսական , քաղաքական շահերը Քուրքիոյ մէջ , որոնք չափազանց կենսական էին , քան Հայկական . սակայն յայտնի էր Քուրքիոյ եւ մամուլի ողբն ու ազազակր չէին կրնար փոխել կացութիւնը : Հայկական Հարցը դարձած էր Փրանսայի համար առեւտուրի նիւթ , վաստկելու այս կամ այն երկաթուղիի , հանքի եւ անտուրի մենաշնորհ :

Կր մնար Անգլիան , որ մարդասիրական ակնոցով չէ մօտեցած քաղաքական հարցերու լուծման , թէեւ Հայկական , Մակեդոնական եւ Կրետական հարցերուն մօտենայու տտեն , միշտ չոսյլած է մարդասիրական նշանաբաններ , քողարկելու համար իր բուն շահախնդրութիւնը , չէզոքացնելով՝ Ռուսիոյ միջամտութիւնը : Եւ ասոր համար յամառօրէն հետապնդած է Մակեդոնիոյ , Կրետէի , Հայաստանի բարենորոգումները , պայմանով , որ պատճառ չդառնային Ռուսիոյ յառաջխաղացման : Անոր ընթացքը կը թեյադրուէր կայսերական շահերէն , նախ անոր համար , որ Ռուսիան մենատէր չէր մնայու ասիական զամբային ճամբաներուն . եւ եթէ բացուէին Փոքր Ասիա-էրզրում-Կեդրոնական Ասիա ճամբաները միջազգային որպէս մէկ ուղի , այդ պարագային , ինքն ալ

հնարաւորութիւն պիտի ունենար անկէ օգտուելու , Արեւմուտքէն սահելու դէպի Կեդրոնական Ասիա , ուր Ռուսիան կը հաստատուէր Փամբիքի ստորոտները , սպաննայիք դառնալով Հնդկաստանի : Երկրորդ՝ Քուրքիոյ անկարգ կացութիւնը միշտ առիթ պիտի տար , որ Ռուսիա պատրուակ բռնելով , իջնէր էրզրումի շրջանը սրով պիտի վտանգուէին Իրանի , Պարսից Մոցի , Նեղոսցիներու եւ Արեքսանտրէթի վիճակաւորական կէտերը :

Անկախ , կամ ազատ , կամ ինքնավար կամ բարենորոգում Հայաստան մը Քուրքիոյ կողքին , միջազգային երաշխաւորութեամբ հաստատուած , ո՛չ միայն պիտի կարողանար Ռուսիոյ պատրուակները վերցնել եւ առիթներ շտալ անոր ձեռքը յանուն քրիստոնէութեան պաշտպանման աշխարհակալութիւններ բնելու , այլև պատճառ պիտի դասնար , որ բունական Ռուսիոյ մէջ եւս ազատութեան տենչերը արծարծուէին . եւ գոնէ Անդրկովկասի ժողովուրդները իրենց աչքերը յառէին դէպի հարաւ , փոխանակ հիւսիսի , իրենց փրկութիւնը սրանելով :

Նոյն ձևի ընթացք ունէր Կրետէի եւ Մակեդոնիոյ հարցին մէջ , յոյներու պահանջին վերաբերմամբ , կատեցնելու համար ո՛չ միայն Ռուսիոյ , այլև Կեդրոնական Եւրոպայի յատաճխաղացումը դէպի Միջերկրական :

Անգլիոյ կայսերապաշտութեան հետեւանքով առաջացած այս «րրփասիրութիւնը , հայասիրութիւնը եւ պալփանսալութիւնը» նպատատար էին միայն Օսմանեան կայսրութեան եւ անոր հպատակ ժողովուրդներուն կամ անկէ ծնած ազատ պարանեան պետութիւններուն . բայց կային անյաղթելի դժուարութիւններ այդ նպատակները իրագործելու համար :

Ռուսիան դէմ էր , քանի որ իրեն ուղղուած էին թէ՛ բարենորոգումները եւ թէ՛ Քուրքիոյ առաջացումը : Ռուսիոյ պէտք էր մէկ հարեւան , որ ո՛չ ապրէր եւ ո՛չ մեռնէր :

Կեդրոնական Եւրոպան , եթէ համամիտ լինէր իսկ Հայաստանի համար , բայց Մակեդոնիոյ եւ Կրետէի վերաբերմամբ կողմ չէր կրնար բլլալ իր յատաճխաղացմանը արգելք նկատելով այդ պարագան :

Ֆրանսան քէն էր Անգլիոյ հետ, Եգիպտոսի, Տաշտայի պատճառներով եւ կլանուած՝ իր կողմիցումէն դուրս գալու մտահոգութիւններով :

Տնտեսականօրէն Թուրքիան կողմնակից պիտի ըլլար անգլիական հայեցակէտներուն : Եթէ կային Թուրք անհատներ Սալթանատի նման, անոնք չէին Թուրքիան : Թուրքիան կը ներկայանար Սուլթան Համիտով եւ իր փանիալամիզմով, նախորդներու աշխարհակալ միտումներով եւ օսմանեան տան աւանդութիւններով, — միատիրութիւն, կեդրոնաձիգ կարգեր եւ անպայման հպատակութեան ու մահացման միջոցներ :

Փոքր ազգերը պիտի լինէին կողմնակից, բայց զեռ զգացական էին, անոնց վարքագիծը կ'որոշուէր անուշ խօսքերու եւ ժպիտներու ազդեցութեան տակ եւ ոչ թէ սառն գառողութեամբ եւ հաշիւներով : Անոնց ղեկավարութիւնը կը գտնուէր զերման թագաւորական տուներու ձեռքը Պալատներուն մէջ : Հայաստանի մէջ էջմիածին եւ Թիֆլիս էին ղեկավարները, որոնք պաշտօնեայ էին ո՛չ թէ հայոց միայն, այլևս ռուս կայսրութեան :

Ամէն ինչ նպաստաւոր էր Թուրքիոյ համար՝ Պերլինի վեհաժողովի բոլոր կէտերը փոքր ազգերու փերաբերմամբ մեղաւ մաս նկատելու :

Թուրքիոյ միակ վարիչ Սուլթան Համիտի (զահ րարձրացած Երիտասարդ Թուրքերու միջոցով) առաջին քայլը եղաւ, նախ զինք զահ րարձրացնողները թաղել արեան մէջ : Իր ՅՅ տարուան իշխանութեան մէջ դարձաւ մասնագիտացած մէկ բռնաւոր եւ նուրբ զիւանապէտ, որմէ Հայաստանը ո՛չ մէկ յաւ բան չստացաւ, թէպէտ անոր արեան մէջ կը հասէր եւ հայու արիւն : Բերաւ հայութեան ե՛ւ անպատուութիւն ե՛ւ մահ : Անոր հիմնական ուղղութիւնը, Հայաստանի մէջ, եղաւ .

Ո՛չ մէկ խճուղի, ո՛չ մէկ երկաթուղի չինէլ Հայաստանի մէջ եւ ո՛չ մէկ մեքսիցիոն (concession) տալ : — Ատիկա զո՛ւ պիտի ձգէր Ռուսիան : Հայաստանը պատերազմական դաշտ է եւ քանի աւերակ մնայ, այնքան նպաստաւոր է պաշտպանութեան համար :

Ուղիներ չինէլ միայն Անատոլուի մէջ, եւ այնտեղ մենաշնորհներ տալ Ֆրանսայի եւ շահագրգռել զայն նիւթականով :

Ուղիներու մենաշնորհներ տալ Հայաստանի հարաւոր, Պերլին-Բիզանդիոն-Պապոսա գիծին վրայ եւ Կեղք. եւրոպային, որ թէ՛ Անգլիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ հակակշիւ ըլլայ :

Հայաստանի մէջ ո՛չ մէկ հանք պիտի չշահագործուի եւ ո՛չ մէկ ճարտարարուեստ : Անհատներ, որ նման ձեռնարկներ ընեն, նկատել օտար ուժերու խայժ հայթայթողներ եւ իրքեւ հայրենիքի դատճան՝ պատժել :

Իրյամականութիւնն է Տիֆլիս կայսրութեան եւ իբր նրա ազգայն շարիք նաեւ Թրքականութիւնը, որեմն ոչ թ տալ իրյամ-քերտերուն, ներգաղթել տալ իրյամ չերքէցներ, հակակշիւ համար հայերը : Անոնք «համիալիէ» են, իսկ հայերը՝ «կեաուր» :

Հայկական Հարցը չի կրնար լուծուիլ այլ կերպ, բացի հայերու բնաջնջումով : Ատոր հակառակ չէ Ռուսիան եւ եթէ հակառակողներ իսկ ըլլան, անոնք անկարող են որեւէ քայլ տանելու հայերու համար, քանի որ բոլորն այ իրարու դէմ են :

Համիտի այս սկզբունքները դարձան իրական գործ : Անոր իշխանութեան առեւն ո՛չ մէկ հազարգակցական միջոց, ո՛չ մէկ ճարտարարուեստ, ո՛չ մէկ հանք, ո՛չ մէկ աշփի ինկոյ անտեսութիւն շիտոյտարուեստ Հայաստանի մէջ : Ազգամիջեան կռիւները բազմապատկուեցան, հայ եւ քիւրտ իւրարու դէմ յարուեցան, փարթիզանական կռիւներ, անապահոյութիւն, ջարդ եւ երկիրը դարձաւ մէկ դժոխք : Համիտ չմեղաւ, շուտով պիտի հասնէր իր երազի իրականացման, — Լոփանով Ռուստոմսկիի ցանկութեան համաձայն, «Հայաստանը տեսնել առանց հայութեան» :

Ի տես այս բարբարոս ընթացքին եւ 1878 թուի Պերլինի ժողովի յանձնառութեանց՝ Հայաստանի կացութեան վրայ, Անգլիան նախաձեռնարկ եղաւ ստորագրող պետութեանց միջամտութիւնը հրահրելով : Անոր առաջարկները ապարդիւն անցան 1880ին, 1892ին, 1893ին եւ 1896ին, որովհետեւ Գերմանիոյ համար «Հայկական կոտորածները չէին արժեք գեր-

մանուցի գինուերի մը կօշիկը», ըստ Պիգմարքի յայտարարութեան, մանաւանդ որ Պաղտատի դիժի շինութեան իրաւաստութիւնը սպառնալով կը իրեն համար: Ծրանսան Գերմանիայ վախճն մտած կը Ռուսիոյ փէշերուն տակ եւ աշխարհ կրնար միջամակ, ոչքան Ռուսիան կը ցանկար: Ռուսիան դէմ կը բարենորոգմանց՝ այդ նկատելով «անգլիական» աշխարհակալութիւն»: Աւստրիան, Իտալիան կը ցանկային Սելանիկը իոկ բարենորոգումներով այդ ցանկութիւնները պիտի ցնդէին եւ երբ 1896ին անգլիական նաւատորմիցը մտաւ Մարմարա պահանջելով բարենորոգումներ, այդ ժամանակ ուս ըսնակը պատրաստուեցաւ մտնել Պոլիս՝ ի պաշտպանութիւն Մայթանին եւ անոր վարչակարգին (régime): Ընդհանուր պատերազմը անխուսափելի կը դառնար, եթէ չըլլար Քրանսական միջամտութիւնը յօդուտ խաղաղութեան, բայց հայութեան զոհարեման գնով:

Մայրցրբիի նաւատորմիցը քաշուեցաւ Պոլսէն, Մարմարայէն, սրովհետեւ այ «չէր կրնար բարձրալայ Արարատ», որ խոնարած էին ուս ըսնակները ի պաշտպանութիւն թուրքիոյ:

Երբ դաւ Անգլիոյ, 1897ին Կրեաէի ջարդը եղաւ Մակեդոնիոյ խռովութիւնները եւ տակէ մերձ եղած «Մայիսեան ճրագիրները», Մոսկէզի եւ այլ գաշինքները մնացին սմուր թուրքի կտորներ: Եւ ջարդեր, բռնութիւններ, շարունակուեցան անարգել մինչեւ 1904 թուականը, որ ինչպէս թուրքիոյ եւ Հայոց համար, նոյնպէս եւ միջազգային գետնի վրայ, պէտք է համարել նոր շրջան մը:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

1904-16 թուականները Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ ըստակցուած կապութեանց հիմնական փոփոխութեան շրջանը պէտք է համարել: Վերջ գտած պէտք է նկատել Պիգմարքեան մենաաւարութեան եւ Իտալի Չինակցութեան խաղաղութեան պարտադրութեան շրջանը:

Ծրանսան, որ մինչեւ 1904, հարկադրարար մտած էր

Ռուսիոյ հովանիին տակ, որպէսզի անոր միջոցով կարողանայ ազատել Գերմանիոյ սպառնալիքէն, սկսած էր տատամել Ռուսիոյ վրայ հիմնուելու նպատակաշարմարութեան վրայ: Ռուս-ճափոնական պատերազմի ընթացքին, նկատեց անոր զինուորական եւ ներքին թուլութիւնը: Հարկադրուած կը սրիչ աւելի ամուր յենարան սրանել եւ գտաւ իր հակառակորդ Անգլիան: Գժտուած էին Եգիպտոսի եւ Սուսանի հարցերուն ժամանակ: Բարեկամութիւնը վաստակելու համար, համակերպեցաւ եւ փոխարէն Անգլիայէն ստացաւ ազատութիւն՝ հաստատուելու Մարոք, Թունուզ եւ նպաստուոր կարգադրութիւններ ձեռք բերաւ Մատակասթար, Ընդկաշին եւ այլուր: Անգլիան դարձաւ Ծրանսայի յենարան:

Միւս կողմէ, Իտալիան, որ Եոսակ Չինակցութեան անդամ էր, նկատելով որ Աւստրիան յամառօքէն կ'իջնէ Ազրիականի ափերը, դէպի Սելանիկ, սկսաւ մտնեալ Անգլիոյ, որ ազատութիւն տուաւ զբաւելու թուրքիայէն Տրիպոլիսը, Պենկոպին եւ Երկոտասան կղզիները:

Ռուսիան, որ յոյս չունէր իջնելու Միջերկրական՝ մէկ կողմէ Անգլիոյ, միւս կողմէ Գերման-Աւստրիոյ ընդդիմութեանց պատճառով, ուղղած էր իր սլաքները Կեդրոնական Ասիոյ մէջ Անգլիոյ, եւ Մայրապոյն Արևելք՝ Չինաստանի ու ճափոնի դէմ: Հոն եւս գտած էր իր աջակ Անգլիան, որ գաշնակցած էր ճափոնի հետ, 1902 թուին: Արատուած ճախոյ իր պատերազմէն ճափոնի դէմ եւ իր ներքին թուլութեանէն՝ լսեց իր գաշնակից Ծրանսային, յեզու գտնել Անգլիոյ հետ: 1904էն յետոյ բարեկամ դարձան իրարու՝ համաձայնելով Աֆղանտանի, Իրանի, Պայքաններու եւ այլ հարցերու շուրջ: Համաձայնեցան իրարու մէջ բաժնել կամ ազդեցութեան գոտիները ճշգրտել:

Անգլիան ճշգրտած էր իր դիրքը, այլեւս դիտողի դիրքի մէջ չէր եւ անթոյլատրելի կը համարէ, որ Պերլին-Պաղտատի դիժը փոխանգէ իր կայսրութեան: Եոսակ Չինակցութեան առանցքին դէմ ինքը դարձած էր մէկ նոր առանցք, իր կողքին ունենալով Ծրանսան եւ Ռուսիան, գաշնակից ունենալով ճափոնը եւ հոյեպէս իրեն հետ ունենալով Իտալիան:

Այս դրուժինը յեղաշրջումն էր նախքան 1904 թուի կա-
ցութեան : Այժմ Գերմանիա կղզիանալու վտանգին տակ էր ,
հետեւաբար անոր կամքը պարտապիւր չէր կրնար ըլլալ : Մեծ
պետութեանց մէջ եղած այս փոփոխութիւնները պիտի ան-
դրադատնան փոքրերու վրայ :

Գերմանիոյ փորձերը՝ քայքայելու Եռեակ Համաձայնու-
թիւնը , կազմելու համար ցամաքային պետութեանց զաշնակ-
ցութիւն՝ Գերմանիա-Ռուսիա-Ֆրանսա՝ գայթակցեղուցին
Նիկոյա կայսրը եւ կայսրուհին . բայց միեւնակ մնացին : Վիլ-
հելմի դերասանական ճամբորդութիւնը թանձէ եւ իսլամա-
կան երկիրները՝ արդիւնքներ չտուին , եւ ո՛չ ալ Ալատիրի ,
Ալթեսիրասի սպառնական կեցուածքներն ու ցոյցերը , որոնք
աւելի սերտացուցին Եռեակ Համաձայնութեան հիմքերը ,
չնորհի Քիւմանսօ , Փուանքարէ , Լորտ ձորձի եւ այլոց յա-
մտո կեցուածքին :

Նոր կացութեան հետեւանքները անմիջապէս իրենց ար-
դիւնքները տուին , մանաւանդ թուրքիոյ վերաբերմամբ :

Համիտի իշխանութիւնը , որ իր ոյժը կը գտնէր Եւրո-
պայի հակամարտութեան եւ Գերմանիոյ կամքի պարտադրու-
թեան մէջ , այլեւս չկար . հետեւաբար , իր իշխանութիւնն ալ
անհաստատ կացութեան ենթակայ էր :

Թուրք յեղափոխական կուսակցութիւնները եւ վարչա-
կարգի հակառակորդները կը զգային վտանգները եւ կը դի-
տակցէին կայսրութեան անկման մօտալուտ ըլլալուն : Կ'ըմ-
բրոնէին վտանգները եւ փոքրամասնութիւն կազմող քրիս-
տոնեանները : Սերպերը կը զգային , որ ո՛չ միայն թուրքերէն ,
այլեւ Աւստրիական կայսրութենէն՝ դատապարտուած են ու-
շրնչացման : Հայերը գիտէին , որ ո՛չ միայն թուրքէն , այլեւ
Ռուսիայէն եւս դատապարտուած էին : Պուլկարները , մակե-
դոնացիք նոյն ձեւով կը մտածէին Սանտանսկիներու գլխա-
ւորութեամբ , արարները կը մտածէին , որ վերջին ժամը մօ-
տեցած է . վարչակարգի անկումը իրենց ճամբան պիտի բա-
նայ անկախութեան եւ ազատութեան :

1907ին , թուրքիոյ հակառակ կուսակցութիւնները եւ ազ-
գերը Փարիզի մէջ կը յաջողին համագումար մը կայացնել

Ակնունիի նախաձեռնութեամբ եւ այդ համագումարը Սա-
պահտոտիի , Ակնունիի եւ Ահմէտ Ռիզայի նախագահու-
թեամբ կ'որոշէ Սուլթանի գահընկէցութիւն , Սահմանադրու-
քիսն հաստատում եւ ազգայնական ինքնավարութիւն : Մէկ տարի
չանցած այդ որոշումէն՝ 1908ին թուրքիոյ Ընդհանուր Յե-
ղափոխութիւնը իրականութիւն կը գտնար եւ Սուլթան Հա-
միտ զահրնկէց եղաւ . բայց Սահմանադրութեան հիմք դար-
ձան Միահատ Փաշայի սկզբունքները եւ ազգերու ինքնավա-
րութիւնը մէկ կողմ ձգուեցաւ : Ասիկա պատճառ էր , որ չին
հակամարտութիւնը (antagonisme) շարունակուէր հետագա-
յին :

Նոյն թուին Աւստրիա զրաւեց Պոսնիա Հերցէկը եւ նր-
պատակ գործուց Սերպիոյ ոչնչացումը եւ Սերպիկի գրա-
ւումը . բայց բնկրկեցաւ Եռեակ Համաձայնութեան եւ Գեր-
մանիոյ չափաւորութեան խորհուրդներուն առջեւ :

Նոյն թուին , Պուլկարիա իրրեւ պատասխան Աւստրիոյ
բայցիւրուն՝ ինքն իրեն յայտարարեց անկախ , եւ Ռումելիին ի-
րեն կցուած : Համամիտ էր Համաձայնութեան Պոքր , այս
րանին :

1911ին Իտալիան իջաւ ասպարէզ եւ համաձայն Անգլիոյ
խոստումին՝ զրաւեց Տրիպոլիսը , Պենկագին եւ Երկոտասան
կղզիները , ապահար թողնելով ինչպէս թուրքիան , նոյնպէս
Աւստրիան եւ Գերմանիան , որոնց հաշիւները բոլորովին ու-
րիշ էին :

Դեռ Տրիպոլիսոյ մէջ պատերազմը չվերջացած , 1912ին
կազմակերպուեցաւ Պալքանեան պետութիւններու համաձայ-
նութիւնը՝ «Պալքանը պալքանցիներուն» . զրդիչներէն էր Ռու-
սիան : Պատերազմի մտան թուրքիոյ դէմ : Դուրս քշուեցաւ
թուրքիան Պալքաններէն եւ Պոլիս վտանգի տակ ինկաւ . այդ-
պէսով Կեդրոնական Եւրոպայի բոլոր ձգտումները եւ ծրա-
դիրները խանդարուած էին , յուրախութիւն Ռուսիոյ եւ Անգլ-
իոյ : Բայց Ռուսիոյ այդ ուրախութիւնը երկար պիտի չտե-
ւէր , որովհետեւ Պալքանները դարձած էին մէկ արգելք ո՛չ
միայն Կեդրոնական Եւրոպայի , այլեւ իրեն յոտաջացման
հանդէպ , ինչ որ ծրագիրն էր Անգլիոյ : Այդ հիասթափու-

Թիւնը պատճառ եղաւ, որ 1913ին ծագի Պալքանեան երկրորդ պատերազմը, մէկ կողմը՝ Պուլկարիան, իսկ միւս կողմը՝ Աերպիա, Յունաստան, Ռումանիա, Թուրքիա: Հետեւանքը եղաւ Պուլկարիոյ պարտութիւնը եւ Արքիանապոլսոյ վերագարձը Թուրքիոյ:

1908-13 Թուին են: Ալպանիոյ ապստամբութիւնները, ինքնավարութեան եւ անկախութեան ծրագիրները գերման իշխաններու թեկնածութեամբ, իբր հակաթոյն փանշաւիզմի եւ Աերպիոյ, — ծրագիրներ, որոնք առաջ կը զուէին Աւստրիոյ կողմէ, — Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ գոհունակութիւն, իսկ Ռուսիոյ եւ Իտալիոյ ահաճութիւն կը պատճառէին:

Ի՞նչ կը կատարուէր Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Ասիի մէջ, Սէյիտ Իտրիս, Եմէնի մէջ Իմամ Եահիա լրիւ անկախութեան ճամբուն վրայ էին: Մանաա բերդը գերեզմանոց էր դարձած թուրք բանակներուն: Պահրէյն, Քուէյթ, Հատրամուա, Օման արար չըջանները փաստօրէն բաժնուած էին Թուրքիայէն եւ դարձած անգլիական անպաշտօն իշխանութիւն: Միջին Արաբիան ապստամբ էր եւ ո՛չ ոք այնուկ մուտք ունէր, իսկ Հաշմիթները, թէեւ ապստամբ չէին, բայց անոնց հպատակութիւնը ձեւական էր, եւ որ իրական պիտի դառնար քանի մը տարի յետոյ:

1904ին Եւրոպան բաժնուեցաւ երկու առանցքի, անգլիական եւ գերմանական, որոնց շուրջ կը թաւալէին մնացած բոլոր մեծ ու փոքր պետութիւնները: Թուրքիան եւս բաժնուած էր երկու թշնամի առանցքներու միջեւ, ո՛չ թէ համաձայնութեամբ, այլ իրարու բախելու դիտումներով սողորուած:

Ի՞նչ կատարուեցաւ Հայաստանի մէջ, որ նոյնքան դաւաճուն կէտ մըն է, որքան Պալքանները, որքան Նեղոսցիներք:

1908էն յետոյ, հայութեան ղեկավարութիւնը կը գրուելու էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեռքը, որ նախաձեռնողներէն եղաւ թուրք յեղափոխութեան: Այդ թուրքուն այն համոզման եկած էր ան, որ եթէ Մակեդոնիա դատապարտուած է ստրկութեան Աւստրիոյ կողմէ, Հայաստանն այ՛ Ռուսիոյ կողմէ, որ եթէ թուրքը ջարդարարն է, այդ ջարդի ներշնչ-

ողը եւ թոյլատրողը Ռուսիան եւ Կեդրոնական Եւրոպան են: Ելքը գտած էր մէկ այլ ուղիով. — Օսմանեան յարկին տակ՝ «Ազգերու ինքնորոշում եւ Դաշնակցութիւն»: Այս հիմունքներով էր, որ Հայ Յեղափոխութիւնը կը շարունակուէր 1904 թուէն սկսած, մինչեւ Սահմանադրութիւն՝ (1908) եւ անկէ վերջ այ՛ մինչեւ 1904 թիւը: Հայկական շարժումը աւելի Թուրքիոյ վերակառուցման, բարենորոգման շարժում էր չիմփին մէջ, քան անջատողական եւ կամ այս կամ այն պետութեան կցման ձգտում, ինչպէս էին Պալքաններու շարժումները, ի բաց առեալ ալպանական եւ մակեդոնական եւ Ասիոյ մէջ արարներու շարժումներէն: Այս ընթացքին մէջ էր Հայաստանը, նոյնիսկ նուաճումներ կատարած, երբ արտաքին միջամտութիւններն եկան ամէն ինչ տակն ու վրայ բնելու:

1911-12ին Պերլինի Վեհաժողովի մանակիցներէն Աւստրիոյ նախաձեռնութեամբ եւ լուռ համամտութեամբը Գերմանիոյ, Հայկական բարենորոգութեանց հարցը սկսաւ արծարծուիլ: Ի հարկէ բարի մտօք չէր, քանի որ իրենք էին կզած ցարդ անոր չզործադրուելուն պատճառը, Ռուսիայէն յետոյ: Այդ քայլով կը պատասխանէին ռուս միջամտութեանց Պալքաններուն մէջ: Անգլիա, Ֆրանսա, որոնք իրական շահեր ունէին բարենորոգութեանց մէջ, օգտուեցան եւ չհակառակեցան: Ռուսիան իր դաշնակիցներուն միացաւ ակամայ կերպով: Մեծ պետութիւնները իրենց ներքին հաշիւները նըկատի առնելով ծրագիրներ կը կազմեն, իւրաքանչիւրը իր շահերը ապահովելու միտումներով եւ ի վերջոյ կը յանգին այն եզրակացութեան, որ Հայաստանը պէտք էր բաժնել Երկու դատի: Տրապիզոն, Էրզրում, Վան, Պիթլիս նահանգները եւ Հարաւային մնացեալ վիլայէթները երկու դատիներու բաժնել եւ բարենորոգումներ մտցնել միջազգային հսկողութեամբ, երկու չէզոք եւրոպացիներու ղեկավարութեամբ, — Հոֆի եւ Վեստենենկի: Այս ծրագիրները մշակուեցան հայութեան կամքէն անկախ, թէեւ Ռուսիոյ կողմէ առաջ քշուեցաւ իջմիածնի կաթողիկոսարանը, որուն պատուիրակ նշանակուած էր Պօլոս Նուպար փաշան: Բայց անոնց գերը երկրորդական պիտի մնար: Մեծ պետութեանց յիշեալ որո-

չումը, որ ընդունուեցաւ Թուրքիոյ կողմէ 1913ին, քանի մը ամիս վերջ, շեղեալ համարուեցաւ: Հոֆի եւ Վեստենենկի ծրագիրը գերեզման դարձաւ հայութեան:

1914 թուականն է. պատերազմ է գերման եւ անգլիական ստանցքներու միջև՝ իրենց արբանեակներով: Կոուսղ իւրաքանչիւր կողմին համար, արդէն ուրուագծուած էր պատերազմի նպատակը: Գերմանիան իր գինեակիցներով, հովանիին տակ առած Թուրքիայով, Պուլկարիայով, կը ձգտի Ծրանսայի, Պելճիքայի ջախջախումէն վերջ, Մերձ. Արեւելքի վրայով հարուածել Բրիտանական կայսրութիւնը եւ վերջ տալ անոր գոյութեան: Վերջինս ճշդած է իր ընելիքը.— Մերձ. Արեւելքէն, մանաւանդ Պերլին—Պաղտատ գիծէն հեռացնել Գերմանիան: Բաժնել Թուրքիան: Ազատել Արարիան եւ Արեւելեան Թուրքիոյ նահանգները՝ ստեղծելով Հայաստան եւ Քիւրտիստան, բայց պայմանով որ անոնք ըլլան միջազգային հակազուրի տակ եւ չդառնան յենարան ո՛չ Գերմանիոյ եւ ո՛չ ալ Ռուսիոյ, կամ այնպիսի ուժի մը, որ կարողանար վտանգ դառնայ: Մեծցնել Յունաստանը ի հաշիւ Թուրքիոյ, ապահովել Պալքաններու անկախութիւնը, որպէսզի չդառնայ յենարան ո՛չ Կեդրոնական Եւրոպային եւ ո՛չ ալ Ռուսիոյ. եւ այս բոլորը՝ իր կամ չէզոք հովանիի ներքեւ, թէկուց Ամերիկայի, եւ կամ թոյլ մրցակից Ծրանսային:

Հայերը յոյսերով լի են, երբ նախքան պատերազմը Հայկական ինքնավարութեան յատակագիծերը կը պատրաստուէին. եւ Տրպաիզոն, Էրզրում, Պիթլիս, Վան նահանգներուն միջազգային հակիչ կը նշանակուի Հոֆ: Ուրեմն երբ պատերազմին ըլլան դաշնակիցներուն հետ, անպայման պիտի ստանային աւելին, քան ինքնավարութիւնը, բարենորոգումը, առնուազն հայոց հողերու ամբողջացումը եւ հայ պետութեան հաստատումը: Գունդ զուեղ կը մտնեն Դաշնակից բանակներու մէջ, 250 հազարէ աւելի հայ զինուորներ կը կոուրին եւ «փոքրիկ դաշնակից» ըլլալու պատուին կ'արժանանան, դաշնակից պետութեանց կողմէ:

1914—16 թուականներուն, Ռուսիան թոյլ է: Անոր բանակները կը շոգիանան Մազիւրեան լիճերու, Կարպատեաններուն մէջ: Պէտք ունի հայութեան օգնութեան՝ Կովկասեան

ճակատին վրայ: «Անիծեալ մաուզերիստներ», քաղաքակա՛ն լանտարկեայներ աքսորէն կը վերադարձուին: «Հայաստանը կայութեան» կը շնջեն անպաշտօն կերպով եւ ողջ հայութիւնը դէպի պատերազմ կը մղեն: Հայութեան շնորհիւ Կովկասեան ճակատը կը կայունանայ. եթէ, սակայն, փրկուած էր Կովկասեան ճակատը եւ փշուած ինվերի բանակները, բայց ջախջախուած էր ե՛ւ հայութիւնը. մէկ միլիոնէ աւելի հայութիւն ջարդուած էր եւ իրականացած Համիտի եւ Լոփանով Ռաստոմսկիի երազները...: Ի՞նչ հող այդ հսկայ կորուստը, հայութիւնը իրեն երջանիկ կը զգար դիակներու կոյտերուն մէջ: Զարդուած էր Թուրքիան եւ ազատագրուած Հայաստանը իր ամբողջ հողերով: Միացեալ Հայաստան էր ստեղծուած: Պատերազմի այս եռուն շրջանին, երբ հայութիւնը ողբերգութեան եւ յոյսի պահերը կ'ապրէր, Տրոյ արարի վարազոյրը կ'իջնէ Հայաստանի վրայ, եւ մէկ նոր արար կը սկսի կեանքի եւ մահու ելեւէջներով:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

1916 թուականն է: Պատերազմ է: Դաշնակիցներու յաղթանակի ուրուականը կ'երեւայ Վերտէօնի, Առասի, Իգերի ափերուն: Սուէզի մէջ պարտուած են Թուրքերը. Կովկասեան ճակատին վրայ յաղթական են ռուսերը, թէեւ գերմանական սահմաններուն վրայ դեռ վտանգի տակ են: Գերմանիան ուժգին հարուածներ կու տայ Ռուսիոյ պարտադրելու անջատ հաշտութիւն: Անջատ հաշտութեան հեռանկարը լուրջ կողմնակիցներ ունի ինչպէս կայսերական պալատին նոյնպէս նախարարութեան մէջ: Եւ հազործուեցաւ դրութիւնը նպատաստար կերպով՝ Ռուսիոյ կողմէ առաջ մղելով հաշտեցարարի իր առաջարկները: Կը պահանջէր պարզել վերջնականօրէն նեղուցներու, Էրզրումի ու Հայաստանի ինքիւնները:

1916ին արդէն պարզ էին Ռուսիոյ մտադրութիւնները Հայաստանի վերաբերմամբ:

Իր ձեռքն էր Հայաստանի բանալին՝ Էրզրումը, բայց հայերը իբրեւ «փոքրիկ դաշնակից» յատկանութիւններ ու-

նէին անոր վրայ, մանաւանդ որ միջազգայնորէն հայոց էր խոստացուած 1913ին, որ այժմ հայագուրկ էր դարձած: Այդ գրութիւնը ծնունդ տուաւ «Նփրատեան կոգովութեան» ծրագրին... Հայաստանը բնակեցնելու ոռու գաղթականներով: Նոյն թուին, կազմալուծուեցան հայ բանակները, իբրև «պակիստներ», եւ մէջտեղէն կորսուեցաւ Վառանցով Դաշկոյի նամակը՝ կաթողիկոսին ուղղուած՝ Հայաստանի ինքնավարութեան մասին. եւ այդ թուին, սկսաւ հայատեաց մէկ ուղղութիւն եւ թրքաւէր քաղաքականութիւն:

Գաշնակիցներու առջև դրուած էր պաշտօնապէս Հայաստանի եւ Նեղուցներու հարցը մէկ կողմէ, իսկ միւս կողմէ ազատ հաշտութեան հեռանկարը: Նախընտրեցին ընդունալ Ռուսիոյ ցանկութիւններուն: Այդ թուին Ռուսիոյ խոստացան Պոլիսը, Նեղուցները, նոյնիսկ Սալթա-Փիքօ համաձայնութեամբ մինչև Տաւրոսի Հայկական նահանգները. Տաւրոսէն հարաւ մինչև Միջերկրական՝ Յրանսային եւ Արարական երկիրները՝ Անգլիոյ: Հայութեան գլխուն սառն չուր մագուեցաւ:

1917 թուականն է. Ռուս Յեղափոխութիւնն է, որ թէև սկսաւ Պոուշկեիչներով, Ռասպութիւններու գերակատարութեամբ, բայց յանկեցաւ Գուշկովներու եւ Կերենսկիներու իշխանութեան: Այդ կարճ ժամանակամիջոցին հայութիւնը կարողացաւ սրբապրել ցարի մէկ անարդարութիւնը՝ «Նփրատեան կողակութեան» ծրագիրը ջուրը ձգելով եւ «դրուած երկրամասերու» (Հայաստանի) վարչութիւն ստեղծելով Տոքթ. Չաւրիւի գլխաւորութեամբ: Այդ յաջողեցաւ, որովհետև նոր վարչակարգը խիստ թույլ էր:

Յեղափոխութեան աշխատներու մէջ հսկայ ոյժ մը ծնաւ, լենին, որ ի լուր ամէնքին յայտնեց ամենամեծ ճշմարտութիւնը. — Յաղթական Ռուսիան մայրն է յետադիմութեան, ան մտաբեր է աշխատաւոր դասի եւ ազգութեանց համար. անոր պարտութեմէն կախուած է անոնց ազատութիւնը: Այս ամբողջութիւնն էր միայն, այլ մերկ ճշմարտութիւն. եւ «դէպի տուն» նշանարանը առած ոռու բանակները ամբոխ դարձան եւ ճակատները մերկացան:

1918 թուականն է: Ռուսիան լքած է ճակատը: «Դէպի

տուն» ըսելով Ռուսիան կը պարպէ ո՛չ միայն ամբողջ Տաճկահայաստանը, այլև Անդրկովկասը: Ասոր կը հետեւի Լենին—Ստալին դեկրետը՝ Տաճկահայաստանի անկախութեան եւ ազգերու ինքնորոշման մասին: Ամէն ինչ արտաքինապէս լաւ, բայց իրականութեան մէջ դժբախտութիւն է որ կը պատրաստուի այդ մեզրէ խօսքերուն միջոցով: Ռուսերու հեռացումին քայլ առ քայլ կը հետեւին թուրքերը, որոնք մէկ այլ նշանարան ունին. «Մեմէ պիտի կանգնինք հոն, ուր ոռու գորգերը կը կանգնին. մեմէ չեմք քանցնար ո՛չ անկախութիւն եւ ո՛չ ինքնորոշում»:

1917—18 թուականներուն, հայութիւնը եւ վրացիք պարտաւորուած են մինակ կանգնել թուրք արշաւող բանակին առջև: Պրեստ Լիտովսկի գաշինքն է, որով գոհարբուած են թէ՛ Հայաստանը եւ թէ՛ Անդրկովկասի մասերը: Թուրքերը եւ լուշեւիւիները կը պահանջեն յարգել Պրեստ Լիտովսկի գաշինքին տրամադրութիւնները: Այդ կը մերժուի հայերու եւ վրացիներու կողմէ եւ անհասարկուի միջոցով այդ գաշինքը կը պարտապարտի հայութեան եւ վրացիութեան:

1918: Մայիս ամիսն է: Ստեղծուած է կրճատուած վրաստան, ստեղծուած է մեծ Ատրպէյճան՝ ի հաշիւ հայ գաւառներու. ստեղծուած է փոքրիկ Հայաստան՝ 11.000 քառակուսի քմ. տարածութեամբ: Այդ երևոյթները կը կատարուին թնդանօթներու գոռումի ներքեւ, դերման եւ թուրք բանակներու ներկայութեան: Մայիս 28ին՝ Հայաստանի անկախութիւնը, որ կորսուած էր 11րդ դարէն, նորէն յարութիւն կ'առնէ, բայց անոր հողերու եւ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը ջարդուած է:

Հայոց խորհրդարանին մէջ ձայներ կը լսուին. — «Մի յուսահատիք, սահմանները քարացած չեն», «շղթաները՝ պիտի փշուրին»: Եւ փշուրուեցան շղթաները թուրք-դերման պարտութեամբ:

1918ի վերջերուն, անգլիական փոքրաթիւ զօրքեր երևցան. հեռացուցին թուրք բանակները Պաթումէն եւ տուին վրաստանին: Անոնք պարպեցին Կարսն ու Արտասանը եւ, Պրեստ Լիտովսկի շղթաները փշուրով, վերադարձուցին հայերուն ինչպէս ե՛ւ Արարատեան գաղտի գրաւուած մասերը,

և այդպէսով Բաղրատունեաց իշխանութեան սահմաններով վերականգնեցաւ անկախ Հայաստանը՝ չուրջ 50·0000 քառ․ րոմ․ տարածութեամբ։ Բայց այդ չէր միայն անկախ Հայաստանի իրողայր․ ան դարձած էր տաճկահայ մնացորդ ժողովուրդի մը զաղթականական ժամադրովայր, առանց Տաճկահայաստանի, կը մտածէր ան, չկար անկախ Հայաստան։

1919 թուականն է։ Հայաստանը իր խորհրդարանով, կուսակցութիւններով եւ հայրենակցական միութիւններով լծառապէս կը կանգնի Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի տեսակէտին վրայ։ «Առանց էրզրումիւն, առանց Տաճկահայաստանի»՝ Հայաստան չկայ»։ Այս տեսակէտը պիտի իրականանար մէկ տարի յետոյ։

1920 թուականն է։ Սեւրի մէջ Թուրքիոյ հաշուեյարդարը կը կատարուի։ Մեծ պետութեանց կողքին, հոն հրաւիրուած են նաեւ Թուրքիան եւ Հայաստանը։ Հոն են բոլոր մեծ եւ փոքր յաղթական պետութիւնները, որ կ'որոշեն Միացեալ Անկախ Հայաստանի սկզբունքը՝ Տաճկահայաստանի միացումով փաստական Հայաստանի հետ, նկատի չառնելով որ Տաճկահայաստան դատարկ է հայութենէ։ Հայ մեռելներն այ կը ցնծային ողջ հայութեան հետ միասին․ եւ Սեւրի մէջ հայութիւնը հասած էր իր նպատակներուն։ Վերջակէտ դրուած էր հայ եւ Թուրք հակամարտութեան, քանի որ ան պաշտօնապէս ընդունած էր հայու իրաւունքը։

Այս երջանիկ օրերուն վրայ վարագոյրը կ'իջնէ, վրան՝ Արամի նկարը՝ զաշոյնը ձեռին եւ Ահարոնեանի նկարը՝ զըրիչը ձեռին։

1920ին կը սկսի մէկ նոր ժամանակաշրջան։

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

1920 աշնան, Սեւրի Դաշնադրի ստորագրումէն վերջ, կարծես աշխարհի մէկ վերջը բուժուեցաւ, արդարութիւնը յաղթանակեց եւ ճնշուած ժողովուրդներու — յոյն, քիւրտ, հայ, արաբ — ինքնորոշումը եւ ազատութիւնը իրագործուեցաւ։ Յաղթական եւ ո՛չ յաղթական պետութեանց խիղճը

հանգստացաւ․ կը թուէր թէ Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղութիւնը պիտի գար երկար ժամանակներու համար։ Այդպէս կը մտածէր Թուրքիոյ ժամանակի կառավարութիւնը, որ ստորագրեց Սեւրի Դաշնագիրը․ այդպէս կը մտածէր Յեղափոխական Թուրքիան, որ թէեւ լմբոստ իր իշխանութեան գէժ, ապաստանած էր Անտաղիոյ մէջ, բայց իր ղեկավարներով, Ռաուֆ Պէյի նախաձեռնութեամբ, միանգամ ընդմիջաւ ազատելու համար Թուրք ժողովուրդը անվերջ պահակի վիճակէն, միջազգային ուղիներու պաշտպանութիւնը միջազգային ուժերուն յանձնելու եւ վերջնական խաղաղութիւնը հաստատելու համար, կը ծրարէր ողջ Թուրքիան յանձնել ամերիկեան հոգատարութեան (mandat)։ Այս ծրագրի մասին յետին թուով միայն կը բողոքէր Մուսթաֆա Քեմալը՝ ամբաստանելով Ռաուֆ Պէյը, հակառակ այն իրողութեան, որ 1920ին ան համամիտ էր, կամ համամտութիւն չուրջ կու տար Ամերիկային։ (Տես Քեմալի ֆառը)։

Դժգոհ էին միայն Թուրք Իթթիհատականները, Թալէաթ, Պուրհանետտին Շաքիր, Էնվեր եւ միւսները ապաստանած էին Պերլին եւ Մոսկուա, եւ որոնք առանձին խնամքով կը պաշտպանուէին [Ս․ Միութեան] արտաքին գործոց վարիչներէն՝ Դարախանէն։ Անոնք կը համարուէին զէնքեր՝ Թուրքիոյ վարիչներուն վրայ ազդելու, եւ միտամանակ զէնքեր էին՝ համաշխարհային յեղափոխութիւն առաջ բերելու, ինչ որ կ'երազէր Չինովիեւ Պաքուի մէջ։

Սեւրի դաշնագրին գէժ էր Ռուսիան, թէեւ այդ դաշինքը իր գէժ չէր ուզողուած, այլ Թուրքիոյ ամբողջականութեան գէժ։ Ան ստեղծուած էր ազգերու ինքնորոշման սկզբունքին վրայ, ճնշուած հայ, քիւրտ, արաբ, յոյն ու սուլկար ժողովուրդներու ազատագրման համար։ Այդ ազգերը բոլորն այ կը համարուէին Ռուսիոյ կողմէ կայսերականներ (imperialiste), անպլիական գործակալներ, որովհետեւ գէժ էին Թուրքիոյ ամբողջականութեան։ Իսկ Թուրքիան կը համարուէր զոհ աշխարհակալութեան դաւերուն․ անոր ամբողջականութիւնը՝ շահը կը դառնար Ռուսիոյ, որովհետեւ կը յուսար անոր միջոցով Մերձաւոր Արեւելքը յուզել եւ քայլքայլ, եւ ի վերջոյ այդ աւերակներուն վրայ իր դրօշը ծա-

ծանեցնել : Այդ նպատակներով ան հետեւեալ հիմնական քայ-
լերը առաւ :

1919-20 թուականներուն արդէն ան թուրք ընդդիմադիր-
ներու հետ դաշնակցած էր եւ թուրք յեղափոխութիւնը կազ-
մակերպած Թալէաթի, Էնվերի, Տոքթ. Նազլիի հետ մէկ
կողմէ, իսկ միւս կողմէ Պեքիր Սամիի, Տոքթ. Ռիզա Նու-
րիի, Եւսուֆ Քեմալիի միջոցով՝ Մուսթաֆա Քեմալի հետ :

1920ին թուրք զերիները կը զինուէին Ռուսիոյ մէջ եւ ա-
ռաջնորդութեամբ Խայիլ փաշայի կ'ուզուէին թուրքիս՝ օդ-
նելու «յեղափոխական Քեմալին» : Հինգ միլիոն հնչուն ռսկի
կը տանին թուրքիս, որ ճանապարհին կը շոգիանայ, Հա-
յաստանէն անցնելու ատեն . . .

1920ին Նուրի փաշայի զօրքերը կը լքեն Ատրպէյճանը,
որ կամովին կը խորհրդայնանայ, իր անկախութենէն կը
հրաժարի յօդուտ Ռուսիոյ՝ թուրքիոյ ճնշման տակ, որու
փոխարէն Ռուսիան կը համաձայնի կանգնել Պրեստ Լիտու-
ւիսկի որոշման սահմաններուն վրայ :

Նոյն թուականին, Պաքուի իսլամական համադումարին
Զինովիելի եւ Էնվերի նախազանութիւններով, կը դարձ-
նուի, ի միջի այլոց, Վրաստանի եւ Հայաստանի հետադայ
ձակատաղիքը :

Նոյն թուականին Հայաստանի, Վրաստանի սահմաննե-
րուն վրայ կը համախորտին Կարմիր Բանակները եւ Կիրով
Թիֆլիսի, Լեզրան՝ Հայաստանի մէջ կը սրահանջեն Պրեստ
Լիտուիսկի որոշած սահմանները ընդունելու եւ հրաժարի Սե-
րի դաշնադրէն :

Կարչաւեն հիւսիսէն ռուս զօրքերը, կ'արչաւեն թուրք
զօրքերը հարաւէն եւ երկու փոքրիկ հանրապետութիւններ,
որոնք սոցիալիստական կարգեր հաստատելու ճիգի մէջ էին,
կը շքանան եւ անոնց տեղ կը հաստատուի Խորհ. Հայաստան
եւ Վրաստան՝ Պրեստ Լիտուիսկի ճշդած սահմաններուն վր-
այ, ե իբրեւ յաւելեալ վարձ յոգնութեան՝ Սուրմայու, Նա-
խիջևան գաւառներն այ նուէր կը տրուին թուրքիոյ, իբրեւ
սեփականութիւն եւ ազդեցութեան գօտի :

1920-21ին Մոսկուայի եւ Կարսի դաշինքները թուրք-
կովկասեան սահմաններուն մասին, 1925ին՝ կը ծառայեն

իբր խարխիս թուրք-ռուս բարեկամութեան : Այդ դաշինքը
20 տարուան համար, մինչեւ 1945 թուականը անխախտ պահ-
ուեցաւ :

Այս տասներորդ ժամանակաշրջանը խիստ նման է Եղիպ-
տոսի Մեհմէտ Ալիի եւ Սուլթան Մահմուտի ժամանակաշր-
ջանին, երբ թուրքիան ազատագրուեցաւ վտանգէն՝ շնորհիւ
Ռուսիոյ բանակներուն : Նման է նոյնպէս 1896 թուականնե-
րուն, երբ Ռուսիան ազատեց թուրքիան անգլիական արշա-
ւանքէն : Ուշագրաւ է այն, որ քանի Ռուսիան իրեն թոյլ կը
զգայ միջազգային մրցակցութեան մէջ, ան միշտ թուրքիոյ
կողքին է, իբրեւ բարեբար եւ անոր ամբողջականութեան
կողմնակից՝ միաժամանակ, երբ ինքզինքը հօգր կը զգայ,
այլ պարսպային ան առաջին փորձողն է թուրքիոյ դրաւ-
ման : Ինչպէս տեսանք, իր մէկուկէս դարու փորձերը ձախող
անցած են իր սխալ հաշիւներուն, իր արժէքի եւ կշիռի գե-
րազնահատումին հետեւանքով : Միւս կողմէ, թուրքիան բը-
նականօրէն միշտ ցանկացող պիտի ըլլար, որ Ռուսիան տկա-
րանայ, այլ պատճառով ալ միշտ եղած է բոլոր այն ուժե-
րու կողքին, որոնք Ռուսիոյ տկարացման կողմնակից են .
միաժամանակ վստահ է, որ տկարացած Ռուսիան միշտ պի-
տի ըլլայ իր հետ՝ առանց հաշիւ պահանջելու իր թշնամու-
թեանց :

Այսքանը բաւ համարելով պատմական անցալի մասին,
տեսնենք ներկայ կայութիւնը 1945 թուականէն սկսած, երբ
այլ դաշինքը չեղեալ յայտարարուեցաւ Ռուսիոյ կողմէ :

ԱՍԻՈՅ ԵՐԵՔ ԶԱՆԱՊԱՐԶՆԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1945ԷՆ ՅԵՏՈՅ

Պոլիս-Արեւելք մայր ճանապարհի բախտը պայմանաւորուած էր Լոնտոն-Արեւելք եւ Մոսկուա-Արեւելք ճանապարհներու կացութեամբ: Յիշեալ ճամբուն վրայ ինկած է Հայաստան, որպէս մէկ թնճուկ, զոր կարելի է յուծել միայն՝ երեք ճամբաներու կապակցութեամբ: Նախքան Հայաստանի մասին, պէտք է խօսիլ երեք մեծ պետութեանց, — Մեծն Բրիտանիոյ, Խորհրդային Միութեան եւ Միացեալ Նահանգներու փոխյարաբերութեանց շուրջ, ծանօթ ուղիներու աւրնչութեամբ, քանի որ անոնց ճակատագիրը կը դտնուի յիշեալ պետութեանց ձեռքը:

ՄԵԾՆ ԲՐԻՏԱՆԻԱ

Պատերազմը վերջացած է: Առանցքի կայսրութիւնները ջախջախուած են. դեռ Խաղաղութեան Ժողովը^(*) չէ սկսած, լրաց յողթական դաշնակիցներէն իւրաքանչիւրը իր հաշուոյն

(*) Այս հատորին մէջ մշակուած տեսութիւնները ընդհանրապէս հիմնուած են Սան Ֆրանսիսքոյի ժողովէն առաջ տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձութեանց վրայ:

դիրքեր կը ճշդէ եւ առանց սպասելու ընդհանուր համաձայնութեան՝ պաշտպանողական եւ յարձակողական դասաւորումներ կ'ընէ: Այսօր երկրագունդին թելադրողները երեք Մեծերն են՝ Խորհրդային Միութիւն, Անգլիա եւ Միացեալ Նահանգները: Եւ այդ երեքը կը շտապեն ընել այն, ինչ որ մինչեւ գալիք Մեծերու ստեղծուիլը, ամէն ինչ եղած ըլլայ:

Այս պատերազմին առաջին հերոսը պէտք է համարել Անգլիան: Առաջին օրէն իսկ, պատնէշին վրայ մնաց եւ շուրջ երկու տարի միմեկ տարաւ պատերազմը: Անցուց մահուան երկունքներ առաւելապէս Մերձուոր Արեւելքի մէջ: Իր հաղորդակցական ուղիներուն վրայ, Ճիպրայթար-Սուէզ-Սինկափուր գիծը փտանդուած էր: Անոր առաջին ճիգն եղաւ այդ գիծը ապահովել հեռուէն եւ մօտէն:

Անոր գլխաւոր հրամանատարները՝ Վէյվըլ, Մոնթկոմերի, Կէօնինկ, յաջողեցան մաքրել Հապեշխտանը, Սոմալին, Էրթթրէն իտալական բանակներէն եւ օր առաջ հաստատեցին Հայլէ Սելասիէն, իրբեւ կայսեր, որ իր չէզոքութեամբ ե զինուորական տեսակէտէն անկարողութեամբ, պիտի չկարողանար փտանդել ո՛չ Կարմիր Մովը՝ իր «Պապ-Կլ-Մանտեպով», ո՛չ ալ Եգիպտոսը՝ իր Սուէզով, ո՛չ ալ Հընդկաց ուկրանոսը՝ իր Հնդկաստանով եւ Սինկափուրով:

Այս պատերազմին ամենէն առաջ ազատուողուեցաւ Հայիշխտանը՝ իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին համար: Անոր անկախութեամբ, Սուէզ-Սինկափուր գիծը ապահովուած էր:

Կր մնար ապահովել Սուէզ-Ճիպրայթար գիծը, ուր միայն Ադերսանդրիա, Հայֆա, Կիպրոս անկիւնը մնացած էր անյոտանդ Անգլիոյ համար: Էյ-Ալամէյնի ճակատամարտէն ետք, գերման-իտալական փտանդը չքացաւ ամբողջ Հիւսիսային Աֆրիկէէն՝ իր կայսրութեան առանցքի հարաւէն. եւ ամբողջ Հարաւային Եւրոպայի միջերկրականեան ափերը անցան Անգլիոյ ձեռքը: Միջերկրականը այսօր փաստօրէն Անգլիոյ ներքին լիճն է դարձած:

Այդ ներքին լիճը ապահով դարձնելու եւ կայսրութեան առանցքը ամրացնելու համար, արդէն ուրուագծուած է անոր քաղաքականութիւնը:

Արեւելեան Միջերկրականին վրայ նստած են արարական պետութիւնները, որոնք պատերազմի ընթացքին վերապահ էին եւ ընդհանուր առմամբ, ի հեճուկս Անդլիոյ, բարեուցակամ էին գերման յաջողութեանց: Քելանիներու ընթացքը Իրաքի մէջ, Այի Մահերները Եգիպտոս եւ այլն, ապացոյցներ էին Անդլիոյ վարկի պակասին եւ արար իղձերու չբարարուելուն: Խեղճե՞ր այլ իղձերը, թէ բաւարարելով իրեն կոպել: Այս վերջինը ընտրած է Անդլիան: Բացարձակ անկախութիւն տրար երկիրներուն: Իսկ եթէ կը ցանկան իրարու միանալ, պէտք է փոխադարձ հասկացողութեան դան Անդլիոյ հետ: Այս շտայութիւնը ազատութեանց՝ խօսքեր չեն եւ ո՛չ այ պղերու պատազրման դադարներէն թելալուած, այլ աւելի իր կայսերական շահերէն, որովհետեւ իր հետաքրքրութեան աւարկան յոկ կայսրութեան ճամբաներու ապահովութիւնն է, այդ երկիրներուն մէջ: Բացարձակ անկախ պետութիւններ, թէկուզ այլ բլլայ համարական, անկարող մնասելու իր ուղիներուն եւ կայսրութեան ասանցքին: Անոնք իրենց իղձերուն մէջ բաւարարուելով, այլեւս հարկադրանքի տակ չեն բլլար այլ ուժեր որոնելու: Քանի Արարիան չահ ունի իր ազատութենէն, ապա ուրեմն պիտի գերադասէ Բրիտանիոյ կայսրութեան ապահովութիւնը, ինչպէս գերադասած է Հարաւային Աֆրիկէի ազատամբ Պոյերը կամ Զելանդան եւ Աւստրալիան: Այդ քաղաքականութեան պարտական են արարական երկիրներու՝ Եգիպտոսի, Եմէնի, Հիւսիսի, Իրաքի, Անդլոյրդանանի, Սէուաիայի անկախ պետութեանց զոյսութիւնը:

Արեւելեան Միջերկրականի արարական համերդին մէջ աննրդաշնակութիւն առաջ կը բերէր Ֆրանսայի ներկայութիւնը՝ Լիբանան եւ Սուրիա: Այդ վտանգ էր կայսրութեան ասանցքի ապահովութեան: Այդ վտանգը տեսնուեցաւ, երբ Վիլիստ իշխանութիւնը յենարան դարձաւ գերման առանցքին՝ վտանգելով Սուէզը հիւսիսէն եւ Պարսից ծոցը՝ արեւելքէն: Այդ վտանգը գէնրով մաքրուեցաւ: Բայց տակաւին կը մնար վտանգ հետապային համար, երբ մանաւանդ Տը Կոյ առաջնութիւն տուաւ ուս եւ Փրանսական դաշինքին՝ վաղելով Մոսկուա, երբ անդլիական բանակներն էին, որ կ'ա-

դատադէին Ֆրանսան: Այդ օրերուն մէկ խորիմաստ արար զործիչ կ'ըսէր. «Յիւր այսօր Տը Կոյ կը գտնուի Մոսկուա, հաստատ պէտք է համարել, որ Լիբանան եւ Սուրիա պիտի ազատագրուին եւ Փրանսացիները իրենց վալիզները առած պիտի հեռանան վերջնականօրէն»: Այդ նախատեսութիւնը արդէն իրական է: Լիբանանի եւ Սուրիոյ հանրապետութիւնները արդէն անկախ են այն սահմաններով, որքան մնացեալ արար պետութիւնները, եւ այս կողմէն այ Բրիտանական կայսրութիւնը ապահովուած է թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ապագային համար:

Անդլիան ամենէն շատ իտալական ջուրերուն մէջ վտանգուած էր սոյն պատերազմին: Գերման եւ իտալացի ուժերը բռնած էին Յունաստան, Կրետէ, Երկոտասան կղզիներ, Սիկիլիա, Պենկաղի, Տրիպոլիս եւ մէկ փոքրիկ Մալթա այդ շրջալի մէջ մնացած էր հաղորդակցութեան սղուէն:

Այդ բոլոր վտանգուած կէտերուն վրայ այժմ նստած է Անդլիան: Անոր ասանցքը աւելի քան հաստատուն է դարձած:

Ի՞նչ մտադրութիւններ կան այդ երկիրներու ապագայի մասին. դժուար չէ նկատել Անդլիոյ ծրարիրները: Արդէն մշուշի մէջէն կ'ուրուագծուին Պենկաղիի, Տրիպոլիոյ հետնկարները, որոնք նման կ'երեւին Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ եղածներուն: Եգիպտական պահանջները, Արարական Լիկայի ցանկութիւնները, Սըուսիի անուան յաճախիկ հոլովումները կը մտան Անդլիոյ տրամադրութիւնները: Կ'ուզէ անկախացնել արարական յիշեալ երկիրները, միւսներուն նրման: Կրետէի, Երկոտասան կղզիներու, Յունաստանի վերաբերմամբ այ յստակ կը թուի անոր ընթացքը. ուժեղ եւ միացեալ Յունաստան՝ Երկոտասան կղզիներով, իրրեւ պատուար Պոյրաններէ զայիք վտանգներուն դէմ: Գեւ եւս պարզ չեն Սիկիլիոյ անջատողական շարժմանց բուն նպատակները, որոնք սերտ առնչութիւն ունին Մալթան ուժեղացնելու տեսակէտէն:

Այս բլլայով Անդլիոյ ճգտումները, պիտի կարողանա՞յ այդ վաւերացնել տայ Ազգերու Ժողովներուն կողմէ. թէ՛ական պէտք է համարել, որովհետեւ. —

Կայսրութեան առանցքի ծայրագոյն մասին վրայ, ձիւրայթարի մէջ ամուր նստած է ան, ներկայ է հանդիպակաց ափրիկեան ափին վրայ եւս, ուր բաներ կը դառնան մթութեան մէջ, որոնք սերտ առընչութիւն ունին սպանական հարցին հետ: Արդեօք Փաշականութեան տապալման հա՞րցն է, որ աշխարհը կը յուզէ ներկայիս, թէ այդ դադափորապաշտութիւնը մէկ քող է, այլ նպատակներ հետապնդելու համար: Արդեօք Անգլիոյ տատամսու՞մը Ֆրանքոյի դէմ զէրք բռնելու՝ պէտք է բացատրել միայն անոր յետադիմութեամբ, թէ մտահոգութեամբ մը՝ որ կարողանայ ձիւրայթարի պաշտպանութիւնը ընդլայնել նաեւ ափրիկեան ափերուն: Այս հարցերու մասին դժուար է որոշ պատասխան գտնել առանց տուեալներու: Բայց մէկ բան հաստատ է, որ այդ կողմէ Անգլիան իր կայսրութեան առանցքը նոյնքան ամուր կը պտնէ, որքան պատերազմէն առաջ: Այս պատերազմը եկաւ նախորդին նման աւելի հզօրացնելու կայսրութեան ուղիները: Այդպէս է տեսականօրէն, բայց այդպէս չէ իրականութիւնը: Թէպէտ զերման եւ իտալացի բանակները ջախջախուած են, թէպէտ անոր ձեռքն են բոլոր ռազմագիտական կէտերը, բայց, թէ այսօր նոյնքան մտահոգ է Անգլիան, որքան զերման պիլիցներու ատեն: Ան ինքզինք վտանգուած կը դրայ Միջերկրականի մէջ: Վտանգը կը զգայ արարական երկիրներու եւ Պարսից ծոցի մէջ: Այդ տագնապը կու գայ Ռուսիոյ վախէն, որուն հանդէպ նախապատրաստութեան մէջ է եւ համապատասխան ուժերու դաստորու՞մը կ'ընէ այդ վտանգին առաջը կանգնելու համար: Ո՞րն է այդ վտանգը եւ ի՞նչ են Անգլիոյ ձեռք առած կանխամիջոցները:

Պայքաններու մէջ, — ուր լրիւ գերման ազդեցութիւնն էր իբրեւ վտանգ Անգլիոյ համար, — այժմ լրիւ ազդեցութիւնն է Ռուսիոյ, բացառութեամբ Յունաստանի:

Առաջ նացիզմն էր վտանգը, այսօր անոր կը փոխարինէ աւելի ազդու սլաւփմը, զոր որդեկրած է Ռուսիա:

Առաջ ազգային սոցիալիզմը Գերմանիոյ, այժմ բոլշեւիզմը — անկէ աւելի հզօր:

Առաջ կրօնը գէնք չէր, այժմ օրթոտոստօքիւնը գէնք է բոլշեւիզմի ձեռքը:

Առաջ միայն Գերմանիան էր իր 70 միլիոն ազգարնակչութեամբ, այժմ Խորհրդային Միութիւնը՝ անոր կրկնակին:

Առաջ Կեղրոնական եւրոպան էր միայնակ, այսօր Կեղրոնական եւրոպան Խորհրդային Միութեան հետ մէկ անձնաորութիւն է՝ Անգլիոյ դէմ կանգնած:

Առաջ «գերմարզ» Հիթլերն էր, այսօր «աստուածացեալ» Մոսիինն է, յենուած ո՛չ միայն Խորհրդային Միութեան ժողովուրդներուն, այլև բոլոր կառուցիտներուն վրայ:

Այս ուժը նոյնքան պատկառելի է, նոյնքան հզօր, որքան անոր տապալած Պաշտօնը, նացիզմը եւ այս ուժը արջի բայթերով կ'իջնէ դէպի Պալքան եւ կանգնած է Յունաստանի սահմաններուն վրայ: Կ'իջնէ դէպի Թուրքիա՝ Պոլսոյ վրայով: Իջնել կ'ուզէ Կարսով, էրզրումով մինչև Միջերկրական եւ գոյցէ Սուէզ: Իջնել կ'ուզէ Իրանի վրայով Թուրքի, Թեհրանով մինչև Պարսից ծոց: Ի՞նչ նպատակներ ունի Աֆղանստանի ճամբաներուն վրայ՝ այդ անյայտ է, բայց թէ այս բոլորը խիստ մտահոգիչ են Անգլիոյ համար:

Մտահոգութիւնները վերցնելու իբր միջոց, ան այսօր ձեռնարկած է հետեւեալ սկզբունքներու կիրարկումին՝ Ռուսիոյ միտումներուն հակադրելու համար. —

ա) Ըստ Պեւինի յայտարարութեանց, Յունաստանէն իր դօրքերը կրնան քաշուիլ, երբ Խորհրդային Միութիւնը իր բանակները ետ քաշէ Պոլսոյնէն եւ Կեղրոնական եւրոպայէն:

բ) Թուրքիոյ հետ դաշինք եւ Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը եւ անձեռնմխելիութիւնը:

գ) Իրանի ամբողջականութիւնը եւ օտար բանակներու հետացումը:

Արդէն այս երեք շրջաններէն վտանգներ կը սպասէ: Իր դէմ ելած նոր ուժը կա՛մ համաձայնութեամբ եւ կամ պատերազմով պիտի կասեցնէ:

Արդ, ի՞նչ կացութեան մէջ է Խորհրդային Միութիւնը եւ ի՞նչ նպատակներ կը հետապնդէ:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

1939 թուի վերջերուն, Ռուսիան դաշնակից էր Գերմանիոյ՝ Լեհաստանի բաժանման համար: Այդ օրուրնէ պարզ էին Ռուսիոյ նպատակները: Ի գին իր չէզոքութեան՝ կր ստանար Հիթլերէն 1914ի ցարական Ռուսիոյ արեւմտեան սահմանները: Պրեստ Լիտովսկի դաշինքով պարտադրուած սահմանները կը ջնջուէին: Առանց արիւնահեղութեան ստացաւ Պեսարապիան, Ռուսական Լեհաստանը, Էսթոնիան, Լատվիան եւ Լիթուիան, անկախ պետութիւնները:

Այդ երկրամասերուն տիրապետելէն ետք, պարզուեցաւ անոր երկրորդ նպատակը, ինչպէս յայտնի եղաւ. Նիւրնբերկի դատաւարութենէն: Ռուսիան կը պահանջէր Առանցքի պետութիւններէն՝ ի գին իր մասնակցութեան պատերազմին, Պոլիս, Նեղուցներ եւ Պարսից ծոցը: Այդ պայմանը ո՛չ միայն Բրիտանական կայսրութեան հաշուին էր, այլեւ Գերմանիոյ, քանի որ ան եւս կը ցանկար այդ կէտերը, իր համաշխարհային դերակայութիւնը հաստատելու համար: Այդ չափազանց էր եւ Հիթլեր-Ստալինեան ապառախարհող եղաւ 1941ի կէսին, եւ իբրեւ հետեւանք Ռուսիան կորսնցուց ո՛չ միայն իր առածը, այլեւ Եւրոպական Ռուսիան, Պոլսոստիան, Ուրբանիան, մինչեւ Սթալինկրատ եւ Մոսկուա:

1941ի ամբան՝ հիթլերեան արշաւանքը եւ Ստալին-Չըրչիլի գինակցութիւն՝ Հիթլերի դէմ: Ճգնաժամային օրեր՝ երկու գինակիցներու համար եւ ամերիկեան իճոական միջամտութիւն ու Կեղրոնական Եւրոպայի ջախջախում՝ ձափոնի հետ միասին:

Թեհրանի, Եալթայի, Գահիրէի, Փոքտամի եւ այլ խորհրդակցութեանց մէջ, Երևք Մեծերուն միջեւ, Խ. Միութիւնը ստացաւ այն, որ երբեւէ ցարական Ռուսիան չէր կարող երազել: Նախ անոր պատուհասը արեւելքէն՝ ձափոն, դոյութիւն չունի իբրեւ իտանդ եւ այն երկրամասերը, զորս անոր զիջած էր 1905էն յետոյ պատերազմով, ետ կը ստանար, առանց պատերազմի: Այսպէս թէ այնպէս, ան հաստատուած է Պաղատականի վրայ եւ իրեն մրցակից չկայ, բացի Չինաստանէն, որուն հետ բարեկամական դաշինք ունի:

Արեւմուտքի մէջ վերագրուած է 1914 թուի ցարական Ռուսիոյ սահմանները լրիւ եւ թիչ մը աւելին: Անոնք կը մտնեն Խ. Միութեան մէջ, իբրեւ իր անբաժան մասը: Այլեւս չկայ Գերմանիոյ վախը. իր ազդեցութեան տակն են Լեհաստան, Հունգարիա, Չեխոսլովաքիա եւ համարեա Աւստրիա եւ Գերմանիա՝ մինչեւ Էլպա, Օտէր գետերը, իրենց մայրաքաղաք Պերլինով եւ ամբողջ Պալքանները, ի բաց առեալ փոքրիկ Յունաստանէն:

Այս բոյորը բաւական չե՞ն բսելու համար, որ երբեւէ Ռուսիան այսքան մեծ չէ եղած եւ ան գերազանց է իր մեծութեամբ, նոյնիսկ աւելի երազատեա կայսրերը: Իրակախութեան մէջ ան հսկայ ոյժ է արտաքնապէս, աւելի հսկայ քան հին Հռոմը, քան Մակեդոնիան, գուցէ նոյնքան, որքան մոնղոլականը եւ թիչ կը մնայ հասնի բրիտանականին: Խ. Միութեան արտաքին կացութիւնը չափէն աւելի կայուն եւ տոկուն կը թուի:

Կայուն ու տոկո՞ւն է նաև անոր ներքին կացութիւնը, որ կարողանայ այս հսկայ աշխարհները իբրեւ զբաժ կրել իր մարմնին վրայ: Այդ անծանօթ է ամէնքին, քանի որ արտաքին աշխարհը չի կրնար այդ դրութիւնը չափել, աշխարհի մէկ վեցերորդը արգելուած գօտի ըլլալով դուրսի աշխարհին համար: Այդ մշուշին մէջ կը ցցուի Խ. Միութեան տիրական մէկ դէմք, որ կ'երկրպագուի աւելի՛ քան Մուսոլինին երբեմնի Իտալիոյ մէջ եւ Հիթլերը՝ Գերմանիոյ: Անոր փառքի եւ ամենակարողութեան առջեւ կը նսեմանայ նոյնիսկ Միկատոներու աստուածային կարողութիւնը, որ երէկ կար եւ այսօր չկայ: Այդ Ստալինն է. անոր կեանքին շատ բան պարտական է Խ. Միութիւնը, որ այժմ գործի լծած է իր գիտնականները՝ Ստալինի կեանքը յարատեւ դարձնելու համար: Այդ եթէ նշան է երախտագիտութեան, նշան կրնայ համարուիլ նաև անկայունութեան, բայց ինչ որ այ ըլլայ, այսօր ամէն ինչ կայուն կը թուի:

Իմաստուն սովորութիւն մը ունէին աշխարհակալ սուլթանները, երբ յաղթական՝ արշաւանքներէն դառնային. խեղկատակ մը առջեւէն կը պոսար իր վեհապետի երեսին. «Փատիլշաիլմ, չոք տալամա, սեմուլէն պէտիլմ Ալլահ վար»

(Թագաւոր, շատ մի տուտար, քեզմէ մեծ Աստուած կայ) : Այս խեղկատակի պակասը կը դրացուի Խ. Միութեան մէջ եւ դուցէ ատկէ կրնայ խաւարիլ անոր ճակատագիրը, ինչպէս որ խաւարեցաւ շատերուն համար :

Ռուսիա դիտակից է նպաստաւոր պայմաններուն, որոնք ստեղծուած են իր շուրջը : Գիտակից է իր հզօրութեան եւ կ'ուզէ օր առաջ ապահովել թէ՛ իր պաշտպանութիւնը եւ թէ՛ իր ներքին մշտմանը հետ առաջացած առաքելութիւնը (mission), զոր երազած են հին ցարերն ու յեղափոխական առաջնորդները՝ «մի հօտ, մի հովիւ» ստեղծելու միտումներով, ինչ որ կը թարգմանուի աշխարհակալութեամբ, կամ համաշխարհային յեղափոխութեան ծրագիրներով :

Դժուար է հասկնալ անոր պաշտպանողական կամ յարձակողական պահանջներու սահմանները. անոր ներկայ պահանջները հետեւեալներն են. —

1. Միջերկրակալի մէջ.

ա) Մարոքի, Ալժեիրասի, Թանժէի հարցերուն մէջ համահասար իրաւունքներ ունենալ, որպէսզի անուղղակի կերպով հակակշոր տակ առած ըլլայ ձիպրալթարը :

բ) Տրիպոլիտայի եւ Պենկագիի վրայ կ'ուզէ իտալացիները փոխարինել, ինչ որ համազօր է Միջին Միջերկրականի եւ Մայթայի վրայ հակակշիռ հաստատելու :

գ) Սուէզի վրայ նիթական եւ քաղաքական իր մասնակցութիւնը, ինչ որ անդլիական գերակայութեան հակակշորին համազօր է :

դ) Կարմիր ծովուն մէջ, էրիթրէ եւայն, իր ազդեցութեան տակ առնել, ինչ որ համազօր է Իտալիոյ փոխարէն իր հակակշոր հաստատելու բրիտանական ճամբաներուն վրայ :

ե) Երկոտասան կզգիներու վրայ իր հովանաւորութիւնը տարածել եւ Յունաստանի վերադարձուելուն հակառակ ըլլալ, ինչ որ կը նշանակէ Բրիտանական կայսրութեան ճամբաները վտանգել Արեւելեան Միջերկրականի մէջ :

զ) Յունաստանէն անդլիական զօրքերու հեռացումը, առանց Պալքաններէն ռուս զօրքերու հեռացման, ինչ որ հա-

մազօր է Պալքաններու մէջ մենատիրութիւն հաստատելու եւ անդլիական ճանապարհները վտանգելու :

է) Թրիեսթէն Եւոկոսլաւիոյ յանձնել, ինչ որ համազօր է Պալքաններու միջոցով Միջին Միջերկրականը վտանգելու, ի միաս Բրիտանիոյ ճամբաներուն :

բ) Բուրք արարական երկիրներուն մէջէն անդլիական ուժերու հեռացումը եւ այդ երկիրներու բացարձակ վեհապետութիւնը : Այս ազատամիտ պահանջը թէեւ կը հակասէ իր ներկայութեան շարք մը երկիրներու մէջ, բայց կասկածի տակ կը դնէ իր ազատատենչութիւնը, ծածկելու բուն նըպատակը, — թուրքներու Բրիտանական կայսրութեան միջերկրականեան այլ ճամբաները :

Ասոնք են Ռուսիոյ գլխաւոր պահանջները միջերկրականեան աւազանին մէջ : Դժուար չէ կզրակացնել, որ այս պահանջները ապացոյց են, որ խորտակուած Հիթլըր-մուսոլինեան առանցքի փոխարէն, կազմուած է մէկ նոր, դուցէ շատ ուելի ամուր առանցք՝ Պալքաններէն եւ Կեղրոնական Եւրոպայէն, Խ. Միութեան կողմէ եւ վերջինիս գլխաւորութեամբ, որուն նպատակն է խորտակել Բրիտանական կայսրութեան ձիպրալթար-Սուէզ-Միջերկրական առանցքը : Բայց այս չէ միայն :

2. Իրան

Իրանն է զարձած իր օրուան հարցը, որ կարևոր է թէ՛ պաշտպանողական եւ թէ՛ յարձակողական իր նպատակներուն համար : Այդ երկիրը պաշտպանողական մէկ խցան ըլլալով Անդրկովկասի, Կեղրոնական Ասիոյ համար եւ միաժամանակ միջոց մը անմիջապէս մօտենալու Պարսից ծոցին եւ Հնդկաստանին, հիմքին մէջ կը հետապնդէ միայն մէկ նպատակ, — Իրանի «դեմոկրատացումը» եւ օտար ուժերու հեռացումը : Այս յաջողակութիւնը համար, առաջ կը մզէ Ատրպէյճանի, Քիւրախաստանի, Մազանդարան Քիլանի, Մեշէզի եւ այլ հարցեր : Այս խնդիրները առաջ մղուած՝ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ, կ'օգտագործուին Ռուսիոյ կողմէ, ոչ այնքան այդ ժողովուրդներու ազատամտութիւնը նկատի առնելով, այլ աւելի Իրանի կեղրոնական կա-

ուսմանը համար, որպեսզի հարկադրուի իր արեւելումը (orientation) որդեգրելու, որմէ յետոյ երկրորդական կը դառնան ազգերու ազատման ըսկրզունքները:

Բնական է, որ այս քայլերուն դէմ պիտի ըլլար Անգլիա:

3. Թուրքիան.

Հակառակ որ 1945ին ուսումնառութեան դաշնագիրը չէ նորոգուած, Հակառակ որ շատ կծու խօսքեր անցած են Թուրք-ուսումնառական անձերու միջեւ եւ սովետական ու այլ թերթեր շարունակ կը զբաղին Թուրք-ուսումնառութեան մէջ կ'իյնայ եւ կը նախատեսէ մեծ բարդութիւններ, բայց պաշտօնական Թուրք-ուսումնառութեանները կը մնան չափէն աւելի զուսպ եւ վերապահ:

Հակառակ որ ամէնքը կը սպասէին Հայկական Հարցի արծարծման Ռուսիոյ կողմէ, ինչպէս միշտ արծարծած է հասնելու համար իրարմ եւ տիրելու համար Հայաստանին, բայց այսօր, նման հարց գոյութիւն չունի Ռուսիոյ համար:

Հակառակ որ ան կը կարծակերպէ քրտական շարժումը Իրանի, Իրաքի մէջ, Թուրքիոյ սահմաններէն ներս նման հարց գոյութիւն չունի:

Հակառակ որ 1916 թուի համաձայնութեամբ Թրքահայաստանը, Պոլիսը իրեն են խոստացուած, այդ պահանջներու իրագործումը չի հետապնդեր:

Թուրքերը Հասան Սաքալի բերնով կը յայտարարեն, թէ ուսումնառութեան հարց գոյութիւն չունի, իսկ ուսերը կը յայտարարեն, թէ 1925 թուի դաշինքը վերանորոգելու համար երկուստեք պիտի նոր համաձայնութեամբ լեզու դտնեն՝ զրուի գլխի տուած:

Այս «գլուխ գլխի տուած» համաձայնութեան դալու հետապնդելն է, որ կը սարսափեցնէ Թուրքիան, թէպէտ, գուցէ սարսափելու կարիքը չունի: Այդ կը սարսափեցնէ շահագրգռուող միւս կողմերն ալ: Անգլիան եւ Ամերիկան կ'ուզէին, որ այդ համաձայնութիւնը ըլլար իրենց կամքով եւ իրենց շահերուն համաձայն, Թուրքիան իրենց գիրկը պահե-

լու նպատակներով: Այսօր հրապարակի վրայ է, Թուրքիոյ վերաբերմամբ, մէկ կողմէ՝ անգլո-թուրք դաշինքը՝ անոր ամբողջականութեան երաշխաստութեան մասին, իսկ միւս կողմէ՝ ուսումնառութեան 1925 թուի դաշինքը, որ կ'երաշխաստէր անոր ամբողջականութիւնը, կը յայտարարուի վերացուած միջեւ վերանորոգուելու: Որո՞նք են վերանորոգելու պայմանները: Անպաշտօն յայտարարութիւնները կ'ըսեն, թէ չորս նախապայման դրած է Ռուսիա վերանորոգելու համար 1945ին վերջացած իրենց բարեկամական դաշինքը:—

1.— Նեղուցներու մասին եղած պայմանագրութիւնները վերաբերել:

2.— Պոլիսը-թուրք սահմաններու հարցը վերաբերել:

3.— Ռուսական Կարս, Արտասիան, Արդուիճ գաւառները, որոնք նուիրաբերուած էին Ռուսիոյ կողմէ 1921ին՝ վերադարձնել Ռուսիոյ:

4.— Թուրքիոյ մէջ հաստատել «դեմոկրատիկ» իշխանութիւն:

Այս չորս պայմաններէն միայն վերջինն է, որ ամենէն ուշադրու եւ շահագրգռու է Ռուսիոյ համար, մնացած երկրքը պէտք է համարել երկրորդական, իբրեւ երաշխիք «դեմոկրատիկ» կարգեր հաստատելու: «Դեմոկրատիկ» կարգը ստեղծուած պէտք է թափն բուն իմաստով հասկնայ, այլ պէտք է հասկնայ, ինչպէս սովետները կը հասկնան, իրենց յատուկ ձևով:

Դեմոկրատիկ է այն վարչութիւնը, որ կողմնակից է մէկ կուսակցութեան, մէկ դասակարգի կամ մէկ անհատի դիտարարութիւնը, պայմանով որ ան ըլլայ սովետներու կողքին ընդդէմ աշխարհակալ, գրամատէր (imperialiste, capitaliste) բոլոր մնացած ուժերուն: Այսպէս, օրինակ, դեմոկրատիկ իշխանութիւն էր Մուսթաֆա Գեմալի իշխանութիւնը իր վարչապետ Իսմէթ Ինէճուրով, երբ ան սովետներու կողքին էր ընդդէմ Անգլիոյ, Փրանսայի եւ միւսներուն: Ան յեղափոխական, աշխատաւորական կը համարուէր, թէկուզ նախորդ կոմունիստներ ծովը թափէր, կամ յոյն, քիւրտ, հայ ճանչցուած ժողովուրդներ ջարդէր եւ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը կեղեքէր: Էականը իր մրցակից այլ պետութեանց

դէմ պայքարի մէջ ըլլայն էր, որուն համար իբր վարձա-
տրութիւն նուիրաբերած էր Հայաստանի անկախութիւնը,
Սեւրի դաշնադրի ոչնչացումը, Կարս, Արտասհան, Արզուինի
գիջումը Թուրքիին, յոյներու դուրս նետուիլը Անատոլիէն,
Խալիլ և Քեազլիմ փաշաներու գիծումը և պարենաւորումը
և այլն: Այն օրուրնէ, երբ Թուրքիան սկսաւ ազատագրուիլ
սովետական խնամակալութենէն և Զիչերիին պաշտպանած
Լօզանէն և գնաց Մոնթրէոյի դաշինքին, առաջ եկաւ սառ-
նութիւն և Նեղուցներու, պուլկարական սահմաններու սըր-
բապրութեան հարցերը ծնունդ առին: Այն օրուրնէ, երբ անդ-
յո-Թուրք դաշինքը կնքուեցաւ, Կարս-Արտասհանի գոհարե-
րութիւնը ապարդիւն համարուեցաւ և անոր վերադարձի
հարցը վերաբարձուեցաւ: Այն օրուրնէ, երբ Իսմէթ Ինէօ-
նիւ հաւատարմակարգակի վրայ գնել սկսաւ սովետները,
այլ պետութեանց կողքին, ան դադրեցաւ ըլլալ «դիմոկրա-
տիկ» և դարձաւ փաշիստ, յետագիմական, ինչպէս էր ար-
դէն 1920էն սկսած:

Ռուսիոյ համար, Թուրքիան անկախ իր ռեժիմէն, խիստ
հետաքրքիր է իբր մէկ ամբողջական միաւոր, առանց մաս-
նատուելու, եթէ ան «դիմոկրատիկ» վարքագիծ ունենայ,
ինչպէս ունէր Մուսթաֆա Քեմալը, ինչպէս ունէր անցեալին
Իսմէթ Ինէօնիւ, երբ գինակից էր Ռուսիոյ հետ Եւրոպայի
դէմ: Թուրքիան անհրաժեշտ է իրեն իբրև առողջապահական
գօտի, Մերձատր Արեւելքի մէջ միջազգային հակակշիռները
չէզոքացնելու համար:

Անհրաժեշտ է նոյնպէս Եւրոպայի և Ասիոյ ճամբաները
յոց պահելու և իր մենատիրութիւնը այդ ճամբաներուն վր-
այ անմրցակից թողելու համար:

Անհրաժեշտ է նոյնպէս իր մրցակից Անգլիան վտանգե-
լու Թուրքիոյ վրայով կամ միջոցով՝ Մերձատր Արեւելքի
մէջ:

Այդ հիմնական նպատակներուն հասնելու ճամբան լոկ
Թուրքիոյ և Իրանի «դիմոկրատացումն» է, իր հասկցած ձե-
ւով: Եթէ Իրանի մէջ Ղաւան Սուլթանէ, Թուստէ կ'ըմբռնեն
իր ներքին ձգտումը, այդ պարագային Իրանի ամբողջակա-
նութիւնը կը լինի «դիմոկրատիկ» կարգերով, իսկ եթէ

Թուրքիոյ մէջ Իսմէթ Ինէօնիւ չ'ըմբռնէր այդ, գոր առաջ
«ըմբռնում» էր, թող ան փոխարինուի մէկ այլ ուրիշով, թէ-
կող մէկ Պայարով, Ռուշտի Արասով, որ երթան Մուսթա-
ֆա Քեմալի շաւիղով, և այդ պարագային օգին մէջ կը ցրն-
դին ինչպէս վրացի, քուրտ ցնորքները, նոյնպէս և հայկա-
կան երազները իրենց հոգերու վերադարձման մասին, և
Թուրքիան կը դառնայ ամբողջական և գոցէ մեծցած ի հա-
շի Իրանի և այլոց մասերուն և իբրև մէկ ազգակ Մեր-
ձատր Արեւելքի մէջ ընդդէմ Անգլիոյ և Ամերիկայի ներկա-
յութեանց:

Սանդալատուելէ, երազելէ առաջ, նախ պէտք է տեսնել
և այս հաշիւը, որ կը թելադրուի Ռուսիոյ իր մրցակցու-
թեանց մէջ: Իրականութիւնը պէտք է տեսնել այնպէս ինչ-
պէս կայ, և ո՛չ թէ տեսնել ցանկութիւններով:

Մինչև այս վայրկեանս, դեռ ևս Թուրքիոյ մէջ ո՛չ
Վրացական, ո՛չ Քրտական, ո՛չ այլ հայկական հարցեր յա-
րուցուած են:

Ո՞րն է գիրքը Ամերիկայի, որ մեծ կշիռ ունի երևք Մե-
ծերուն մէջ:

ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

Այս երկիրը, որ ճակատադրական գեր ունեցաւ երկու
պատերազմներուն մէջ, իր գիրքը յստակ ճշդած է իր նախա-
յոհ թրումանի միջոցաւ, որ կը յայտնէ.

«Մերձատր և Միջին Արեւելքը ծանր հարցեր կը պա-
րուսակեն: Այս շրջանները բնական ընդարձակ հարստութիւն-
ներ ունին: Մերձատր Արեւելքը գետեղում է ցամաքային,
օղային, ծովային հազարակցութեանց քամաքներուն մէջ-
տեղը: Հետեւաբար, տնտեսական և ռազմագիտական մեծ
կարեւորութիւններ կայացնող շրջան մըն է»:

Արդ, այս ցոյց կու տայ, որ հակառակ Մոնրոյի վարդա-
պետութեան՝ Ամերիկա մեծ կարեւորութիւն կու տայ Մեր-
ձատր և Միջին Արեւելքին և անտարբեր մնալու չէ նախորդ
պատերազմին նման: Այդ կարեւոր կեղրոններէն պէտք է հա-
մարել Նեղուցները, էրզրումը և Թուրք-Թեհրան, ինչպէս
ցոյց տուինք:

«Հոն ապրող ազգերը հաւաքաբար եւ անհատաբար բաւականաչափ զօրաւոր չե՞ն յարձակողականի մը դէմ պաշտպանուելու համար: Ռիւրին է ըմբռնել, որ Մերձաւոր Արեւելիք կրնայ օտար տէրութեանց միջեւ մրցակցութեանց կրկնէս դառնալ. եւ այս մրցակցութիւնն ալ կռուի վերածուիլ»: Այս կանխելու համար է զուցէ, որ խօսքէն զործի անցնելով «Միտորի» նաւը ցուցադրուեցաւ Պոլսոյ առջեւ՝ Թուրքիոյ սիրտ տալու եւ Ռուսիան նախազգուշացնելու համար:

«Մեծ կամ փոքր որեւէ երկիր Մերձաւոր կամ Միջին Արեւելիքի մէջ չունի այնպիսի արդար շահեր, որ կարելի չըլլայ հաշտեցնել ազգերու շափերուն հետ, Միացեալ Ազգերու միջնորդութեամբ»: Ուրեմն Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի հարցերը Ամերիկա չ'ընդունիր, որ կրնան լուծուիլ միակողմանի կերպով, կամ «գլուխ գլխի» երկուքի կամ մէկ քանիի միջեւ, այլ միջազգայնօրէն, ինչ որ հակառակն է Ռուսիոյ բաղձանքին:

«Միացեալ Ազգերը իրաւունք ունին պնդելու, որ Մերձաւոր Արեւելիքի երկիրներուն հողային ամբողջականութիւնը եւ գերիշխանութիւնը չվտանգուին քափանցումի կամ խափանումի միջոցներով»: Այլ խօսքով՝ ան դէմ է Թուրքիոյ միջոցով սուսական թափանցման Իրանի մէջ, կամ հայերու, վրացիներու միջոցով սուսական տիրապետութեան՝ Թուրքիոյ մէջ, կամ Նեղուցներու դուրսէն փոփոխութեան՝ Թուրքոսու համաձայնութեամբ:

«Եթէ խաղաղութիւնը պիտի պահպանուի եւ զօրացուի աշխարհի այս կարեւոր մասին մէջ, չեմ կրնար գտնուիլ պարզապէս երաշխաւորելով ինքնավարութիւնը եւ անկախութիւնը: Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելիքի ժողովուրդները կր վստահին զօրացնել իրենց տնտեսական ազդիւրները, բոնիք սալ իրենց կրթութեան եւ բարձրացնել իրենց կեանքի մակարդակը»: Ուրեմն Ամերիկան խաղաղութիւն հաստատուելէն ետքն ալ պիտի շարունակէ հետաքրքրուիլ Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի կացութեամբ՝ յանուն խաղաղութեան:

Եթէ հիմք առնենք Ամերիկայի նախագահի յայտարարութիւնները եւ անոր կառավարութեան ընթացքը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, անսխալ պէտք է համարել, որ հիմնովին փոխ-

ուած է Միացեալ Նահանգներու քաղաքական ուղղութիւնը նախորդ պատերազմէն մինչեւ այս պատերազմը: Ան այլեւս կողմացման ուղղութիւն չունի եւ դիտող չէ, այլ կենսապէս շահագրգռուած է Մերձաւոր Արեւելքով: Այդ շահագրգռութիւնը նոր երևույթ է, որ պէտք է իր ծանրութեամբ հակակշռէ ինչպէս Ռուսիոյ, նոյնպէս Անգլիոյ բայցբը եւ իր հետեւանքները պիտի ունենայ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր պղծութիւնը ճակատադրին վրայ:

Ամերիկեան շահագրգռութիւնը Միջին եւ Կեդրոնական Արեւելքի մէջ տարրեր բնոյթ ունի, քան անպիսկանը եւ սուսականը:

Եթէ Անգլիան իր կայսրութեան ուղիները պաշտպանելու համար բարենորոգումներ ու անկախ միաւորներ ստեղծելու, կամ նուաճումներ բնելու միջոցներով կը ձգտի Ռուսիան հետս պահել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ հաստատուելէ,

Եթէ Ռուսիան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ստրկութիւնները յատկապէս պնդելու, խոստովութիւնները յարատեւեցնելու ճանապարհներով, թափանցումի եւ գրաւումի միջոցներով կը ձգտի թէ՛ պաշտպանողական եւ թէ՛ յարձակողական գիրքեր ունենայ իր մրցակից Անգլիան ջախջախելու,

Ատկէ տարրեր շահագրգռութիւններ ցոյց կու տայ Ամերիկան:

«Մերձաւոր Արեւելիքի երկիրներու հողային ամբողջականութիւն, անոնց գերիշխանութեան ապահովութիւն, քափանցումի եւ խափանումի արգիւմը Միացեալ Ազգերու հակաշփոխ տակ եւ Մերձաւոր Արեւելիքի խաղաղ գոտեցումը եւ իրենց տնտեսական ազդիւրներու բոնիքը զարգացնել» է Ամերիկայի նպատակը:

Այս ընթացքը, եթէ խօսքէն զործի դառնայ, այդ պարագային առաջը կ'առնուի բրիտանական աշխարհակալութեան՝ դէպի հիւսիս, ինչ որ պիտի նպաստէ Ռուսիոյ ինքնապաշտպանութեան, առաջը պիտի առնուի սուս աշխարհակալութեան, ինչ որ օգուտ է Անգլիոյ, բայց միաժամանակ առաջը պիտի առնուի Ռուսիոյ ծաւալապաշտ քաղաքականութեան, որ ազատութիւնն է Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն:

Ասոնք ըլլալով ներկայիս եղած երեք գլխաւոր ազգակները, ի՞նչ պիտի ըլլայ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներու ընթացքը եւ բռնած ուղին:

Բայց նախքան այդ, պէտք չէ անտեսել եւ մի այլ երեւոյթ. ինչպէս որ քաղաքական, աշխարհակարական տեսակէտէն աշխարհը բաժնուած է երեք գլխաւոր առանցքներու, նոյնպէս մարդկութիւնը բաժնուած է երեք գլխաւոր հաստատաներու իրենց ընկերային եւ դադափարական հասկացողութիւններով: Այս մերձին բաժանումը կապ չունի պետական սահմաններու հետ եւ ոչ այ կապ ունի երեք մեծ պետութեանց կամքէն եւ ցանկութենէն. ան կախուած է անձի դադափարէն եւ իր ընկերային հասկացողութենէն: Այդ երեք գլխաւոր բաժանումներն են.—

ա.— Բարբարիզմ, որ կ'ընդգրկէ գլխաւորապէս Ս. Միութեան սահմանները եւ ամբողջ աշխարհի մէջ փոքրամասնութիւններ, առաւել կամ նուազ չափով:

բ.— Ընկերվարութիւն, որ կ'ընդգրկէ գլխաւորապէս Անգլիան եւ առաւել կամ նուազ չափով աշխարհի մնացած բոլոր մասերը:

գ.— Պահպանողականութիւն դրամատիրական աշխարհ, որ կ'ընդգրկէ գլխաւորապէս Ամերիկաները եւ աշխարհի բոլոր մասերը, առաւել կամ նուազ չափով:

Այս երեք ուժերը իրարու դէմ են եւ աւելի հակառակ իրարու, քան երեք Մեծերը իրենց աշխարհակարական կամ ազգայնութեան պայմաններու մոյուցքին մէջ: Այս երեքը, եթէ յաճախ իրարու հետ կ'ըլլան, կը դաշնակցին, ինչպէս Չորջի, Մտալիենան, Ռուսիայի զաւթեան դաշնակցութիւնները եղան երեք Մեծերու մէջ, այդպէս այ կրնան ընկերային այս տարբեր հասկացողութիւնները երբեմն իրարու միանալ, բայց միշտ բաժան մնալով, ինչպէս մէկ բաժակի մէջ խառնուած չորն ու իւրը, որ իրարմէ բաժնուած կը մնան:

Երբ այս է մարդկութեան եւ պետութեանց ընթացքը, որն է մեր տեղը եւ ինչպէս հասնի մեր նպատակներուն այս քառսի մէջէն, որուն ծանրութեան մէկ կեդրոնը էրդրութեան է, միւսը՝ մեր ընկերային հասկացողութիւնները, մեր գանկերու մէջ տեղ բռնած:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԱՆՈՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԻՐ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Պէտք է տարբերել աշխարհագրական միասնութիւնը երկրի մը քաղաքական ուղղութիւնը, այդ երկրի բնակիչ ազգութեան ուղղութենէն: Ազգութիւն մը, կազմուած մարդկային բաղաժութենէ, ենթակայ՝ ժամանակի եւ արտաքին ու ներքին ազդեցութեանց, ենթակայ փոփոխական դադափարներու եւ խտնալներու թերազրութեանց, կրնայ իր քաղաքական ուղղութիւնը պատշաճեցնել իր ազգային կամքին, առանց նկատի առնելու իր հայրենիքի քաղաքական ուղղութիւնը: Այդ պարագային, այդ ազգը կը նմանի այն անմիտներուն, որոնք կը փորձեն գետի հոսանքին հակառակ յղալ մեծ ճիւղով, բայց առանց արդիւնքի: Այդ ազգերը զժրախոտ ազգեր են, իրենց խելքի գերիները եւ վաղ թէ ոչ՝ դատապարտուած են յաղութեան եւ մահուան:

Կան ազգեր ալ, որոնք գերի չեն իրենց ցնորքներուն. ա-
նոնց ցանկութիւնները, վարքաբանքը, քաղաքական ուղին կ'ո-
րոշուին միմիայն իրենց հայրենիքի աշխարհադրական պայ-
մաններով եւ անոր բնական ընթացքով: Այդ ազգերը նուազ
հիշուելով կրկնակի արդիւնքի պիտի հասնին, ինչպէս գետի
հոսանքին տրուած յաստերը: Ատոնք են, որ պիտի ունենան
յարատեւութիւն եւ երջանկութիւն:

Հայաստան երկիրը, մենք տեսնք, որ մէկ աշխարհա-
դրական միասն է: Հայաստանի ժողովուրդը հայութիւնն է:
Որո՞նք են Հայաստանի աշխարհադրական պայմանները, որ
կը կերտեն այդ աշխարհի ինչպէս ներքին, նոյնպէս եւ ար-
տաքին քաղաքականութեան ուղիները:

Որո՞նք են հայութեան ուղիները:

— Երկիր մը կրնա՞յ քաղաքական վարքագիծ ունենալ:
Այս հարցումը նման է մէկ այլ հարցումի. — Հաւկիթն է,
որ հաւր կը ստեղծէ, թէ հաւն է, որ հաւկիթ կը ստեղծէ:
Ք.յս հարցումին պատասխանը մէկէ աւելի կրնայ ըլլալ՝ նա-
յած թէ ի՞նչ խորութեամբ կը մտեւնանք հարցի պատասխա-
նին: Կարծիքներու տարբերութիւն ալ ըլլայ, անժխտելի պի-
տի մնայ այն իրականութիւնը, թէ դեռ եւս ոչ մէկ արդոր
կամ հաւ աշխարհ չէ եկած առանց հաւկիթի եւ անոր մէջն է
նորտրոշուած իր հոյութիւնը եւ բնութիւնը եւ հետագայ ըն-
թացքը: Հայրենիքը ազգութեան օրրանն է: Ազգութեան բու-
տեղծոյնն է: Առանց հայրենիքի ազգութիւն չկայ: Հայրենի-
քէն դուրս շարտուած ազգութիւնը օվկիանոսէն դուրս նետ-
ուած մէկ ձուկ է միայն, որ եթէ երկակենցաղ չէ՝ պիտի
մահանայ: Հայրենիքն է կերտողը ազգութեան միտքը, սիր-
տը եւ անոր բովանդակ հոյութիւնը: Հայրենիքն է որոշողը
ազգութեան ոյժն ու բովանդակ կարողութիւնները:

Հայրենիքը ազգութեան անցեալի շտեմարանն է, որմէ
ծիլ կ'առնէ անոր ներկան: Ազգութեան ներկան թոյլատրելի
է իր հայրենիքի կամքով եւ սահմանած շրջադիւծով: Անոր
ապագան որոշուած է իր հայրենիքի օրէնքներով, որ իբրեւ
կողմնացոյց կ'առաջնորդէ ազգը անկախ ազգութեան կամ-
քէն եւ ցանկութիւններէն:

Որո՞նք են հայութեան հայրենիք՝ Հայաստանի հիմնա-

կան օրէնքները, որոնցմէ չի կրնար խուսափիլ հայութիւնը,
որոնց ընդմիջտ ենթակայ պիտի ըլլայ, որոնցմէ կախուած է
իւր հոյութիւնը եւ ուղիութիւնը: Մենք արդէն այդ տեսանք,
երբ նկարագրեցինք բնոյհանուր զիծերով Հայաստանի կլի-
ման, բնութիւնը, ջուրերու ընթացքը եւ ուղիները, որոնք
կարելի է ամփոփել հետեւեալ կէտերուն մէջ. —

Առաջին կէտը կը վերաբերի գլխաւորապէս բուսականու-
թեան, կենդանական եւ մարդկային տեսակներու բնորո-
թեանց:

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Հայաստանի ցուրտը զերոյէն 30 աստիճան ցած եւ տա-
քը զերոյէն 35 աստիճան բարձր՝ տարուան երեւելիներու ըն-
թացքին: Երկու ամիս դարուն, երեք ամիս ամառ, երկու ամ-
իս աշուն եւ հինգ ամիս ձմեռ, որոնց երեք ամիսը բեւեռա-
յին ձմեռ է:

Եղանակի այս խիստ բաժանումը կը պահանջէ յատուկ
բուսականութիւն, կենդանական եւ մարդկային տեսակներ,
որ ունենան միաժամանակ, օրինակ՝ Լակիմացիներու ցուր-
տին եւ սուտանցիներու տաքին գլխաւորապէս յատկութիւննե-
րը, ինչ որ ամէն ժողովուրդի չէ տրուած: Այս է պատճառ-
ներէն գլխաւորը, որ թէեւ Հայաստան եղած է դարեր շա-
բունակ Ատրեստանի, Հոսմի, Բիւզանդիոնի, պարսիկնե-
րուն, արաբներուն, սելճուքներուն, մոնկոլներուն, թուրքե-
րուն, ռուսերուն, նոյնիսկ փոքրիկ հարեան վրաստանի յու-
ծին սակ, բայց, այդ եւ այլոց բոլորի համար եղած է ամա-
րանոց կամ ձմեռանոց եւ կամ ցորանոց. ո՛չ մէկը այդ ժո-
ղովուրդներէն արժատ չէ բռնած Հայաստանի մէջ, ինչպէս
արժատ չեն բռնած անոնց ձիթենիները եւ արժաւենիները:
Ան կը մտնէ իրեն ոչ հարազատ տարրերը, դանոնք հեռացր-
նելով իր խտապահանջութեամբ եւ կը պահէ միայն այն
տարրերը, որոնց հաճոյք կը պատճառեն ցուրտը, տաքը,
բուքը եւ զեփիւռը եւ որոնք կրնան կրկնակի եւ արագ աշխա-
տիլ ու մըջիւնի նման իրենց պաշարը ամբարել ձմեռուան

հաճոյքին համար: Այդ ժրջան, դիմացկուն եւ բնութեան յարմարող տարրն է հայութիւնը, որ անյիշատակ ժամանակներէն բուսած է այդ գաժան երկրին վրայ եւ ան է միայն հարազատ դաւակը Հայաստանին, որ կը սիրէ թէ՛ անոր արեւը, թէ՛ անոր ձիւնը:

Հայաստանի բարձրութիւնը նոյնպէս գաժան է: Անոր ամենացած վայրը 1000 մեթրէն պակաս չէ, ամենարարձրը՝ 5000 մեթր, ծովու մակերեսէն: Այդ բարձրութիւնը փորձաքար է ինչպէս բուսականութեան, նոյնպէս մարդկութեան համար:

Թոյլ սիրտ ունեցողները պիտի մահանան, նեղ կուրծք եւ փոքր ծառայող թոքեր ունեցողները պիտի շնահանգձ ըլլան: Անսուստ օտարականի «գլուխը պիտի մաղէ» եւ յաճախ քիթէն արիւն պիտի հոսի. արեւի փայլը, սպիտակութիւնը ծմէթի պիտի բռնէ, պիտի կուրցնէ եւ արեւի շողքը կաշին պիտի այրէ: Փութի նման թեք, լայն թիկնեկ կուրծք, պոզպատի նման սիրտ, լաստիկի նման երակներն են, որ կը տուկան այդ բարձրութիւններուն. ինչ որ ամէն մարդ եւ ամէն ժողովուրդ չունի եւ ինչ որ սակայն ունի հայութիւնը, ժառանգած անյիշատակ ժամանակներէն: Հայր այդ բարձրութեանց վրայ կը գտնէ իր երջանկութիւնը եւ իր թեթեւութիւնը կեանքի՝ իր հորովելը երգելով:

Հայաստանի հողին կաղմուածքը միատարր եւ միապապող չէ: Անոր ամէն մէկ կտորը իր բնոյթը, բաղադրութիւնը եւ կերպարանը ունի: Մէկ չափանիչով պայն ո՛չ կարելի է կշռել եւ ո՛չ ալ չափել, հողի իւրաքանչիւր անհատականութիւն կը պահանջէ բնակչութեան համապատասխան անհատականութիւն եւ նախաձեռնութիւն: Դպրոցական դիւպատնետը պիտի շփոթի իր գիտութեան ձախողութիւնէն, Եթէ չկիրառէ իր գիտցածը ուսումնասիրելով, նախ կտորը հողի եւ փորձառութիւնը՝ դարերու բնթաղքին ժառանգած բնակչութեան: «Ծուկիկն արտը գումէշիկն քաժիկն, պառոժի արտը մեծիկն պգտիկիկն», կը բնորոշէ դիւպային, եւ Եթէ արեւի շափը այդքան կ'ազդէ Հայաստանի հողին, անկէ աւելի կ'ազդէ ե՛ւ հողի կազմին, զոր պէտք է ճանչնալ կտոր առ կտոր: Եթէ երկիրը մէկ մեքենայ է մարդկութեան պահպանման հա-

մար, Հայաստանը այդ բարդ մեքենան է, զոր գործածելը ամէն մարդու չէ տրուած: Այդ մեքենան հայն է ժառանգած եւ կրնայ դիտնալ անոր ոյժն ու լեզուն:

Հայաստանը անդունդներու, կիրճերու, ծերպերու, ձորերու եւ հովիտներու մէկ խտնարան է, երբեմն միայն լեռնադաշտերու տարածութիւններով: Ան փոթորկած ծովու ալիքներուն նման է շարունակ իր ելեւէջներով: Այդ ելեւէջները տանջանք եւ տապառակ են անսուստ գաշտային ժողովուրդներուն համար: Ան յողնեցուցիչ եւ սպաննիչ է, երբ անդունդէն կը բարձրանաս 4000 մեթր, նորէն ելլելու եւ իջնելու համար եւ այդպէս անընդհատ: Անյարժին, որ ժառանգած չէ լեռներու բնութիւնը եւ որուն մկանները չեն յարմարած այդ ելեւէջներուն, սիրտը կը թնդայ մուրճի հարուածի նման, մկանները կը գոգան, կուրծքը կը պայթի նեղութեան, բրտիկը կը հոսի ազրիւրի նման եւ կատար չհասած աչքերը կը մթնին եւ ան հողեպէս այնքան կ'ընկճուի լեռան բրտութեան, որ ինքզինքը կը զղայ ոչինչ մէկ կտկ այդ անիծեալ բարձրութեանց եւ անդունդներուն տոջեւ:

Այդպէս չէ լեռնցիի համար: Դար ու փոսը, երկրի փոթորկած մակերեսը, անդունդն ու կատարը եւ բոլոր ելեւէջները անոր համար գաշտակի ատամներ են, որոնց վրայ կը թռչկոտի թիթեռի նման: Անոր մկանները վարժ են. ատանց յողնութեան կը մազլցի բարձր եւ երբ կատարին հասնի՝ ինքզինքը կը զղայ բնութեան եւ մարդկութեան տէրը: Ան հպարտ է, լի եռանդով, ո՛չ մէկ գժուարութիւն անյայթելի չէ. ինքն է յայթականը, ինքն է կարգաւորողը ամէնքի: Անհատականութիւն, նախաձեռնութիւն եւ ժրջանութիւն անոր տարրերն են: Ժայռեր կը գլորէ եւ պարտէկ կը դարձրնէ, հողը կը ցանէ եւ ձիւնը կը հայեցնէ, արտը կը հերկէ, լեռը կը ծակէ ու ձառքայ կը շինէ, անդունդին վրայ կամուրջ կը քաշէ եւ իր օձախը մըջիւնի առտա բոյն կը շինէ: Ան որ զժոխք է այլոց համար, կը դարձնէ նախանձ շարժող եղեմը Աղամի ու Եւայի համար, Աստուածաշունչի վրայ կայութեան համաձայն:

Հայաստանը այսօր դրախտ չէ: Անմարդարնակ է, յաճախուած լսի վաչկատուն թափառաչըջիկներէ, վայրի կեն-

դանիներէ : Անոր բնակիչները արտաքսուած են Հայաստանէն Խ. Միութեան սահմաններու մէջ. մէկուկէս միլիոնն է, որ կրցած է կառչիլ Երեւանի շուրջը, իբրև յոյս ապաւնն :

Ի՞նչ պիտի ըլլայ բուն Հայաստանի վիճակը, որ թափուր, վայրենացած մնացած է : Այդպէս անմարդաբնակ, խռովութեանց ասպարէզ պիտի մնայ, ինչպէս աճա մնացած է 30 տարիներու բնթացքին, քանի որ այդ երկիրը բնակիչի չէ ո՛չ մէկ ժողովուրդի համար, բացի իր ստեղծած ժողովուրդէն, որ հայն է :

Ի՞նչ պիտի ըլլայ թափառական հայութեան վիճակը, որ արտաքսուած է իր հայրենիքէն : Երբ Շահ Աբասի եւ կամ Բիզանդացոց տեղահան ըրած հայութիւնը, իր լեզուն կորսնցուցած, բարձրը խաթարած, բայց սրտին մէջ պահած է Հայաստան վերագործի գաղափարը, երբ հայութիւնը կը պահէ Մասիսի հպարտութիւնը եւ գեռ մուրացիկ չունի, երբ ամէնուրեք ան կը ցուցողք աշխատանք եւ իր բարեկենդանի կը շարժէ Հայաստանի շրթանները փշրելու համար եւ երբ այդ միլիոններու համոզ բազմութիւնները կը պահեն Հայաստանի ազատագրման եւ ամբողջացման տեսակէտը, ո՛չ մէկ կասկած, որ վաղ թէ ուշ հայութիւնը պիտի երթայ իր ազատ հայրենիք, որու համար ինք ստեղծուած է եւ որ կըրնայ եղևմի վերածուիլ միայն հայու ձեռքով : Բայց կը պահէ՞ հայութիւնը Հայաստանի ամբողջակամութեան գաղափարը :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստան երկիրը աշխարհագրական միաւոր մըն է՝ ինկած Աբարատի շուրջ՝ Փոքր Կովկասի շրթայէն սկսած, մինչև Տաւրոսի լեռնաշղթան, Չադոսէն՝ մինչև Փոքր Ասիոյ սահմանները :

Աշխարհագրական այս միաւորի սահմանները ճշգրտուած են Սևրի գաշնադրով : Այդ միաւորը, միջուորելոյ ունենալով էրզրումը, մէկ բնական բերդ է, ինկած Մերձաւոր Արեւելքի մէջ :

Այդ բերդի հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան պարիսպը կը կազմէ Գուգարքի շղթան, Ախալքալսկի գաւառով, 120 հազար ազգաբնակչութեամբ եւ 2400 քառակուսի քմ. տարածութեամբ : Այդ գաւառի 75 առ հարիւրը հայ է եւ մնացածները՝ տուխապուր, վրացի, իսլամ եւ այլք : Այս գաւառը, սրբան որ Հայաստանի պարիսպն է, սրբան որ բնակչութեամբ հայ է, բայց բաժնուած է Հայաստանէն եւ տրուած Վրաստանին :

Հայաստանի հիւսիսային պարիսպը լեռնային Գանձակն է իր 5000 քառակուսի քմ. տարածութեամբ եւ 80.000 ազգաբնակչութեամբ, որու 88 առ հարիւրը հայ է եւ մնացածները այլք : Այս գաւառն այ թէ եւ Հայաստանի հիւսիսի պարիսպն է եւ ազգաբնակչութեամբ հայ, բայց բաժնուած է Հայաստանէն եւ տրուած Ատրպէյճանին :

Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան պարիսպն է Առնային Դարարազը 4600 քառ. քմ. տարածութեամբ եւ 165.000 ազգաբնակչութեամբ, որուն 95,6 առ հարիւրը հայ է եւ մնացորդը՝ թաթար եւ այլք : Այս գաւառը հին Արցախն է :

Նախիջևանի գաւառը, որ Հայաստանի հարաւ-արեւելեան սահմանն է եւ որ ունի 5400 քառակուսի քմ. տարածութիւն, ուս-թուրք 1921ի գաշինքով (Մոսկուայի եւ Կարսի) պիտի անջատ մնայ Հայաստանէն, թէ եւ ան չբջապատուած է Հայաստանով : Ան պիտի ըլլայ ինքնավար հանրապետութիւն եւ Ատրպէյճանի սահմաններուն մէջ, թէ եւ չունի Ատրպէյճանի հետ անմիջական սահման : Անոր ազգաբնակչութիւնը մեծամասնութեամբ հայ էր նախորդ պատերազմին : Հայերը արտաքսուեցան թուրքերուն կողմէ : Անոնք՝ շուրջ 100.000 թիւով, կը թափառին Խ. Միութեան սահմաններուն մէջ, գրկուած ըլլալով վերագործի իրաւունքի, թէ պէտ այդ գաւառը այսօր Խ. Միութեան ենթակայ է եւ գոյութիւն չունի թուրք-ուս գաշինքը, 1945 թուականէն յետոյ : Այսօր այդ գաւառի ազգաբնակչութեան թիւը 100.000 է, որուն 15 առ հարիւրը հայ մնացած է, իսկ մնացածները թաթար, ուս, քիւրտ եւ այլք : Այս գաւառը, որ արեւելքէն գուռն է Հայաստանի, չի գտնուիր Հայաստանի սահմաններուն մէջ, այլ կը գտնուի Ատրպէյճանի մէջ :

Ս. Հայաստանը, իբրև ստանձին հանրապետութիւն, ունի 30·000 քառակուսի քլմ. տարածութիւն, կը ներկայացնէ նախկին Այրարատի եւ Շիրակի նահանգներու մէկ մասը: Անոր ազգարնակչութիւնը 1·280·000 է, որուն 87 առ հարիւրը հայ եւ 13 առ հարիւրը՝ մնացած ազգերը միասին միացուցած: Հայաստանի միայն այս դաւառներուն մէջ է, որ կայ հայկական վարչութիւն, ինքնավարութիւն՝ Ս. Միութեան շրջագծին մէջ: Ս. Հայաստանը ծայրամասն է Ռուսիոյ: Արարսի ափերուն կը վերջանայ այսպէս ըսուած Ռուսական Հայաստանը եւ կը սկսի Թրքահայաստանը: Ինչպէս վերը տեսանք, ռուսական, աւելի ճիշդ հիւսիսային Հայաստանը պատու պատու եղած է եւ Հայաստանի ամբողջականութիւնը խաթարուած, անոր պարիսպները եւ աշտարակները, անոր դուռները արտաքին աշխարհին հետ, բաժնուած են Ատրպէյձանի եւ Վրաստանի միջև: Ախալքալակ, Լեոնային Գանձակ, Ղարարաղ, Նախիջևան՝ Ս. Հայաստանի մասեր չեն այլևս: Հայ ժողովուրդն այ կոտորակուած է հիւսիսային Հայաստանի մէջ հայկական դաւառներու կոտորակուելուն պատճառներով:

Ս. Հայաստանը, որ վերոյիշեալ պոկուած դաւառներու հետ միասին պիտի ունենար 47·400 քառ. քլմ. տարածութիւն, ունի ներկայիս միայն 30·000 քառ. քլմ. տարածութիւն, այսինքն՝ երկրի 37 առ հարիւրը խլուած է Ս. Հայաստանէն: Իսկ ազգարնակչութեամբ, որ պիտի ըլլար վերոյիշեալ խլուած դաւառներու հետ 1·751·000, ունի միայն 1·280·000, որով 27 առ հարիւրը ազգարնակչութեան կը պտնուի օտար լուծի տակ:

Ի՞նչ պիտի ըլլայ Հայաստանի վիճակը այս յօշոտման հանդէպ: Ի՞նչ պիտի ըլլայ հայութեան դիրքը իր երկրի եւ ժողովուրդի այս կոտորակման հանդէպ: Նախքան այդ հարցերուն պատասխանները, շարունակենք վերլուծել Հայաստանի եւ հայութեան կոտորակումները:

Ս. Հայաստանի արեւմտեան եւ հարաւային կողմը կը պտնուին Սուրմալու եւ Կարսի նահանգները: Անոնցմէ առաջինը 1828էն ռուսական մէկ դաւառ էր, գրաւուած Պարսկաստանէն, իսկ երկրորդը, 1878էն սկսած ռուսական մէկ

նահանգ էր՝ Թուրքիայէն առնուած: Երկուքն այ Հայաստանի աշխարհադրական մասերն են, առաջինը՝ Արարատեան աշխարհի մէկ դաւառը, իսկ երկրորդը՝ Վանանդը, իր Կարս ամրութեամբ, երբեմն մայրաքաղաք, երբեմն իբրև բերդաքաղաք իր շրջանի մէջ գտնուող Անիի հետ միասին: Նախորդ պատերազմին, 1918ին Պրեստ Լիտովսկի գաշինքով Կարսը զիջուեցաւ Ս. Միութեան կամ ռուսերուն կողմէ Թուրքիոյ, ի պտր էր ջանքը հայերու՝ պատերազմով կոտորուելու թուրքականակը: Պատերազմեցան բայց պարտուեցան, եւ այդ շրջանները գրաւեցին թուրքերը: Երկու Թուրքիան իր հերթին պիտի պարտուէր Դաշնակից բանակներու կողմէ եւ անգլիական զօրքերու ճնշման տակ Թուրքիան գատարկեց Կարսը եւ յարակից շրջանները եւ տուաւ Հայաստանի Հանրապետութեան: Հայաստանի Հանրապետութիւնը փաստօրէն արգէն իր իշխանութիւնը կը տարածէր ամբողջ Ռուսական Հայաստանի վրայ, շուրջ 60·000 քառակուսի քլմ. տարածութեամբ: Արազ մեծնալէն անրաւարար՝ 1919ին յայտարարեց Միացեալ Հայաստանի իրազօրծման առաջադրութիւնը, որ ընդունուեցաւ Դաշնակիցներու կողմէ Սեւրի մէջ: Այս իրութիւնը անտարբեր չթողուց բոլշեւիկ ղեկավարութիւնը. Անկախ Հայաստանը նկատեցին խոչընդոտ իրենց: Հայաստանը Կարսով՝ նկատեցին խոչընդոտ թուրք-ռուս բարեկամութեան:

Սեւրի դաշնագիրը նկատեցին խաղր դաշնակից աշխարհակալութեան, Հայաստանի Հանրապետութեան նշանաբանը՝ «Միացեալ, Ազատ, Անկախ Հայաստան» նկատեցին անգլիական դաւ: 1919էն սկսած թուրք-ռուս բարեկամութիւնը յանգեցաւ Մոսկուայի դաշնակցութեան, որով թուրք-ռուս բանակները միասնաբար պիտի վերցնէին Անդրկովկասեան հանրապետութեանց անկախ գոյութիւնները: Սեւրի դաշնագիրը ոչնչացուեցաւ եւ ըստ Պրեստ Լիտովսկի գաշինքի հիմքին, Կարսը պիտի խլուէր Հայաստանէն եւ տրուէր թուրք-ռուս, աւելցնելով նաեւ Սուրմալու նահանգը:

Եւ եղաւ անկարելին: Երկու կայսրութիւնները հարաւն եւ հիւսիսէն ինկան մանուկ Հայաստանի վրայ: Ան դիմադրեց, բայց պարտուեցաւ: Ռուս ուժերը ընկճեցին Լեոնային

Կանձակը, Ղարաբաղը, Միսիսի մասերը և մասն Նախիջև-
տան. և այդ բոլորը միացուցին նոր ստեղծուած Խորհրդա-
յին Ատրպէյճանին: Անոնց գաշնակից թուրք ուժերը մասն
Սուրմայու, Արասան և Կարս: Այդ բոլորը կատարուեցան
Մոսկուայի գաշինքի տրամադրութեան համաձայն, որ չու-
տով պիտի վաւերացուէր Կարսի գաշինքով, արդէն խորհրդ-
դայնացած Հայաստանի, Վրաստանի և Ատրպէյճանի կող-
մէ, բարձր վաւերացումովր Մոսկուայի:

Կարսի նահանգը և Սուրմայուն երբ անցան թուրքե-
րուն, անոր հայ ազգաբնակչութիւնը, որ 150.000 կը հաշ-
ուէր՝ գաղթեց, ցրուեցաւ Խ. Միութեան սահմաններուն մէջ,
զրկուած բլլալով բնապատար վերադարձի իրաւունքէն:

1945ին, Խ. Միութիւնը շեղեալ համարեց 1920ի կնքած
գաշինքը թուրքիոյ հետ: Վերանորոգման համար, ըստ և-
զամ տեղեկութեանց, անպաշտօն կերպով կը յայտնուի, թէ
նախապայման կը համարուի վերադարձնել Ռուսիոյ իր նախ-
կին հողերը 1914ի սահմաններով, մէջն հաշուած Կարսը,
Արասանը և Սուրմայուն:

Ինչո՞ւ համար 1878ին այդ գաւառները գրուեց.— պարզ
է, սուս աշխարհակալական նպատակներով: Ինչո՞ւ չհան-
ցուրժեց, որ այդ գաւառները բլլան Հայաստանի և վերա-
դարձուց թուրքիոյ, իր իրաւունքներէն հրաժարելով և պար-
տազրկելով, որ նոյնպէս հրաժարի Խ. Հայաստանը: Կասկած
չկայ, որ այդ կը թելագրուէր իր կայսերական շահերէն:
1878ը են տարաձայնութիւնները, որ Ռուսիան մտադիր է
վերադարձել Կարս, Արասան և յարակից գաւառները, և
ի՞նչ նպատակներով և որո՞ւ համար: Արդեօք այդ տարաձայ-
նութիւնները նպատակ չունին ճշուամի տակ զնելու թուր-
քիան, զայն կանգնեցնելու համար այն դիժին վրայ, ուր
կանգնած էր Մուսթաֆա Քեմալի օրով: Գուցէ ան կը վերա-
դառնայ, այդ տարաձայնութիւններով, ցարերու քաղաքա-
կանութեան, այսինքն մաս առ մաս Հայաստանի տիրապե-
տելով, յրաջնել անոր ամբողջականութիւնը, որ մէկ թելա-
դրող բերդ է, Միջին Արեւելքի մէջ Ռուսիոյ համար: Բայց
այդ բոլորը քիչ հետաքրքիր են Հայաստանին: Անոր համար
առաջին հետաքրքրութիւնը Հայաստանի հողերու ամբողջա-

ցումն է և հայկական հողերու վերադարձը՝ հայութեան:
Ան միամիտ երախայի նման կը հաւատայ արդարութեանց և
կը կարծէ, թէ Խ. Միութիւնը այդ արդարութիւնը իրողու-
նելու համար է, որ առաջ կը քշէ անպաշտօն կերպով, և կե-
ղեցականները և իր գործակալներուն ազմիկ կու տայ,
Կարսի, Արասանի, Լապիստանի և այլ հարցերու չուրջ,
մտնալով, որ ցարական Ռուսիան ալ քանիցս նման ճանա-
պարհով պացած էր, առաջ քշելով աւելի անուանի կաթողի-
կոսներ՝ Աշտարակեցիներու, աւելի անուանի գորսովարներ՝
Լօրիս Մելիքովներու և Լազարեւներու նման, որոնց արի-
նով աւնուեցան հայկական նահանգները, բայց անոնց ջան-
քերը ծառայեցին յոկ Հայաստանի կոտորակման և անոր ա-
զատութեան թաղման: Այդ կը համարուէր ցարական աշ-
խարհակալութիւն (imperialisme): Ներկան տարբեր չի թուի
անցեալէն, քանի որ եթէ Ռուսիան դէմ է Հայաստանի ան-
կախութեան և կողմ է Հայաստանի խորհրդայնացման, զս-
նէ ան հայկական հողերու ամբողջացումը պիտի կատարէր
Հայաստանի խորհրդային կառավարութեան միջոցով: Եթէ
Ռուսիոյ նպատակը բլլար Հայաստանի կոտորակուած հողե-
րու ամբողջացումը՝ այդ պարագային Հայաստան իր աթոսը
պիտի ունենար Ազգաժողովներու մէջ և պիտի սրահանջատէր
բլլար Կարսի, Արասանի և այլ հողերու, ինչպէս է պարա-
զան Ռեքրանիոյ, Պելլոտուսիոյ համար, որոնք իբրև իրա-
տաւէր տիրացան իրենցմէ խլուած հողերուն:

Թէեւ ամէն ազմուկ, ամէն յոյս կը տենչայ Հայկական
հողերու ամբողջացումը, բայց ամէն տուեալ ապացոյց է,
որ Խ. Միութեան նպատակներուն մէջ չի մտներ Խ. Հայաս-
տանի ամբողջացումը, այլ ընդհակառակն՝ անոր կոտորա-
կումը՝ ռուսական աշխարհակալութեան օգտին:

Այդ աւելի ակներեւ կը դառնայ բուն Հայկական Հարցը
նկատի առնելով, Տաճկահայաստանի խնդիրը հաշուի առնե-
լով, որմէ կախուած է հայութեան ճակատագիրը:

Տաճկահայաստանը բնու ռուսական տիրապետութեան
տակ չէ ինկած, իբրև անոր ներքին գաւառը, բայց գրաւ-
ուած է 1828ին, 54ին, 78ին և 1916ին: Այս չորս գրաւում-
ներն ալ սպարդիւն անցած են և պետութեանց ժողովներով

Սուսիան դուրս է քշուած գրաւած երկրամասերէն եւ Տաճկահայաստանի հարցը առկառի մնալով, ձգուած է Թուրքիոյ :

Այդ երկրամասը սղջ Հայաստանի կէսէն աւելին է, չուրջ 90.000 քառակուսի քմ. տարածութեամբ : Կը պարունակէ նախկին էրզրումի վիլայէթը՝ առանց Սղերդի : Ներկայիս, բառ թուրք վարչական բաժանման, կը բաղկանայ էրզրումի նահանգէն՝ 28.970 քառակուսի քմ. տարածութեամբ : Խրատութիւնը ազգաբնակչութեան՝ քառակուսի քմ. վրայ՝ 13 մարդ, Ակրի տարածութիւնը 13.300. խտութիւնը՝ 8 մարդ, Վան՝ 20.000, խտութիւնը՝ 4 մարդ, Մուշի նահանգը, տարածութիւն 16.200, խտութիւնը՝ 9 մարդ, Երզնկա՝ 13.000 քառակուսի քմ. , խտութիւնը՝ 12 մարդ : Այս տարածութիւնները երկարած են Տաւրոս, Չազոռ, Անդիտաւրոս լեռնաշղթաներով եւ այդ լեռնաշղթաները եզերելով Հայաստանի արեւմուտքը, հարաւը եւ արեւելքը կը կազմէ ռուսական Հայաստանի հետ մէկ ամբողջականութիւն, մէկ բնական լիւրդ եւ Մերձասոր Արեւելքի հասարակչութիւնը պահող, խաղաղութիւնը հաստատող եւ հաղորդակցութիւնները կանոնաւորող : Ինչպէս տեսանք, Հայաստանի այդ ամբողջականութիւնը զոյւթիւն չունի. բաժնուած է երկու կայսրութեանց միջեւ եւ ատոր համար այ ո՛չ խաղաղութիւն, ո՛չ հասարակչութիւն եւ ո՛չ ալ միջազգային հաղորդակցութիւնը ապահովուած է :

Վերը մենք տեսանք, որ Թուրք վերջին վիճակագրութիւններով ազգաբնակչութեան խտութիւնը քառակուսի քմ. լամբի վրայ ցոյց կու տայ 4-13 մարդ : Այս թիւն այ չափազանցութիւն պէտք է համարել : Կան նահանգներ, որոնց մէկ քմ. վրայ խտութիւնը աւելի չէ քան մէկ եւ ամենախիտը՝ 7 անձ : Եթէ ընդունելի ըլլայ Թուրք վիճակագրութիւնն իսկ, պարզ է որ երկիրը դատարկ է համարեա : Վիտալ Քինէի ժամանակներուն իսկ վիճակագրութիւնները աւելի ցոյց կու տային քան 20 մարդ, քառակուսի քմ. լամբի ընդերքին : Նախորդ պատերազմին կը հաշուէին 25-35 մարդ : Ո՞ր են այդ բաղմութիւնները եւ որո՞նք էին անոնք : Առաւելապէս հայեր էին, որոնք եթէ փճացուած են Թուրքերու կողմէ, մէկ խոշոր մասով, բայց թէ այդ բնակիչներէն եւ ա-

նոնց խլեակներէն դեռ եւս կան բաղմութիւններ, որ պատկառելի թիւ եւ որակ կը ներկայացնեն ցրուած աշխարհի չորս կողմը : Անոնց թիւը, որոնք յրաճ են այդ երկիրը, մէկուկէս միլիոնի կը հասնի. անոնք կը գտնուին գլխաւորապէս Ս. Միութեան մէջ եւ յետոյ արտասահմանի գաղութներուն : Այդ հայութեան մուտքը իր բնագաւառներու մէջ մահուան սպառնալիքով արգիլուած է :

Հայաստանը կոտորակուած է Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Թուրքիոյ միջեւ : Անոր մասերը՝ Ախալքալախ, Լեւոնային Գանձակ, Ղարաբաղ, Նախիջևան, Սուրմալու, Կարսի նահանգը եւ Տաճկահայաստան կը գտնուին օտար պետութեանց իշխանութեան տակ : Միայն Ս. Հայաստանը, որ հայրի մէկ հինգերորդը կը կազմէ Հայաստանի, կը գտնուի հայ վարչութեան ներքեւ : Ի՞նչ է Հայաստանի աշխարհազրական այս կայսրութիւնը :

Հասկնալի է, որ եթէ ան աշխարհազրական միւտոր է, ներկայ կայսրութեամբ կոտորակ է եւ ոչ թէ միւտոր : Եթէ անոր ամբողջութիւնը պարսպապատ մէկ ամբողջ է, այդ ամբողջի բոյսը աշտարակները դարձած են Արշակուան օտար ուժերու համար : Եթէ Հայաստան իր ամբողջութեան մէջ միջազգային ճամբաներու հանդոյցն է քաղաքակրթութեան, եւ առեւտրի տարածման ազգակ, դադրած է այլեւս : Անոր ճամբաները բռնուած են տարբեր ու տարբեր ուժերով, անոր կամուրջները պարձած են աւազակարոյններ :

Եթէ անոր ամբողջականութիւնը խաղաղութեան, ազգերու հաւասարակչութեան ազգակ է, բայց անոր կոտորակումները պատճառ են, ընդհակառակն, խոտոյութեան եւ անվերջ պայքարներու : ան Մերձասոր Արեւելքը դրած է խախտած հասարակչութեան վրայ :

Եթէ Հայաստանի ամբողջականութիւնը մէկ արզանդ է, որ կը ծնի եւ կը կերտէ հայութիւնը, այսօր այդ արզանդը չորս կողմերէն փշրուած-կոտորակուած կուժ մըն է դարձած, որ ո՛չ կրնայ կերտել եւ ո՛չ ալ ամբարել հայութիւնը, քանի ան իր մասերով չէ միացուած :

Կը պատճառ հայութիւնը, որ իր հայրենիքի կոտորակումը, ո՛չ միայն հայրենիքի, այլեւ իր մահուան համազոր է :

Այս հարցումին հայ ժողովուրդի ենթագիտակցութիւնը
և ներքին բնազդը աւելի յստակ պատասխան կու տան:
Կանգնեցուցէք Երեւանի փողոցներուն մէջ պատահականօրէն
մէկը՝ ո՛ր սեռէն և ո՛ր հասակէն կ'ուզէք, ինչ հոսանքի կամ
կրթութեան ալ պատկանի և հարցուցէք ո՛ր է Հայաստա-
նը, անվարան կերպով ձեռքը պիտի ուղղէ դէպի Արարատ,
Վան, Մուշ, Էրզրում, թէև ինքը Հայաստանի մայրաքաղա-
քին մէջն է, բայց դուրս կը համարէ զինքը Հայաստանէն:
Նոյն հարցումը բռնէ մէկ մշեցիի, Էրզրումցիի, որ կը գրտ-
նուի իր բնագաւառին մէջ կամ դուրս, անվարան դէպի էջ-
միածին կ'ուզէ իր ձեռքը՝ Հայաստանի ուղղութիւնը սրո-
շելով: Հայր բնագոյով միակամ է Հայաստանի ամբողջակա-
նութեան հարցին մէջ և անոր մէջ է, որ կը դռնէ իր պահ-
պանումը և զարգացումը:

Այս բնագրական ենթագիտակցութիւնն էր պատճառը,
որ մէկ թոյլ Հայաստանի իշխանութիւն, ստանց նկատի առ-
նելու թուրք-ռուս չկամութիւնները, չունենալով ո՛չ մէկ
արտաքին նեցուկ, չունենալով բաւարար ոյժ, յայտարարեց
«Միացեալ Հայաստանի» նշանարանը, որ ձեռնոց նետել էր
երկու կայսրութեանց և փտանդելու հակաբժէք՝ իր խիստ գո-
յութիւնը: Այս բնագրական ենթագիտակցութիւնն էր, որ կը
մղէր ռուսական մասի Հայաստանէն խումբ-խումբ Փետայի-
ներ «Ռեպի երկիր»՝ գոհարերուելու յանուն Հայաստանի,
խիստ միւս կողմէ Տաճկաց Հայաստանէն կ'անցնէին Ռուսական
Հայաստանը՝ հայ-թաթար կռիւներու մասնակցելու և կամ
Եկեղեցական կալուածները փրկելու համար ռուս բռնադրա-
ւումէն: Հայկական այդ ենթագիտակցութիւնն է, որ ահա
մէկուկէս դարէն աւելի է, որ կը մղէ հայ ժողովուրդը ամէն
տեսակի գոհարերութեանց Հայաստանի ազատագրման դրժ-
ւարին գործին, թէպէտ միշտ ձախող, բայց միշտ յարատև,
ինչպէս հրարուի մէջ անթեղուած կրակը:

Եթէ հայութիւնը իր ենթագիտակցութեամբ միակամ է
Հայաստանի ամբողջացման, ազատագրման հարցին մէջ,
նոյնպէս միակամ է իր հոսանքներով, քաղաքական և մտա-
ւորական, կրօնական կազմակերպութիւններով և իր գիտակ-
ցական աշխարհով:

Բոյոր հայ հոսանքները կարելի է բաժնել երեք զլխաւոր
խմբակցութեանց:

Ա.--- Արտասահմանեան ազգային հոսանք

Արտասահմանեան ազգային հոսանքը բնոյճանրապէս ա-
ջտկողմեան է: Այս հոսանքին մէջ պէտք է գտնել հայ կղե-
րականութիւնը, Եկեղեցականութիւնը, քաղաքնաւորութիւնը
(bourgeoisie) և շարչի գասը, որ յաճախ կը համախմբուին
Ռամկալար կուսակցութեան անուան տակ, և բոյոր այն
աարբերը, որ լեւոնդիմահալու մրայ են, որոնց համար «Եան»
ազգանունի մերջաւորութիւնը բեռ է և սրտնք պահած են
յոյ ազգային եկեղեցիի յիշատակը:

Հայութեան այս աջ թեւը ամենաներկայանալին է: Ա-
նոր ենթակայ են հայ եկեղեցիները, անոր ազգեցութեան
տակն են հայ գոյրոցները, անոր մէջէն կը բուսնին մեծ ա-
ռետարականներ, դրամատէրներ, պաշտօնէութիւն, այս կամ
այն պետութեան մէջ եղած ցցուն գործիչներ, ազգեցիկ ան-
ձեր, աղաներ, տիտղոսաւոր մարդիկ: Նաև կշիռ ունին հայ
մշակոյթի մէջ:

Հայութեան այս թեւի մէջ, թէև կան տարբեր, որոնց
համար հայ բոյոր բեռ է, և ոմանք իրենք զիրենք կը համա-
րեն «ֆրանկ», «փոստ» կամ «լուսաւորչակամ», ազգանուն-
ներուն կը կցեն «ալ», «իլ» և այլ օտար մասնիկներ, բայց
բնոյճանրապէս ազգասէր և եկեղեցասէր հայեր են:

Հայութեան այս հատուածը, դարեր շարունակ կորսն-
ցուցած իր անկախութիւնը, ենթակայ օտարի յաճին, ապա-
հով հայրենիքի հորիզոններէն հեռու, օտար տիրապետու-
թեանց ներքև, զրկուած հայրենի հողէն, գութան-մաճկա-
լէն, ձեռք բերած է յատկութիւններ, որոնք անյարիր են Հա-
յաստանի բնութեան և հայ ժողովուրդի գանդուածի հոգե-
բանութեան:

«Ուր հաց՝ այնտեղ կաց» հասկոցողութիւնը արժատա-
ցած է անոր մէջ, և ան դարձած է աշխարհաբախաբախի:

անոր մէջ անյոյս երազ է դարձած հայրենիքի դադափարը, լուկ մէկ հեռաւոր ցնորք:

Հայրենիքի դադափարը թէև իր երազն է, բայց ան կորսնցուցած է իր շօշափելիութիւնը. ո՛չ սկիզբ ունի եւ ո՛չ այստէ՛ման. հայրենիքը Հայ եկեղեցին է: Եկեղեցին մարմնացումն է հայրենիքի եւ անոր միջոցով է, որ հայը հայ պիտի մնայ: Դասանքը, լեզուն եւ ամանդութիւնները միակ խորիտներն են հայութեան փրկութեան: Այսպէսով այդ տարրեր կը նոյնանայ հակասիտական հրեայ այն տարրին հետ, որ սինակոկոսի, Թալմուտով կը բաւարարուի եւ յացի պատերը կը լիզէ, առանց բուռն ցանկութեան եւ անոր տիրապետելու գիտակցութեան:

Ազատութեան, անկախութեան մասին կը խորհրդակցին. — «Եթէ բոշայէն փաշա չլինի, հայէն ալ փատիշահութիւն չի լինի»: Անյոյս է ազատագրական պայքարին եւ նոյնիսկ անոր գէ՛մ: Չէ՞ որ հայկական պետականութիւնը գահադուրկ պիտի ընէր Հայ եկեղեցին՝ զրկելով գալն հայ ժողովուրդի ներկայացուցչութեան մենատիրութենէն: Չէ՞ որ սահմանափակ մէկ փոքրիկ Հայաստան պիտի սահմանափակէր իր աշխարհաքաղաքացիական շահագործումները եւ իրաւունքները՝ ամէնուրեք գիւրին հաց ձարելու: Այս տեսակէտներն են, որ հայ եկեղեցականութիւնը եւ անոր հետ եւրոպացի պահպանողական բողոքներ (bourgeois) գասր կ'ուզեն սերտ գործակցութեան Գ. Միջազգայնականին հետ, թէկուց ան գիտատելու ըլլայ շահակերպոյ կաթողիկոսները եւ «կուլակ»ները:

Վարչակարգերու մասին կ'իմաստասիրէ. — «Հեզ գառը, եօրք մայր կը ծծէ». կամ՝ «Այն ձեռքը, որ հզօր է, համբուրել եւ գլխուդ դիր»: Այսպէսով ան կը դառնայ անողնայար մէկ սողուն, մէկ շողոքորթ ստրուկ բռնաորդի առջև եւ բռնակայ՝ ինկածին վրայ: Ան հյու հպատակ է բոլոր վարչութեանց հանդէպ, քանի անոնք հզօր են, բայց կը լքէ գահներ եթէ հզօրացոյնք տեսնէ:

Այս բոլոր այլասերումները, որ չեն վերաբերիր հայութեան, այլ՝ անոր «գիտակից» մէկ թույլ հատուածին, կը ներուին անով, որ այս տարրը հայրենագուրկ, իշխանա-

գուրկ, հայութեան մէջ ուժեղ զօրավիզ է հայ ամանդութեանց եւ լեզուի պահպանման եւ միայն այդ սահմաններուն մէջ պէտք է բռնել անոր զրական արժէքը: Իսկ եթէ կ'ուզուի անոր մէջ գտնել քաղաքական ազատութեան, հայրենիքի սամբողջումն եւ ազատութեան ազգակ, այդ պարագային շարաշար պիտի յուսախարուինք: հայութեան այդ թելը կրնայ ծախել Հայաստանի եւ հայութեան ազատութիւնները՝ իր եկեղեցիի իրաւունքները ապահովելով եւ մէկ պնակ սպով, ինչպէս օրինակ կրօնական մէկ թերթի, մէկ դպրոցի բացման թույլտուութեամբ:

Ունի այս թելը իրեն նման մէկ այլ հատուած: Դժբախտաբար ունի եւ այդ հատուածը պէտք է բռնել հայութեան ձախ թլուին մէջ:

Բ.--- Արտահայաստանեան միջազգային հոսանք կամ ձախեր

Այս հոսանքին կը պատկանի ընդհանրապէս ռուսական գաստիարակութիւն առած մտաւորական գասր, որ տողորուած է ռուսական կամ համամարդկային գաղափարներով, որուն համար հայութիւնը եւ Հայաստանը կը թուին մէկ նեղ խեղդիչ շրջապիծ, որուն համար Հայաստանը մէկ յետին գաւառն է Ռուսաստանի՝ իր ընդհանուր հայրենիքին: Իսկ այդ հսկայ հայրենիքը մէկ կամուրջ է միայն համաշխարհային հայրենիքը ստեղծելու: Այս ձախ հոսանքի կեդրոնական ոյժն է Կոմունիստ կուսակցութիւնը. ասոնց տեսակէտներուն կը մօտենան էստերները եւ Գեմոկրատները:

Այս մտաւորական հոսանքի գեկալարութիւնը, սնած ռուս լեզափոխութեան իտէլայներով, համաշխարհային լեզափոխութեան տենչերով, անհազօրդ է հայութեան թէ՛ տառապանքին եւ թէ՛ անոր բացառիկ շահերուն:

Ան սուրի կը գերադասէ իր ընկերային իտէլայները, քան հայութեան իտէլայները, որոնք մէկ կատարեայ կրօնք են դարձած, որուն պիտի գոհաբերուին հայութեան շահերը: Այդ նոր կրօնքին հայութիւնը տուած է եւ կու տայ շնորհալի առաքեալներ, մոլեռանդ եւ գաժան, որոնք պատի-

կրնան բերել իրենց կուսակցութեանց, բայց վնաս կը բերեն թէ՛ Հայաստանի ամբողջացման եւ թէ՛ հայութեան: Ուստի, այդ կուսակցութիւնները, թէեւ անոնցմէ բոլշեւիկները կը մնան այսօր հայութեան իշխանաւորները, բայց կը դառնան անհարգատ հայութեան եւ չեն կրնար արտայայտիչը դառնայ հայութեան իղձերուն եւ նպատակներուն:

Այս ճախ հոսանքը, թէեւ կրօնքը կը համարէ թոյն եւ իրեն կը համարէ կրօնական նախապաշարումներէ ձերբադատուած, բայց ձեւին մէջ տարբեր, իսկ էութեան մէջ խիստ հարազատ է աջակողմեան կղերականութեան: Այսպէս, օրինակ.

Աջակողմեան թեւին համար Աստուած անքննելի, ամենակարող, ամենատես է:

Չախակողմեան թեւին համար Մարքս, Լենին եւ Ստալին ամենակարող, անքննելի, ամենատես են:

Առաջինի համար Եկեղեցին եւ հատուցեալները գերադասելի են Հայաստանի եւ հայութեան շահերէն, իսկ երկրորդին համար՝ թ. Միութեան Քամիներնի շահերը:

Առաջինի համար Եկեղեցիի մենատիրութիւնը գերադասելի է, քան ժողովուրդի կամքը:

Երկրորդին համար՝ դասակարգի եւ կուսակցութեան կամքը:

Առաջինի համար, ազատութիւնը, ժողովրդավար իշխանութիւնը խոչընդոտ են Եկեղեցիի մենատիրութեան, երկրորդին համար՝ կուսակցական մենատիրութեան:

Առաջինին համար հայրենիքի ամբողջացումը, անկախութիւնը երկրորդական մէկ հարց է, իսկ երկրորդին համար՝ հայրենիքի հասկացողութիւնը ազգայնամոլութիւն (chauvinisme) է, մէկ խոչընդոտ մեծ հայրենիքի՝ թ. Միութեան նպատակներու եւ մէկ պատճառ՝ ազգամիջեան բախումներու: Հայրենիքի, ազգային ինդիւններու ընդառաջումը մէկ մտրտախարական (tactique) միջոց է հայրենիքի եւ ազգութեան նախապաշարումները ոչնչացնելու, իսկ անոնց խորացումը՝ արդէլք բոլշեւիկ նպատակներուն:

Վերոյիշեալները բոլոր են ցոյց տալու համար, որ այս իրարու հակառակ, իրարու թշնամի հոսանքները ունին հա-

մանման վերջնական նպատակներ, որոնք կը ձուլուին իրարու եւ կը նոյնանան Հայաստանի ամբողջացման, անոր անկախութեան, անոր ազատութեան, անոր վարչական ժողովրդավարութեան հարցերուն հակառակ: «Երկու ծայրերը միայն իրարու կը միանան» ասացուածքը իրականութիւն է, եւ դարձանայ չէ, որ ինչպէս թ. Միութեան մէջ, օրթուստութիւնը եւ բոլշեւիզմը կամ փանալաիզմը ու կոմունիզմը ձեռք ձեռքի են տուած ընդդէմ ժողովրդավար հոսանքներու, նոյնպէս մեր կեանքին մէջ ծայրայեղ աջակողմեան հոսանքները, կաթողիկոսներէն սկսած, ձեռք ձեռքի կ'երթան ձախ կամուսիստ հոսանքին հետ, իրենք զիրենք «յառաջդիմական» անունով մկրտելով:

Այս ո՛չ ծիծաղելի է, ո՛չ այ անբնական: Անբնական պէտք է համարել այն միամտութիւնը, սրտով չատերը կը կարծեն, թէ պէտք է բնդյայնել «յառաջդիմականներու» շրջապիծը՝ մէջը տոնելով նոսե կեդրոնի կուսակցութիւնները: Այդ կորստութիւն է եւ անհնարին, քանի Հայաստանի ամբողջականութիւնը, անոր ազատութիւնը, ժողովրդավարութիւնը կը մնան հայութեան բնազդական եւ գիտակցական նպատակը:

Գ. -- Հայութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը

Հայութեան թշնամի թալէտթները կը բնորոշէին. — «Դաշնակցութիւնը սպաննել՝ համագոր է հայութիւնը սպաննելու. եւ փոխադարձաբար»: Նոյնպէս կը մտածէին Գալիցիները եւ Դաշնակցութիւնը: Մեր հակառակորդ ճախ կուսակցութիւնները կը բնորոշէին. — «Դաշնակցութիւնը այն փաղկեղն է հայութեան սրտին բուսած, որու վիրաբուժումէն հայութիւնը կը մեռնի»: Հայութեան թշնամիներու սրակումներով ուրեմն զժուար է որոշել Դաշնակցութեան եւ հայութեան սահմանները: Այդ կուսակցութիւնը ըլլայ չարիք թէ բարիք՝ երկրորդական հարց կը դառնայ. ան հարազատ դատակն է հայութեան եւ անոր հետ միացած: Դաշնակցութիւնը սպաննելը ցանկացողը թշնամի է հայութեան եւ փոխա-

դարձարար, հայութեան թշնամին՝ թշնամին է Դաշնակցութեան: Բողջեւելիները ահա քառորդ դարէն աւելի է կը ցանկան սպաննել Դաշնակցութիւնը. այսօր ալ իրենց «յառաջ-դիմականներով»: ուրեմն թշնամի են հայութեան:

Դաշնակցութիւնը կեդրոնի կուսակցութիւնն է: Անոր կուսակցութիւն անունը տայը սխալ պիտի ըլլար, որովհետեւ ան կը ներկայացնէ հայ ժողովուրդի զանդուածը: Ան աւելի հայ ազգի կազմակերպութիւնն է: Հայր Աբրահամ կ'ըսէր. «Դաշնակցութեան ուժը իր խորհրդաւարութեան մէջ է», կ'ուզէի այդ խօսքը ճշդիւ այսպէս, որ աւելի իրական է. — Դաշնակցութեան ուժը հայութեան բնազդի եւ ենթագիտակցութեան մէջ է: Ան չունի տեսարանական մեծ գրականութիւն, ծրագիրներու եւ նախագիծերու շուրջ, բայց ունի բանի մը նախազատութենէ կազմուած նպատակներ, որոնց սեփականատէրք իրմէ աւելի հայութիւնն է:

— «Միացեալ, Անկախ, Ազատ, Ժողովրդավար, Բնկեր-վարակիսն Հայաստան» խօսքերու մէջ կարելի է սկսիլ եւ վերջացնել անոր տեսութիւնը: Այս սկզբունքները ունենալով, ան դէմ չէ աջակողմեան հոսանքներուն. ան նոյնիսկ անոնց պոյութիւնը անհրաժեշտ կը համարէ՝ բիւրեղացնելու համար հայ միտքը, պայմանաւ որ եկեղեցին, պատանաքը իր զօրք համարուին եւ չպարտադրուին առանց ժողովուրդի կամքին:

Դաշնակցութիւնը դէմ չէ նոյնպէս եկամտաւ ձախ հոսանքներու, միայն թէ անոնք իրենց թիւի եւ որակի համապատասխան տեղ ունենան ժողովրդական ուղղութեան մէջ եւ անոնց ոյժը չարժէքաւորուի օտար սուրբներով եւ 200 միլիոն համարուող Ս. Միութեան սպառնալիքներով:

Մենք համամիտ ենք ձախ հոսանքներուն հետ, որ ո՛չ սոնդիական եւ ո՛չ այլ աշխարհակալ ուժեր պիտի չմիջամտեն Հայաստանի գործերուն, բայց միաժամանակ դէմ պէտք է ըլլալ Ս. Միութեան միջամտութեանց. անոր ներկայութիւնը եւ ձգտումները մեր հայրենիքի մէջ ո՛չ մեր հողերուն ամբողջացումը առաջ պիտի բերեն եւ ոչ ալ անոր ազատութիւնը: Ան պիտի բերէ յարստեւ միջազգային եւ ազգային պայքարներ եւ «Բաժանեա՛ր զի տիրեցես»ի քաղաքականու-

թիւնը, ինչպէս որ ներկայիս բաժնուած է հիւսիսային Հայաստանը հարուային Հայաստանէն:

Իսկ եթէ կան հաւատացեալներ, «յառաջդիմականներու» նման, որ կը կարծեն թէ միայն Ռուսիոյ, սովետներու միջոցով պիտի իրականանայ Հայաստանի հողերու հաւաքումը. ատոր կրնայ հաւատալ ինձ նման թերահաւատն ալ, երբ Ս. Միութիւնը բացառապէս իր կամքէն կախուած Ախալքալակի, Լեռնային Գոռնաակի, Ղարաբաղի, Նախիջեւանի միացումը կատարէր Ս. Հայաստանի. երբ Ս. Հայաստանի կառավարութիւնը իբրեւ իրաւատէրը Հայաստանի, կարողանար իրեն ճանաչել տալ Ազգաժողովներուն մէջ եւ նստէր Ուրբանիոյ եւ Պելոպոնեսիոյ կողքին եւ պահանջատէր ներկայանար Տաճկահայաստանի եւ Կարս-Արտասանի: Երբ ո՛չ առաջինը գործադրուած է եւ ո՛չ ալ երկրորդի մասին խօսք կայ, աւելորդ են լաւատեսութիւնները եւ անհիմն՝ յոյսերը. եւ պէտք է որ հայ ժողովուրդը իր պիտու ճարը իր ձեռքով տեսնէր, փոխանակ ուրիշ, օտար ուժերու վրայ յոյսեր տաճելով՝ իր արդար եւ մտնուած դատը քամիներուն տալու:

Հայութեան նպատակը պիտի մնայ Միացեալ Հայաստան եւ Միացեալ Հայաստանը՝ միայն հայութեան:

Ինչպէ՞ս կարելի է այդ նպատակը հետապնդել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐԸ

Մենք ցոյց տուինք, որ Հայաստան երկիրը իր ամբողջութեան մէջ բնական մէկ բերդի նման է: Բերդ մը արժէք ունի, երբ ան չըջակայ երկիր ունի: Հայկական բերդը չըջապատուած է անմիջականօրէն Քիւրտիստանով, Վրաստանով, Ադուանից աշխարհով (ներկայ Ատրպէյճանով), Լազիստանով: Այս երկիրներն ալ իրենց հերթին սահմանակից են Փոքր Ասիոյ, Իրանի եւ Արաբական երկիրներու: Հայաստան բերդը այդպէսով ոչ միայն շահագրգիռ է հայութեան, այլեւ ո՛րք երկիրներուն համար: Բերդ մը կրնայ իր չըջապատին համար ապահովութեան պատենէ զառնալ, նոյնպէս ան կըրնայ չըջապատի ժողովուրդներու համար մտանդի եւ փոր-

ճանքի աղբիւր ծառայել: Եթէ այս անժխտելի է, այդ պարագային Հայաստանը իր հայութեամբ, իբրև բերդատէր, յստակ եւ որոշ ուղղութիւն պիտի ունենայ, իսկ միւս կողմէ՝ հարեւան ազգեր ալ նոյն որոշ ուղղութիւնը պիտի ունենան: Եթէ բերդի դրացի ժողովուրդները կը տեսնեն անոր մէջ զրուսական մը իրենց մտահոգութեան, եւ եթէ բերդի ներքնաշխարհը կը գիտակցի իր դերին, այսինքն պատուար դառնալ իր շրջապատի մտահոգութեան, այդ պարագային Հայաստանը մէկ կողմէ եւ դրացի երկիրները միւս կողմէ, պէտք է իրենց արտաքին քաղաքականութիւնը ներդաշնակեն իրարու հետ եւ մշակեն մէկ տեսակ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութիւն:

Հասկնալի է, որ եթէ Ատրպէյճան եւ Վրաստան, օգտուելով թուրք եւ ռուս բարեացակամութենէն, յենուած անոնց օտոյններու վրայ, բռնադրուած պահին Հայաստանի Ախալքալակ, Լեւոնային Գանձակ, Ղարաբաղ, Նախիջևանի գաւառները, այդ համագոր է, որ անոնք կ'անդիտանան Հայաստանի ամբողջականութիւնը եւ անոր պատուար ըլլալու արժէքը՝ իրենց օգտին: Անոնք կ'անտեսեն հայութեան կենսական շահերը: Այս բանը պատճառ պիտի դառնայ Հայաստանի արդար դժգոհութեան:

Հասկնալի է, որ քանի թուրքիան չէ լքած Կարսը, Սուրմալուն եւ Արտասանը, երբ ան չէ լքած յօդուտ Հայաստանի Տաճկահայաստանը, այդ համար պէտք է համարել թրշնամութեան՝ հանդէպ Հայաստանի եւ հայութեան եւ պայքարը երկու ազգերու մէջ պիտի շարունակուի:

Եթէ քիւրտերը անտեսեն Հայաստանի ամբողջականութիւնը եւ յենուած թուրքիոյ եւ այրոց վրայ, զանազան ծրագիրներ ունենան ի միաս Հայաստանի ամբողջականութեան, այդ պարագային հայութիւնը իրաւունք կ'ունենայ անտեսելու քրտական շահերը եւ զործակցութենէ խուսափիլ:

Հասկնալի պէտք է համարել, որ քանի Ռուսիան, հակառակ ազգերու ազատ ինքնորոշման սկզբունքին, կը մնայ Հայաստան եւ իր շրջապատի երկիրներուն մէջ, պիտի նկատուի իր հզօրութիւնը չարաչափող մէկ ոյժ եւ թոյլերու իրաւունքները բռնազրուող մէկ տարր:

Նոյնպէս հասկնալի պէտք է համարել, որ եթէ հայութիւնը, օգտուելով իր աշխարհագրական դիրքէն, ցանկայ փոխարինել ռուս կամ թուրք տիրապետութիւնները մէկ այլ աշխարհակալ (imperialiste) պետութեան տիրապետութիւնով, արդարօրէն թշնամութիւնը պիտի վաստկի ռուս եւ թուրք իշխանութեանց:

Եթէ ան յառաջապահը դառնայ թուրք եւ ռուս իշխանութեանց եւ իր երկրի վրայ ուզէ վերջնական հաստատումը այդ իշխանութեանց, փոխանակ իրաւունքներուն տէրը մընայու ձգտումը ունենալու, ան պիտի արդար թշնամութիւնը վաստկի մրցակից աշխարհակալ պետութեանց:

Եթէ ան, յառաջապահը դառնայ Ռուսիոյ, առանց համամտութիւնը ունենալու Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Քիւրտիստանի, այդ պարագային դէմ դաջած ըլլալով այդ ժողովուրդներու ձգտումներուն՝ անոնց իրաւացի դժգոհութիւնը պիտի վաստկի:

Եթէ Հայաստանը առանձնապէս եւ կամ իր անմիջական հարեւաններու հետ միասնաբար յառաջապահը դառնայ ռուս աշխարհակալութեան (imperialisme), այդ պարագային անոնք մտանդած կ'ըլլան ամբողջ Մերձատր Արեւելքը եւ արդարօրէն Փոքր Ասիա, Իրան, Արաբական երկիրները իրենք զիրենք մտանդի տակ պիտի զգան, պիտի թշնամանան եւ իրենց ետեւէն քաշելով այլ կայսերապաշտ պետութիւններ, միջոցառելու բարդութեանց պատճառ պիտի դառնան:

Վերոյիշեալ առարկայական կացութիւնները, հարկադրաբար ստեղծուած են երկրի աշխարհագրական դիրքէն թեյազրուած: Արդ ո՞րն է ըլլալու հայութեան ուղղութիւնը:

— Ազգերու երկիրներու ինքնորոշման սկզբունքը, որ բնորոշում են անկեղծօրէն կամ կեղծօրէն բոլոր մեծ ու փոքր ազգերը, պիտի ըլլայ Հայաստանի եւ դրացի երկիրներու հիմնական սկզբունքը:

Հայաստանի, ինչպէս եւ հարեւան երկիրներու անկախութիւնը եւ անոնց իրարու հետ զաշնակցութիւնը, բոլոր տեսակի աշխարհակալ պետութեանց հետացումը պիտի ըլլար անոնց նպատակը:

Մերձատր Արեւելքի պետութեանց հետ հակացոյցու-

Թիւնը, իրենց շահերու ներդաշնակութիւնը եւ ջանքը՝ Մեր-
ձաւոր Արեւելքի անկախութեան եւ անոր չէզոքութեան,
պայմանով որ Մերձաւոր Արեւելքը փոխադարձաբար յարգէ
Հայաստանի եւ դրացի երկիրներու անկախութիւնը եւ ձեռք
քաշէ կորստարեւր ընթացքէն Սաստապատի դաշինքներու եւ
բունապուրաման ընթացքէն, ինչպէս որդեգրած է Թուրքիան՝
Հայաստանի, Քիւրտիստանի վերաբերմամբ:

Գործիք չդառնալ այս կամ այն մեծ պետութեան ձեռ-
քին՝ ի միաս այս կամ այն այլ մեծ պետութեանց դէմ. առ-
կէ մնաս կայ՝ փոխանակ օգուտի, եւ եթէ օգուտ կայ, այդ
պիտի ըլլայ ժամանակաւոր եւ պատճառ ներդաշնակութեան
վերացման:

Այս կամ այն մեծ պետութեան ազդեցութիւնը, տիրա-
պետութիւնը յիշեալ շրջաններու մէկին կամ մէկ քանիի վե-
րաբերմամբ նկատել պարտադրանք եւ ո՛չ թէ նպատակ: Ազ-
գևրու ժողովի հակակշիռը եւ ազդեցութիւնը կրնայ բազ-
ձանք ըլլալ, երբ ան հաւասար անդամ ըլլայ այդ միջազգա-
յին ստեղծուելիք կաղմակերպութեան:

Ասոնք ըլլալով երկրի քաղաքական թելադրութիւնները,
որ վաղ թէ ուշ պիտի պարտադիր ըլլան ամէնքին, ներկայ
ընթացքը, այդ երկիրներու բնակչութեանց, կ'երթա՞յ արդ-
ևօք իրենց երկիրներու քաղաքական ընթացքին համապա-
աստիան:

«Ո՛չ» պէտք է պատասխանել, որովհետեւ Անդրկովկաս-
եան ժողովուրդները ակամայ եղած են ռուսական աշխար-
հակալութեան յառաջապահները:

— Որովհետեւ,

Սաստապատի ուխտերը մէկ կողմէ անգլիական աշխար-
հակալութեան յառաջապահներն են, իսկ միւս կողմէ՝ նպա-
տակ ունին հայ, քիւրտ ազգերու եւ անոնց երկիրներու քրա-
նագրաւումը եւ ստրկութեան յաւերժացումը:

— Իրենց ազատագրական պայքարին մէջ Հայը, Քիւր-
տը, Վրացին եւ Ատրպէյնացին, փանսլաւական, փանթու-
րանական եւ կամ բրիտանական աշխարհակալական ցրաղա-
ցին աւելի ջուր կ'աւելցնեն, փոխանակ իրենց ուժերը ծառա-

յեցնելու բացառապէս իրենց շահերուն՝ մնալով հաստատ ի-
րենց անկախութիւններու տեսակէտին վրայ:

Հայերու ներկայ ընթացքը, դայթակղած այն անհիմն
էնթացքութիւններէն, որ Ռուսիան պիտի իրականացնէ հա-
յութեան բազմաձևերը, եւ ռուսական սահմաններու ընդար-
ձակումով՝ կրնայ հայութիւնը իր երկրի մարդկականու-
թիւնը իրականացնել, շեղումն է այն ընթացքէն, որ ունի իր
հայրենիքը. շեղումն է այն վարքագծէն, որ ունեցած է
ցարդ՝ համախմբելու անդրկովկասեան եւ քրտական ազգե-
րը մէկ գրօշի տակ, իրենց անկախ դրօշակներու միջոցով
երթալով այն ներդաշնակութեան, որ պիտի տանէր Մերձա-
ւոր Արեւելքի խաղաղութեան եւ ազատութեան:

Սերի դաշնագիրը, որ հիմ ունի ազգերու ինքնորոշումն
ու անկախութիւնը՝ իրենց պատմական, ազգագրական եւ աշ-
խարհագրական սահմաններուն մէջ, պիտի տանէր անկախ
ազգերու ներդաշնակութեան, ինչպէս կ'ընեն արաբական եր-
կիրները՝ նոյն դաշնագրի հիմունքներով ազատագրուած:

Հայ ժողովուրդի կեդրոնական ուժը՝ Դաշնակցութիւնը,
որ նպատակ ունի Հայաստանի անկախութիւնը եւ ներդաշ-
նակութիւնը հարեւաններու հետ, զարկ կու տար Իրանի,
Թուրքիոյ, Արաբիոյ ազատագրական պայքարին, եւ կաղմա-
կերպելով քրտական շարժումը կը ձգտէր Մերձաւոր Արե-
ւելքի ազատութեան, համերաշխութեան եւ խաղաղութեան:

Բայց ներկայիս եղած ընթացքը, գլխաւորութեամբ Հայ
աջ եւ ձախ թեւերու՝ թելադրութեամբ Ռուսիոյ, «Խ. Հա-
յաստանի սահմաններու ընդարձակումը», որ համադր է
Ռուսիոյ սահմաններու ընդարձակումին, կրնայ տանիլ Մեր-
ձաւոր Արեւելքի միջազգային բարդութեանց, որմէ առաջին
հերթին տուժողները կրնան ըլլայ փոքր ազգերը:

Բայց ո՞րն է Հայաստանի միջազգային կացութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՆՃԻՌԸ ԵՒ ԼՈՒԾՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Ոմանք համոզուած են, թէ միայն ոչոն է, որ քաղաքա-
կանութեան եւ նոր կարգերու ազգակ կը ծառայէ: Այդ իրա-

Է կարճ ժամանակի եւ պատերազմի շրջանի համար: Նոր կարգը եւ քաղաքական նոր կացութիւնը այնքան յարատեւ է, որքան կը համապատասխանէ աշխարհագրական տուեալներուն, հակառակ պարագային աշխարհագրական տուեալները կ'ընդդիմանան ձեռք բերուած յաջողութեանց, կը քայքայեն սուիւններու բազմութիւնը եւ թոյլ չեն տար բնականօրէն կացութեան ստեղծման: Սոսիալութիւնը, ապստամբութիւնը յարատեւ է այնքան, մինչեւ որ ուժով ստեղծուած նոր կարգը փոխարինուի աշխարհագրութեամբ հրամայուած հին կարգով: Այս կարակացութիւնը պէտք է հանել մասնաւորապէս Հայաստանի հին մէկ քանի հազար տարուան պատմութիւնը եւ Հայկական Հարցի ներկայ անլոյծ կնճիւրը աչքի տակ ունենալով:

Երբ քննեցինք Հայաստանի եւ Էրզրումի աշխարհագրական պայմանները, մենք տեսանք, որ.

1.— Հին աշխարհի միակ ցամաքային ճանապարհի կեդրոնը, իրրեւ մէկ կղզանք, ինկած է Հայաստանը՝ Էրզրում Միջնաբերդով. եւ երբ կղզանքը բաց է, Եւրոպան եւ Ասիան կարող են իրենց բնական հաղորդակցութիւնը կանոնաւորել: Կղզանքի փակ լինելու պարագային, Հին Աշխարհը, Մերձատր Արեւելքը եւ Հայաստանը կը տուժեն մեծապէս:

2.— Տեսանք թէ այդ կղզանքը նման է մէկ ընդարձակ բերդի եւ գրաւական է Միջին Ասիոյ ազգերու ապահովութեան, իրրեւ արդելք աշխարհակայական շարժումներու եւ ազգակ ազատութեան եւ համակեցութեան տարացեղ ժողովուրդներուն:

3.— Որ այդ երկիրը միջնորմ է դարձած ներկայիս ուս եւ անդլիական աշխարհակայական աշխարհներուն միջեւ: Ռուսիան սանակոխ բնելով Անդրկովկասի ժողովուրդները պատուած է Հայաստան բերդի հիւսիսային պատը եւ կանգնած արդէն Արաքսի, Էրզրումի տակը, իսկ միւս կողմէ, Բրիտանական կայսրութիւնը ձեղքած է ովկիանոսները, հասնելու համար Տիգրիս եւ Մուսուլ-Վան:

4.— Որ հայկական բերդի մնացած մասը, եւ մեծ մասը կը գտնուի թուրքերու ձեռքը, իրրեւ աւանդ եւ ոչ տիրութիւն:

Տիրութեան համար, նոր պետութիւն մը՝ Ամերիկան եւս ասպարէզ եկած է:

5.— Որ այդ երկիրը իր յատուկ ընդունակութեամբ ժողովուրդ է ստեղծած, որ կարողանայ յարմարիլ եւ դառնալ անոր բանալի, սառցապատ կղզանքը բանալու եւ փակելու համար: Այդ ժողովուրդը անյիշատակ ժամանակներէն կայ եւ կը մնայ, հակառակ ծնող ու մեռնող բոլոր ուժերուն եւ այդ յատուկ մարդկային բազմութիւնը՝ Հայն է:

Ահա ասոնք են գլխաւոր եւ հիմնական դրութիւնները, որ կը թելագրուին աշխարհագրական պայմաններէ եւ այդ պայմաններն են, որ ուղղութիւն կու տան քաղաքական, գիւնուորական, տնտեսական եւ յարակից բոլոր ձեռնարկներուն՝ Ասիոյ եւ Եւրոպայի միջեւ:

Իժուար չէ վերոյիշեալ դրութիւններէն կարակացնել, որ Մերձատր Արեւելքի ճակատագիրը կախուած է միջազգային համադրութիւններէ եւ հակադրութիւններէ, քան այս կամ այն պետութեան կամքէն: Աւելի դիւրին է դրական կամ բացասական կերպով լուծել Պալթեան պետութեանց, կամ մէկ Ֆրանսայի, Գերմանիոյ ճակատագիրը, ուր շահագրգիռ պետութեանց թիւը նուազ է, սահմանաւորուած առառաւելն Եւրոպայով՝ քան Միջին Ասիոյ ճակատագիրը, ուր շահագրգիռութիւնը կ'ընդարձակուի Եւրոպայէն սկսած մինչեւ Եւրոպայէն Արեւելք, մինչեւ Ափրիկէ: Ուրեմն Մերձատր Արեւելքի, ինչպէս եւ անոր առանցքներէն կարեւորագոյնին՝ Հայաստանի հարցի լուծումը կախուած չէ ո՛չ հայերու բաղձանքներէն, ո՛չ քուրդերու կամքէն, ո՛չ Ռուսիոյ բանակներէն, ո՛չ ալ Բրիտանիոյ նաւատորմիցէն, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի ոսկիի դէգերը միակողմանի կերպով անկարող են լուծել:

Լուծման երեք դրութիւններ հնարաւոր են.

Ա.— Ռուսիան, որ Հայաստանի ու Մերձատր Արեւելքի տիրապետութեան եւ կամ անոր վրայ անուղղակի ազդեցութեան տենչեր ունի, իրեն այնքան հզօր կը զգայ, որ հակառակ Մերձատր Արեւելքի ժողովուրդներու կամքին, հակառակ Անգլիոյ, Ամերիկայի դործօն բնդդիմութեան, հակառակ Եւրոպական եւ ասիական պետութեանց միաձայն

ընդդիմութեանց, իր ղէնքի ուժով կը պարտադրէ իր կամքը եւ իր տիրապետութիւնը կամ ազդեցութիւնը կը հաստատէ Հայաստանի եւ Մերձուոր Արեւելքի վրայ:

Բ. — Անգլո-սաֆսոնները, որ Հայաստանը եւ Մերձուոր Արեւելքը խիստ կենսական կը համարեն իրենց կայսրութեանց եւ այլ շահերու պաշտպանութեան համար եւ շէն-շանդուրթեր Ռուսիոյ ներկայութիւնը այդ երկրամասերուն վրայ, եւ Մերձուոր Արեւելքը ու Հայաստանը կը գտնեն այնքան թոյլ, որ անկարող է պատուար ծառայելու Ռուսիոյ եւ իրենց միջեւ, եւ իրենք գիրենք կը գտնեն այնքան հզօր, որ ղէնքի ուժով կարողանան ետ վանել Ռուսիան եւ հաստատել իրենց անմիջական կամ անուղղակի ազդեցութիւնը ամբողջ Մերձուոր Արեւելքի եւ Հայաստանի վրայ:

Գ. — Մերձուոր Արեւելք, ուր երկու հակադիր կայսրութիւնները — մէկ կողմէ Ռուսիան, միւս կողմէ Անգլո-սաֆսոնները, — ժամանակը հասած չգտնելով յօգուտ իրենց յուժելու խնդիրները եւ խուսափելու համար իրարու հետ բախումներէ, կրնան իրարու մէջ բաժնել Մերձուոր Արեւելքը, ինչպէս պատահեցաւ 1916ին Մայքս Փիքոյի համաձայնութեամբ, եւ կամ համաձայնի թողնելու իր միջակիւն Մերձուոր Արեւելքը եւ հեռանալ ձեւացնել, ինչպէս պատահեցաւ իրանի մէջ 1922-23 թուականներուն, Ռիզա Շահին թողնելով իրանի ճակատագրի տնօրինումը: Բայց այս ելքը կախուած է մրցակից ուժերու համաձայնութենէն եւ անոնց ուժերու հաւասարութենէն եւ բարդութիւններէ խուսափելու բաղձանքէն. բայց ասոնք փոփոխական են. նման կարգադրութիւնները ժամանակաւոր բնոյթ ունին, ինչպէս ժամանակաւոր բնոյթ ունեցան 1916ի եւ այլ համաձայնութիւնները:

Վերոյիշեալ քաղաքական կացութիւնները նման են մագնիսներու, որ ըստ իրենց հզօրութեան աստիճանին կը ցրեն եւ կը հաւաքեն Մերձուոր Արեւելքի պետութիւնները եւ ժողովուրդները: Հիմքին մէջ ներկայիս Մերձուոր Արեւելքը կամպուրկ է դարձած. անոր կամքը կախուած է արտաքին ուժերէ՝ ըլլալ ռուս, անգլիացի կամ գերմանացի: Ինք դարձած է երկաթի փոշի, որ կը խտանայ, կը հաւաքուի եւ ոյժ

կը կազմէ, երբ անոնցմէ մէկ հզօրացոյնը կը մօտենայ, բայց երբ հեռանայ եւ մէկ այլ ոյժ մօտենայ՝ ան կը ցցուի եւ մէկ նոր կոյտ կը կազմէ: Անոր մէջն է թաքնուած անոր ստրկութեան եւ դարերու պայքարի ու խռովութեանց ազդիւրը եւ Մերձուոր Արեւելքի մէջ անկայուն կացութիւն ստեղծուելու գրութիւնը, որ կը սպառնայ իր միջազգային բարդութիւններով եւ համաշխարհային պատերազմներով:

Երէկ գոյութիւն ունէր Թուրքիոյ տեղ Օսմանեան կայսրութիւնը, որ տէրն էր Մերձուոր Արեւելքի: Թէեւ այսօր չկայ եւ անոր տեղ ներկայ Թուրքիան է սահմանափակ՝ տիրապետած երկիրներով, բայց, թէ անոր ձեռքն է տակաւին, ինչպէս Պուլիսը իր ծովային եւ ցամաքային ճամբաներով, նոյնպէս անոր ձեռքն է Մերձուոր Ասիոյ կղպանքը եւ բերդը իր մեծ մասով: Էրզրում եւ Հայաստան նստած է թուրք բանակը, որ կը հրամայէ ամբողջ Մերձուոր Ասիոյ եւ անոր բոլոր ճամբաներուն: Թուրքիոյ գիրքը եւ անոր վերաբերմունքը վերոյիշեալ շորս գրութիւններու հանդէպ վճռական սպառնալիցութիւն ունի ողջ Մերձուոր Ասիոյ վրայ եւ մանաւանդ Հայաստանի այս կամ այն գիրքէն կախուած են ազդեցութիւնները եւ հակազդեցութիւնները, Մերձուոր Արեւելքի բազկացուցիչ տարրերու ընթացքը՝ դրական կամ բացասական ուղղութեամբ, ուստի նախ պէտք է մօտենայ Թուրքիոյ քաղաքական ուղղութեան հարցին:

ԹՈՒՐՔԻԱ
ԵՒ
ԻՐ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրքիան առաջինն է իր հզորութեամբ եւ վարկով Մերձասոր Արեւելքի մէջ. միաժամանակ առաջինն է, որ կը տանի Մերձասոր Արեւելքը ստրկութեան եւ խռովութեան: Թուրքիան, որ Տ միլիոն քառակուսի քլմ. տարածութիւն ունէր Մրդ դարուն եւ թելադրողն էր աշխարհին, այսօր վերածուած է մէկ համեստ պետութեան եւ կը թելադրուի աշխարհներէ: Այդ մեծութենէն մնացած է միայն մէկ յոսի յիշատակ.— Իրքեւ «տիրապետող ազգ» անտեսել գոյութիւնը իրեն հպատակ ազգերուն եւ բնագոյնի գանձի, ատով ալ կը յաւերժացնէ իր քայքայումը: Խիստ նախանձախնդիր է իր ներքին գործերու ազատութեան մէջ, որուն համար ունի ամէն տեսակի լիազորութիւն: Այդ ներքին ազատութիւնը բնուում է չ'օգտագործուիր՝ երկրի այլատարր դաւանանքները, զեղերը, ազգերը պետական ամբողջութեան շողախ դարձնելու: Ան կը մնայ այլամերժ, որով՝ այլացեղ, այլադաւան տարրերը կը մնան քայքայիչ ոյժ Թուրքիոյ համար: Կը շարունակէ մնայ յետամնայ ուսումով, ճարտարարուեստով, երկրագործութեամբ, գիտութեամբ. որով երկիրը թոյլ է՝ սը-

լընթաց յառաջացող իր շրջապատին համար: Ներքին թուրքիներ պատճառ է, որ Թուրքիա իր փրկութեան խարխիւր որոնէ շուրջը պայքարող, իրեն տիրանալ ցանկացող օտար մրցակից պետութեանց մէջ: Արդէն այն պետութիւնը, որ օտար պետութեանց ուժով կը ձգտի իր փրկութիւնը գտնել, վայ թէ ոչ գատապարտուած է մահուան: Ան անուսպն անկտի չէ եւ խաղալիք՝ մրցակից ուժերու ձեռքը: Թուրքիա Մրդ դարէն իր գոյութիւնը կը պահէ լոկ արտաքին ուժերու անհամաձայնութեան, քան իր պետութեան ուժի եւ կամքի շնորհիւ: Մեծ ճանապարհներու վրայ նստած առանց գրամագրութիւնի (capital), տիտղոսաւոր միջնորդ (courtier) գարձած է: Մէկուն կը խոստանայ, միւսէն կ'առնէ, բայց վերջ ի վերջոյ միշտ կը կորսնցնէ՝ «Մոնթէ Քարլոյի» խաղացողներու նման, եւ այդ խաղին մէջ՝ իր տարածողութեան եւ սպարնակչութեան ինք տասներորդը ձեռքէ հանած է:

Թուրք պետական իմաստութիւն կը համարուի միշտ պատրաստ ունենալ երեք տեսակի դահլիճներ, յարմարեցուած արտաքին ուժերու դասաւորման. մէկը՝ Գերմանիոյ եւ Կեղրոնական Եւրոպայի համար, միւսը՝ անգլիական, Ֆրանսական, միւսը ռուսական եւ կամ մէկ այնպիսի դահլիճ, որ երեք յարերու վրայ խաղալու ընդունակութիւն ունենայ, բայց իրենց դիմաց եւ ո'չ մէկ դահլիճ չէ եղած, բացի դուցէ Միտհատ փաշայի դահլիճէն, որ ուղէր Թուրքիոյ վերակազմութիւնը եւ ուժեղացումը՝ անկախ արտաքին ուժերէն:

Վարչութիւններ փոխն ի փոխ կը յաջորդէին՝ բաւարարելու համար ըստ պատշաճի Պոլսոյ այս կամ այն դեսպանը, քան թէ թրքական պետութիւնը:

Ժամանակին Կեղրոնական Եւրոպայի եւ Գերմանիոյ կողմնակից վարչութիւններն էին, Սուլթան Համիտի եւ «Իթթիհատի» գլխաւորութեամբ, Քիւչիւկ Սայիտի, Սայիտ Հալիմի, Թալէաթ-էնվերի, Իսմէթ-Սարաճօղլուի վարչութիւնները, որոնք առաջնորդեցին Թուրքիան Պայքանեան նախորդ ու ներկայ ընդհանուր պատերազմներուն: Հետեւանքը պարզ է. չկայ Օսմանեան կայսրութիւնը, փոխարինուած է ներկայ Թուրքիայով: Այսօր այս վարչութեան կարիքը չկայ, քանի որ Գերմանիան եւ Կեղրոնական Եւրոպան չկան:

Երկրորդ տեսակի վարչութիւնը անգլիական ուղղութիւնն է, որ կը ձգտի Թուրքիոյ փրկութիւնը գտնել Անգլիոյ միջոցով: Այդ ուղղութիւնը ժամանակին կը մարմնաւորուէր կիպրոսցի Քեամիլ փաշայով, որ միշտ թեկնածու էր վարչապետութեան. անոր յաջորդեցին Ճաւիտ, Ճահիտ, Ռաուֆ, վերջերս Սարաճօղլու, Իսմէթ Էւայն: Այն հանդամանքը, որ Օսմանեան կայսրութիւնը երկու երրորդով կը մտնէ Բրիտանական կայսրութեան մէջ, պարզ է, որ այդ վարչութիւնները իրենց նպատակէն վրիպած են:

Ինչ ալ ըլլայ, ներկայ պաշտօնական Թուրքիան ունի դուռ անգլո-սարսն ուղղութիւն:

Երրորդ վարչական ուղղութիւնը ռուսական է: Քրիշիւկ Սայիտի օրերուն արդէն կը շեշտուէր այս ուղղութիւնը, բայց աւելի շեշտուեցաւ նախորդ պատերազմի վերջաւորութեան Իթթիհատի կեդրոնի եւ անոր շրջապատի միջոցով: Լուսուֆ Քեամալ, Ռիզա Նուր, Թայէաթ, Էնվեր, Ճեմալ փաշաներ Էւայն, որոնց ուղղութիւնները ձեւաւորուեցան Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի եւ գործակիցներուն կողմէ, մինչեւ բոլշեւիկներու եւ քեմալականներու դաշինքը՝ ընդդէմ Անգլիոյ եւ Եւրոպայի: Այս վարչակարգը մեծապէս օգտակար եղաւ Թուրքիոյ եւ ան իր ներկայ սահմանները պարտական է այդ դաշինքին, ինչպէս եւ Ռուսիան իր Անդրկովկասի մէջ հաստատուելու պարտական է այդ դաշինքին: Այս հոսանքը երեւութապէս այսօր չկայ, թէպէտ Իսմէթ չեղինակն է այս հոսանքին, որ այժմ շեղած է եւ անգլիական ուղղութիւն ընդդէմ: Բայց կան ատոր համար վարչութեան թեկնածու Չաքմաքը, Պայարը, Ռուշտի Արասը, որ պատեհ առիթին կրնան երթալ Մուսթաֆա Քեմալի ճամբով:

Արդ՝ վերոյիշեալէն պարզ է, որ Թուրքիան իր պետական կառուցի, տէրութեան ամբողջականութեան, զինուորական, տնտեսական բարգաւաճման իբրեւ միակ ճամբայ որդեգրած է երկրնորանք մը՝ Գերմանիոյ վերացումէն վերջ. — կա՛մ ըլլալ Անգլիոյ հետ եւ դէ՛մ ըլլալ անոր մրցակից Ռուսիոյ, եւ կա՛մ ընդհակառակն՝ ըլլալ Ռուսիոյ հետ եւ դէ՛մ ըլլալ անոր մրցակից Անգլիոյ:

Վերոյիշեալ երկընտրանքը ազատ ասպարէզ կը բանայ

երկու մրցակից ուժերուն առջեւ մէկ կողմէ անգլո-սարսններու, իսկ միւս կողմէ Ռուսիոյ: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանայ Թուրքիան իր թեւարկութեան տակ առնել, որ կարողանայ անոր կարեւոր կէտերը, անոր բովանդակ ուժերը օտաւործել՝ ընդդէմ իր հակառակորդներուն:

Այսպէսով Թուրքիան, վեհապետական անկախ պետութեան պիտակին տակ, դադրած է վեհապետական եւ անկախ ըլլալէ: Անոր երկիրը նման է կահաւորուած վարձու տան, անոր բնակչութիւնը նման է վարձու կամաւորներուն: Ան կը վարձուի նայած թէ ո՞րն է նպատաւոր պայմաններ առաջարկողը:

Ներկայիս Թուրքիոյ համար առաջին վարձակալը կը ներկայանայ Ռուսիա: Ան, ինչպէս Մուսթաֆա Քեմալի ժամանակ, այժմ ալ կը ձգտի «գլուխ գլխի» բանակցել Թուրքիոյ հետ եւ կարգադրել Նեղուցներու եւ գոցէ Կարսի հարցերը: Նման մտերմական բանակցութիւններէ կ'ուզէ խուսափել Թուրքիոյ ներկայ վարչութիւնը, թէպէտ Պայարի, Ռուշտի Արասի նման գահազուրկ վարչապետներ անտեղի կը գտնեն այդ:

Երկրորդ վարձակալն է Անգլիան, որ Ալեքսանդրէթի նաւահանգիստը կը շինէ եւ կը յարդարէ եւ Նեղուցներու վերայ այլ պետութեանց արդեցութիւնները մերժելով, Թուրքիոյ ամբողջականութեան խոստումներ կը շուայէ:

Կարո՞ղ է Թուրքիան այս մրցակից վարձակալներու միջեւ պահել իր ամբողջականութիւնը, — այդ կախուած չէ Թուրքիոյ ո՛չ ուժէն, ո՛չ կամքէն եւ ոչ ալ ցանկութենէն, այլ միմիայն երկու մրցակից կայսրութեանց համաձայնութենէն եւ անոնց ուժերու դերակայութենէն կամ հաւասարակշռութենէն:

Կարո՞ղ է Թուրքիան իր ներկայ ուժերով փոփոխել երկու մրցակից ուժերու հաւասարակշռութիւնը: Այդ համապարհ է մտնել մէկուն թեւարկութեան տակ, առանց աւելցրնելու թեւարկողի կշիռը եւ միեւնոյն ժամանակ թշնամութիւնը վաստակել հակառակորդ կողմին՝ շատ քիչ խոչընդոտ հանդիսանալով անոր առջեւ:

Արդէն Թուրքիոյ մէկուկէս դարու անցեալ քաղաքակա-

նութիւնը եղած է այս վերջին ընթացքը: Ան յենած է Անգլիոյ վրայ, պաշտպանուելու համար Ռուսիոյ դէմ և կամ յենած է Ռուսիոյ վրայ, պաշտպանուելու համար Անգլիոյ դէմ, բայց իբրև արդիւնք այդ վարքագիծը եղած է Թուրքիոյ համար պիտաբեր: Այն հանդամանքը որ Օսմանեան կայսրութեան չորս միլիոն քառակուսի քիլոմեթրէն աւելին ինկած է անգլիական ազդեցութեան տակ և մնացածը՝ ուստական և պալթանեան տիրապետութեան տակ և իրեն մնացած է յսկ 750.000 քառակուսի քմ., ուրեմն փրկարար չէ եղած իր վարքագիծը: Ուրեմն ան դարձած է յսկ մէկ «Մէսսիս» շքանշաններ վաստկող, ինկանդամ դառնալու գնով:

Թուրքիան այսօր ասանդական իր վարքագիծին վրայ է: Մտած է անգլո-սաքսոնեան թեւարկութեան տակ, պաշտպանուելու համար Ռուսիոյ դէմ, այդ աւելի կրնայ արագացրնել իր քայքայումը, քան կրնայ կասեցնել: Եթէ պատմական օրէնքները գոյութիւն ունին, այդ պարագային դժուար չէ նախատեսել, որ կարող է մրցակից ուժերէն մէկը գերակշիռ դիւք ստեղծել միւսին հանդէպ, բայց այդ պիտի ըլլայ ի միաս Թուրքիոյ: Եթէ յաղթական է Ռուսիան, այդ համար որ է Թուրքիոյ անդամահատման: Եթէ պարտուած է Ռուսիան անգլո-սաքսոններու կողմէ, նոյնպէս ան վտանգուած է. անոր գոյութեան կարիքը պիտի չմնայ, իբրև պատուար Ռուսիոյ առջև. իսկ երբ երկու մրցակից կողմերը համաձայնին, եթէ մէկ քայլ յառաջանայ Ռուսիան Թուրքիոյ մէջ, երկու քայլ դէպի հիւսիս պիտի յառաջանան անգլո-սաքսոնները: Եթէ 1878ին Կարսի փոխարժէքն էր Կիպրոսը, այսօր Աստանապը կրնայ ըլլալ: Եթէ 1916ին Էրզրումի փոխարժէքն էին Մուսուլը և Սուրիան, այսօր կրնան Կիլիկիան, Քիւրտիստանը ըլլալ փոխարժէքը: Այս եղած ծրագրիները կրնան կրկնուիլ, որոնցմէ և ո՛չ մէկը բարենպաստ չէ Թուրքիոյ համար:

Թուրքիոյ այս անբարենպաստ կացութիւնը խոր ազդեցութիւն ունի Թուրքիոյ բաղկացուցիչ այլացեղ և այլադասան ժողովուրդներու քաղաքական վարքագծին վրայ:

ԹՈՒՐԻՈՅ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՏԱՐԲԵՐՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ երեք գլխաւոր տարրեր կան, որոնք սոցալին առանձնաշատու պահանջներ ունին և Թուրքիոյ համար ներքին և արտաքին մտահոգութիւններ կը պատճառեն: Այդ ազգերը և երկիրներն են յաղիր և Լազիստանը, քիւրտեր և Քիւրտիստանը, հույներ և Հայաստանը: Ասոնց վրայ կարելի է աւելցնել Սանճաքը և սանճաքցիները:

Այս ժողովուրդներու առջև չորս բնորոշիւն կայ.—

ա. Ըլլալ Թուրքիոյ հետ և բաժնել անոր բովանդակ ուղղութիւնը և անոր միջոցով գտնել իր ապահովութիւնը:

բ. Յուսալ, որ իրենց փրկութիւնը կարող է ըլլալ յսկ Ռուսիայ միջոցով, մահաւանդ որ բուրք կառավարութիւնն ալ յաճախ այդ միջոցով կը փորձէ իր ապահովութիւնը գտնել:

գ. Յուսալ, որ իրենց փրկութիւնը կարող է ըլլալ յսկ Անգլիոյ միջոցով, մահաւանդ որ բուրք կառավարութիւնն ալ յաճախ այդ միջոցով կը փորձէ իր ապահովութիւնը գտնել:

դ. Ո՛չ Թուրքիոյ, ո՛չ Ռուսիայ, ո՛չ Անգլիոյ միջոցով չկայ փրկութիւն, իրենց փրկութիւնը յսկ կը կայանայ Թուրքիոյէն անջատու մի և իբրև անկախ միաւորներ՝ իրենց անմիջական հարեւաններու հետ դաշնակցելու մէջ:

Ահա այս չորս սկզբունքներու չորհն է, որ միաժամանակ կամ պարբերաբար կը թաւալի Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերու քաղաքական կեանքը:

Վերոյիշեալ չորս քաղաքական վարքագիծերու մէկուն բնորոշիւնն է կախած են Թուրքիոյ բաղկացուցիչ ժողովուրդներու կենաց և մահու հարցերը, անոնց դրած նպասակներու իրապարծումը կամ յուսարկումը. ուստի, չորս գոյութիւնները առարկայօրէն վերլուծելու է:

Լազիստանը, որ կազմուած է լազերէ, իսլամացած յոյներէ եւ հայերէ, ուրացաւ կրօնքը՝ իսլամութիւնը ընդունելով: Այդ ժողովուրդները մտացան իրենց լեզուն, պահանջով բարբառները մայրենի յարկին տակ, դարձան Ալպանիոյ նրման գործիք պետութեանց ձեռքը՝ ընդզէմ քրիստոնէութեան, տունն բազմաթիւ պետական անձեր, որոնք փառքն ու պատիւը կը համարուին Թուրքիոյ, բայց անոր փոխարէն վարձատրուեցան տնտեսական ճնշումով, ժողովուրդներու տեղահանութեամբ եւ ջարդով, այն Թուրք հասկացողութեամբ, որ ազգային յիշողութիւններն իսկ կը խանդարեն Թուրքիոյ առողջութիւնը, անոնց արեան տարբեր գնդիկներն իսկ վտանգ են Թուրքիոյ կենսունակութեան: Թուրքիա պետ շիթիերի ծնելէն ստաջ ցեղապաշտ եղաւ «Իթթիհատ»ի գործի գլուխ գալէն վերջ, մինչեւ հիմա, փոխարինելով նախկին փանիալաւիզմը (համիսլամութիւնը) իր փանիստրաւիզմով (համաթուրանականութեամբ):

Հետեւանքը այս զոհարերութեանց եւ այս յոռի վարձատրութեանց, հասկնալի պէտք է համարել, որ Լազիստանի յեղերը պիտի ունենան միայն մէկ բազմանք — Թուրքիոյ կործանումը, իրենց անջատումը եւ զերպատումը ամէն տիրապետութեան, բայց Թուրքիայէն:

Քիւրտերը

Լազիստանէն յետոյ Քիւրտիստանն է եղած, որ գործօն կերպով ջանացած է Թուրքիոյ մեծացման եւ հզօրացման համար: Քիւրտերը «Համիտիէ» գունդեր կը կազմէին յօգուտ Թուրքիոյ, չինսայեցին իրենց ցեղակից, լեզուակից եղիտ, Չազա, Ղոյսլաջ քիւրտերուն, հալածեցին զանոնք՝ կուրօքն ծառայած ըլլալու համար Թուրք «պետական» ցանկութեան: Անոնք չինսայեցին իրենց բախտակից, արիւնակից քրիստոնեայ հայութեան եւ քիւրտն ու իր «Համիտիէ» գունդերը պատահաւ եղան հայ ազատագրական պայքարին: Քիւրտը յօսուտ Թուրքիոյ, իր կուրծքը դէմ տուաւ ներխուժող սուս

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼՈՒՄՆԵՐՈՒ ԱՂԷՏԸ՝
ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱՐ

ԹՐՔԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼՈՒՄ (*) (ORIENTATION)

Սահմանափակելով մեր դիտողութիւնները միմիայն Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներու ժողովուրդներու վերաբերմունքին շուրջ, կը տեսնենք մօտիկ անցեալի պատմութեանէն, թէ Լազիստանը, Քիւրտիստանը եւ Հայաստանը փորձած են ամէն կերպ համակերպիլ Թուրք վերիշխանութեան օժանդակել անոր իբրեւ հաւատարիմ քաղաքացի, շխանդարել անոր ծրագիրները եւ նոյնիսկ հրաժարիլ իրենց մարդկային իրաւունքներէն, միայն թէ իրենց Փիզիքական պոյութիւնը չվտանգուէր: Բայց այդ ջանքերը ապարդիւն մնացած են:

(*) Այս գիրքի առաջին հրատարակութեան մէջ orientationի իբրեւ համապատասխան գործածուած է դիմաշրջում բառը, զոր փոխարինած ենք արեւելումով, իբրեւ աւելի հարազատ եւ միշտ արտայայտութիւն:

և այլ բանակներու . ան իր կեանքը շինայեց Թուրքիոյ պահպանման և հզորացման համար : Բայց այս բոլոր անխորհուրդ գոհարեութիւնները վարձատրուեցան տարօրինակ ձևով . անոնց ինքնավարութիւնները վերցուեցան և իշխանական տուները մարեցան , անոնց լեզուն արվիրուեցաւ և գոտտիրակութիւնը քիւրտ լեզուով մահացու յանցանք նկատուեցաւ : Հո՞՞ք բազմութիւնները Անատոլիոյ մէջ ցրուեցան , քրտական բնադաւառները ամառացան . հայկական ջարդերը մենայէն վերջ , սկսաւ քիւրտերու բնաջնջումը և այսօր քրտական ջարդը կը կատարուի , որպէսզի ըսուի թէ քիւրտ ազգ չկայ և քիւրտը Թուրք է :

Բնական է , որ այս ընթացքին հետեւանքով , քիւրտի համար այլևս Թուրք հովանաւորութիւնը անընդունելի է :

Հայերը

Քիւրտերէն ետք՝ հայերը եղած են Թուրքիոյ համար գործօն հաւատարիմ տարրը . անոր մականունը պետութեան համար ժամանակին «Միլլէթի սաղրկան» էր (հաւատարիմ ազգ) . իսկ օտարները կ'անուանէին (Մոլթքէ) «Բրիտտոնեայ ընդ» : Հայերը թէև կը յամառին պահել իրենց լեզուն , կրօնքը , բայց խիստ հաւատարիմ էին պետութեան . Թուրք մամուլի , Թատրոնի , ճարտարաբուեստի , վաճառականութեան տէրն էին : Անոնք կը ղեկավարէին պետական ելեւմուտը և կու տային պետական ղեկավարներ : Անոնց ձեռքն էր հիսուսածեղէնի , կերպասի , ապրշումի գործը և արևելեան նահանգներու երկրագործութեան զարգացումը : Ան էր բունակի հայթայթիչը , կազմակերպողը , թէև արգիլուած էր անոր զինուորութիւնը : Ան անջատական չէր , դէմ էր Թուրքիոյ բոլոր թշնամիներուն , պայմանով որ իր գոյութեան , լեզուին , կրօնքին , ազատութեան ձեռք չորուէր :

Այս հաւատարմութիւնը չզնահատուեցաւ . անոր լեզուի , կրօնքի ազատութիւնը սահմանափակուեցաւ . ան նկատուեցաւ միասակար տարր և պարբերաբար կոտորածներ կազմակերպուեցան՝ անոր աճեցողութեան առաջը առնելու համար և ի վերջոյ բնաջնջուեցաւ և իր հայրենիքէն դուրս ար-

տաքսուեցաւ : Այս վերաբերմունքը բնական հետեւանք պիտի ունենար , որ հայը դառնար անջատական և կամ իր վերկութեան խարխիւները որոնէր օտար տիրապետութեանց մէջ :

Այսպէսով Թուրքիոյ բաղկացուցիչ լազ , քիւրտ , հայ ժողովուրդներու համար թրքական համակրութեան և անոր հետ գործակցութեան բոլոր հաւանականութիւնները չքացած են և դառնօրէն փորձուած այդ վարքագիծը նորէն փորձելու անհնարին է , քանի չէ յեղաշրջուած Թուրքիոյ մտայնութիւնը , քանի բնատիրական ոգին կը տիրապետէ անոր մէջ : Այս յուսարեկումը այդ ժողովուրդները մղած է մէկ կողմէ դէպի օտար ուժերը , իսկ միւս կողմէ՝ ազգային վերապարթումը :

ՌՌՍԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼՈՒՄ

Մենք տեսանք , որ Թուրքիոյ լազ , քիւրտ , հայ տարրերու համար այլևս անհնար է և շահ չկայ կենակցիլ Թուրքիոյ հետ , և անոնք իրենց աչքերը յառած են դուրսի պետութեանց աջակցութեան և կամ իրենց սեփական ուժին վրայ :

Մենք տեսանք , որ դուրսի պետութիւններէն միայն Ռուսիան է , որ գործնականօրէն և կենսապէս շահախնդիր է Թուրքիոյ վրայ իր թելարկութիւնը տարածելու , իր պաշտպանողական և աշխարհակալական նպատակներու , և իր մրցակից Բրիտանական կայսրութեան տապալման համար : Այդ ուժին դէմ Բրիտանական կայսրութիւնն է ծառայած և կենսականօրէն շահագրգռուած է Թուրքիոյ վիճակով , որպէսզի ան գոյութիւն ունենայ իրրեւ պատուար Ռուսիոյ դէմ՝ իր հսկողութեան և հովանու տակ :

Եւ վերջապէս երրորդ գրութիւնն այն է , որ Թուրքիան իր արտաքին քաղաքականութեան ստանցքն ունի . — Կամ ըլլալ Անգլիոյ հետ և դէմ ըլլալ Ռուսիոյ և կամ ըլլալ Ռուսիոյ հետ և դէմ ըլլալ Անգլիոյ :

Արդ, մերոյիչեալ գրութիւնները նկատի առնելով, պէտք է քննել, թէ որքա՞ն նպատակայարմար է ռուս կամ անգլիական արեւելում ունենալ այդ ազգերուն կողմէ, եւ որքա՞ն հնարաւորութիւն կայ իրենց իղձերու իրագործման՝ այլ վարքազօով, եւ ի՞նչ մտանգներ եւ հաւանական յաջողութիւններ կրնան ունենալ այդ ժողովուրդները:

Հետեւեալ գրութիւնները կարող ենք պատկերացնել.

Առաջին կացութիւն

Հայաստան, Քիւրտիստան, Լազիստան միասնաբար ունին ռուսական արեւելում եւ անոր միջոցով կ'ուզեն ապաստարարիլ եւ կամ անոր լուծին տակ կ'ուզեն մտնել: Այդ պայագային հետեւեալ հաւանականութիւնները անտեսելու չէ.

Ենթադրենք, որ միաժամանակ թուրք իշխանութիւնն այս ունի ռուսական արեւելում եւ իր ապահովութիւնը կ'որոնէ Ռուսիոյ հետ դաշնակցելով, կամ անոր հովանիին տակ մըտնելով, կամ անոր հետ ձուլուելով՝ իր գոյութիւնը ապահովելու համար:

Այս արեւելումներու զուգադիպումը երեւակայական չէ. ան պատահած բան է, Ռուսիոյ թէ թուրքիոյ միջեւ, ինչպէս 1920—45 թուականներուն եւ ներկայիս այ Մոլոթովի պահանջը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ «գլուխ գլխի» լուծել իրենց հաշիւները եւ վերանորոգել 1945ին վերջ գտած ռուս և թուրք գաշիւնքը:

Երբ այդպէս կը պատահի, հասկնայի է, որ միայն յիմարները պիտի կարծեն, թէ Ռուսիան պիտի գերադասէ յայտն «արդարութեան» նախընտրել թոյլ քիւրտերու, հայերու, լազերու հետ ըլլալ եւ մերժել թուրք բարեկամութիւնը եւ աջակցութիւնը, որը իր հիմնական նպատակն է: Երբ այդ կացութիւնը ստեղծուի, հասկնայի պէտք է համարել, որ Ռուսիան պիտի զինէ, կազդուրէ թուրքիան, ինչպէս եղաւ 1919—45 թուականներուն. ան պիտի անտեսէ ճնշուած ազգերու սպասելիքները, եթէ խոստումներ իսկ տուած ըլլայ, ինչպէս 1917ին հայերուն տրուած Լենին—Ստալին դեկրետը ունի համարուեցաւ եւ իր ու թուրք բարեկամութիւնը խան-

դարող այդ ազգերը պիտի նկատուին անպատահելի, եւ ո՞վ պիտէ թէ թուրքիան նոյն ազատութիւնը պիտի չունենայ պործադրելու իր ծրագիրը այդ ժողովուրդներու վերաբերմամբ, ինչպէս ունեցաւ 1914—1918ին Գերմանիոյ թոյլատուութեամբ եւ աջակցութեամբ. ո՞վ ի վիճակի է հերքելու, որ Ռուսիան, ինչպէս 1919—21ին, ի խրախոյս «թուրք-ռուս եղբայրութեան», ո՞չ միայն թաղեց Սևերի դաշնագրի տրամադրութիւնները այդ երկիրներու վերաբերմամբ եւ կարան ու այլ շրջանները նուիրարելով «եղբայրական թուրքիոյ», այսօր այ կրնայ նոր նուէրներով ամբացնել այդ «եղբայրութիւնը»:

Եթէ ըսուի, որ պատմութիւնը այս անգամ պիտի չկրկնուի, եւ տրամաբանութիւնը չէ, որ ամէն անգամ կեանքին ինթացք կու տայ, եւ այդ մտահոգութիւնները չափազանցուած են, այդ պարագային ալ մէկ ուրիշ մտանգ անկասկած պէտք է համարել:

Երբ անյոս-սաքսոններու համար կենսական նպատակ է գարձած թուրքիայէն հեռու պահել ռուսական ազգեցութիւնը, բայց անոր պիմաց, երբ տեսնեն ռուս-թուրք դաշնակցութիւն, եղբայրութիւն, անոնք այդ բոլորը պիտի նկատեն թշնամութիւն մը իրենց դէմ ուղղուած. ապա ուրեմն անոնց նպատակը պիտի դառնայ ո՞չ թէ թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանումը, այլ անոր քայքայումը եւ նոր ուժով մը փոխարինումը՝ իրրեւ պատնէջ իր եւ Ռուսիոյ միջեւ:

Այս դրութիւնը պիտի դարձնէ թուրքիան պայքարի, խր-սոյութեանց եւ պայք պատերազմի ասպարէզ:

Իսկ միւս կողմէ Լազիստան, Քիւրտիստան, Հայաստան, որ նոյնպէս ունեցած են ռուսական ուղղութիւն, պիտի նրկատուին Ռուսիոյ յառաջապահ եւ բնականաբար անոնք իրրեւ թոյլ՝ առաջին հերթին քաւութեան նոխապ պիտի դառնան եւ պիտի մտանգուին իրենց երկիրներու սահմաններէն դուրսն այ, առաւելապէս Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ուր կ'ապրին շուրջ կէս միլիոն հայութիւն եւ երեք միլիոն քրտութիւն: Իրաքի, Իրանի, Սուրիոյ քրտութիւնը թէ՛ քաղաքականապէս, թէ՛ Ֆիզիքապէս պիտի մտանգուի, իսկ հայութիւնը պիտի կորսնցնէ իր միջազգայնօրէն վաստկած դատը

և հալածանքի առարկայ դառնալու ամէն հաւանականութիւն պիտի ունենայ:

Ահա այն վնասները, որ առաջ պիտի դան Հայաստանի, Քիւրտիստանի և Լազիստանի ռուսական արեւելում ունենալու իբրև հետևանք: Վնաս և վտանգ՝ առանց օգուտի:

Երկրորդ կացութիւն

Ենթադրենք, որ Թուրք իշխանութիւնը անդլօ-սաքսոններու հետ դաշնակցած է և կամ անոր հովանիին տակ մտած՝ կ'ուզէ ապահովել իր գոյութիւնը:

Միաժամանակ ենթադրենք, որ Թուրքիոյ ղեկին տարրերը՝ Լազիստան, Քիւրտիստան՝ հակառակ Թուրք ուղղութեան, ունին ռուսական արեւելում և կր ձգտին իրենց գոյութիւնը և իրաւունքները ապահովել Ռուսիոյ միջոցով:

Այս ենթադրութիւնները վերացական չեն և համարեա ներկայ իրականութեան կր համապատասխանեն. բայց այդ չէ կարելորը. կարելորն այն է, թէ ի՞նչ անդրադարձումներ և հետեւանքներ պիտի ունենան նման վարքապօծերը:

1) Պարզ է, որ առաջին հերթին անդլօ-սաքսոնները, իրենց հետ ունենալով Թուրքիան, պէտք է մոռնայ ձեւանան անոր անցեալը և անոր միայն սպիտակ կողմերը պիտի ուզեն տեսնել:

2) Թուրքիան աւելի ուժեղ և կարելոր ըլլալով իրենց կայսերական շահերուն համար, գայն աւելի պիտի գերադասեն, քան Լազիստան, Քիւրտիստան, Հայաստան, թէկուց արդարութիւնը և իրաւունքը այս փոքրիկներու կողմը ըլլան:

3) Թուրք-անգլոսաքսոն բարեկամութիւնը չպողտորելու համար, Հայաստանի, Քիւրտիստանի, Լազիստանի հարցեր պիտի չյարուցանեն, թէ և անոնց հանդէպ պաշտօնապէս պարաստորութիւններ ստանձնած էին թէ՛ միջազգայնորէն և թէ իրենց ժողովուրդի առաջ՝ սահմանաւորելով անկախ Հայաստանի և ինքնավար Քիւրտիստանի սահմանները:

4) Վերոյիշեալ, և թէ ոչ իրաւական, դոնէ բարոյական պարտաւորութիւններէն ազատուելու համար, անգլօ-սաք-

սոնները պիտի թողնեն այդ հարցերու լուծման մենաշնորհը Ռուսիոյ, տարածայնելով, որ «Հայկական, Քրտական և այլ հարցերը, կարող են լուծուիլ հոգը Ռուսիոյ կալեֆով միայն և այդ հարցերը անոնց ներքին հարցերն են»: Այս միջոցով անոնք չոյսած կ'ըլլան ռուսական ինքնասիրութիւնը և կր ան սխալի և տէր կանգնի այդ միջազգային հարցերուն, Թուրքիան աւելի սերտորէն պիտի փարի իրենց, ինչ որ իրենց նպատակն է: Միւս կողմէ անգլոսաքսոն հովանիի տակ եղած Թուրքիան կ'ազատուի միջազգային ճնշումէն և կ'իյնայ լոկ ռուսական ճնշումին ներքեւ, որով Հայկական, Քրտական հարցերը կը դառնան ռուս-թրքական ներքին վէճ:

5) Եթէ պատահի, որ հայ, քուրտ, լազ ժողովուրդները իրենց միջազգայնորէն ճանչցուած հարցերը լքեն և համաձայնին Ռուսիոյ միջոցով միայն իրենց փրկութիւնը գրտնել և անոր սահմաններուն մէջ մտնել, այն ատեն միջազգային շուկայի մէջ ինքնըստինքեան այդ հարցերը վերացած կ'ըլլան, բոլոր նախորդ համաձայնութիւնները, Ազգերու Լիկայի, Սեւրի, Սան Ռեմոյի և այլն, չեղեալ կը դառնան, իսկ միւս կողմէ եւրոպական հանրային կարծիքները կը հանգըստանան, որովհետեւ անոնք այն համոզումը պիտի կայացրնեն, թէ «այդ ժողովուրդները զուրկ են ինքնորոշման հասունութենէն և ընդունակ են լոկ ռուս աշխարհակալութեան և բոլշեւիզմի առաջապահը ըլլալու»:

Վերոյիշեալ գրութիւններէն պարզ է, որ ռուսական տրեւելումը Թուրքիոյ փոքրամասնութիւնները (հայ, քուրտ, լազ), պիտի զրկէ ո՛չ միայն եւրոպական համակրութենէն իրենց հանդէպ, այլև անոնց միջազգայնորէն ընդունուած դատերը պիտի մերկացնէ և դարձնէ Թուրք և ռուս ներքին հարցեր, որոնք կրնան շահը ըլլալ Թուրքիոյ, Ռուսիոյ և Անգլիոյ, ինչպէս վերը մատնանշեցինք, բայց բնաւ երբևէ հայութեան, քրտութեան և լազութեան համար:

Գուցէ փոքր ազգերու ռուսական արեւելումը և իրենց համար ակներեւ վնասներու յանձնառումը, պիտի փոխարինուի Ռուսիոյ կողմէ նպաստաւոր փոխ-վճարումով:

Բնական է, քանի Թուրք վարչութիւնը ունի անգլիական ուղղութիւն, քանի ան կը գերադասէ անգլիական հովանիի

տակ մտնել, Ռուսիան պիտի որոնէ թուրք ընդդիմադիրներու, թուրքիոյ ճնշուած փոքրամասնութեանց՝ յազերու, քիւրտերու, հայերու համակրութիւնը ունենայ իրեն հետ: Ան այդ բանով երկու տեսակի շահեր կ'ապահովէ, առանց մտնելու որեւէ պարտաւորութեան տակ: Ան կարող է ներկայանայ յաչս փոքրամասնութեանց եւ ընդդիմադիր թուրքերու՝ իրբեւ ազատարար եւ ունենալով թուրքիոյ ծոցին մէջ շօշափելի ոյժ, կարող է զանոնք իրբեւ ճնշումի գործիք ծառայեցնել թուրք իշխանութեան վրայ, որպէսզի ան լքէ իր անդլոսաքսոն ուղղութիւնը եւ մտնէ իր հովանիին տակ. երկրորդ, եթէ այդ չյաջողի եւ թուրքիան յամառի միշտ մնայ իր դիրքին վրայ, պիտի կարողանայ այդ ուժերը գործածել թուրքիոյ քայքայման համար:

Այս երկու շահերը կանխիկ են Ռուսիոյ համար, առանց բարոյական, նիւթական, արեան տուրք տալու հարկադրանքին տակ ինչալու: Վնասուողը կ'ըլլան թուրքիան, անոր ընդդիմադիրները եւ փոքր ազգերը. որքան այդ վնասը շատ ըլլայ՝ իրեն համար աւելի լաւ է:

Ո՞րքան կրնայ երկարիլ այս վնասի տեւողութիւնը՝ դրժար չէ ճշդելը: Թուրքիոյ ներքին խռովութիւնները եւ փոքր ազգերու խլրտումները պիտի յարատեւեն, քանի թուրքիան չէ լքած Անգլիան եւ Ռուսիոյ հովանիին տակ չէ ինկած, քանի կը շարունակուի անգլո-ռուս մրցակցութիւնը եւ անոնք իրարու հետ չեն համաձայնած կամ քանի անգլո-ռուս պատերազմ չէ եղած եւ այս Գորդեան հանգոյցը դանակով չէ կտրուած: Այս վերջինը, հակառակ եղած աղմուկներուն՝ դժուար թէ պատահի. այդ դանակը կը դանուի ո՛չ թէ Ռուսիոյ ու Անգլիոյ ձեռքը, այլ միջազգային կամփի ձեռքը, որուն, ուզեն թէ չուզեն՝ պիտի ենթարկուին երկու մրցակից ուժերը:

Մենք ակնարկեցինք, որ թուրքիոյ փոքրամասնութիւնները, յազ, քիւրտ, հայ համարեա ունին ներկայիս ոռուսական արեւելում: Այսօր ասիկա իրականութիւն պէտք է համարել եւ այդ իրականութիւնը ծնունդ է ոչ այնքան առարկայական տուեալներու, որքան զգացական եւ երեւութական տպաւորութեան: Այդ ազգերու համար վերջնականորէն պար-

զուած է, որ իրենց ազատութիւնը եւ իրենց իրաւունքներուն տէր ըլլալը հնարաւոր է միմիայն թուրքիոյ փճացումով: Այս համոզումը ելակէտ ունենալով՝ կը մտածեն. «Ո՛վ թուրքիոյ ամբողջականութեան կողմն է, անոր հետ չեն կրնար լլլալ, ո՛վ թուրքիոյ ամբողջականութեան դէմն է, անոր հետ պէտք է ըլլալ»:

Այսօր երեւութապէս անդլոսաքսոնները թուրքիոյ ամբողջականութեան կողմն են, իսկ Ռուսիան երեւութապէս անոր դէմ է. ուրեմն՝ պէտք է ըլլայ Ռուսիոյ հետ եւ ան է ըլլալու իրենց ազատարարը: Այս պարզունակ մտածողութիւնը սակի ոյժ կ'առնէ անով, որ անդլոսաքսոնները մէկ կողմէ եւ ռուս քարոզչութիւնը միւս կողմէ կը խրախուսեն այդ մտածելակերպը, իւրաքանչիւրը իր թաքուն հաշիւներով, զորս փերր մատնանչեցինք:

Այսօր իրականութիւն է, որ մահճետական Լազիստանը իր աչքերը յառած է զէպի Մոսկուա եւ Թիֆլիս, հոն որոնելով իր ապաւէնը, թէկուց հետաւոր իր ազգակիցներէն Վրաստանի «փրոֆետները» արձագանգ ըլլան իրենց բազմաքններուն:

Այսօր քիւրտերը, որ կրօնքով, բնկերային կազմով, աւանդութեամբ առնչութիւն չեն ունեցած Ռուսիոյ եւ անոր բողեւիզմին հետ, աչքերը յառած են զէպի Ռուսիա՝ թուրքիայէն սկսած մինչեւ Մուրիա, Իրաք եւ Իրան, թէկուց Ռուսիան ո՛չ մէկ պարտաւորութիւն եւ նոյնիսկ ցանկութիւն արտայայտած ըլլայ փոխադարձելու այդ հաւատին եւ յոյսին:

Այսօր հայութիւնը իր աջ ու ձախ թեւերով, գլուխ ունենալով հողեւոր պետերը, պահպանողական հոսանքները, չարժիչ ոյժ ունենալով ձախ հոսանքներէն կոմունիստները, ո՛չ թէ կը յուսայ որ ամենագոր Ռուսիան յճուած է անպայման վերջ տալ հայու տառապանքներուն, այլեւ ան անպայման պիտի դրուէ Տաճկահայաստանը եւ ամբողջ ցիր ու ցան եղած հայութիւնը պիտի գումարէ հայրենի հողերուն վրայ:

Այս հաւատքը, որ ծնունդն է անկարողութեան եւ յուսահատութեան, այնպիսի թափ մը առած է, որ մարակած է տնտեսապէս, քաղաքականապէս եւ ֆիզիքապէս տատապող պաղութահայ բաղմութիւնները: «Մեր փրկութիւնը միայն

Ռուսիան է»։ Թերահասուտ ըլայ կամ առարկել այս կրօնական հաւաստիքին՝ համազօր է դաւաճանութեան, հերձուածի. եւ որովհետեւ Դաշնակցութեան զանգուածը թերահասուտ է եւ կ'ուզէ դատել, ան արժանի է խարոյկի վրայ բարձրանալու :

Եւ այ այդ թերահասուտներու շարքին կը դտնուիմ եւ անմիտ կը նկատեմ նման կոյր հաւատաբը: Բայց ինչո՞ւ այս աններդաշնակութիւնը կրօնական խորհրդաւոր պահուն, երբ վեհափառներն են ծիսակատարները եւ սարկաւազները՝ կոմունիստներ, պնակ պտրտցնողները՝ ռամկավարներ եւ սպաներ: Սրբապղծութիւն չէ՞ աններդաշնակութիւնը: Ո՛չ պէտք է ըսել, որովհետեւ եղածը պարզ ցնորք եւ մոյրութիւն է, բայց ցնորք եւ մոյրութիւն մը, որ սուղի պիտի նստի: Շատէն քիչը փրկելու համար պէտք է ջանանք փարատել այդ ցնորքը եւ մոյրութիւնը:

Փարատելու համար այդ ցնորքը եւ մոյրութիւնը՝ հետեւեալ հարցումները պէտք է գնել եւ պատասխանը գտնել.

1.— Ռուսիոյ ներկայ փայլը նոյնքան շրջադիպէ է, որքան երէկ նացիզմի փայլը: այդ փայլը ո՞րքան տեսական է, կարող է ռեւէ մէկը հաւաստիքներ տալ: Այդ անորոշութիւն մըն է, որքան երկինքի կայծակը, որ իր ուժի եւ փայլի մէջ աւելի լաւ առաջնորդ չի կրնար ըլլալ մթութեան մէջ, քան մեր ձեռքի ազօտ լապտերը, որ կրնայ փրկել ամէն փորձանքներէ, խորխորատներէ, թէկուզ ան ըլլայ ազօտ եւ անփայլ լոյս:

2.— Հայկական այդ ազօտ լապտերին վրայ դրուած է «Դէպի Միացեալ, Անկախ, Ազատ Հայաստան, դաշնակցութիւն ներուած հարեւան ազգերու հետ: Պայքարով կը վատարկիս բու իրաւունքը: Անհատի, դաւանանքի, ցեղի ազատութիւն»:

Այս լապտերը հնացած կը համարուի «յառաջդիմականներու» կողմէ. ան փչրելու արժանի կը նկատուի. անոր լապտերակիրները՝ Արամները նախատինքի կ'ենթարկեն եւ յաղթականորէն կը կանչեն. «Դէպի Ս. Միութիւն, անկախութիւնը, ազատութիւնը, իրաւունքը արդէն իրագործուած է

ն. Միութեան մէջ եւ Ս. Միութիւնը պիտի իրագործէ անկասկած Միացեալ Հայաստանը»:

Անկասկած չէ, այլ կասկածելի է այս նոր նշանարանը, որովհետեւ մենք չէ որ պիտի առնենք, այլ մեզի պիտի տայ Ս. Միութիւնը եւ չենք դիտեր այ, թէ ինչո՞ւ պիտի տայ: Ս. Միութիւնը իր հնգամեայ ծրագիրներու մէջ, իր արտաքին պահանջներու մէջ, չունի առաջադրած «Միացեալ Հայաստանի» ստեղծման հարցը եւ այդ վերագրուած երեւակայական է:

3.— Ենթադրենք թէ երեւակայական չէ եւ իրօք Ս. Միութիւնը Միացեալ Հայաստան ստեղծելու մտադրութիւններ ունի: Եթէ ունի, հայութեան եւ ի մասնաւորի պաղտթահայութեան դրական կամ բացասական վերաբերմունքը արժէք ունի՞ այդ ծրագրի գործադրման համար:

Շատ չնչին արժէք, որմէ Ս. Միութեան ոյժը ո՛չ պիտի աւելնայ եւ ոչ այ պակսի: Հակառակ մտածողները գոմէջի էղջիւրին նստող այն ճանձերն են, որոնց կը թուի թէ պատճառ կը քաշեն:

4.— Իրմա՞ծ է Ս. Միութիւնը որեւէ պաշտօնական մարմնի, ըլլայ աշխարհիկ, ըլլայ հոգեւորական, որ Միացեալ Հայաստանի ստեղծման համար իր ամակցութիւնը բերէ. դիմա՞ծ է որեւէ հոսանքի, որեւէ կուսակցութեան: Ո՛չ, պէտք է ըսել, որովհետեւ ատոնց ո՛չ կարիքը ունի եւ ոչ այ նման ծրագիր: Յարց եւ ո՛չ մէկ մարմին չէ յայտարարած, թէ Ս. Միութիւնը նման ցանկութիւն ունի: Ուրեմն Ս. Միութեան անունով երդում-պատառ եղողները ձրի եւ անպատասխանատու փաստարաններ են, եւ կը պաշտպանեն հարցեր, որոնք չեն առաջադրուած:

5.— Եթէ Ս. Միութիւնը նման ծրագիր ունենար, որո՞ւ միջոցով եւ ի՞նչպէս պիտի հետապնդէր. ի հարկէ սոսաջին հերթին Ս. Հայաստանը, որ ըստ խորհրդային սահմանադրութեան՝ Միութեան հաւասարազօր իրաւունքները ունի եւ իրաւականօրէն քաղաքական միաւոր է եւ հայկական իշխանութիւն: Ս. Հայաստանն է, որ Ս. Միութեան համամըտութեամբ, պիտի զնէր Ս. Հայաստանի սահմաններու ընդլայնումի հարցը:

Արդ, Խ. Հայաստանը, իր արտաքին նախարարի միջոցով Քուրքիոյ, Դաշնակիցներու եւ կամ Խ. Միութեան կառավարութեանց դիմում կատարած է Հայաստանի սահմաններու ընդարձակման համար. յայտնի է որ ո՛չ, եւ կամ փրսփրսոյ քննարկ սահմանաորուած :

6.— Խ. Հայաստանը, իբրեւ հաւասարազօր անդամ Ուրբանիոյ, Պելլոուսիոյ, կը մասնակցի՝ Ազգերու ժողովին՝ վերադրուելու համար հայկական հողերը, ինչպէս Ուրբանիան, Պելլոուսիան վերադրուեցին իրենց հողերը: Այդպիսի բան չկայ:

Ինչպէս բացատրել Հայաստանի կառավարութեան բացակայութիւնը եւ լուսթիւնը բոլոր ժողովներուն մէջ, երբ անկատարախանատու անձեր կ'աղմկեն՝ Խ. Հայաստանի սահմանները ընդարձակելու բաղձանքներով:

Եթէ կոյր չենք, գժուար չէ տեսնել Խ. Հայաստանի յուսութեան պատճառները: Խ. Միութիւնը մտնի Միացեալ Հայաստանի ստեղծման մասին եւ հրահանգ չունի Խ. Հայաստանին տուած՝ նման գործի նախաձեռնարկ ըլլալու: Այդ գործը առաջժմ գտնէ վաղահաս է եւ կամ կը գտնէ վնասակար՝ ընդհանուր պետական շահերու տեսակէտէն, ինչպէս 1920-47 թուականներուն, եւ կամ անհնարին կը նկատէ անոր իրադրութիւնը:

7.— Եթէ Խ. Միութիւնը մտնի Միացեալ Հայաստան ստեղծելու մասին, եթէ Խ. Հայաստանը ո՛չ մէկ բայ չէ առած իր սահմաններու ընդարձակման համար եւ ջուրը բերան առած լուսթիւն կը պահէ, ապա ուրե՞ր են, որ կ'աղմկեն Երեւանէն մինչեւ Սան Ֆրանսիսքօ, Փարիզ եւ Փոնտօմ: Ի վերջոյ՝ կ'աղմկեն մամուլով եւ յուշադրերով ամէնուրեք. միլիոնաւոր մարդիկ կը սպասեն եւ արդէն լուծուած կը համարեն Հայկական Հարցը:

Այս խարխանքի սկիզբը դրուեցաւ խորհրդաւոր պայմաններու մէջ չբացած, հանգուցեայ կաթողիկոսի տեղ նոր կաթողիկոսի մը ընտրութեան օրէն: Եկեղեցական թէ ազգային համապատմար մը սարքուեցաւ, ձեռնպահութեամբ Դաշնակցութեան, մասնակցութեամբ բոլոր աջ ու ձախ հոսանքներու եւ հայ հողեւորականութեան:

Արտասահմանի պատգամաւորները ընտրուեցան անդլիպիներու քթի տակ եւ այն հանդամանքը, որ անդլիպիան սաւառնակներով եւ վիզաներով ժամանակին հասան էջմիածնի համազումարին, նշան էր, որ անոնք համամիտ էին այդ համապատմարին:

Այն հանդամանքը, որ անդլիպիական եպիսկոպոսն ալ ներկայ եղաւ այդ համապատմարին, ողջունեց համազումարը եւ արդար գտաւ անոր որոշումը Հայաստանի սահմաններու ընդարձակման մասին, ոչ թէ նշան է անպաշտօն Անդլիոյ բարեկարգումութեան, սրտցաւութեան գէպի Հայկական Դատը, այլ անպաշտօն կերպով տրուած դրդում մը հայութեան, սրպէտի փարի Խ. Միութեան, ձեռք քաշէ իրմէ, միջազգային դատէն եւ դարձնէ իր դատը ուս եւ թուրք վէճ մը, այն միտումներով, որ վերը բացատրեցինք:

Միաժամանակ այն հանդամանքը, որ համապատմարը դումարուեցաւ էջմիածին, ուր օճը իր պարտով, ծխը իր թիւով չէր կրնար երթալ, նշան է, որ համազումարը եղած է Խ. Միութեան թոյլտուութեամբ:

Այն հանդամանքը, որ համապատմարին կը մասնակցին անպաշտօն կերպով պետական մէկ-երկու մարդիկ, նշան է, որ ո՛չ Խ. Հայաստանի եւ ոչ ալ Խ. Միութեան իշխանութեանց համար համազումարի որոշումները եւ բաղձանքները պարտադիր չեն:

Ուրեմն, համապատմարին ինչպէս անդլիպի եպիսկոպոսը ներկայ է աչքի ծարիր քաշելու համար, նոյնպէս ներկայ է Խ. Միութիւնը եւ Խ. Հայաստանի ներկայացուցիչը՝ շահանակները կրակէն համազումարի ձեռներով հանել տալու համար:

8.— Եկեղեցական համապատմարը առաւելապէս քաղաքական ընոյթ ունեցած է: Եթէ կաթողիկոս ընտրելը եկեղեցական գործ է, բայց դիրք ճշգրիտ՝ հանդէպ պապականութեան եւ դաշնակիցներու, դերադասելով անոնցմէ Ռուսիան եւ կամ հողային պահանջներ արծարծելը յօլուտ Խ. Հայաստանի՝ եկեղեցական գործ չէ: Արդ, հարց առաջ կու դայ.— Ինչո՞ւ Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը, որ ունի իր խորհուրդը, իր պաշտօնական հիմնարկութիւնները, չի ձեւակեր-

պեր գոնէ իր երկրի սահմաններու ընդարձակման խնդիրը: Կարո՞ղ է պատահիլ, որ ան անտարբեր ըլլայ նման հարցերու մէջ. ի հարկէ ոչ: Կարո՞ղ է պատահիլ, որ ան իրատարակ է նման հարցերու արժարժման մէջ եւ ատոր համար հասարած է համադրամարը.— ի հարկէ ո՛չ, քանի որ ան Խ. Միութեան համահաստար անդամն է՝ Ուրբանիոյ, Պելլուսիոյ եւ մնացած «անկախ» հանրապետութեանց հետ. եւ եթէ Ուրբանիոն եւ միւսները կրնան իրենց հոգային պահանջները ձեռակերպել, Հայաստանն ալ կրնար իր պահանջները ձեռակերպել:

Կարո՞ղ է պատահիլ, որ Խ. Հայաստանի իշխանութիւնը դուրս ըլլայ հայրենասիրութենէ եւ իր երկրի սահմաններու ընդարձակման շահագրգռութենէն.— ի հարկէ ո՛չ, քանի որ նոյն իշխանութիւնը ներգաղթի համար իրաւունք առած է Մոսկուայէն եւ դանդաղ յայտնած է, թէ տարագիր հայութեան հազիւ մէկ փոքր մասին տեղ ունի իր երկրին մէջ:

Արդ, վերոյիշեալ ներքին դժուար չէ կոտահիլ, որ Խ. Հայաստանի իշխանութեանց լուծական համար սրբելիչ լուրջ պատճառներ կան, որոնք կը հարկադրեն արտաքին գործոց նախարարութեան, Հայաստանի մէջ տնկուած ծառերու քունակը սրոշել, թէպէտ այդ գործն է երկրագործութեան նախարարի: Արտաքին նախարարը կրնար տեսնել միջազգային ժողովներու, Հայկական Դատի, Հայաստանէն բռնադատուած հոգերու մասին: Ինչո՞ւ այդ ողորմելի դրութիւնը դժուար չէ տեսնելը: Պատճառը Մոսկուայի արշիւրէն է Հայաստանի խորհրդային կառավարութեան՝ Հայկական Հարցը յարուցանելու, իր բովանդակ ծառայով:

Այդ արշիւրէնը կը բխի Մոսկուայի հիմնական երկու մտահոգութիւններէն: Առաջինը այն, որ Մոսկուան իրիս շահագրգռ է, որ Թուրքիոյ հետ «դուրս գլխի» բանակցելով լուրջ դրոշմ տեսնուի հետ, 1945ին փոխձանձած ուսումնարար կարգութեան գաշինքը վերանորոգելու համար: Հայկական Հարցի լրիւ ծառայով պաշտօնադէս արժարժուիլը իր կամ իրեն ենթակայ Խ. Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, համազօր կը դառնայ անկարելի դարձնելու Թուրք-ուս բաբեկամութեան վերականգնումը: Տարբեր բան է, երբ Հայ-

կական Հարցը արժարժուի անպաշտօն համադրամարներու, իմբակցութիւններու կողմէն. անոնց պատասխանատուն չեն Խ. Միութեան կառավարութիւնները. ընդհակառակն, նման գիմումներ կրնան գէնը ծառայել Թուրքիոյ վրայ ճնշում գործ դնելու, ուսումնարար բարեկամութիւնը արագացնելու եւ առիթը տայու Ռուսիոյ, որ յայտարարէ.— «Չնայելով հայոց ժողովրդական միահամուռ բողձանքին, ես պատրաստ եմ զսպելու անոնց, եթէ...»:

Երկրորդ. Մոսկուայի հիմնական մտահոգութիւնը այն է, որ Հայկական Դատը չվերարժարժուի այն ձեւով, ինչպէս եղաւ 1920ին Սեւրի մէջ: Անկախ Հայաստան մը իր եւ Մերձուտը Արեւելքի մէջ, միջազգային երաշխաւորութեամբ ապահովուած, Ռուսիա իր տիրական շահերուն դէմ կը համարէ: Ատոր համար ան սպաննեց Սեւրը եւ առաջ բերաւ Լոզանի դաշինքը 1923ին: Արդ, Խ. Հայաստանը, եթէ պահանջէ բաւ Անիին—Ստալին 1917ի դեկտեմբերն եւ կամ եթէ պահանջէ բաւ Սեւրի դաշինքի Ռեյսընեան սահմանադրով հայկական հոգերու վերադարձը Խ. Հայաստանին, այդ պարագային պահանջին հետ իրաւական հիմք կ'առնէ եւ այն, որ միջազգային խոստումները եղած են անկախ Հայաստանին եւ ո՛չ թէ Խ. Հայաստանին, որ մասն է Ռուսիոյ:

Մեր յիշած բարդութիւններէն խուսափելու համար է, որ ո՛չ Մոսկուան, ոչ ալ Երեւանը բերան չեն առնէր Տաճկահայաստանի, Սեւրի դաշնագրի, Ռեյսընեան սահմաններու դատար. անոնք միայն կը խօսին Կարսի, Արտահանի մասին, որ իրրեւ ուսական հոգեր նուիրաբերուած են Թուրքիոյ՝ Ռուսիոյ կողմէ:

Տարբեր է երբ եկեղեցական համադրամարներ, հայկական կոմիտէներ, անհատներ, թերթեր, միութիւններ պահանջեն Խ. Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը: Այդ ժողովրդական շարժումը քարոզչութեան նիւթ կրնայ ծառայել՝ Խ. Միութեան հանդէպ համակրութիւնը բարձրացնելու, միջազգայնորէն Հայկական Դատը միացնելու, հականդախական, հակամերիկեան քարոզչութիւնը ուժեղացնելու եւ միաժամանակ Թուրքիոյ վրայ ճնշում գործ դնելով տեսականորէն իրարու հետ լեզու գտնելու համար: Այդ չի խան-

գարեր իրերու ընթացքը, քանի որ ինքը՝ Մոսկուան նման հարցեր չունի արծարծած, ինչպէս կը վկայէ Հասան Սաքան՝ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարը եւ ո՛չ ալ իրեն մաս կազմող Խ. Հայաստանը, որու պատասխանատուն է Մոսկուան:

Այսչափը բաւական է, հասկնալու համար Խ. Հայաստանի կառավարութեան լուսթիւնը եւ անգործութիւնը քաղաքական ասպարէզի մէջ:

Բայց ինչո՞ւ նոյն լուսթիւնը չպահեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, Համագումարը եւ անոնց հետեւող «աջ ու ձախ յառաջդիմականները», որոնց համար աւելի քան պարզ պիտի ըլլար Մոսկուայի վերաբերմունքը դէպի Հայկական Գաւառ:

Այդպիսիները՝ որ ռուսասիրական մոլուցքէն տարուած են, կը կարծեն թէ իրենց բռնագրոսիկ սիրոյ եւ հաւատքի համար պիտի վարձատրուին. կասկածելի է այդ սպասումը: Բաւական չեղա՞ւ միթէ, որ 300·000(ոտոց հայ բանակը Ռուսիոյ ճգնաժամին կանգնեցաւ Ռուսիոյ կողքին, 100·000 եւ աւելի զոհեր տալով ապացոյցը տուաւ իր հաւատարմութեան. անոնց հերոս գորավարներու կուրծքը թէեւ զարդարուեցաւ շքանշաններով, բայց անոնց սիրտը ո՞վ գիտէ թէ թախիծով լեցուն չէ, քանի որ իրենց բնագաւառները՝ Ղարաբաղ, Նախիջեւան եւ այլք դեռ եւս օտար լուծի տակ են: Ղարաբաղի, Լեռնային Գանձակի, Նախիջեւանի համար մարտնչող Բագրամեանները կրցան Վելնոն խել Լեհաստանէն եւ տալ իր բուն տիրոջ՝ Լիտուանիային, բայց չկրցան իրենց ծննդավայրերը միացնել Խ. Հայաստանին:

Գուցէ այդպիսիները կը կարծեն, որ իրենց այդ կոյր հաւատով կրնան փոփոխել, ազդել ռուսական քաղաքականութեան վրայ, համոզել նրան, որ Միացեալ Հայաստան ըստեղծելը արդար պահանջ է: Համոզել անոր, որ այդ կը պահանջէ Ռուսիոյ շահը: Բայց ապարդիւն փորձ է ասիկա, քանի որ Ռուսիան ինքը լաւ գիտէ իր կայսերական շահերը, որոնք չեն յենուած ո՛չ սիրոյ, ո՛չ հաւատարմութեան, ո՛չ արդարութեան վրայ, այլ միայն ու միմիայն պետական հաշիւներու վրայ: Այդ հաշիւները կը պահանջեն, որ Հայաստանը

ըլլայ անդամահատուած, մերկացուած միջազգային իր բռնոյթէն. եւ ան աւելի ստորադաս է քան Թուրքիոյ բարեացակամութիւնը իրեն հանդէպ, թէկուզ այդ Թուրքը ըլլայ անարդար, թէկուզ իր սրտի մէջ ըլլայ թշնամի Ռուսիոյ:

Գուցէ կը կարծուի, որ հայութեան միակամ արեւելումով ռուսական ուղղութեամբ, այնպիսի ծանրութիւն մը առաջ պիտի գայ կշիռքի թաթի վրայ, որ պիտի հարկադրէ Ռուսիոյ ասպարէզ գայ՝ լայնացնելու համար Խ. Հայաստանի սահմանները: Բայց աւա՛ղ, որ պողոթնահայութեան կը չի ուր փետուրի մը չափ է, իսկ եթէ հայութիւնը ոյժ է, այդ ոյժը Խ. Հայաստանի ոյժն է, որ համեստօրէն պապանձած է:

Գուցէ կը կարծուի, որ Սելրի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւնները եւ Ամերիկան, որ յանձին նախագահ Ուիլսոնի սահմանադրեց Հայաստանի սահմանները, պիտի ընդունան Համագումարի բաղձանքներուն եւ լայնացնեն Խ. Հայաստանի սահմանները ըստ Ուիլսոնի նախագահին. բայց անոնց համար Խ. Հայաստանը իբրեւ անկախ միաւոր գոյութիւն չունի. ան Ռուսիոյ մէկ մասն է, ինչպէս Պոսթոնի շքանշանը մասն է Ամերիկայի. ուրեմն Համագումարի, Սան Տերանտիստի եւ այլ վայրերու մէջ եղած հայոց պահանջները ուրիշ բան չեն անոնց համար, եթէ ոչ Ռուսիոյ սահմաններու ընդարձակումը, որու համար Սելրի դաշնագրի եւ Ամերիկայի նախագահի ծրագիրներու մէջ ո՛չ մէկ տրամադրութիւն չկայ: Անոնք պարտաւորութիւններ ստանձնած էին անկախ Հայաստանի վերաբերմամբ եւ երբ հայերը անկախութիւն չեն ուզեր, այլ կ'ուզեն Ռուսիոյ միանալ, անոնք թէ՛ իրաւական եւ թէ՛ բարոյական պարտաւորութիւններէ ազատուած կրնան համարել իրենք գիրենք:

Բայց վերոյիշեալներէն բացի, աւելի մեծ հիասթափութեանց վտանգներ կան՝ անխորհուրդ քաղաքական այդ ուղեգիծին իբրեւ հետեւանք:

Չի՞ կրնար պատահիլ, որ Ռուսիան բնաւ միտք չունենայ Տաճկահայաստանի հարցը հետապնդելու, մանաւանդ որ ցարդ ան չէ հետապնդած:

Չի՞ կրնար պատահիլ, որ նոյնիսկ Կարս-Արտասան հարցը կարող է լուրջ հիմքեր չունենալ, քանի որ ո՛չ մէկ հաստիք չկայ այդ մասին:

Զի՞ կրնար պատահիլ, որ Խ. Միլոթիւնը օր մը յայտարարէ, թէ անպատասխանատու խմբակցութիւններն են, որ ձրի աղերսանք կ'ընեն սահմաններու ընդարձակման մասին, որմէ ինք անտեղեակ է:

Զի՞ կրնար պատահիլ, որ Խ. Հայաստանը հարկադրուի, ինչպէս հարկադրուեցաւ 1921-25ին, յայտարարել, որ ինք «Ամենայն Հայոց կառավարութիւն չէ» եւ սահմանային հարցեր չունի Թուրքիոյ հետ:

Դուք պատահած էք ռուհիներու, որ չգայթակղելու համար երկրաւոր իրաւունքէ՝ իրենց աչքերը կը հանեն եւ ահանջները կը խցեն՝ չտեսնելու եւ չլսելու համար: Պատահած էք մոյտանդ ռուհիներու, որ Աստուծոյ հօգորութիւնը տեսնելու համար պատրաստ են իրենց անձը զոհաբերելու, պատրաստ են ամէն ոճիր գործելու, երբ մէկը համարձակի Աստուծոյ միջամտութիւնը կասկածի տակ դնելու:

Ներկայիս եղած աշխարհակայական արեւելումները եւ այդ արեւելումներու համար վատնուած զոհաբերութիւնները եւ ջանքերը յար եւ նման են ռուհիներու զոհաբերութեանց եւ գործերուն: Ներկայիս եղած ոռոսասէր հոսանքները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ իւրայատուկ ռուհիութիւն, առանց տեսողութեան եւ յոգութեան, յեցուն հաւատով եւ ենթադրութեամբ, բայց զուրկ դատողութենէ եւ իրականութիւնը հաշուի առնելու դիտակցութենէ: «Յառաջդիմական» հոսանքը հայութեան մէջ քաղաքական վարակիչ ռուհիութիւն մըն է:

Մենք տեսնք, որ ռուսական քաղաքականութիւնը դարերու ընթացքին եղած է ծառայութեամբ անձնական՝ Մերձաւոր Արեւելի մէջ, իսկ մասնաւորապէս Հայաստանի վերաբերմամբ եղած է՝ Հայաստանը ունենալ առանց հայերու եւ հայերն ալ ունենալ առանց Հայաստանի, ինչ որ չի համապատասխաներ հայութեան շահերուն: Արդ, այն հայերը, որ կ'ուղեն ունենալ Հայաստանը հայութեան համար, չպիտի կարծեն, որ իրենց ռուսասիրութեամբ, ռուսատեցողութեամբ, իրենց զոհաբերութեամբ, մինչեւ Թամանեան զորագունդերու փառքը հիւսելով եւ Լօրիս Մեյիքովներու փոխաբէն Բաղրամեաններ տալով պիտի կարողական ռուսական

վերաբերմունքը մաղաչափ փոխել: Չպիտի կարծեն մանաւանդ անոնք, որ եկեղեցիներու բեմերէն աղօթելով յօգուտ Ռուսիոյ, կամ հեռագիրներ ու դիմումագրեր տեղացնելով, կը կարծեն փոփոխել ոռոս քաղաքականութիւնը:

Համոզուելու համար վերցուցէք հաւասարալուծակ կշիռ մը: Կշիռի ձախ թաթի վրայ դրէք 25 միլիոն քառակուսի քիլոմեթրնոց տարածութեամբ Ռուսաստանը, անոր 200 միլիոն ազգաբնակչութիւնը, անոր դարերու կայսերապաշտ քաղաքականութիւնը, անոր սուրիներու բազմութիւնը: Աջ թաթի վրայ դրէք ամբողջ Հայաստանը, ողջ հայութիւնը՝ 3.50 միլիոն, աւելցուցէք վրան կաթողիկոսներու, վեհապետներու, զինուորները, նոյնիսկ բարդելով վրան Քենթրըպրերի Արքեպիսկոպոսի հաւաստիքները, աւելցուցէք վրան յուսարեկումն ու ոգեւորութիւնը, լացն ու աղերսանքը. բայց ինչ ալ որ ընէք՝ կշիռի ձախ թաթը իր ծանրութեամբ անշարժ կը մնայ եւ աջ թաթը օդի մէջ կախուած պիտի երեւայ: Յաւօք սրտի դառն իրականութիւն է, որ փոքր ուժով անհնար է մեծ ուժի ընթացքը փոխել. փոքր ոյժն է, որ պիտի ջախջախուի մեծ ուժի ընթացքին առջեւ եւ փոքրն է, որ մեծի ընթացքին պիտի ենթարկուի: Այս օրէնքը պիտի չփոխուի ո՛չ աղերսանքով, ո՛չ աղօթքով եւ ոչ ալ բարեկամութեամբ, թէկուզ այդ բարեկամը ըլլայ ամենակարող Ստալինը եւ իր գործակիցները՝ Միկոյեան, Բաղրամեան եւ Թամանեան գունդերը եւայլն: Կասկածի տակ չեմ դնեք անոնց բարեկամութիւնը, քանի որ Ստալին հայրենասէր վրացի է. իսկ միւսները՝ արիւն են թափած, տրեխներ մաշած՝ Վասպուրականի, Արարատ լեռներու վրայ. բայց թէ այդպիսիք իսկ չիյնալու համար մեր վիճակին, չիյնալու համար Չխէիցիներու ողբերգական կացութեան, չիյնալու համար ռուսական ծանր գլանի տակը, նստած պիտի մնան գլանի վրան, որ իր ընթացքով պիտի ճզմէ արգելքները, հող չէ թէ այդ արդելքը ըլլայ Վրաստանը կամ Հայաստանը, վերոյիշեալներու սիրեցեալ հայրենիքները: Ստալինը՝ գլանակի դեկավարն էր, որ ճզմեց Վրաստանը, Հայաստանը իրենց երազներով:

Ուրե՞մն. ուրե՞մն այն, որ ո՛չ աղօթքը, ո՛չ պաղատան-

քը, ո՛չ ստորնաքարչ փառասիրութիւնը, ո՛չ հաւատարիմ ծառայութիւնը, ո՛չ անհաւատարիմ ըմբոստութիւնը եւ ոչ ալ մանաւանդ՝ ռուսական արեւելումը կարող պիտի ըլլան կասեցնելու ռուսական ջախջախիչ գլանակը եւ թեթեւցնելու այն ծանրութիւնը, որ մենք դրինք կշիռքի ձախ թաթին վըրայ: Այդ բոլոր ստորնացումները եւ զոհաբերութիւնները, որ անմտօրէն կը կիրառեն շատերը, կու գան արագացնելու ռուսական գլանակի ընթացքը եւ կամ աւելի ծանրացնելու ռուսական դիակնացած բեռը՝ հաւասարալուծ կշիռի թաթին վրայ:

Պիտի կարծէք, որ ահաբեկուած եմ, կամ յուսահատ ռուսական այդ հսկայ ուժին առջեւ եւ կը յանձնարարեմ ամէն ինչ ճակատագրին թողնել. բնաւ երբեք: Դառնանք մեր կշիռքի օրինակին:

Մենք վերցուցինք կշիռ մը, որու ձախ թաթի վրայ դրինք ռուսական ամբողջ ծանրութիւնը, աջ թաթի վրայ դրինք հայկական ամբողջ ծանրութիւնը եւ տեսանք, որ հայկականը տասնեակներ անգամ թեթեւ ըլլալով քան ռուսականը՝ անկարող է տեղէն շարժել ռուսական բեռը: Բայց այդ բեռը կարելի է դիւրութեամբ ո՛չ թէ շարժել, այլ փետուրի նման քամիին տալ երկու պարզ միջոցով. առաջին միջոցը կշիռի ձեւի փոփոխութեամբ, որ հնար է զայն դարձնելով անհաւասարալուծ կշիռ. երկրորդ միջոցը Լենին-Ստալինի ցոյց տուած ուղիով, ռուսական բեռի շոգիացման ձեւով:

Առաջին ձեւը իրագործելու համար հաւասարալուծ կշիռը պէտք է դարձնել անհաւասարալուծ: Ատոր համար, ամէն բան անփոփոխ թողէք եւ թող կշիռի ձախ ու աջ թաթերուն վրայ ծանրացած մնան անհաւասար ռուս եւ հայ ծանրութիւնները, բայց երկնցուցէք աջ լուծը կշիռի եւ երբ ան երկարի քանի մը տասնեակ անգամ քան ձախ լուծը, այդ պարագային ծանր Ռուսիան իբր փետուր մը պիտի ճօճի օդի մէջ եւ թեթեւ Հայաստանը իբր արծիճ մը, պիտի ծանրանայ դետնի վրայ: Ուրեմն թեթեւ ուժերով հնար է ծանր ուժերը քամիին տալ, եթէ բանեցնենք այն հնարքը, որուն կը պատահինք ծանր առարկաներ չափող կշիռները դիտելով: Պարզ Փիդիբական այս օրէնքը յար եւ նման է քաղաքական,

ընկերային օրէնքներուն: Ռուսիա իր ամբողջ տարողութեամբ կը ծանրանայ Մերձաւոր Արեւելքի վրայ, եւ անոր խորտակիչ գլանը արդէն անցած է Կովկասեան շղթան եւ ողջ Անգլիոյ վրայ: Երբեք ճգմամբ իր հարթիչ գլանակով. ան կը շարժի դէպի առաջ հարթելու ողջ Մերձաւոր Արեւելքը, որ ահաբեկ կը սպասէ իր ճգմուելուն: Նոյն վախն ունին եւ ուրիշները, առաջին հերթին անգլոսաքսոնները: Արդ՝ բոլոր ճրգմը ողններու համար միութեան մէկ ընդհանրական կէտ կայ եւ ինչպէս որ բոլշեւիկները վտանգի դէպքին մէկ նշանաբան ունին՝ «բոլոր երկիրներու աշխատաւորներու միութիւն», այսօր հասունցած է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ «բոլոր վտանգուածներու» միութեան գաղափարը:

Մենք տեսանք, որ Հայաստանը Մերձաւոր Արեւելքի ո՛չ միայն մէկ մասն է, այլեւ անոր կրանիթէ պատուանդանը: Ան ուզէ թէ չուզէ պիտի ենթարկուի կամ ռուսական գլանակի ճնշումին եւ կամ ալ պիտի Մերձաւոր Արեւելքի ընդդիմացող լծակի մասը կազմէ, չխորտակուելու համար այդ գլանակէն:

Հայաստան, Քիւրտիստան առանձին առանձին, կամ միասնաբար արժէք չեն, աւելի շուտ՝ միասակար արժէքներ են, արհամարհուած, ատուած, որովհետեւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ լծակի անկայուն, բեկման մասերը կը կազմեն. բայց եթէ այդ երկիրները իրենց արժանի ուշադրութեան ենթարկուէին, եթէ այդ երկիրները գիտակցէին, որ Մերձաւոր Արեւելքի բախտն իրենց ձեռքն է եւ իրենց ու Մերձաւոր Արեւելքի ազատ միութեամբ պէտք է կազմել լծակ մը, այդ պարագային այդ լծակը պիտի երկարէր եւ պիտի կարողանար բարձրացնել օդի մէջ ռուսական ծանրութիւնը եւ անոր գլանի անիւները պիտի թաւալէին օդի մէջ անվասօրէն: Այդ պարագային է, որ առանց խնդրանքի մենք կը դառնանք խնդիր ընդունողներ եւ Օսմանեան ու Յարական կայսրութեանց անկումը տեսնելէն վերջ, պիտի տեսնենք եւ Խորհրդային ու Բրիտանական կայսրութեանց կասեցումը Մերձաւոր Արեւելքի սահմաններու վրայ:

Ասոնք ո՛չ երազ են եւ ոչ ալ ցնորք, այլ եղած եւ ըլլալիք հարցեր են, որ կը հրամցուին աշխարհագրական պայ-

մաններէ, որ անփոփոխելի են եւ եթէ Մերձաւոր Արեւելքը դեռ այսօր նուազ հասունցած է ըմբռնելու այդ պայմանները, ան կրնայ միայն յետաձգել, բայց այդ յետաձգումէն տուժողը միայն ինքը՝ Մերձաւոր Արեւելքը պիտի ըլլայ եւ անոր ատանցքը՝ Հայաստանը: Լալու եւ դժգոհելու կարիքը չկայ, քանի որ ներկայ կայութեան պատճառը մեր անհասունութեան մէջ է, զոր պէտք է հասունացնել:

Կայ եւ երկրորդ միջոց մը ռուսական վտանգը չէզոքացրնելու եւ անոր խորտակիչ գլանակը անվնաս դարձնելու. այդ մեթոտի անունը կոչենք «լենինեան»:

Մումբ մը հաւատացեալ մարքսիստներ, ցարական հսկայ ուժին ենթակայ, անկարող չափուելու անոր եւ ժողովրդական յետամնացութեան ու բազմութեանց հետ, նշանաբան բնարեցին «Միութիւն շահագործողներու, ազատութիւն ճնշուածներու, ջարդ շահագործողներու, թալան թալանիչներուն, փրկել Ռուսիան»: այս նշանաբանը քայքայեց եւ չոքիացուց ռուս ցարական աւանդութիւնները, անոր ոյժը եւ կարողութիւնը: Այսօր Ռուսիոյ մէջ ազգերը Պալիսիէն սկըսած մինչեւ Մերձաւոր Եւրոպա, մինչեւ Ուքրաինա, մինչեւ Կովկաս, Թուրքեստան եւ Ուրալ՝ ծարաւի են ազատութեան. այսօր անհատները, անկախ ազգութենէն, ծարաւի են խղճի, մտքի, խօսքի, իրաւունքի ազատութեան. Լենինի Ռուսիան նոյնքան հիւանդ է, որքան ցարականը: Հաւաստի եղէք, քանի Չեկան կայ, կայ եւ այդ վտանգաւոր ծարաւը եւ հեռու չէ այն օրը, երբ այդ ծարաւիները նոր Լենիններու կանչով պիտի ելլեն եւ ըսեն՝ «ինքնորոշում ազգերու, դեմոկրատիզմ, ազատութիւն խղճի եւ մտքի, ազատութիւն աշխատանքի, վերջ դիկտատուրայի եւ շահագործումի. ընկերվարութիւն՝ ստանց պարտադրանքի եւայն»: Այդ օրուայ համար աշխատանքը սրբազան եւ մահացու է ռուսական գլանակին, քանի որ այդ գլանակը կաղմուած է ազատութեան ծարաւի բազմութեանց մասերով, քանի որ Ռուսիոյ ճնշիչ ծանրութիւնը կաղմուած է անոնցմէ:

Արդ, մերժելով ռուսասիրական, ռուսական արեւելումները եւ գտնելով անիմաստ ու կորստարեք, պէտք է որդեգրել Մերձաւոր Արեւելքի վերակազմութեան սկզբունքը,

լիակատար, հաւասար, ազատութիւնները ինչպէս անհատի, նոյնպէս ժողովուրդներու, եւ անոնց դաշնակցութիւնը իրարու հետ, բոլոր տեսակի աշխարհակալութիւններու դէմ:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼՈՒՄ

Այսօր Թուրքիոյ փոքր ազգերուն մէջ անգլիական ուղղութիւն չկայ: Չկայ՝ երկու պատճառով. նախ որ Անգլիոյ համար փոքրամասնութիւնները հետաքրքրական չեն. ան կը դերադասէ մեծամասնութիւնը եւ կազմակերպուած ոյժը իրեն հետ ունենալ: Երկրորդ՝ որ Թուրքիոյ կազմակերպուած ոյժը՝ Հալքը եւ կառավարութիւնը, կը կարծէ թէ իրեն հետ են: Իսկ միւս կողմէ, Թուրքիոյ փոքրամասնութիւնները համոզում կայացուցած են, որ Անգլիա Թուրքիոյ ամբողջականութեան կողմնակից է, ապա ուրեմն շահ չունին որոնելու այդ ոյժը:

Չնայելով այդ իրականութեան, այսօր իսկ ամէն մէկ շարժում, ըլլա՛յ ընկերային, ըլլա՛յ կրօնական, ըլլա՛յ քաղաքական, որ կը կատարուի Թուրքիոյ մէջ փոքրամասնութեանց կողմէ, կ'որակուի անգլիական դաւ (intrigue), թէկուզ ան ո՛չ մէկ առընչութիւն ունենայ անոր հետ եւ կամ հակառակը ըլլայ: «Առանց Անգլիոյ տերեւ չի շարժիք» հասկացողութիւնը ընդհանրացած է, թէեւ այդ հասկացողութիւնը անհիմն է ընդհանրապէս եւ արդիւնք՝ աւելի քարոզչութեան, քան իրականութեան:

Այս թիւը հասկացողութիւնը աւելի զարգացաւ բոլշեւիկ տիրապետութեան քարոզչութեան շնորհիւ: Բոլշեւիկ քաղաքական ըմբռնողութիւնը պարզ եւ վճռական է եւ քարոզչութիւնն ալ անոր հայելին:

«Ով անվերապահօրէն սովետներուն հետ է, բոլշեւիկը անոր հետ է: Ով սովետներուն դէմ է, ան քշնամի է թէ՛ սովետներուն եւ թէ՛ բոլշեւիկներուն: Ով սովետներուն հետ չէ՛ ան սովետներուն դէմ է: Անգլիան առաջին քշնամին է սովետներուն եւ բոլշեւիկմին, ուրեմն ո՛վ սովետներուն հետ չէ, ան Անգլիոյ հետ է»: Այս հասկացողութիւնը բաց դուռ չի թողներ ո՛չ մէկ անկախ մտածողութեան եւ աշխարհը կը

բաժնէ երկու բանակի.— կա՛մ ինձի հետ, կամ ինձի դէմ: Այսպէս օրինակ, իբրեւ նմոյշ՝ բերենք Դաշնակցութիւնը, որ պատերազմի ամենաճգնաժամային վայրկեանին յայտնեց ամէնքին եւ սովետներուն.—

«Առանց հրաժարելու իր տեսակետներէն, Դաշնակցութիւնը պատերազմի ընթացքին սովետներուն հետ է»: Այդ նկատուեցաւ թշնամութիւն սովետներու կողմէ, քանի որ վերապահութիւն կար.— «առանց հրաժարելու իր տեսակետներէն»: Սովետներու հետ ըլլալու պայմանն է «Դաշնակցութեան լուծումը»:

Ո՞ր տեսակետներն են, որոնցմէ չի կրնար հրաժարիլ Դաշնակցութիւնը եւ որոնք անհանդուրժելի կը դարձնեն Դաշնակցութիւնը սովետներուն համար:

1.— Դաշնակցութիւնը ընկերվար է եւ դեմոկրատիկ կարգի կողմնակից է, ինչ որ անյարիր է բոլշեւիզմին: Որով՝ Դաշնակցութիւնը յետադիմական է, Փաշխտ է եւայլն:

2.— Դաշնակցութիւնը հայկական հողերու ամբողջացման կը ձգտի: Որով՝ ան ազգայնամուլ (chauviniste) է եւ Ս. Միութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնը խանգարող մէկ վնասակար տարր:

3.— Դաշնակցութիւնը կը ձգտի անհատի եւ իր հայրենիքի անկախութեան: Որով՝ քանի որ այդ ձգտումը կարճ ժամանակամիջոցով վաւերացուած էր Սեւրի մէջ, ուր անգլիացիք տիրող էին, ուրեմն՝ Դաշնակցութիւնը անգլիական գործակալութիւն է:

Նոյն այս երեւոյթը կը յարմարի նոյնպէս Տերտիմի կամ Արարատի ըմբոստ քերտերուն, Իրանի մէջ՝ անկախութեան կողմնակիցներուն, Արաբիոյ մէջ՝ արաբական միութեան կողմնակիցներուն, Պաղեստինի մէջ՝ սիոնականութեան հետեւորդներուն, ի հարկէ իւրաքանչիւրին տարբեր պատճառաբանութիւններով, բայց եզրակացութեանց մէջ նոյնանալով, այսինքն անոնք բոլորն ալ անգլիական գործակալներ են:

Այս նախարանը անհրաժեշտ էր, հասկնալու համար, որ թէեւ Թուրքիոյ եւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ շատ կը հռոմուի «անգլիական մատի ամենակարողութիւնը» եւ անգլիա-

կան արեւելումի տարածումը, բայց այդ վերագրումը մեծ մասով արհեստական է, ծնունդ գլխաւորապէս ուռւ եւ բուշեւիկ քարոզչութեան: Ատկէ կ'օգտուի եւ անգլիական ինթելիճընս Սեւրվիսը, իր շուրջ եղած խորհրդաւոր քարոզչութիւնը չմերժելով եւ իր ամենակարողութեան հմայքը հզօրացնելով եւ տարածելով:

Թէ այդ հմայքը ո՞րքան իրականութիւն է, կարելի է չափել Պաղեստինի մէջ՝ սիոնականներու ուժերով, Եգիպտոսի մէջ՝ Ալի Մահերի վարչութեան բռնած դիրքով պատերազմի ճգնաժամին, Իրաքի մէջ՝ Քիլանիի շարժումներով եւ կամ Իրանի ու Թուրքիոյ մէջ եղած հականգլիական ընթացքով, որոնք ցարդ կը շարունակուին: Մերձաւոր Արեւելքի մէջ գուցէ կայ Փրանսասիրութիւն, գերմանասիրութիւն, ուսասիրութիւն, բայց ո՛չ մէկ տեղ չկայ անգլիասիրութիւն: Այդ գագաթունքը ո՛չ Անգլիան ինքը կ'որոնէ եւ ոչ ալ ընդունակութիւն ունի շահելու: Ան աւելի նման է անանուն մէկ ընկերութեան, վաճառականական գրասենեակի, ուր բացի հաշիւէն, փոխանակութենէն, բոլոր մնացածները աւելորդաբանութիւններ են: Անոր ցուցատախտակին վրայ գրուած է՝ «Շահիլ եւ շահեցնել», եւ այս է միայն իր եւ յաճախորդներու կապը: Անժխտելի պէտք է համարել, որ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր պետութիւններու, բոլոր ժողովուրդներու վրայ անմրցակից է Անգլիոյ ազդեցութիւնը. անոնք՝ համարեա ամէնքը՝ ատելով հանդերձ կը պատկառին Անգլիայէն: Դժգոհելով, ապստամբելով հանդերձ, կը խոնարհին: Պատճառը ոչ այնքան իր սուիներու բազմութիւնն է, ոչ ալ ուստիականական շղթաները, այլ այն՝ որ Անգլիա չարիքներու նուազագոյնը կը համարուի. եթէ շահ ունի՝ կը շահեցնէ, բնաւ չի լքեր, իսկ երբ շահ չունի՝ ամէն ինչ կը լքէ:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Թուրքիոյ եւ անոր արեւելեան նահանգներու (Լազիստան, Հայաստան, Քիւրտիստան) մասին, կը տեսնենք թէ Անգլիոյ հիմնական շահը մէկ է. մընացած բոլորը երկրորդական են: Անգլիոյ շահը կը պահանջէ, որ այդ երկիրներու նեղուցներու եւ ուղղապատական կէտերու վրայ իր մրցակից Ռուսիան չհաստատուի, որպէս-

դի կայսրութեան ճամբաները չվտանգուին եւ ասիական իր տիրապետութիւնը չխորտակուի:

Վերոյիշեալ իր հիմնական շահը ապահովելու համար երկու միջոց կայ անոր առաջ.

Ա) Երբ Թուրքիան Ռուսիոյ հետ չէ եւ իր վեհապետութեան, իր երկրի մաքողականութեան համար կը պայքարի, ոչ թ տալ անոր եւ ապահովել այդ պատուարը Ռուսիոյ դէմ: Ասիկա Տիգրայելի աւանդական քաղաքականութիւնն է, որ ցարդ կը շարունակուի:

Բ) Երբ Թուրքիան այնքան թոյլ է ներքուստ, որ այդ պատուարը դատարկ տարածութիւն դառնալու եւ վտանգի տակ ինչալու ենթակայ է եւ կամ երբ Թուրքիան իր մրցակիցներու (Ռուսիոյ, Գերմանիոյ) կողմը ըլլալու հակամէտ է, այդ պարագային ո՛չ թէ անձամբ դրաւել Թուրքիան եւ անմիջականօրէն պատնէջ դառնալ Ռուսիոյ դէմ, այլ՝ այդ դատարկութիւնը լեցնել երրորդ ուժերով, ինչպէս օրինակ յայտնուող 1918-1923ին, իտալացիներով 1917-1922ին, Ֆրանսացիներով 1917-1922ին, հայերով 1918-1922ին, քիւրտերով 1918-1922ին եւ այլն:

Այս քաղաքականութիւնը նոյնպէս աւանդական է Կլաւրսթրնէն սկսած ինչեւ Լորտ ձորճը եւ կը շարունակուի մինչեւ այսօր, զուգահեռ առաջինին:

Կա՞ր շահ փոքր ազգերու համար Անգլիոյ այս երկճիւղ քաղաքականութենէն: Վերլուծենք առաջին պարագան, երբ Թուրքիան Անգլիոյ վրայ կռթնած եւ վերջինս Թուրքիոյ թիկունք է կանգնած: Այս պարագային՝ պարզ է, որ Թուրքիոյ ոյժը աւելի գերադաս ըլլալով քան անոր փոքրամասնութեանց ոյժը, Անգլիան պիտի չսիրաշահի փոքր ազգերը. ան պիտի զոհէ զանոնք եւ Թուրքիան պիտի ուժեղացնէ: Անգլիոյ շահը Թուրքիայէն աւելի մեծ է քան լազէն, քիւրտէն, հայէն: Եւ եթէ այդ թոյլ ազգերը փորձեն իրենց անգլիական արեւելումով փոխել Անգլիոյ ուղղութիւնը, պիտի չյաջողին երբեք:

Եթէ անոնք փորձեն ի հեճուկս Անգլիոյ որդեգրել ռուսական արեւելումը, այդ պարագային աւելի պիտի վատթարացնեն իրենց կացութիւնը. պիտի չկարողանան իրենց գո-

յութիւնն իսկ ապահովել՝ ձերբազատուած Թուրքիոյ ճնշումէն, որուն արարքները պիտի արդարացուին Անգլիոյ կողմէ:

Արդ, այդ փոքրամասնութեանց համար ո՛չ մէկ յոյս չըկայ անգլիական արեւելումէն. անոնք հարկադրաբար պիտի դիտուին համբերութեամբ եւ միայն ու միայն իրենց սեփական ուժերու վրայ յենելով. անոնք ներքին բարենորոգութեանց սահմաններու մէջ, յեղափոխութեամբ, կրնան իրենց իրաւունքներու տիրացման համար ձեռնարկներ ընել:

Բայց աւելի հետաքրքրական կացութիւն կը ստեղծուի փոքր ազգերու համար երկրորդ պարագային, երբ Թուրքիան ներքուստ այնքան թուլացած ըլլայ, որ Անգլիան անյարմար համարէ դայն պատնէջ դարձնել իր եւ Ռուսիոյ միջեւ եւ կամ Թուրքիան ռուսերու վրայ յենած ուղէ իր փրկութիւնը գրտնել:

Այդ պարագային բնական է, որ Թուրքիան պիտի մայելէ Անգլիոյ հակակրօթիւնը եւ փոքր ազգերը պիտի ունենան անոր համակրօթիւնը:

Բայց ի՞նչ արժէք այդ համակրօթենէն, երբ փոքր ազգերը միաժամանակ պիտի մատուցին անոր համարձակ՝ Ռուսիոյ հակակրօթիւնը: Այդ համակրօթեան եւ հակակրօթեան դամարը կը հաւասարի գերոյի: Արժէ՞ ուրեմն ունենալ անգլիական արեւելում: Այդ կարելի է ճշդել հետեւեայ հարցումներուն պատասխանելով. —

Կարո՞ղ են փոքր ազգերը իրենց անգլիական արեւելումով պատճառ դառնալ, որ անգլիական ուժերը զան եւ ազատարեն դիրենք եւ հաստատուն իրենց երկիրներուն մէջ՝ ի պաշտպանութիւն իրենց ազատագրութեան գաւառին: Արդէն վերը ըսինք. — ո՛չ. որովհետեւ Անգլիոյ մէջ չկայ ո՛չ մէկ հոսանք, որ ցանկայ ընդհանուր սահման ունենալ Ռուսիոյ հետ եւ անոր միակ շահն է ընթանալ ըստ իր աւանդական ուղղութեան, որպէսզի իր եւ Ռուսիոյ միջեւ անջրպետ մը ստեղծուի՝ իր եւ միջազգային երաշխաւորութեամբ: Որով՝ անգլիասիրութեամբ անհնար է փոխել անոր այդ ուղղութիւնը:

Վնասակա՞ր է Անգլիոյ այդ ձեւի պաշտպանողական, «անջրպետ» ստեղծելու քաղաքականութիւնը փոքր ազգերու

Համար: Վնասակար է, երբ ան Թուրքիան կը գերադասէ, բայց փրկարար, երբ յուսահատ անկէ, կ'ուզէ անջրպետը ըստեղծել բնիկ տարրերով, փոքրամասնութիւններով, ինչպէս եղաւ նախորդ պատերազմներուն՝ արաբական երկիրներու, Հայաստանի, Քիւրտիստանի, Լազիստանի վերաբերմամբ:

Եթէ անգլիական ձգտումն է անջրպետ ուժեր ստեղծել իր եւ Ռուսիոյ միջեւ անմիջական հարեւանութենէ խուսափելու համար, որո՞նք են այն դրութիւնները, որ պիտի հարկադրեն Անգլիոյ նոր ուժերէ անջրպետ պետութիւններ ստեղծելու: Այս հարցումին անգամ մը եւս պատասխանենք.

— Երբ Թուրքիան Ռուսիոյ հետ ըլլայ եւ անոր առաջապահը դառնայ:

— Երբ Թուրքիան այնքան թոյլ ըլլայ ներքուստ, որ պատնէջ դառնալու անընդունակ ըլլայ:

— Երբ Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերը եւ փոքրամասնութիւնները այնքան հասունութիւն եւ ոյժ ներկայացունեն, որ ընդունակ ըլլան փոխարինելու Թուրքիան եւ իրրեւ անկախ միաւոր՝ պատնէջ կանգնելու:

— Երբ միջազգայնորէն երաշխաւորուի այդ պատնէջի յարատեւութիւնը:

Այս հիմունքներով էր, որ կազմալուծուեցաւ Թուրքիան 1918ին, որու աւերակներու վրայ նոր ուժեր ստեղծուեցան իրրեւ անջրպետ:

Պայման է անգլիասէր ըլլալը եւ կամ անգլիական արեւելում ունենալը, որ Անգլիան արժանի համարէ իր կայսրութեան պատնէջ դարձնելու այս կամ այն ոյժը, յարգելով անոր անկախ գոյութիւնը:

Ինչպէս վերը մատնանշեցինք՝ ո՛չ, քանի որ անոր համար հետաքրքիր չէ սէրը, որմէ պատնէջ կարելի չէ կանգնեցնել. անոր համար հետաքրքիր է միայն մէկ բան. — ո՞րքան այդ պատնէջի թեկնածուն դիմացկուն է պատնէջ դառնալու համար, ո՞րքան ան կը սիրէ իր սեփական անկախութիւնը եւ իր երկրի անձեռնմխելիութիւնը, մանաւանդ Ռուսիոյ կողմէ, թէկուզ այդ նախանձախնդրութիւնը իր դէմ ալ ուղղուած ըլլայ եւ ինքն ալ մուտք չունենայ այդ պատնէջին մէջ:

Անով պէտք է պարզել կարգ մը երեւութական հակասութիւններ, որ Անգլիոյ քաղաքականութեան մէջ կը կատարուին: Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ինչպէս օրինակ՝ իր կողքին կռուող հրէութիւնը նուազ կամ նոյնքան կը գնահատուի, որքան իր դէմ կռուող արաբութիւնը, որ կը ձգտի իր բացարձակ անկախութեան. նոյնը Իրաքի մէջ, նոյնը Իրանի մէջ, Սուրիոյ մէջ եւ ամէնուրեք Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ուր դործի են միայն անոնք, որ կը ձգտին բացարձակ անկախութեան եւ օտար ուժերու հեռացման՝ մէջն ըլլալով նաեւ անգլիականը: Այդպէս է, որովհետեւ Մերձաւոր Արեւելքը Անգլիոյ տիրապետութեան նպատակը չէ, այլ ան կ'ուզէ միջնորմի վերածուած տեսնել այդ աշխարհամասը:

Եթէ այդ այդպէս է, ի՞նչ վերաբերմունք կարող է ունենալ Անգլիան հայկական այն պահանջին հանդէպ, որուն նպատակն է Խ. Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը: Պարզ է, որ ինչքան ալ ցանկայ մարդկայնօրէն ըմբռնել այս ցանկութիւնը, բայց ան դաւաճանած կ'ըլլայ իր պետական եւ կայսերական շահերուն, եթէ ընդառաջէ: Ան ընթացք չի կրնար տալ նման պահանջներու, քանի որ իր բուն շահն է պատուար կանգնեցնել իր եւ Ռուսիոյ միջեւ, իսկ Խ. Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը համազօր է պատուարի քանդուելուն ինչ որ վտանգ է իրեն համար: Տարբեր էր, եթէ Հայաստանի անկախութեան եւ միացեալ Հայաստանի հարցը առաջադրուէր, որ սկզբունքով ան ընդունած եւ վաւերացուցած էր ժամանակին. այդ կը նպաստէր Ռուսիոյ հարեւանութենէն խուսափելու. անկախ եւ միացեալ Հայաստանը, իրրեւ մէկ օղակ Մերձաւոր Արեւելքի՝ աւելի հնարաւորութիւններ ունի իրագործուելու, քան թէ Խ. Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը, համեստ սահմաններով, թէկուզ միայն Կարս-Արտասանով:

Վերոյիշեալ դրութեան պատճառով է, որ քանիցս բուլղերիկներու կողմէ «թաղուած» Դաշնակցութեան դէմ, ներկայիս նոր խաչակրութիւն է ստեղծուած: Բոլոր այն հայերը եւ դաշնակցական այն տարրերը, որ հաստատ կը մնան անկախութեան գաղափարին վրայ, անոնք ամէնքն ալ կը նըկատուին անգլիական գործակալներ, թէկուզ անոնք ո՛չ մէկ

տարնչութիւն ունենան անդլիացիներուն հետ: Բոլոր անոնք, որ թէեւ չեն ձգտիր անկախութեան, բայց կը ձգտին Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներու անկախութեան, նորէն կը նկատուին անդլիական գործակալներ: Եւ իրաւունք ունին բուլղարիները, որովհետեւ ազգերու անկախութիւնը եւ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներու համակեցութիւնն ու զօրութիւնը կը նպաստեն միայն Անգլիոյ շահերուն, իսկ սովետական շահը կը փափաքի անոնց քայքայումը եւ կամ իր կայսրութեան հետ միացումը:

Պատահած էք հին ժամանակներէ մնացած դրախտանքման ամբողջներու, որոնք չըջապատուած են խոր անդունդներով, անանցանելի դետերով, մէկ կողմէն ծովով, միւս կողմէն իրարու խառնուած քարաժայռերով կամ մահաբեր անապատներով եւ կամ մթին ծմակներով: Ո՛չ մէկ ճանապարհ, ո՛չ մէկ քաղաքակրթութիւն. չըջապատը՝ մայրի որսերով լեցուն եւ դայերու վոհմակներով. տեղ տեղ միայն քաղաքակրթութեան հետքեր «պեթռն առմէ»ով շինած, ուր ցանցեր են յարուած զազաններուն՝ որսալու եւ սաստելու համար: Նման ամբողջներ անմատչելի են կամ դիւրամատչելի չեն եւ այդ է արդէն բուն նպատակը ամբողջի: Երջապատի ընդարձակ մայրենութիւնը կը ծառայէ լոկ այդ ամբողջ անմատչելիութեան:

Պատկերացուցէք այդ ամբողջը իրբեւ անգլիական կայսերական ճամբաները: Տեղ տեղ պատահած քաղաքակրթական փոքրիկ կէտերու միայ, ուր թնդանօթներու բերանները կը տեսնէք, տնկեցէք անգլիական դրօշակներ՝ ցուցատախտակներով.— Լոնտոն, Ճիպրայթար, Մայթա, Կիպրոս, Սուէզ, Ատէն, Հնդկաստան: Իսկ մնացած բոլոր տարածութիւնները՝ համարեցէք այդ կէտերու ցանկապատը.— Ափրիկէն, նախկին Օսմանեան կայսրութիւնը, Իրանը, Աֆղանստանը: Այս մերջիները կը ծառայեն իբրեւ ապահովութեան միջոց առաջիններուն համար:

Եթէ մերի օրինակը պիտի առնէք, կը տեսնէք, որ ողջ Մերձաւոր Արեւելքը Անգլիոյ համար միայն մէկ հիմնական նպատակի կը ծառայէ,— Միջերկրականեան իր ճամբաները ապահովել, որոնք կը տանին դէպի ասիական, ասիոյնեան իր

կայուածները: Մնացածները անկարելի են անոր համար:

Անով կ'որոշուի արդէն մէկ կողմէ Անգլիոյ բռնած դիրքը եւ վերաբերմունքը Մերձաւոր Արեւելքի հանդէպ, իսկ միւս կողմէ՝ Մերձաւոր Արեւելքի բռնելիք դիրքը Անգլիոյ հանդէպ:

— Անոնք որ անգլիական արեւելում ունին եւ կ'ուզեն, որ Անգլիան տիրապետէ Մերձաւոր Արեւելքի, իբրեւ սեփականութիւն, այդպիսիք շարաշար պիտի յուսախաբուին, որովհետեւ Անգլիոյ հիմնական նպատակներու մէջ չի մտնոր Մերձաւոր Արեւելքի տիրապետութիւնը, բացի որոշ դիմումութեան կէտերէ: Անոր միակ նպատակն է գրաւել, որպէսզի սերիշներ չգրաւեն:

— Անոնք որ անգլիական արեւելում ունին եւ կ'ուզեն անգլիական մշակոյթը, լեզուն, կրթութիւնը մտցնել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, այդպիսիները եւս շարաշար կը սխալին: Անգլիան բնու շահագրգռուած չէ անով եւ հագուադէպ է, որ ան զոհարեք է եւ ջանք թափէ այդ ուղղութեամբ. ատոր համար է, որ իր մականի տակ իսկ դանուած Մերձաւոր Արեւելքի երկիրներու մէջ, անգլիական լեզուն, մշակոյթը, դպրոցը աւելի ստորադաս են, քան Փրանսականը, դերմանականը, իտալականը, ամերիկեանը եւ յոյնիսկ յունականը. անգլիական մշակոյթը քրմական է, անմատչելի զանդուածին, մատչելի՝ քանի մը տասնեակ դեկալարներու:

— Անոնք որ անգլիական արեւելում ունին եւ կը սպասեն, որ այդ միջոցով պիտի կարողանան Մերձաւոր Արեւելքի ճարտարարուեստը բարձրացնել, ճամբաները զարգացրնել, տնտեսութիւնը ճոխացնել, ժողովուրդը ճորտութենէ փրկել, այդպիսիք կը մոռնան, որ Մերձաւոր Արեւելքը լոկ ցանկապատ մըն է Անգլիոյ համար, եւ քանի մայրի մնայ, քանի քառսի եւ յետամնացութեան մէջ մնայ, այնքան աւելի անմատչելի կ'ըլլայ եւ նուազ հրապուրիչ խայծ՝ իր մրցակիցներուն համար. ատոր համար է, որ անգլիական բոլոր ձեռնարկները նուազ արժէք կը ներկայացնեն, քան յոյնիսկ փոքրիկ Պելճիքան:

— Անոնք որ անգլիական արեւելում ունին եւ կը սպասեն անկէ, որ Անգլիոյ վարչական կարգը, դեմոկրատիզմը,

ազատութիւնը, արդարութիւնը, որոնցմով օժտուած է Անգլիան, պիտի կիրառուի նաեւ կիսակիրթ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, այդպիսիք ալ չարաչար կը սխալին: Այդ առաքինութիւնները արտածման նիւթ չեն. Անգլիան Մերձաւոր Արեւելքի ներքին գործերուն անմասն է. ատիկա անոր ներքին գործն է, ուր աստուածպետական (théocratique), բռնակալ, միապետական, աւատական, հանրապետական, Փաշական իշխանութիւնները խառն ի խուռն իրարու կը յաջորդեն, ուր մարդը նուազ արժէք է, քան թէ զրաստը, կամ աշխարհայեցողութիւնը, քան օրէնքը. եւ այդ բոլորը չի հակասեր, ընդհակառակն կը նպաստէ Անգլիոյ հիմնական շահին, այսինքն Մերձաւոր Արեւելքի շատս մնայուն, որովհետեւ այդպէսով տեւի զժուարանցանելի կը դառնայ, քան թէ կարգի մտնելով:

— Անոնք որ անգլիական արեւելում ունին եւ կը յուսան, թէ անով ընկերային յեղաշրջում պիտի առաջադնեն եւ մարդը մարդուն հաւասար պիտի դարձնեն, նկատի ունենալով մտնաւանդ, որ Անգլիոյ մէջ ընկերավարականներն են առաջին զիծի վրայ, պէտք չէ մոռնան, որ ընկերավարութիւնն ալ արտածման նիւթ չէ ընկերավար Անգլիոյ համար. այդ կազմուածքիչ ոյժը կրնայ արթնցնել քնացած բազմութիւնները, կրնայ հակայ ոյժ մը կազմել՝ վտանգելով կայսերական ուղիները. որով՝ Անգլիոյ փափաքն է, որ այդ տարածումը ըլլայ բոլորի համար, բացի Մերձաւոր Արեւելքէն, որպէսզի ան մնայ դանկապատ իր ճամբաներու:

Բայց անոնք որ անգլիական արեւելում ունին եւ կը ջանան իրենց միջոցով, իրենց համար կամ իրենց պատկանող ժողովուրդին համար անկախութիւն ձեռք բերել եւ այդպիսիք ունին բաւարար ոյժ եւ կրնան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ շօշափելի խոչընդոտ ներկայացնել Անգլիոյ մրցակից ուժերու զիմաց պատնէջ դառնալու, այդպիսիք են միայն, որ կը վայելեն բացարձակ օժանդակութիւնը եւ ուշադրութիւնը Անգլիոյ: Այդպիսիք քանի ուժեղ են եւ նախանձախնդիր իրենց անկախութեան, քանի օտարամերժ են, այնքան յարգելի են, իսկ երբ թուլանան եւ իյնան՝ Անգլիան չէ անոնց ոտքի հանողը, այլ փոխարինողը թարմ նոր ուժով մը. երբ անոնք սայթաքին եւ հակին իր մրցակիցներուն կողմը, ա-

նոնք կը տապալին իրրեւ դաւաճան իրենց հայրենիքին. երբ անոնք այնքան հզօրանան, որ իրենց ուժերով իսկ սպառնալիք բուսն իր ճամբաներուն, անոնք կը սաստուին եւ հաւասարակշռութեան դիրքին բերուին:

Ահա այս կէտերու մէջ կարելի է ամփոփել անգլիական արեւելումը զէպի Մերձաւոր Արեւելք. եւ ատիկա նկատի տանելով, այդ սահմաններուն մէջ ալ, փոխադարձաբար, Մերձաւոր Արեւելքի արեւելումը պիտի որոշուէր զէպի Անգլիան:

Այս փոխադարձ արեւելումներու պատճառով Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ստեղծուած են բազմաթիւ մեծ ու փոքր պետութիւններ, որոնց վրայ թէեւ Անգլիոյ աչքը կայ, բայց ինքր բացակայ է. եւ սխալ է բռնել, թէ իր աչքը ըլլալով, անոնք անգլիական հողեր կամ գաղթափայրեր (colonie) են: Այդ հողամասերն են՝ հարաւէն հիւսիսային Եմէն, Օման-Հիճազ-Ալեւտիա, Եգիպտոս, Իրաք, Անգլոյորդանան, Լիբանան, Սուրիա: Ատոնց շարքին մէջ պէտք է դնել Աֆղանըստան, Իրան եւ Յունաստան ու պէտք չէ մոռնալ նաեւ Թուրքիան, քանի վերջինս հակած կը մնայ Անգլիոյ կողմը: Այս Միջին Ասիոյ շղթան, որ ապահովութեան գօտին է Անգլիոյ համար, իր կատարելագործութեան դեռ եւս չէ հասած: Անոր ամբողջման համար տակաւին պէտք է Սուտանի, Հատրամուտի, Քուէյթի, Պաղեստինի, Սանճաքի, Կիլիկիոյ, Տարտանէլի, Քիւրտիստանի, Հայաստանի եւ Իրանի մասերու հարցը շարժապետ, որպէսզի Մերձաւոր Արեւելքը իր ապահովութեան գօտին դառնայ անվտանգ կերպով:

Ասկէ՝ պարզ է ըլլալու հայերու, քիւրտերու եւ շարք մը ժողովուրդներու բռնելիք դիրքը զէպի անգլիական արեւելումը: Այն ժողովուրդներու, որոնք կը խարխափին եւ դեռ եւս մանկական հասակի մէջ գտնուելով, արեւելումներու միջոցով կ'որոնեն մարդասիրութիւն, ողորմութիւն, արդարութիւն եւայլն:

Բարոյական այս առաքինութիւնները գոյութիւն չունին ինչպէս չարաշահ առեւտուրի, նոյնպէս եւ քաղաքականութեան մէջ: Փոխանակ այս կամ արեւելումներու հետամուտ ըլլալու, պէտք է առանց այլեւայլի եւ զգացական պատճա-

ուարանութեանց, իրենք իրենց պատասխանեն հետեւեալ հարցումներուն.

Ա) Իրենց հայրենիքները Մերձաւոր Արեւելքի մէջ օդակնե՞ր են թէ ոչ, եւ մասնաւորապէս Հայաստան-Քիւրտիստան ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի զինուորական բանալի՞ն է, թէ ոչ: Եթէ այո, այդ պարագային այդ աշխարհագրական կարեւորութիւնը ոչ մէկ ոյժ չի կրնար փոփոխութեան ենթարկել:

Բ) Եթէ այդ բանալիները ցանկան բաժնուիլ Մերձաւոր Արեւելքէն եւ ցանկան միանայ Ռուսիոյ, այդ քայլը ի՞նչ անդրադարձում կ'առաջացնէ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն կողմէ եւ Անգլիոյ կողմէ, որ Մերձաւոր Արեւելքի ամբողջականութեան եւ անկախութեանց չզիջուի մէջ կ'որոնէ իր շահը: Հասկնալի է, որ այդ պարագային ողջ Մերձաւոր Արեւելքը թշնամի պիտի ճանչնայ Հայաստանը եւ Քիւրտիստանը եւ այդ թշնամութեան թիկունք պիտի կանգնի Անգլիան. եւ եթէ Ռուսիան թիկունք կանգնելու ըլլայ Հայաստան-Քիւրտիստանին՝ պատերազմը անխուսափելի կը դառնայ, ինչ որ կորստաբեր է այդ ժողովուրդներուն:

Գ) Եթէ այդ բանալիները ցանկան Անգլիոյ դրպանը մտնել, ի՞նչ կ'ըլլայ հետեւանքը: Նախ անգլիացիները նման փշոտ բանալիներ իրենց դրպանի մէջ չեն ուզեր ունենայ, երկրորդ՝ անգլիական բանակներ չեն շարժիր սիրոյ կամ այլ հաշիւներով. իսկ եթէ շարժին, իրենք պատճառ կը դառնան սուս-անգլիական բախումներու, որմէ խուսափելի չահն է բոլորի: Արդ, անգլիական արեւելումէն բան դուրս չի դարբացի գրգռութիւն առաջացնելէ ուրիշ գրական արժէք չունի:

Դ) Կը մնայ միայն նուազ մտանդաւոր, պարզ եւ արդար ելք մը միայն. — Չորոնեն ո՛չ միայն ռուսական, ո՛չ միայն անգլիական միջամտութիւններ, իրեն զպալ Մերձաւոր Արեւելքի անհրաժեշտ մէկ կառանք, հաւատալ միմիայն իր կարողութեան եւ իր ձգտումներու իրազորման. հաստատուն մնալ 50 տարուան իր ձեռք բերած միջազգային դիրքերու վրայ եւ պահանջատէր դառնալ Սեւրի դաշնագրի հիմունքներով անկախ Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի ստեղծման եւ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքի կիրառման ինչպէս

բոլորի, նոյնպէս հայոց եւ քիւրտերու վերաբերմամբ: Ասկէ դուրս կը մնայ Մերձաւոր Արեւելքը. հիմք չունի գժգոհելու. Անգլիան, բարոյական հիմք չունի դժգոհելու ե՛ւ Ռուսիան. դժգոհ պիտի մնայ միմիայն Թուրքիան, որուն դէմ արդէն եղած պայքարը պէտք է շարունակել, մինչև որ ան գիջի՝ ուրախութիւն եւ հանգստութիւն Մերձաւոր Արեւելքի:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱՐԵՒԵԼՈՒՄ

Մենք տեսանք, որ Անգլիոյ հիմնական շահը մէկ է. — Մերձաւոր Արեւելքի անձեռնմխելիութիւնը. իսկ մնացածները՝ մշակութային, տնտեսական, ընկերային, ներքին քաղաքական, նոյնիսկ առեւտրական եւ նիւթական այլ տուեալներ կրկնորդական են: Ամերիկայի շահագրգռութիւնը բոլորովին այլ պատճառներ ունի, որոնք եթէ կ'ուզէք՝ արհեստական են եւ ոչ թէ կենսական. ժամանակաւոր են եւ ոչ թէ տեւական:

Անոր հետաքրքրութեան առաջին պատճառն այն է, որ նախորդ եւ ներկայ համաշխարհային պատերազմներուն մասնակցեցաւ. ակամայից եւ այդ երկու պատերազմներու նպատակի ծանրութեան կեդրոնը Մերձաւոր Արեւելքն եղաւ (որ զեռ հեռու է իր յուժուովը պատճ ըլլալէ) եւ որ կը սպառնայ պատճառ դառնալ ռուս-անգլիական բախումի, որուն հանդէպ Ամերիկա չի կրնար անտարբեր մնալ:

Երկրորդ պատճառը՝ աւելի անգլիական ցանկութեանց ընդառաջին է. ինչպէս նախորդ պատերազմին՝ Հայաստանի, Քիւրտիստանի հոգատարութիւնը առնելու տրամադրուած էր, բայց չյաջողեցաւ՝ նախագահ Ուիլսոնին քանի մը մտաւորու նուազ քուէ ստանալուն հետեւանքով, այսօր ալ, 1918ի նման, Ամերիկան տարական, իրանեան եւ Թրքական երկիրներուն մէջ խիստ մեծ շահագրգռութիւն կը ցուցաբերէ, այն աստիճանի, որ Թուրքիոյ եւ Մերձաւոր Արեւելքի անվթար մնալը եւ անոր «կազմակերպումը եւ զարգացումը» նպատակ կը դառնայ իրեն, ըստ նախագահ Թրումանի յայտարարութեան: Պարզ է իմաստը այս շահագրգռութեան:

Եթէ մէկ կողմէ Անգլիան Ռուսիոյ հանդէպ իրեն մինակ չզգալու համար առաջ կը քշէ Ամերիկան, որպէսզի Մերձաւոր Արեւելքը իբր պատնէշ կայուն մնայ Ռուսիոյ հանդէպ, միւս կողմէ Ամերիկան շահագրգռուած է այդ պատնէշով, որովհետեւ եթէ ան փլչի՝ անգլո-ռուս բախումը անխուսափելի կը դառնայ եւ այդ պարագային Ամերիկա պիտի չկարողանայ զիտողի դերին մէջ մնայ:

Երրորդ պատճառը Ամերիկայի հետաքրքրութեան՝ տրն-տեսական, առետրական, հանքային եւ մանաւանդ նաւթի շահագրգռութիւնն է:

Եթէ Անգլիոյ համար այդ շահագրգռութիւնը երկրորդ գիծի վրայ կու գայ իր անբաւ հարստութեան կողքին, իբրեւ հում նիւթի շտեմարան, ընդհակառակն, Ամերիկայի համար իր անբաւ սպառումներուն հանդէպ Մերձաւոր Արեւելքի բլանկան հարստութիւնները առաջին հետաքրքրական առարկան կը դառնան: Անգլիան, որ ամէնուրեք խիստ ժլատ է եւ Վենեզուելա-Մեքսիքա եւ այլուր կը պայքարի Ամերիկայի դէմ քանի մը տակառ նաւթի համար, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ խիստ առատաձեռն է անոր հանդէպ. իր հսկողութեան տակ եղած շրջաններու նաւթի եւ այլ նիւթերու մշակուած թէ անմշակ հարստութիւններէն բաժին կը հանէ Ամերիկայի՝ Սէուուական Արարիայէն սկսած մինչեւ Իրաք, Իրան, Սուրիա եւ Թուրքիա, միայն թէ անոր համը առնէ եւ հաստատուն մնայ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ինչ որ իր իսկ ապահովութիւնը կը պահանջէ: Կարծես թէ այդ ապահովութիւնը ձեռք բերելու համար է, որ ան պատրաստակամ կ'երեւայ իր քաղաքական, տնտեսական եւ այլ իրաւունքները փոխանցելու Ամերիկային, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, Պաղեստինի հոգատարութենէն սկսած, մինչեւ Փրանսացիներէ խլուած Սուրիոյ նաւթային շրջանները:

1908էն առաջ իսկ Ամերիկան, տնտեսական շահագրգռութիւններէ զրդուած՝ կը ձգտէր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ իր յարմար տեղը գրաւել. բայց Չեսթրներու ծրագիրները, արտաքին եւ ներքին պատճառներով, իրենց սկզբնաւորութեան մէջ իսկ ձախողած են. այս անգամ, ո՞րքան պիտի իրականանան Թրումանի յայտարարութիւնները. ո՞չ ոք չի

կրնար երաշխաւորել. այդ կախուած է նախ Ամերիկայի փոփոխական Բուկրեսէն եւ ապա միայն միւսներէն:

«Առանց ջուրը տեսնելու բուպիկնալու» ցանկութեամբ, պէտք է նշմարել, որ Ամերիկայի այս հետաքրքրութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի ճակատագրով՝ կարող է նոր յեղաշրջան մտնելու եւ նոր դասաւորմանց պատճառ դառնալ: Առաջին հերթին՝ Ռուսիոյ աշխարհածուալ քաղաքական արշաւը կը սահմանաւորուի այս հսկայ ուժին առջեւ:

Երկրորդ՝ Իրիտանական կայսրութիւնն ալ իր ճամբաները վտանգէ ազատ տեսնելով, աւելի բնականոն յարաբերութիւններ պիտի ունենայ Ռուսիոյ հետ:

Երրորդ հերթին՝ ինքը Ամերիկան շահագրգռուած ըլլալով Մերձաւոր Արեւելքով, ո՞չ միայն իբրեւ պահակ խաղաղութեան՝ Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ միջեւ, այլեւ կենսապէս նիւթական հաշիւներով առաջադրուած, չի կրնար ո՞չ Անգլիոյ եւ ոչ Ռուսիոյ նման անտարբեր մնալ Մերձաւոր Արեւելքի ներքին կեանքով: Ան պիտի «վերակազմէ Մերձաւոր Արեւելքը» հիմքէն, ոտքէն մինչեւ գլուխը, որովհետեւ անոր նիւթական շահագրգռութիւնը պիտի թելադրէ, որ ամենէն առաջ հաղորդակցութիւնը կատարելագործուի եւ մշակուելիք նիւթերը արժէք ստանան: Հաղորդակցութիւնը կատարելագործելու համար անհրաժեշտ է, որ ներկայ քարացած պետական սահմանները թափանցիկ դառնան եւ պետական միատրները միանան՝ ճանապարհներու, մաքսի, հաղորդակցութեան, արտածման, ներածման, ֆինանսի եւ այլ դաշնակցութեամբ: Այդ դաշնակցութիւնը հնարաւոր կը դառնայ, երբ ամէն մէկ ազգ, ամէն մէկ դատնանք իր ազատութիւնը եւ խաղաղութիւնը ունենայ եւ ընդհանուր շահին շահակից ըլլալու գիտակցութիւնը: Նիւթի եւ շահագործման զարգացումը կը պահանջէ խաղաղութիւն, իսկ եթէ այդ չկայ՝ շահագործումը կը դառնայ թալան: Այս հեռանկարները երջանկութեան փարոսներ կրնան ըլլալ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ազգերու համար, ուր բոլոր ժողովուրդները անխրտիւր պիտի կրնան գտնել իրենց շահի եւ ազատութեան բաժինը, եթէ «Ուրբաթը Շարաթէն» առաջ չկայ: Ժամանակին Հայաստան, Քիւրտիստան, ամերիկեան հոգատարութեան ե-

տեւէն վազեցին, նոյնիսկ Թուրքիան իր վարչապետ Ռաուֆ պէյրով եւ Մուսթաֆա Քեմալով կ'ուզէր ղէպի այդ փարոսը ուզղել իր ժողովուրդներու նաւակները: Ամերիկան իր նախագահ Ռիլսընով Հայաստանի սահմանները կը զծէր. բայց ան մետաւ եւ մեռնելէն իսկ առաջ տեսաւ, որ իր ծրագիրները քամիին տրուեցան Քոնկրեսին կողմէն:

Այս յիշեցումները անհրաժեշտ են՝ միտքին մէջ ունենալու համար, որ յաճախ քամիին բերածը եթէ քամին կը տանի, բայց եւ այնպէս հակառակն ալ կրնայ պատահիլ. քամիին տարածը նոյն քամին ետ կը բերէ: Այսօր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ «քամիին տարածը, քամին ետ բերելու ընթացքին մէջ է», ինչ որ մէկ կարեւոր տուեալ է, որ պէտք չէ անպիտանալ:

Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն համար, իբրեւ քաղաքական սպառնալիք, ամերիկեան արեւելում ցարդ գոյութիւն չէ ունեցած, ի բաց տուեալ 1918—23 թուականներուն, երբ առաջին անգամ ըլլալով Հայաստանը դերադասեց ամերիկեան հողատարութիւնը, որ ընդունուեցաւ բոլոր տէրութեանց կողմէ: Երկրորդ հերթին Թուրքիան եղաւ, որ 1919—21 թուականներուն, Ռաուֆ պէյի միջոցով, աշխատեցաւ Ամերիկեան քաղաքականապէս շահագրգռել իր հովանուորութեամբ, բայց այդ փորձն այ ձախողեցաւ Մոնրոյի վարդապետութեան հետեւանքով: Ատկէ ետք զործնականապէս ո՛չ մէկ ժողովուրդ չէ փորձած ամերիկեան քաղաքական արեւելում ունենալ:

Չնայելով որ այդ «հեռաւոր ուժի» հանդէպ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ նուազ քաղաքական հետաքրքրութիւն կայ, բայց այդ «հեռաւոր» երկիրը մեծ շահագրգռութիւն ցոյց կու տայ ղէպի Մերձաւոր Արեւելքը: Կայ ուժեղ հոսանք մը, որ անկախ Մերձաւոր Արեւելքի դրական կամ բացասական վերաբերմունքէն, ինք իր կողմէ որդեգրած է յատուկ արեւելում մը՝ ղէպի Մերձաւոր Արեւելքը:

Ամերիկայի շահագրգռութիւնը հիմնովին տարբեր է թէ՛ սուսականէն, թէ՛ անգլիականէն եւ թէ՛ անոնցմէ առաջ եղած գերմանականէն կամ ֆրանսականէն: Անոր վարքագծի տարբերութիւններն են.

1) Նախկին Գերմանիոյ նման չի ձգտիր համխալամութիւնը, համաթուրանականութիւնը զործիք դարձնելով եւ Մերձաւոր Արեւելքը զինուորական ասպարէզի վերածելով յարձակողական միտումներ ունենալ՝ մէկ կողմէ հարուածելու Անգլիան, միւս կողմէ Ռուսիան: Գերմանիան, իբրեւ այդպիսին, մէջտեղէն ելած է:

2) Նախկին Ֆրանսայի նման մտահոգութիւն չունի նստելու Սուրիա եւ Լիբանան եւ անկէ հսկելու Հնդկաստանի, Մատակասքարի եւ այլ ճամբաներու, ո՛չ ալ Մերձաւոր Արեւելքը նկատելու զազութ եւ մրցակցութեան կէտ՝ այլ շահագրգռութիւններու ղէմ: Այսօր այս դրութիւնն ալ չկայ՝ Ֆրանսացիներու հեռացումով Մերձաւոր Արեւելքէն:

3) Նախկին եւ ներկայ Ռուսիոյ նման չունի մտահոգութիւն, որ Մերձաւոր Արեւելքով կրնայ պաշարման ենթարկուիլ հարաւէն, չունի նաեւ Ռուսիոյ այն նպատակը, որ Մերձաւոր Արեւելքը յարձակողական զօրեղ կոռուանի կը ձգտի վերածել եւ անոր տիրապետելով՝ մէջտեղէն վերցնել Անգլիոյ հզօրութիւնը եւ ապահովել իր մենատիրութիւնը: Այս դրութիւնը այժմէական է:

4) Նախկին եւ ներկայ Անգլիոյ նման չունի մտահոգութիւն նախանձախնդիր կերպով հսկելու Մերձաւոր Արեւելքի վրայ, որպէսզի երբեւիցէ ան կոռուան չդառնայ իր մրցակիցներուն, մասնաւորապէս Ռուսիոյ համար եւ չփրտանգուին իր կայսերական ուղիները:

Չերժ այդ մտահոգութիւններէն՝ Ամերիկեան միմիայն մտահոգութիւն մը եւ շահ մը ունի.— Մերձաւոր Արեւելքի երեսի վրայ ձգուած բոլոր տնտեսական կարելիութիւնները օգտագործել:

Այս նպատակը ուրիշներու համար երկրորդական է եւ կը դահարկուի հիմնական այլ նպատակներու, մինչդեռ Ամերիկայի համար այդ է միակը եւ էականը, որուն կը դահարկուին քաղաքական ու զինուորական տեսակէտները: Այս նոր երեւոյթը պիտի բերէր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ նորութիւններ, որոնք նուազապոյն շարիքով հետեւեալ առաւելագոյն օգուտները կրնան մտցնել Մերձաւոր Արեւելքի կեանքին մէջ:

Ընդարձակ աշխարհներու տնտեսական կարելիութիւնները օգտագործելու համար, նախ անհրաժեշտ է բնակիչներու պարզացման մակարդակը բարձրացնել, ունենալ մասնագէտներ եւ զեկավարներ: Իսլոպը առաջին զէնքն է անոր հասնելու համար եւ Ամերիկան է, որ հսկայ զուամարներ ծախսելով, այսօր հասած է աստիճանի մը, ուր Մերձաւոր Արեւելքի մտաւորականութեան մեծամասնութիւնը ամերիկեան դաստիարակութիւն ունի եւ անցած է արդէն Փրանսական դաստիարակութիւնը, ինչ որ ցարդ անմրցելի էր: Տասնեակ հազարաւոր տեղացիներ, իւրաքանչիւր տարի դուրս ելլելով ամերիկեան համալսարաններէ, Փորտի ինքնաշարժներու նման կը ծածկեն իրենց բժիշկներով, ուսուցիչներով, մասնագէտներով եւ բան մը կ'աւելցնեն ամերիկեան հմայքին եւ ծրագիրներուն վրայ:

Փրանսան եւ կաթոլիկ եկեղեցին էին, որ հիմք դրին այն սկզբունքին, որ աշխարհներ գրաւելու եւ հիմնապէս հաստատուելու համար նախ պէտք է նուաճել այդ աշխարհներու հողին: Ամերիկան աշակերտեց անոնց եւ աշակերտը արդէն անցած է իր վարպետները. բողոքական միսիոնարութիւնը իր անբաւ տոլարներով նուաճումներ ըրած է եւ կարելի չէ ըսել, որ իր հողերը, բարեգործական եւ այլ ձեռնարկներով նուազ արդիւնքներ ձեռք բերած է քաղաքական եւ տնտեսական ասպարէզներու մէջ: Ոսկին առանց դրամապանակի աղմկալի է եւ խիստ նախանձ դրդող, դրամապանակը անհրաժեշտ է անոր քանակը եւ որակը ծածկելու համար. միսիոնարութիւնները դրամապանակներու դերը կը կատարեն:

Հաղորդակցութիւնն է ամենէն էական պայմանը՝ երկրի մը նիւթական կարողութիւններէն օգտուելու համար: Ասկէ սկսաւ Ամերիկան եւ ջանաց Չեսթրներու միջոցով հետապնդել մեռած ճամբաներուն յարութիւն տալու մենաշնորհները: Ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքը կը ցանկային ճանապարհներու ցանցերով պատել. բայց այդ ծրագիրները օդը ցնդեցան՝ դերմանօ-Փրանքօ-ռուս-անգլիական ընդդիմութեանց պատճառով: Այժմ, որ գերմանօ-Փրանսական ընդդիմութիւն չկայ, երբ Անգլիան կամայ թէ ահամայ կ'ուզէ տեսնել Մեր-

ձաւոր Արեւելքի մէջ Ամերիկայի ներկայութիւնը, արդեօք նշաններ չկա՞ն, որ Մերձաւոր Արեւելքի հաղորդակցութիւնը պիտի բարդաւաճի Ամերիկայի շնորհիւ, որմէ յետոյ միայն տնտեսական թափանցումը հնարաւոր կը դառնայ:

Ամերիկայի բուն սրտնածը նաեւն է եւ միւս Հանքային հարստութիւնները, որոնք Մերձաւոր Արեւելքի մէջ անշակցրուած են: Անոնց մէկ շնչին մասը միայն կը մշակուի իրարու մրցակից ուժերուն կողմէ: Այդ մրցակիցներու շարքին մէջ մտած է նաեւ Ամերիկան եւ արդէն անոնց հաւասար իրաւունքներ ձեռք բերած: Այդ զինուորական ուղիք խմբիքը, որմէ առաջները, ժյատուութեամբ, ուժպ իսկ չէին տար Ամերիկային եւ Պարսկաստանէն զինք ծարաւի փախցուցին, այսօր Անգլիան իր ձեռքին տակ եղած պահեստիներուն (Սէուտիոյ մէջ ըլլայ թէ Սուրիոյ) զուտները բացած է անոր առաջ: Ամերիկայի համար տնտեսական նոր եւ յայն ասպարէզներ կը բացուին Ա-Ն միլիոն քառակուսի քիլոմետրնոց Մերձաւոր Արեւելքի կոյս աշխարհներու վրայ: Ամերիկայի ներկայ նախադասը կ'ուզէ, ըստ իր յայտարարութեանց, Մերձաւոր Արեւելքի ճամբաները բանալ, անոր տնտեսական կարողութիւնները օգտագործելի դարձնել, անոր ժողովուրդի տնտեսական կարողութիւնները բարձրացնել, անոր մէջ ստեղծել կարգ եւ ոյժ, բայց այդ բոլորի իրագործման համար, պէտք է գալ եւ ներկայ ըլլալ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, պէտք է գալ եւ մտնել երկու մրցակից եւ թշնամի ռուս եւ անգլիացի կայսրութեանց միջեւ, պէտք է գալ եւ հիմքէն մերակազմել Մերձաւոր Արեւելքը, որպէսզի հոն խաղաղութիւն հաստատուի, քանի որ առանց խաղաղութեան, անհնար է այդ բոլոր ծրագիրները կեանքի կոչել: Պիտի համարձակի՞ Ամերիկան այդ քայլը առնել եւ մտնել սալի եւ մուրճի միջեւ. եթէ այո՞, այդ պարապային կ'արժէ ամերիկեան արեւելումը ունենալ, եթէ ոչ՝ այդ անօգուտ ժամապահառութիւնն է:

Գալով Հայաստանի, Քիւրտիստանի եւ անոնց յարակից շրջաններուն, անոնք է, որ ամենէն առաջ նպատակակէտ պիտի դառնան Ամերիկայի համար, եթէ ան նպատակ դարձրնէ Մերձաւոր Արեւելքը տնտեսական օգտագործման ա-

ոարկայ ընել. որովհետև, ինչպէս պարզած ենք, Հայաստանն է Մերձաւոր Արեւելքի ճանապարհներու հանգույցը, Մերձաւոր Արեւելքի վրայ իշխող ամբողջ եւ Ամերիկայի որոնած նաւթի եւ այլ հանքերու շտեմարանը եւ կամ շտեմարաններու ակունքներու վրայ նայողը:

Հայաստանի սահմանակից Քիւրտիստանը, որ չորս երկիրներու մէջ բաժնուած է (Թուրքիա, Իրաք, Իրան, Սուրիա), կը տարածուի մշակուող եւ մշակուելիք նաւթի հորերու վրայ, Մերձաւոր Արեւելքի գլխաւոր ճամբաներու երկայնքով եւ լայնքով: Արդ, եթէ Ամերիկան իրօք տնտեսական շահագրգռութիւններ ունենայ, անոր լրջութիւնը կարելի է շփել, թէ ան ո՞րքան նախանձախնդրութեամբ կը մտնենայ հայկական, քրտական ազատագրական պայքարին: Եթէ ճիշդ է, որ ճարտարարուեստի, առևտուրի, հանքերու մշակութեան համար անհրաժեշտ են բնականոն կացութիւններ, ապա ուրեմն Հայաստան, Քիւրտիստան այսօրուան վիճակով վառօդի տակառներ են, որոնց վրայ անհնարին է մանաւանդ նաւթի մշակութիւնը առաջ բերել:

Ահա այս ըլլալով ամերիկեան արեւելումի արժէքը, պէտք է եզրակացնել, որ եթէ անհրաժեշտ է փոքր ազգերու համար ունենալ արեւելում, միակ յանձնարարելին է Ամերիկան, բայց ըստ իս՝ այդ ալ անհրաժեշտ չէ, որովհետև եթէ Ամերիկեան ժողովը որոշէ հետամուտ ըլլալ Մերձաւոր Արեւելքի հարստութիւնները օգտագործելու, այդ պարագային ինքը՝ Ամերիկան կ'ունենայ հայկական եւ քրտական Մերձաւոր Արեւելքի արեւելում: Կը մնայ, որ անոնք հասկընան անոր արժէքը, չարիքներէն նուազագոյնը համարեն եւ իրենց շահերու ապահովութիւնը ձեռք բերելու գնով ընդառաջեն հայ ձգտումներուն:

ԻՐԱՆ՝ ԲԱՆԱԼԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՍԻՈՅ ՃԱՄԲԱՆԵՐՈՒ

Հայկական Հարցի լուծման շուրջ եզրակացութիւններ հանելէ առաջ, անհրաժեշտ կը գտնենք քանի մը էջերու մէջ անդրադառնալ Իրանի կարեւորութեան, զոր կը ստանայ՝ էրզրումի ճանապարհի շարունակութեան վրայ գտնուելով: Էրզրումը մէկ կողմէ կապուած է Պոլսոյ եւ միւս կողմէ Թեհրանի հետ: Էրզրումը վերջակէտ չէ: Լոկ միջակէտ մըն է, Պոլսոյ եւ Թեհրանի միջեւ: Իրան ինկած է, Հայաստանէն յետոյ, Ասիոյ դուռներուն տակ: Իրանի հետ գործակցութեամբ է, որ Էրզրում կը դառնայ հանգույց մը, բանալով Եւրոպայի եւ Ասիոյ հաղորդակցութեան ծառայող, կարճ եւ հիմնական ճանապարհը:

Հայաստանի ճամբաներու նկարագրութեան ժամանակ, տեսանք թէ Եւրոպայի ծովային եւ ցամաքային ուղիները խտանալով Պոլսոյ մէջ, կ'ուղղուին դէպի Էրզրում: Թէ՛ Միջերկրականի եւ Սեւ ծովերու ծովային ճամբաներն ալ հաս-

նելով Տրապիզոն, կամ Պաթուս և կամ Ալեքսանդրէթ ու Այաս, իրենց ղէպի արեւելք ընթացքը շարունակելու համար, ուզեն թէ չուզեն, կարճ ճամբով նորէն պիտի անցնին էրզրումով և կամ անոր փէշերով: Արեւմուտքի այս խտացման կէտէն, ճանապարհը կ'ուղղուի ղէպի Արարատի փէշերը և պատուելով Զագոռը կը մտնէ Իրանի երկրորդ մայրաքաղաքը՝ Թաւրիզ: Ուրեմն Արեւմուտքի համար Թաւրիզը՝ կը ներկայացնէ Հայաստանէն վերջ երկրորդ կայանը:

Միւս կողմէ Արեւելքէն, Արալի և Կասպից ծովերու, Պարսից ծովու և Փենճապի և Հնդկաստանի ովկիանոսի ջրաբաշխներու, Ամուր-Թարիալի ու Սիր-Թարիալի ջրաբաշխներու բոլոր ճամբաները կու գան խտանալու Թեհրանի շուրջ: Այդպէսով Թեհրանը Ասիոյ համար կը ներկայացնէ այն կարեւորութիւնը, ինչ որ Արեւմուտքի մէջ Պոլիսը Եւրոպայի համար: Եթէ Եւրոպայի կայսերանիստ մայրաքաղաքը ըլլալու արժանի էր Պոլիս, Թեհրանն ալ Ասիոյ մայրաքաղաքը ըլլալու արժանի է իր դիրքով: Այդպէս ալ եղած է: Այս երկու կէտերը միշտ եղած են հաւասարազոր կեդրոններ, իրարու հետ մրցող: Նոյնպէս էրզրումը և Թաւրիզը, որոնք թէեւ երկրորդ դիժի վրայ կու գան մէկը Պոլսէն, միւսը Թեհրանէն յետոյ, բայց և այնպէս կեդրոններ եղած են մէկը Հայաստանի, միւսը Ատրպատականի համար:

Թեհրանը, որ Արեւելքի ճամբաներու խտացման կեդրոն է և մեծ մասով այդ պատճառով էր, որ նախկին Իրանը տիեզերական կայսրութիւն կազմելու յարմարութիւն ունեցած է, այժմ ան ևս Պոլսոյ նման տերեւաթափ եղած է: Կասպից, Արալի լիճերու, Սիր-Թարիալի և Ամուր-Թարիալի գետերու ջրաբաշխները, որ Աքամենեան, Պարթեաց, Սասանեան ժամանակները կը մտնէին Իրանի սահմաններուն մէջ, այսօր կը մտնեն Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ: Այդ երկիրներու ճամբաները, որ կը տանէին Թեհրանէն մինչեւ Զինական Պարիսպները պարսից ազդեցութեան տակ եղած երկիրներով, այժմ կարելի է շարունակել միայն ուս իշխանութեանց թոյլտուութեամբ: Այդ ճամբաները Ռուսիոյ կողմէ կատարելագործուած, արդիականացած են և լայնքով ու երկայնքով միացուած Սիպերիոյ, ռուսական ճամբաներուն

հետ, որոնք կը խտանան Աֆղանստանի ու ներկայ Իրանի սահմաններու վրայ:

Ռուսիան հաստատուած է ձենկիզ Խանի բնագաւառին՝ Մոնկոլիոյ մէջ: Հաստատուած է նոյնպէս ձենկիզ Խանի յաջորդներէն Լենկ Թիմուրի բնագաւառին՝ Թուրքեստանի մէջ: Ան կանդնած է արդէն Փամիրի և Աֆղանստանի դուռներուն տակ, մէկ քանի քայլ հետո Հնդկաստանի Փենճապի ջրաբաշխէն: Կանդնած է Թեհրանի վրայ, քանի մը քայլ ղէպի ստաջ և ամբողջ Իրանը իր ներքին դաւաճող կը դառնայ: Անբնական պիտի ըլլար, եթէ Ռուսիան, որ արդէն դարձած է Արեւելեան կայսրութիւն մը, չմտածէր այդ քայլը առնել և չձգտէր ձենկիզ Խանի, Լենկ Թիմուրի և Հուլաղուի ճամբաներով երթալ ղէպի արեւմուտք, տիրապետելու Թեհրանին (Ռէյը), Արշակունիներու սիրած վայրերուն, Երկրագանը՝ Աքամենեանց սիրած կեդրոնին, հասնիլ Թաւրիզ՝ Գազանի և Արաղայի սիրած մայրաքաղաքը և այն նուաճումը, որ չբերցաւ ընել Պոյսոյ և էրզրումի վրայով, ընել արեւելքէն, Թեհրանի վրայով: Ան աւելի քան ի վիճակի է, քան իր նախորդ աշխարհակալները, ան ունի Ասիոյ և Եւրոպայի կէտէն աւելին: Միջին Ասիան պատառ մըն է միայն, փոքրիկ նախաճաշ մը անոր հսկայ ստամոքսին համար: Այս ախորժակը իմ ցնորքս չէ, այլ՝ Ռուսիոյ և այդ քայլը առնելու համար ամէն նախապատրաստութիւն տեսնուած է: Խճուղիները, երկաթուղիները կը խտանան ղէպի Թեհրան և միւս կողմէ ղէպի Հերատ ու Գանտահար: Իրանի ու Թուրանի Անդրկասպեան երկիրներու մէջ, անկախ և ազատ սովետական հանրապետութիւններու անուան տակ, բարենպաստ դեռինը պատրաստուած է միացեալ ոյժը ստեղծելու: Հոն արդէն կան Կազակստանը, Ուզբեկստանը, Տաճիկստանը և անոնց առաջապահ՝ Թուրքմենստանը, որ մէկ կէսով Ռուսիոյ մէջն է, միւս կէսով Իրանի մէջ՝ Մեշէրի դէմը: Միացեալ Թուրքմենստանը պատրաստ հող է, պոկելու համար Արեւելեան Իրանը, որմէ յետոյ Թեհրանը արդէն խորտակուած է:

Իրանի ամբողջական անկումը լրիւ դարձնելու համար, նախկին Աղուանից աշխարհը, Շիրուանն ու Շաքին, Պաքուն,

այժմ դարձուած է Ատրպէյճան, իրրեւ խորհրդային հանրապետութիւն: Ան արեւմուտքէն յառաջապահն է դէպի Թեհրան սեղմելու համար, ինչպէս Թուրքմենստանը արեւելքէն ճնշելու համար: Պատահական չէ, որ անոր անունը Ատրպէյճան է, որովհետեւ անոր առաջին նպատակը Իրանի Ատրպատականի գրաւումն է եւ Միացեալ Ատրպատական նըշանարանը տեղացի ժողովուրդներու համար գրաւել խայժմը՝ որ կրնայ նպաստել ուս աշխարհակալութեան:

Իրանի Ատրպատականէն հարաւ կը գտնուի իրանեան Քիւրտիստանը իր Մահադապատ կեդրոնով, ան եւս անհրաժեշտ կը համարուի յառաջապահ դարձնել Ատրպէյճանի նըման: Չէ՞ որ քիւրտերը, բացի Իրանէն, ուր կայ մէկ միլիոնի շափ, տարածուած են Իրաքի եւ Թուրքիոյ մէջ, շուրջ երկու միլիոն: Արդ, այդ տարրը սիրաշահիլը՝ յիշուած երեք պետութեանց միացման կէտին մէջ՝ ոյժ մըն է, որ կրնայ ճնշման դործիք ծառայել Իրանի, Իրաքի եւ Թուրքիոյ վրայ:

Իրանի հիւսիսը գտնուող Քիւրտիստանի, Ատրպատականի, Դիլանի, Մազանդարանի, Թեհրանի եւ Մեշէզի շըրջաններու բոլոր տնտեսական, հաղորդակցական, հանքային եւ այլ հարստութեանց վերին հսկողը, անոր հաղորդակցութեանց հակակշիռը (controle) կը գտնուի շատոնց ի վեր Ռուսիոյ ձեռքը, որ սրբազործուած էր 1908ին անդլո-ուս համաձայնութեամբ, որ ջնջուեցաւ, վերանորոգուեցաւ, նորէն ջնջուեցաւ, բայց կարծես այդ բոլորը ժամանակ շահելու եւ շար ժամը հեռացնելու միտքով:

Դամոկլեան սուրը հիւսիսէն կախուած է Իրանի պիտուն, որուն ահաբեկ կը սպասէ ժողովուրդը, առանց անոր անկումը տեսնելու, աւելի ճիշդը՝ Իրանի անցուդարձերը նման են կատուի եւ մկան խաղին, առանց յափելու հաճոյք պահելու եւ առանց յափուելու աղէտը տեսնելու, եւ ասոր համար այս թաղը աւելի տաժանելի է եւ ողբերգական, քան ողբերգութեան իրադործումը: Իրրեւ նմոյշ այս ողբերգութեան բաւական է վերլիչի 1944-47 թուականներուն պատահածը, որ թէեւ երեք տարուան խաղ մը եղաւ միայն, բայց դաստիարակիչ է հասկնալու համար ուս ձգտումները Իրանի մէջ եւ անոր հակազդեցութիւնները Դաշնակիցներու կողմէ եւ տե-

ղական ժողովուրդներու անհիմն յոյսի եւ յուսաբեկման չափերը:

Դեռ վերջին պատերազմը չէ վերջացած եւ մտալուտ չէ Դաշնակիցներու յաղթութիւնը: Թեհրանի ժողովին, Ռուզվելթի, Չրչիլի եւ Ստալինի միջեւ համաձայնութիւն գոյացաւ: Ասկէ աւելի հեղինակաւոր ժողով չէր կրնար ըլլալ, քանի որ յիշուած անձերը մարմնացումն էին պատերազմի եւ անոր յաջողութեան:

Այդ ժողովին կ'որոշուի Իրանի ամբողջականութիւնը եւ անկախութիւնը: Այդ ժողովին կ'որոշուի Իրանը ճանչնալ պատերազմիկ, իրենց դաշնակից եւ Ստալինի ձեռքով Իրանի Շահին նուէր կը տրուի, իրրեւ յիշատակ՝ թանկագին սուրմը: Ասկէ աւելի երջանիկ օր չէր կրնար ըլլալ Իրանի Շահին ու ժողովուրդին համար: Ան ոչ միայն ազատուած էր Դամոկլեան սուրէն, այլեւ անկախ եւ ամբողջական պիտի մնար, իրրեւ պատերազմիկ: Ան արդէն կ'երազէր իր յաղթութեան վարձքը ստանալ եւ պարթևական իր փառքը վերականգնել:

Պատերազմը վերջացած է: Ոմանք կը յուսան Իրանի մէջ վարձատրութեան մասին այն ծառայութեանց համար, որ բերած են ի նպաստ յաջողութեան: Վարձատրութեան առաջին քայլը կ'առնուի, Դաշնակից զօրքերը, ըստ խոստման, բայց առ քայլ կը հեռանան Իրանի սահմաններէն եւ անոր ծայրերը կը կանդնին իրրեւ դիտող: Աւանդ մը կը ձգեն, մաքրագործել Իրանի մէջէն Փաշիստները, մթնոլորտը յստակացնելու համար: Իրենք դործ չունին, Իրանը թող ինքը այդ ընէ: Կը կազմուի անմեղ անունով կուսակցութիւն մը՝ «Թուտեհ» ղեմակրատիկ հանրապետական անունով, նպատակ ունենալով ազդերու ինքնորոշումը, անոնց ազատութիւնը, Իրանի ամբողջականութիւնը եւ անոր զարգացումը ժողովրդական ընդհանուր ձիգով եւայն, որ ըստ նպատակի եւ ծրարարի համապատասխան է Իրանի բազմացեղ ազգերու պահանջներուն եւ բռնակալութեան տակ ձգմուած դասակարգերու պահանջներուն: Անառարկելի անմեղ կուսակցութիւն մը, որ կ'թէ իրականութեան մէջ ատոնք ըլլային իր նպատակները, շնորհաւորելի պիտի համարուէին ամէնուն կողմէ: Թուտեհի շարքերը կը խտանան բազմութիւններով, ա-

նոր ղեկավարները կու դան Ռուսական Ատրպէյճանէն եւ սոսաջին Հերթին նպատակ կը դառնայ Փաշիգժը արմատախիլ ընել Իրանի մէջէն: Փաշիստ կը համարուին բոլոր անոնք, որոնք կողմնակից են Իրանի անկախութեան, առաջին Հերթին բանտ կ'առաջնորդուի նախկին վարչապետ Հանրապետական թապա թապային (Հանրապետական իր ուղղութեան համար, փախած էր Պաղեստին Ռիզա Շահի վախէն), զայն համարելով Հանրապետական եւ հակառակորդ միապետութեան եւ դիկտատուրայի: Թուտեհի երկրորդ քայլը եղաւ մէջտեղէն վերցնել բոլոր անոնք, որ դէմ էին Պորհրդային Ռուսիոյ եւ զայն կը համարէին ամբողջատիրական (totalitaire) իշխանութիւն, ազատութեան եւ խաղաղութեան դէմ:

Երբ այլեւս ահարեկումով եւ մաքրապործումով առաջը ստնուած էր ամէն քննադատութեան եւ ասպարէզը բաց էր սուտը իբր իրականութիւն ծախելու, ան ձեռնարկեց երրորդ քայլին՝ «Ազգերու ինքնորոշում, աւատապետութեան վերացում, հողը դիւզացիին, աշխատանքայինութեան ազատագրում, բոլոր իմփերիալիստներու հեռացում, իշխանութիւնը ժողովրդեան, Իրանի ամբողջականութիւն եւ անկախութիւն»: Թուտեհի այս նշանաբանները, որ կ'արժարժուէին սովետներու անունով, անոնց աստուածացեալ առաջնորդ Ստալինի անունով, մեծապէս պիտի հզորացնէին Թուտեհի հեղինակութիւնը: Արդէն այդ նշանաբանները կը խօսին Իրանի բոլոր ճնշուած ազգերու, դասակարգերու հողիին: Այդ նշանաբաններու իրազործումով է, որ ան կրնայ բուժուիլ ներքնապէս եւ այն որ զանոնք կասկածի ենթարկէր, պիտի նկատուէր հակաժողովրդական, հակապետական, յետադիմական (reactionnaire): Ան ստացաւ թափ մը, որուն առջեւ իշխանութիւնը տեղի պիտի տար անխուսափելիօրէն: Տապալեցաւ իշխանութիւնը Ատրպատականի մէջ, տապալեցաւ Քիւրտիստանի մէջ եւ ստեղծուեցան Ատրպատականի եւ Քիւրտիստանի անկախ Հանրապետութիւնները, պահանջելով որ Իրանի կեդրոնն ալ տապալի եւ կեդրոնական իշխանութիւնն ալ փոխանցուի Թուտեհին, որ արդէն մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք բերած էր ամբողջ Իրանի եւ անոր մայրաքաղաքին մէջ:

1946 թուականն է: Ատրպատականի մէջ անկախ իշխա-

նութիւն հաստատած է, Իրանի յարկին տակ: Մահադապատի մէջ անկախ քերտական իշխանութիւն մը՝ դաշնակից Ատրպէյճանին: Թեհրանի մէջ, Ղաւամ Սուլթանէ կառավարութեան պետն է եւ միաժամանակ Թուտեհի միակ թեկնածուն: Իրանը կարծես ամբողջ Թուտեհի ձեռքն է եւ ժողովրդական բոլոր զանգուածները, բոլոր ճնշուած ազգերը կը սպասեն իրենց ինքնորոշման, բոլոր հողագործները, բոլոր ճնշուածները կը սպասեն բարեփոխութեանց եւ երջանկութեան երազներով կ'օրօրուին: Բայց այդ բոլորը երազներ են եւ կատարուածները յոյ թատերական ներկայացումներ, սուսնց իրականութեան, միայն ցուցադրող դալիք իրականութեան:

Ատրպատականի, Մահադապատի ղեկավարները, որ իրենց դասը առած էին Պաքուի խորհրդաժողովին, ուր հրաւիրուած էին սովետներու կողմէ, համոզուած էին, որ իրենց երկիրներու անկախութիւնը միակ նպատակն է սովետներուն: Անոնց հետեւող ժողովուրդը հայրենասիրական եւ Իրանի բարեկերպման հաւատքով զէնք վերցուցին իրենց ինքնորոշման համար, օրհնելով Ստալինը: Նոյնպէս Թուտեհի մեծամասնութիւնը, միամտօրէն եւ հաւատքով գլուխ բարձրացուց կեդրոնական իշխանութեան դէմ, բայց անոնք բոլորն ալ անպիտակ էին հարցի էութենէն:

Հարցի էութիւնը կ'ըմբռնեն միայն սովետներու ղեկավարը եւ Անդրիոյ ներկայացուցիչը Իրանի մէջ: Կը հասկնայ նաեւ Իրանի վարիչ Ղաւամ Սուլթանէն: Սովետներու ծրագիրն է:

ա) Տալ Թուտեհին այնպիսի ծրագիր եւ ուղղութիւն մը, որ մօտ ըլլայ ամբողջ Իրանի սրտին: Անհնար ըլլալով բանակներով տիրապետել Իրանին, առանց դաշնակիցներու հետ ընդհարուելու, Թուտեհի միջոցով զայն իր թեւարկութեան տակ տանել:

բ) Երբ առաջին կէտր յաջողի, այդ պարագային Ատրպատականի, Քիւրտիստանի, Դիլանի, Մազանդարանի, Թուրքմենստանի անկախ Հանրապետութիւնները արդէն կը ձուլուին իր՝ Պորհրդային Միութեան մէջ, առանց վտանգի: Միւս կողմէ բոլոր ճամբաները իր ձեռքը կ'անցնին. մինչեւ

Բուշիր եւ Հնդկաստան: Ինք թելադրողի վիճակի մէջ կ'ըլլայ թէ՛ Իրաքի եւ թէ՛ Թուրքիոյ վրայ եւ Քրտական հարցը գէնք մը կը դառնայ անոնց դէմ: Այս բոլորի պատասխանատուն կը դառնայ Իրանը, իր արիւնով եւ իր ջանքով:

Գ) Եթէ առաջին կէտը չյաջողի, ո՛չ մէկ վտանգ իրեն համար: Պիտի խորտակուի Թուսեհը եւ իր կառուցած շէնքը, Ատրպատականի, Քիւրտիստանի եւ այլ հանրապետութիւններով. աւելի լաւ, որովհետեւ անոնք միամտաբար, թիւրիմացաբար իրեն հետ եղած են: Այնքան իմաստուն չեն ո՛չ Իրանը եւ ոչ անգլիացիք, որ կարողանան այդ գէնքերը պահել եւ իրենց դէմ զործածել: Անոնք պիտի քանդեն եւ ինքը անմասն ըլլալով այդ քանդումին, գոնէ անոնց կէսը նորէն կը մնայ այն թիւրիմացութեան մէջ, որ ինքն ազատաբար է, իսկ անոնք բռնակալ ոյժ մը եւ ասիկա գէնք մըն է հետագային համար: Իր լքելու պարագային իսկ, շահ մը կանխիկ է իրեն համար, ան պիտի կարողանայ հաստատ կերպով ապահովել Իրանի հիւսիսի հանքային հարստութիւնները, որ Իրանի վրայ թեւարկութեան առաջին նպատակէն յետոյ, անոր երկրորդ նպատակն է:

Ինչպէս կը նախատեսէին սովետները, իրենց հաշիւները ճիշդ դուրս եկան: Թուսեհը թէեւ տիրապետող դարձաւ եւ ամբողջ Իրանը իր տրամադրութեան տակ ինկաւ, բայց ահա զլուխ բռնեց հակառակորդ Անգլիան: Անոր նաւատորմիդ կեդրոնացաւ Պարսից ծոցը: Բայց որո՞ւն դէմ, երբ Ռուսիան բնաւ միտք չունի պատերազմելու եւ ան արդէն հեռացած է իր սահմանները, ուրեմն այս սպառնալիքը Իրանի դէմն է: Հարաւային Իրանի արարները ոտքի կ'ելլեն եւ կ'ուզեն միանայ Արաբիոյ, ինչ որ միասակար չէ Ռուսիոյ, այլ՝ վերաւորիչ Իրանին: Այս ճնշումն է Իրանի վրայ, բայց բացասական հետեւանք մը պիտի ծնի ի միաս Անգլիոյ, ինչ որ շահաւոր է Ռուսիոյ: Երրորդ քայլը եղաւ Թափառաչըջիկ Ղաշղայիներու ապստամբութիւնը, որ կը պահանջէր Թուսեհի անկումը, Իրանի ամբողջականութիւնը, հակառակ պարագային կը սպառնայ անջատուիլ Թեհրանէն:

Հարաւի եւ Հիւսիսի այս պայքարները, որ տասնեակ հազարներու զժախտութեան պատճառ կը դառնային, ըստ

կուսակցական Իրանին չեն վերաբերիր, թէեւ զործողն ու տուժողը Իրանն է: Իրականութեան մէջ անգլո-ռուս մրցակցութիւնն է որ քանի մը դարէ ի վեր կը շարունակուի:

Այս երկու ճնշումներու ընթացքին Ղաւամ Սուլթանէն է, որ ասպարէզ կու գայ: Ան կ'երթայ օդային ճամբով Մոսկուս իր Փիւրուզին հետ եւ հոն տալով հիւսիսային Իրանի նախաջին եւ այլ մենաշնորհումները սովետներուն, հանդրատացած կը վերադառնայ Իրան եւ կը նախաձեռնէ նախ սպաննել Թուսեհը, սպաննել Ատրպատականի հանրապետութիւնը, սպաննել Մահադապատի քիւրտ հանրապետութիւնը եւ հին կարգը հաստատել: Այժմ այլևս Իրանի մէջ խաղաղութիւն է կ'րսեն, թէեւ Թաւրիզի փողոցներուն մէջ վէճերը կը շարունակուին անցածի մասին եւ դիակներու թիւը կը բազմապատկուի: Լեռներու մէջ քիւրտերու ազատագրական պայքարները կը շարունակուին, ոմանք օրհնելով Ստալինը եւ ոմանք անիծելով զայն կը մեռնին:

Վերջին երեք տարուան պատահածները ո՛չ առաջինը եւ ոչ այ վերջինը պիտի ըլլան, քանի այդ երկրին մէջ, ինչպէս Հայաստանի, երկու աշխարհակալ ուժեր մրցակցութեանց ելած են: Այս պատճառաւ, այդ երկիրը ո՛չ յառաջդիմելու եւ ոչ այ կայուն վիճակ ունենալու հնարաւորութիւն պիտի ունենայ: Իրանի մէջ միայն այս վերջին երկու-երեք տարիներու ընթացքին կատարուած դէպքերը այնքան ցայտուն են, այնքան պարզ իրենց ներքին ծայքերով, որ ուշադրութեամբ դիտողէն պիտի չվրիպին, որ այդ երկիրը եւ անոր հետ միասին Հայաստանը եւ Թուրքիան ու Պոլիսը պիտի չկարողանան իրենց կեանքով ապրիլ, Լեւոսիայ ըլլալով արտաքին մրցակցութեանց ազդեցութեան, ռուս եւ անգլիական կայսրութեանց շղթաներով կապուած ըլլալով, պարտադիր են շարժելու այդ շղթաներու քաշքշուքներով:

Այդ երկիրները միակ ցամաքային կարճ ուղին կը կազմեն Եւրոպան Ասիոյ կապելու համար: Այդ ուղին դարերէ ի վեր անզործածելի մնացած էր եւ դեռ պիտի մնայ, քանի Մոսկուան նպատակ ունի այդ ճամբաներուն տիրապետելու եւ քանի Լոնտոն հետապնդէ Պոլիս-էրզրում-Թեհրան ճանապարհներէն հեռու պահել Մոսկուան:

Պոլիս, էրզրում, Թեհրան եւ այդ կէտերու վրայ ինկած երկիրներու ճակատագիրը միասնաբար կրնայ լուծուիլ, քանի որ օղակուած են իրարու հետ: Այդ հարցերու լուծումը կարելի չ'ըլլար Մատապատի դաշինքներով, որոնք փխրուն արգելքներ են միայն ուղղուած Ռուսիոյ դէմ, գրգռիչ խայթողի նման: Լուծումը կարելի չ'ըլլար Մոնթրէոյի եւ նման դաշինքներով, որոնք ժամանակ շահելու բնոյթ ունին միայն: Լուծումը կարելի չ'ըլլար Լոզանի կամ Մոսկուայի դաշինքներով. անոնք եւս ժամանակ շահելու բնոյթ ունին եւ արդէն չ'ինցած կը համարուին: Ատոնք ամէնը, որ հիմնուած են անարդարութեան ու զիրար յօշոտելու խարխիւներու վրայ, լուծում չ'են, այլ՝ աղբիւր խոտոյութեանց եւ աւերածութեանց:

Լուծման մէկ եղանակ կը մնայ՝ այն է, որ երրորդ ոյժ մը, նոյնքան հզօր, որքան ոուս կամ անգլիական կայսրութիւնները, համարձակէր մտնել այդ երկու կայսրութեանց միջեւ, արդարութեան եւ քաղաքակրթութեան նշանաբաններով, բան մը, որ թէեւ Թրուման կը յայտարարէ, բայց որ թէական է տակաւին: Եւ կամ, ինչպէս Չրըչիլ կը ծրարէ Եւրոպայի մէջ կազմել Միացեալ Եւրոպա մը, այնպէս ալ կազմուէր «Առաջաւոր Ասիա» մը, հիմնուած՝ արդարութեան, ազգերու ինքնորոշման, անոնց անկախութեան եւ զարգացման հիմերուն վրայ, երաշխաւորուած Ապահովութեան եւ Ազգերու Լիկայի կողմէ: Ասիկա կը յաջողի, եթէ նախ եւ առաջ Մերձաւոր Ասիայէն հեռանային մրցակից երկու կայսրութիւնները եւ վերնային օսմանեան կամ այլ զերպետութեան մանր աշխարհակայները:

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԵԼՔԸ

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Սօսելով Հայաստանի եւ հայութեան ուղղութեանց մասին, եւ բնորոշելով անոնց դերն ու նշանակութիւնը Ասիոյ գլխաւոր ճանապարհի հանդոյցին վրայ, կու գանք այն եզրակացութեան, թէ քանի Հայաստանը կը գտնուի Թուրքիոյ ձեռք եւ Անգլիոյ ու Ռուսիոյ մրցակցութեան առարկայ, չի կրնար խաղաղութիւն ունենալ, այլ դատապարտուած է մընայ մէկ ասպարէզ խոտոյութեանց: Սաղաղութիւն կարելի է ունենալ միայն, եթէ նկատի առնուին հետեւեալ դրութիւնները, որոնք կը բխին բնութենէն եւ ոչ թէ փողովուրդներու ցանկութենէն: Հետեւեալներն են.

ա) Հայաստան երկրի դիրքը որոշ է եւ անփոփոխ: Անոր նշանակութիւնը եւ դիրքը անհնար է փոփոխութեան ենթարկել պետական ժամանակաւոր սահմաններով եւ անոր կոտորակումներով: Ան կը կազմէ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ հանդոյց մը, ինկած Ասիոյ գլխաւոր մայր ճանապարհին վը-

րայ, իր ամբողջութեան մէջ ներկայացնելով բերդ մը, կըրուան մը ապահովութեան: Հայաստանի ու Մերձաւոր Արեւելքի ճակատագիրները իրարու կապուած են անկախ իրենց ազգայորական տարրեր յատկանիչներէն:

բ) Հայաստանի մարդկային արտադրութիւնը հայն է: Ան չէ հայը, որ կը բաւարարուի իր եկեղեցին ճանչնալով եւ երեսը խաշակնքելով միայն: Հայ չէ, ո՛վ իր հայրենիքի մէկ մասը օտարներու կայան կը դարձնէ եւ օտար սուրհմնութիւնը ուժով «Հայաստան կը խաղայ»: Հայը այն է, որ ո՛ւր ալ ըլլայ, սեւեռուն ձգտում մը ունի, հասնելու Հայաստան բերդի ամբողջացման, տիրանալու հայութեան անկախութեան, որպէս կոչում՝ Մերձաւոր Արեւելքի եւ որպէս խաբիս խաղաղութեան:

գ) Թուրքիոյ հեռացումը Հայաստանէն եւ անոր փոխարինումը ռուս իշխանութեամբ եւ կամ հակառակը՝ Ռուսիոյ հեռացումը Հայաստանէն եւ Թուրք իշխանութեան հաստատումը այնտեղ, չի կրնար նպատակը ըլլալ հայութեան: Անոր նպատակն է, որ անոնք երկուքն ալ հեռանան, որ հնար ըլլայ երեքուկէս միջին ցրուած հայութիւնը, Ռուսիոյ եւ գաղութներուն մէջ, հաւաքուիլ Արարատի եւ Էրզրումի շուրջ, կազմելու համար այն անկախ պետութիւնը, որ Հայաստան բերդի պաշտպանը դառնայ: Անոր վերածնունդը ազգակ ըլլայ Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղութեան եւ ո՛չ թէ ազգակ՝ աշխարհակալական արիւնահեղ խոտովութեանց:

դ) Հայաստանի գրաւումը Ռուսիոյ կամ մէկ այլ օտար ուժի կողմէ, հարցին լուծում չէ, այլ սկիզբ մը նոր խոտովութեանց եւ միջազգային նոր բարդութեանց: Հայաստանի ամբողջացումը եւ անոր անկախութիւնը սկիզբն է միայն խաղաղութեան: Վերջնական խաղաղութիւն կը հաստատուի այն ատեն, երբ բոլոր ճնշուած ազգերը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կ'անկախանան եւ կ'ինքնորոշուին իրենց ազգային սահմաններուն մէջ եւ կըր զաշնակցին իրարու հետ, հաւասարէ հաւասար, եւ իրրեւ մէկ գորեղ ընտանիք կը ներկայանան միջազգային աշխարհին մէջ, որպէս ազգակ խաղաղութեան եւ որպէս արեւելք՝ ամէն տեսակի աշխարհակալութիւններուն:

ե) Անոնք, որ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ օգտուելով իրենց թուական եւ այլ գերակշռութենէ, կ'անտեսեն ազգերու սոցալ ինքնորոշման սկզբունքը եւ կը ճնշեն ու կը տիրապեան հարեան ազգերուն եւ անոնց երկիրներուն. անոնք, որ վաւերութեամբ իրարու վրայ, փախուցումով եւ այլ «իզմերով» վարակուած՝ ոտքի տակ կ'անուն այլ ժողովուրդներ եւ գաւառներ, անոնք են բուն պատասխանատուն Մերձաւոր Արեւելքի ստրկութեան եւ կը պատրաստեն դերեզման թէ՛ իրենց եւ թէ՛ Մերձաւոր Արեւելքի անկախութեան եւ ազատութեան:

զ) Անոնք, որ ղէմ են բոլոր տեսակի աշխարհակալական ուժերու ներխուժման, որոնք կ'աշխատին բոլոր ժողովուրդներու ազատութեան համար, անկախ անոնց թիւէն եւ որակէն, եւ նպատակ կը դնեն անկախ ազգերու զաշնակցութիւնը, համակցութիւնը եւ իրենց ձեռքը գտնուող միջազգային ճամբաներու զարգացումը, անոնք են, որ կ'առաջնորդեն ղէպի խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն: Այս ուղղութիւնը որքան որ ներկայիս ամենաթոյլ թուի, բայց անորն է ապայան, քանի որ այդ կը թելադրուի երկրի տրամադրութեանն եւ ո՛չ թէ եկող ու գացող, փայտող ու մարող դուրսի խարուսիկ ուժերէն:

Անոնք պիտի ըլլային հիմնական նպատակները Մերձաւոր Արեւելքի եւ անոր տառնցք Հայաստանի առաջնորդող սկզբունքները. եւ եթէ պատահէր, որ այս կամ այն դուրսի ուժերէն մէկն ու մէկը այդ նպատակները իրագործելու մէջ իր շահն իսկ գտնէր եւ աջակցէր, ի հարկէ անոր այդ աջակցութիւնը զնահատելի է, երբ ան յենած է «Առ եւ Տուրի» եւ ո՛չ թէ «Տուր եւ Առի» վրայ, բայց այդ գործակցութիւն պիտի ըլլայ եւ ո՛չ թէ հիմնական նպատակ: Այսքան յուսախարութիւններէ վերջ, Հայաստան ուղէ չուղէ այդ ճամբով պիտի երթայ, որպէսզի հնար ըլլայ իր թանկագին իրագործը ղթաշաղերժ ընել, որպէսզի կարողանայ իր միջազգային ղերը կատարել:

Յ Ա Ն Կ

ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿԱՅՍՐԵՐՈՒ

582 — 1028

- 582-602 *Մօրիկ* [Մարիկիոս, Հայկազն]
 610-641 *Հերակլիոս Ֆլաւիոս*
 641-668 *Կոստանդին Բ., Ժառանգը Հերակլիոսի*
 668-678 *Կոստանդին [Բ.] Պոկոնաթ* [Պոկոնատոս], *Ժառանգը Կոստանդին Բ.ի*
 678-685 *Մասիսիոս Ուզուրպատոր*
 685-695 *Յուստինիանոս [Բ.], Պոկոնաթի* [Պոկոնատոսի] *Ժառանգը*
 695-698 *Լէօն* [Լեւոն] *Ուզուրպատոր*
 698-705 *Տիփեր* [Տիբերիոս] *Գ. Ուզուրպատոր*
 705-711 *Տիփեր* [Տիբերիոս] *Գ. եւ Հայրը՝ Յուստինիանոս [Բ.] Պոկոնաթ.* [Պոկոնատոս]. (*այստեղ կը վերջանայ Հերակլի [Հերակլիոս Ֆլաւիոսի] սերունդը*):
 711-713 *Ճիլոպէկոս Բարթանէս* [Փիլիկ վարդանէս, Փիլիպպիկոս-վարդան]
 742— *Արտաւազդ* [որ օժանդակած էր Լեւոն Գ.ի, 717-741, գահ բարձրացման]
 813-820 *Լէօն Ե.* [Լեւոն Հայկազն]
 842-867 *Միշէլ Գ.* [Միխայէլ, որուն մայրը՝ Թէոդորա Ա. նախ իշխեց, 842-867]

- 867-886 *Վասիլ* [Ա. Մակեդոնացի]
 886-912 *Լէօն Զ., Վասիլի Ժառանգը* [Լեւոն Զ. Իմաստասէր]
 912-913 *Ալեքսանդր, Լէօն Զ.ի Ժառանգը*
 913-919 *Կոստանդին Է., Ալեքսանդրի Ժառանգը* [Կոստանդին Է. Պորփիրոսովէն, Ծիրանածին]
 920-944 *Ռոմէն Ա.* [Ռոմանոս Ա. Լակապեմոս]
 944-963 *Ռոմէն Բ., Կոստանդին կայսեր Ժառանգը* [944-959 Կոստանդին Է. Ծիրանածին կը վերադառնայ իշխանութեան, իսկ 959-963 կ'իշխէ Ռոմանոս Բ.]
 963-969 *Նիկիֆոր Տոկաս* [Նիկեփորոս Փոկաս]
 969-976 *Յովհան Զմշկիկ* [Յովհաննէս Զմշկիկ, Կիւռ ժան Հայկազն]
 976-1025 *Վասիլ Բ., Ռոմէն Բ.ի Ժառանգը*
 1025-1028 *Կոստանդին [Ը.], որով կը վերջանան իրարու յաջորդող օրինական եւ ոչ օրինական 23 Հայ կայսրերը բիւզանդական գահուն վրայ, բայց Հայ կայսրուհիները եւ Հրամանատարները կը շարունակեն իշխել յունական կայսրերու ժամանակներուն ալ:*

Հոռոմէական կայսրութեան մայրաքաղաքը փոխադրուելով Բիւզանդիոն 395ին, ան դեկավարուեցաւ.

- 395-582 *Թուերուն, ընդամէնը 187 տարիներու ընթացքին, Հոռոմէական ծագում ունեցող կայսրերով:*
 582-1028 *Թուերուն, ընդամէնը 446 տարիներու ընթացքին, Հայկական ծագում ունեցող կայսրերով:*
 1028-1453 *Թուերուն, ընդամէնը 425 տարիներու ընթացքին, յունական ծագում ունեցող կայսրերով:*
 1453-1923 *Թուերուն, ընդամէնը 480 տարիներու ընթացքին, օսմանեան ծագում ունեցող կայսրերով:*
 1923-1947 *Թուերուն, ընդամէնը 24 տարիներու ընթացքին, Պոլիս դարձաւ մէկ նահանգը Թուրք Հանրապետութեան:*

Գ Լ Խ Ա Ի Ո Ր Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

Michaud, Joseph François — *Histoire des Croisades.*

Աղբյուրներ — Սիրիական:

Almanach de Turquie, 1943.

Pierre Redan — *La Cilicie et le Problème Ottoman, 1921.*

Lt. Colonel Paul Jacquot — *Antioche (trois volumes), 1931.*

L'Etat des Alaouites, 1928.

Comte R. de Gontaut Biron — *Sur les Routes de Syrie.*

Jacques de Morgan — *Histoire du Peuple Arménien.*

Extrait du Bulletin de l'Enseignement, 1939.

La Chaîne de l'Amanus.

Արտասարգ Արքեպիսկոպոս Սիւրբէկեան — Սուրիա (1940)

և Փայլփիթ (1939):

Von Dr. I. Erhorn — *Kaukasien.*

K. H. Kiernan — *L'Exploration de l'Arabie.*

Յ. Մանանդեան — Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի բանի
մը նամբաներու մասին:

Երկրորդ մաս

Մ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ

ԺՈՂՈՎՈՒՐՈՒՆԵՐ ԵՒ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

ՍԵՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ (1)

1. ՍԵՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասկէ քսան տարի առաջ սեմական բոլոր ժողովուրդները հաշուի առնելիք ուժեր չէին: Անոնք Օսմանեան կայսրութեան գերիններն էին, աշխարհի մէջ ցրուած արհամարհելի, անբաղձալի թափառականներ էին:

Քրիստոս, Մուհամմէտ եւ Մովսէս ծնող այդ ժողովուրդները, որոնց հոգեպէս այսօր իսկ կ'ենթարկուի մարդկութեան երեք քառորդը, քաղաքակիրթ Եւրոպայէն սկսած, մուսուլման էին մարդկութեան եւ իրենց իսկ կողմէ: Արաբ Մուհամմէտի փառքն ու աստուածային ոյժը սեփականացուած

(1) Այս գրութիւնը առաջին անգամ հրատարակուած է «Հայրենիք» ամսագրի 1937 Մայիսի (7) եւ Յունիսի (8) թիւերում մէջ:

Կարգ մը շրջաններու իրավիճակը եւ ժողովուրդներու թիւերը փոփոխութեան ենթարկուած են ներկայիս: Էական հարցերու պարագային կու տանք մօր տուեալները, առանց գրութեան մէջ փոփոխութիւն կատարելու:

էր թուրք խալիֆաներուն, իսկ հրեայ Քրիստոսի ոյժը Հոռոմի Պապերուն կողմէ:

Մոռացուեցան մարդկութեան հաշիւ, Երկրաչափութիւն, արհեստ, առեւտուր, միտք ու կրօն տուող սեմական ժողովուրդները եւ միջնադարեան քարացած ու յետադէմ հասկացողութիւնները փչրող արար բուսնցքները: Մարդկութեան անսպառ բարիքներ պարզուող այդ ժողովուրդները դարձան թալանուած մեծատուններ, արհամարհուած՝ կտար ինկած վաճառականի նման, կամ դեղեցկութիւնը կորսնցուցած քարչ եկող պատաներու նման եւ կամ ձայնը կորսնցուցած երգիչներու նման:

Ինկան սեմականները եւ ոտնահարուեցան: Սեմական ծագումը նզովք համարուեցաւ եւ պատիժ դարձաւ սեմականներուն համար: Մարդկութեան մտքի եւ հոգու յառաջդիմութեան աղբիւր ծառայող այդ ժողովուրդները այլասերեցան, մոռացութեան մատնուեցան եւ ոչնչութեան հաւասարուեցան:

Այդպէս էր երէկ, բայց այդպէս չէ այսօր:

Այսօր Սեմի գաւակներ, արաբ թէ հրեայ, հպարտ են իրենց անցեալով եւ իրենց ծագումով: Ասիկա հիմն է մարդկային եւ ցեղային արժանապատուութեան, որ արդէն ձեռք բերած են Սեմի գաւակներ:

Այսօր անոնք այլեւս իշխողին հանդէպ ստրուկներ չեն եւ ոչ այ աւազի նման անկապակից ուժեր, բաժնուած իրարմէ դաւանական, ցեղային իրար ժխտող տարրերէ: Այսօր անոնք գոյութիւն ունին իրրեւ արար, հրեայ ազգութիւններ, թէկուզ ըլլան ցրուած կամ անիշխան: Ասիկա մեծ նուաճում մըն է, որ ձեռք բերած են Սեմի գաւակները:

Այսօր անոնք այլեւս հայրենագործ, աշխարհաքաղաքացի հասկացողութեան տէր չեն. անոնք արդէն ունին հայրենիքի պաղափարը եւ անոր նուաճման եւ անոր գերիշխանութեան տենչը: Ազգութեան եւ հայրենիքի տենչը լուծուած է անոնց հոգիներուն մէջ, որ նուաճում է՝ պետականութեան հասնելու համար:

Այսօր Սեմի գաւակները անիշխան զանդուածներ չեն: Բազմաթիւ սեմական իշխանութիւններ ստեղծուած են գերիշխան կամ ինքնավար վիճակին մէջ:

Քսան տարի առաջ ոչինչ գոյութիւն ունէր. իսկ այսօր գոյութիւն ունին անկախ Իպն Սէուտի ընդարձակ Նեճետը, Հիճազի թագաւորութիւնները, Իրաքի, Անդլորդանանի, Եմէնի, Եգիպտոսի թագաւորութիւնները, Լիբանանի, Սուրիոյ, Պաղեստինի հոգատարական (mandataire) իշխանութիւնները, Օմանի, Քուէյթի, Հատրամութի, Էլ-Հասայի, Պահէյնի սուլթանութիւնները եւ այլ շրջաններ, որ սեմ-արարական ողիով իրենց ազատութեան եւ անկախութեան սաղմնաւորման մէջ են հերաւոր Մարոքէն սկսած մինչեւ Հնդկական Ուկրանոսի ափերը:

Արհամարհելի եւ անգիտանալ սեմական ոյժը, կը նշանակէ անդիտանալ իրականութիւնը: Այն հանգամանքը, որ մարդկութիւնը իր օրերն ու տարիները կը հաշուէ Քրիստոսի, Մուհամէտի կամ Մոլիսէսի կեանքի օրերէն, այն հանգամանքը, որ շուրջ 700 միլիոն քրիստոնեաներ, 17 միլիոն մովսիսականներ, 230 միլիոն մահմետականներ, շուրջ մէկ միլիար մարդկութիւն, պարտադիր կերպով կը սովորին, կը սնուին Աստուածաշունչով եւ Գուրանով, — որ փաստօրէն սեմական ժողովուրդներու պատմութիւնը, կեանքն եւ հոգին է, — այդ իսկ բաւ պէտք է ըլլար հասկնալու համար, որ սեմական ուղին կը շարունակէ խմորել եւ ձեւակերպել մարդկութեան հոգին եւ միտքը(2):

Որքան որ օղանաւերով բարձր թռչելու ըլլայ մարդկութիւնը, որքան որ ան թնդանօթներով հեռու նետելու ըլլայ իր գնդակները, մի մեծ փաստ դեռ եւս իրականութիւն կը մնայ, որ իւրաքանչիւր առաւօտ եւ երեկոյ մարդկութիւնը եկեղեցու զանգակներու եւ մինարէթներու ազամներու կանչով կը շարունակէ դէպի հպատակութիւն գնալ՝ սեմական ժողովուրդներու ստեղծագործութեան խոնարհուելու համար:

Մարդկութիւնը կը շարունակէ իր սրտով եւ հոգուով գերին մնալ սեմական տիրապետութեան, բայց սեմական ժո-

(2) 1982ի տուեալներով երեք կրօններու հետեւորդներու թիւը կը գնահատուի հետեւեալ ձեւով. — Քրիստոնեաներ՝ մօտ մէկ միլիար, իսլամներ՝ մօտ 700 միլիոն, մովսիսականներ՝ մօտ 15 միլիոն:

ղովուրդներն ալ ցարդ դերի էին եղած մարդկութեան՝ իրենց մարմնով, արիւնով եւ մարդկային իրաւունքներով: Սեմականները կորանցուցած էին իրենց Փիզիքական ոյժը խալիֆայութեանց տիրապետելու ոչ միայն դաղափարով, այլեւ աշխարհիկ իշխանութեամբ եւ դարձած էին ոտքի կոխան՝ հկող-գացողներու համար:

Հակասութիւն է, որ դաղափարով տիրապետողը տիրապետուած է, թէ՞ հաւասարակշռութիւն է կատարուածը, որ հոգուով տիրապետողները չկարողանան ի սպառ ստրկացնել մարդկութիւնը սեմական լուծին տակ:

Այսօր այդ հաւասարակշռութեան խախտման նախօրեակին առաջ կը գտնուինք:

Սեմական աշխարհը կը գիտակցի եւ հպարտ է իր հոգեկան աշխարհակալութեամբ մարդկութեան վրայ: Ան կը գիտակցի, որ հոգուով տիրապետող ժողովուրդը պէտք չէ լինի Կերի ուրիշներու եւ, ընդհակառակն, ինքն է որ պէտք է լինի իր քաղաքական ճակատագիրը որոշողը եւ նոյնիսկ ուրիշներուն վրայ տիրապետողը:

Արաբականութիւնը եւ սիոնականութիւնը զոյգ ժողովուրդներու արթնացման զոյգ սաղմնաւորումներն են, որ նուազապակ ունին իրագործել արաբ եւ երբայեցի ժողովուրդներու եւ անոնց հայրենիքներու քաղաքական ազատութիւնն ու տիրապետութիւնը:

Սեմական ժողովուրդները ոչ միայն որակ եղած են, այլև քանակ: Շուրջ 50 միլիոն սեմական ժողովուրդներ կան աշխարհի մէջ ցրուած կամ համախումբ վիճակով իրենց բուն հայրենիքին մէջ: Անոնց լեզուն աւելի տարածուած է քան սեմական ժողովուրդները: Աստուածաշունչի եւ Գուրանի լեզուները իսլամ, քրիստոնեայ եւ մովսիսական կրօններու պաշտօնական լեզուն են:

Սակայն, այս չէ միայն անոր ոյժը: Անոր ոյժը, դուրս ելլելով սեմական սահմաններէն, այնքա՛ն խոր ազդեցութիւն թողած է մասնաւորապէս Հիւսիսային Աֆրիկէի տարբեր ծաղումով ժողովուրդներու վրայ, որ Ատլանտեանի ափերէն մինչեւ Կարմիր ծով եղած ժողովուրդները, կարելի է ըսել, հոգիով, գիտակցութեամբ եւ նոյնիսկ արիւնով սեմացած են:

Եգիպտոս, Տրիպոլիս, Թունուզ, Ալճերիա, Մարոք եւայլն, Լթէ ցեղայնօրէն արաբ չեն իսկ, ինքնագիտակցութեամբ եւ քաղաքակրթութեամբ արաբացած են եւ արարն է անոր հրապարտութիւնը:

Սեմականներու միւս ճիւղը, Իսրայէլի որդիք, որոնք թէեւ ցրուած են քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ, թէեւ ամէնուրեք աննշան փոքրամասնութիւն են, բայց դարձած են փաստօրէն ղեկավարը եւ ուղղութիւն տուողը քաղաքակիրթ աշխարհի տնտեսական եւ ընկերային կեանքին, փաստօրէն դարձած են աշխարհի համար անհրաժեշտ աղը, բայց աղի նման ալ, առանձին վերցուցած, անախորժ եւ անբաղձալի են:

Հակառակ սեմական ժողովուրդներու այս հսկայ ուժին, հակառակ անոր ցուցադրած որակական եւ քանակական ուժին, այսօր սեմական ազգութիւն դեռ գոյութիւն չունի, ինչպէս որ կան սլաւ ժողովուրդներ, բայց սլաւ ազգութիւն դեռ գոյութիւն չունի:

Ասկէ քիչ ժամանակներ առաջ գոյութիւն չունէր նոյնպէս Կերման ազգութիւն, թէեւ գերման ժողովուրդներ միշտ գոյութիւն ունեցած են: Անոնք ասկէ առաջ տարամերժ, իրար ժխտող, իրար չէզոքացնող ցեղեր էին միայն, ենթակայ օտարին եւ իրենց երկիրները յաճախ իրր կալուած կը ծառայէին այս կամ այն անցորդ ժողովուրդներու: Գուրս եկաւ բըռունցք մը, Փրետերիք Մեծ մը, Պիզմարք մը, որ տարբեր Կերման ցեղերէն գերման հզոր ազգութիւնը կերտեց: Եւ այսօրուան Հիթլերն ալ եկած է գերման այդ ազգային շէնքը լրացնելու համար:

Եթէ այսօր իրականութիւն դարձած է գերման ժողովուրդներու միացումը իր տարբեր ու տարբեր «Անշլուսնեւրու» միջոցով, ինչո՞ւ չկարծել, որ սեմական ժողովուրդներն ալ իրենց առանձնայատուկ «Անշլուսնեւրով» պիտի չկարողանան կերտել մէկ անբաժան ազգութիւն, հզոր եւ միակամ:

Սեմական ժողովուրդներու արաբականութիւնը եւ սիոնականութիւնը եկած են ըսելու, թէ այդ հնարաւոր է եւ թէ անոնք փաստօրէն սեմական ժողովուրդներէն կը կերտեն երկու ազգութիւն՝ արաբ եւ հրեայ:

**

Ի՞նչ է արարականութիւնը :

Արար երկիրներու եւ ժողովուրդին մէջ տարբեր անուններով բազմաթիւ կուսակցութիւններ եւ հոսանքներ կան : Այդ բազմաթիւ կուսակցութիւնները, ի՞նչ ընկերային, կրօնական, քաղաքական նպատակներ ալ հետապնդեն, ի՞նչ դասակարգի եւ ցեղի արտայայտիչն ալ ըլլան, բոլորն ալ իրենց հիմքին մէջ կը նոյնանան մէկ գաղափարապաշտութեան շուրջ : Այն է՝ «ազատագրումը օտար տիրապետութիւններէ՝ արաբական երկիրներու եւ ժողովուրդներու, առանց կրօնի, ծագումի, դաւանանքի եւ դասակարգի խտրութեան, մէկ ամբողջական ազգային անկախ հայրենիքի մէջ» :

Սխտ դժուար է մատնանշել արարական հոսանք մը, որ պէ՛մ ըլլար այդ հիմնական նպատակին, թէպէտ անոնք իրարմէ տարբեր ըլլան ընկերային կամ իրենց քաղաքական ուղիւթիւններով : Մանրամասնութեանց մէջ կը տարբերին իրարմէ, բայց աչքերը յառած են դէպի Մեքէ եւ Մետինէ, ոչ միայն իբրեւ կրօնական, այլեւ իբրեւ ազգային արարական կենտրոնի :

Եթէ արարական տարբեր ժողովուրդները, իրենց հայեացքը ուղղելով արարականութեան կենտրոնը, կ'ուզեն միացընել եւ ազգայնացնել սեմական ժողովուրդներու մէկ մեծ հատուածը, սեմական ժողովուրդներու մէկ այլ հատուածը՝ Իսրայէլի 12 զաւակներու ցեղերը իրենց հայեացքը ուղղած են, փոխանակ Մեքէի, դէպի Երուսաղէմ, Սիոն եւ կազմած են սիոնականութիւնը :

Աշխարհի մէջ ցրուած սեմական այդ 17 միլիոննոց ժողովուրդը, զոր շողկապող տարրը ցարդ եղած էր մովսիսական կրօնը իր տարբեր աղանդներով, փաստօրէն ցարդ չէր ներկայացներ մէկ ազգութիւն, այլ՝ աշխարհաքաղաքացի կրօնական համայնքներ, զուրկ մայրենի լեզուէ, հայրենիքի գաղափարէն եւ ազգային ինքնութեան տենչէն :

Սիոնականութիւնը եկած է այժմ ամփոփելու այդ այլազան տարրերը : Ան կուսակցութիւն մը չէ. ան կրօնի մը, դաս-

ակարգի մը ներկայացուցութիւն չէ. ան չէ նոյնպէս դասակարգի մը եւ ընկերային ըմբռնողութեան մը արտայայտութիւնը : Սիոնականութիւնը հրեայ ժողովուրդներու եւ կուսակցութիւններու կուսակցութիւնն է, հրեայ ժողովուրդներու գաւանանքներու դաւանանքը :

Սիոնականութիւնը իր հիմքին մէջ նման է արարականութեան, այն տարբերութեամբ, որ ան նպատակ դրած է սեմական ժողովուրդներէն հրէութիւնը ամփոփել մէկ ազգային կազապարի մէջ : Չանոնք շողկապող գաղափարն է՝ «Առանց ցեղի ու ծագումի խտրականութեան, առանց լեզուի եւ դասակարգի ու դաւանանքի տարբերութեան, ի մի հաւաքել հրէական բոլոր հասանքները եւ անկէ կազմակերպել հըրեայ ազգութիւնը՝ ինքնուրոյն լեզուով, սեփական հայրենիք՝ Պաղեստինով եւ անոր անկախութիւնով, Իսրայէլի գաւակներու համար» :

Այսպէսով սեմական ժողովուրդներու մէջ, շնորհիւ արարականութեան եւ սիոնականութեան, սեմական ժողովուրդներու հաւաքումը կը կատարուի երկու տարբեր հատուածներու մէջ՝ արաբ եւ հրեայ ազգութեանց անուան տակ :

Այսօր երեւութապէս սեմական այս երկու համախմբումները հակընդդէմ են իրարու : Երէկ Հիճազի եւ Եմէնի արարութեան մէջ զէնքի շահումներ կը լսուէին : Այսօր ալ Պաղեստինի մէջ սիոնականութիւնը եւ արարականութիւնը իրարու արիւն կը թափեն :

Այս ժամանակաւոր հակամարտութիւնները պէտք չէ շեղեն մեզ ճիշդ եզրակացութիւններ հանելէ եւ եզրայրասպան այս վիճակը պէտք չէ համարել վերջնական եւ հիմնական : Ինչպէս երէկուան Եմէն-Իսրայէլի Սէուտ պայքարը վերջացաւ արարական սրբազան միութեամբ, պէտք չէ յոռետես ըլլալ ե՛ւ այն միութեան համար, որ կարող է պայքարներուն յաջողութիւնը հրեայ եւ արաբ ժողովուրդներու իրարհակացողութեամբ :

Թէեւ ներկայ պայմանները երեւութապէս անթոյլատու են ատոր համար, բայց քիչ մը լայնախոհութիւն հանգուցեալ Իրաքի թագաւոր Ֆէյսալի եւ քիչ մը հեռատեսութիւն Ռայզմանի կողմէ, որ անոր հետ համաձայնած էր, ու պիտի

վերանային այդ սուր տարակարծութիւնները սիոնականութեան եւ արարականութեան միջեւ:

Սեմական այդ ժողովուրդները միատեսակ ճշման եւ հալածանքներու ենթակայ են: Եւ անրնական չէ, որ նոյն հիմնական նպատակները, նոյն տեսակ հալածանքները եւ օտար տիրապետութեանց լուծերը պատճառ դառնան կողմերու հասկացողութեանց եւ երկու ուժերու համախմբման: Այս օրը աննպաստ է գուցէ այդ միութեան առաջ գալուն: Բայց նշաններ չեն պակսիր այդ օրուան հասուննալուն:

Այսօր բացառիկ երկիրներ մնացած են, ուր հակասեմական տրամադրութիւններ չկան: Եւ իրաւացի է Հիթլեր, որ իր հրէութեան հանդէպ ունեցած բարկութիւնը կը տարածէ բոլոր սեմականներու վրայ: Ան իրաւացի է այն տեսակէտով, որ հրէութեան եւ արարութեան ու առհասարակ սեմականութեան սահմանները արուեստական կամ խիստ թափանցիկ են: Անոնք մէկ ընտանիքի կը պատկանին, ինչպէս որ գերման ցեղերու տարբեր ժողովուրդները կը պատկանին մէկ ընտանիքի: Մովսիսականացած արարը կը դառնայ հրեայ եւ իսլամացած հրեան կը դառնայ արաբ: Եւ այս փոխանցումները այնքան բնական են, որ կարելի էր ժխտել թէ՛ հրեայ եւ թէ՛ արաբ ազգութեանց գոյութիւնը եւ համաձայնիլ, որ կայ կամ պիտի ըլլայ մէկ գեր-ազգութիւն՝ սեմականութիւնը:

Երկու սեմական այդ ժողովուրդները կը զգան իրենց կաշիի վրայ հակասեմական այդ տրամադրութիւնները շրջապատող ժողովուրդներու կողմէ: Անոնք կը զգան իրենց ոյժը եւ կը զգան, որ այդ ոյժը կաշկանդուած է արտաքին ճշմաներու եւ ներքին տարակարծութիւններու պատճառով: Կը զգան իրենց հայրենիքներու ոտնակոխ ըլլալը եւ իրենց ժողովուրդներու գերի ըլլալը: Եւ այդ զգացողութիւնները անոնց մէջ մոլեռանդ, բայց ոչ յախուռն կամք առաջացուցած են՝ քայլ առ քայլ ազատագրուելու, կազմակերպուելու եւ սեմական հայրենիքի մէջ ամփոփուելու իրրեւ ինքնիշխան եւ ապատ ժողովուրդներ:

Այս ուղղութեամբ մանաւանդ արարականութիւնը ըրած է հսկայական յառաջդիմութիւններ եւ նուաճումներ, որոնք ապացոյց են, թէ սեմական ժողովուրդները այն դիւրամատ-

չելի փափուկ դմակը չեն, որ ամէն անցորդ իր ատամները խրէ անոր մէջ եւ պատառներ պոկէ: Անոնք այն ժողովուրդներէն չեն, որ հալածանքով կորչին եւ փճանան: Ընդհակառակն, հալածանքը դարձած է խթան անոնց կազմակերպման արագացման, որ պատճառ դարձած է շարք մը աշխարհակալ իշխանութեանց զգուշացման եւ ախորժակներու սահմանաւորման:

Հակառակ ընդհանուր արհամարհանքին եւ հալածանքին, այսօր սեմական ժողովուրդները, շնորհիւ արարականութեան եւ սիոնականութեան, իրենց վերելքի մէջ են եւ ոչ թէ վատասեցման ու անկման:

2. ԱՐԱԲԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Արաբական նուաճումները հասկնալու համար, նախ պէտք է վերլիչել արաբական երկիրներու տարակարծութիւնները, անոնց ազգագրական, դաւանական, քաղաքական կազմը եւ անոնց ներկայ կացութիւնը:

Արաբական բուն հայրենիքը, անոր սիրտը՝ Արաբական թերակղզին է: Բայց ան վաղուց դուրս եկած է այդ թերակղզիի սահմաններէն եւ արաբացուցած իր շրջապատը:

Նմանցուցէք արաբ հայրենիքը այն հսկայ կաղնուռ, որուն արմատը եւ բունը կը գտնուի Հիճազէն մինչեւ Նեճետ: Այդ՝ արարութեան սիրտն է: Անոր արմատները կը տարածուին հարաւ՝ մինչեւ Եմէն, Օմանն, Հատրամութ եւ այլն, որ արարութեան պահեստի ոյժը եւ սնունդն է: Անոր ճիւղերը տարածուած են դէպի արեւելք: Այդ՝ Իրաք, Քուէյթ եւ այլ շրջաններն են, իսկ միւս ճիւղերը անցած են Կարմիր ծովը եւ տարածուած եգիպտոսէն մինչեւ Մարոք: Այդ ճիւղերն արականութեան թեւերն են: Անոր գաղաթը բարձրացած է մինչեւ Տաւրոսեան շղթան. թրքական սահմանն անցնելով՝ ան իր մէջ կ'ամփոփէ Պաղեստինը, Անդրյորդանանը, Սուրիան, Լիբանանը:

Այս ընդարձակ երկրամասերը կա՛մ արաբ են կա՛մ արաբականացած արաբ:

Նախ՝ տեսնենք, թե ի՞նչ կը ներկայացնէ արարականութեան բուն արմատը: Ան կազմուած է հետեւեալ երկիրներէ:—

Նրջան	Քառ. ֆլմ. տարածք.	Բնակչութիւն
Նեճեա	600.000	250.000
Հիճազ	472.000	900.000
Ասիր	80.000	700.000
Էլ-Ահսա կամ Էլ-Հասա	58.000	160.000
Շամաթ	400.000	200.000
Ճոֆ	20.000	150.000
	<hr/>	<hr/>
	1.630.000	2.360.000

Այս վիճակագրութիւնը վերցուցած եմ 1923 թուի Պերթ եւ Գոթարի տուած վիճակագրութենէն: Ներկայիս բնակչութեան թիւը պէտք է համարել ոչ պակաս 3 միլիոնէն (3):

Այս ընդարձակ երկրամասերը, որ երկու անգամ մեծ են ներկայ Թուրքիայէն, պատերազմէն առաջ Թուրքիոյ ենթակայ էին: Կը կառավարուէին թուրք կուսակալներով եւ կամ թափառաչրջիկ աւատական ցեղերով, որ իրար կը բզկտէին եւ իրար կը թալանէին: Թուրքիան այդ երկիրները նկատած էր իրրեւ թշնամի երկրամաս. անոր նպատակն էր քայքայել արարները տնտեսապէս, նսեմացնել անոնց ոյժը եւ կրօնական հեղինակութիւնը, Պոլսոյ խալիֆաներու հեղինակութիւնը բարձր պահելու համար, արդեւք ըլլալ արարներու ազդային դիտակցութեան զարթօնքին, հրահրել անոնց մէջ ցեղային ու կրօնական խտրութիւնները եւ թշնամութիւնները՝ սնկարելի դարձնելու համար արարներու ազգային ու կրօնական միութիւնը:

Ազգաբնակչութիւնը բաժանուած էր ուսահայի, սիւննի,

(3) Այժմ Սէուտական Արաբիա, որով բազկացուցիչ շրջաններն են վերոյիշեալ հոգամասերը, ունի 2.149.690 բառակուսի ֆիլմերք տարածութիւն եւ 9 միլիոն բնակիչ:

շաֆիթ, շիա եւ այլ ազանդներու, որոնք իրարու հանդէպ աւելի թշնամի էին, քան իրենց բռնատէր թուրքին հանդէպ:

1901ին է, որ արարական այդ կենտրոնէն, Նեճեաէն Սէուտի թոռներէն եւ ուսահայի ազանդէն Ապտիւլ Ազիզը իր երիտասարդական աւելնով կը նետուի արար ազատագրական պայքարին մէջ (ծնած է ան 1882 թուին): Մինչեւ 1908ը շարունակ եօթը տարի ան պայքար կը մղէ Թուրքիոյ եւ անոր աջակից շամառներու դէմ եւ ի վերջոյ Նեճեաի շրջանին մէջ կիսանկախ դրութիւն մը կը ստեղծէ: 1914ին, պատերազմի յայտարարութեան օրերուն ան իր իշխանութիւնը կ'ընդարձակէ Էլ-Ահսայի շրջանի վրայ եւս, իսկ պատերազմէն յետոյ 1920ին՝ Ասիրի հիւսիսային մասին վրայ: 1921ին շամառներուն իշխանութիւնը կը վերացնէ եւ շամառներու երկրամասերը կը միացնէ իր իշխանութեան ներքոյ, իսկ 1922ին Ճոֆի շրջանը կը միացնէ իր միահեծան իշխանութեան ներքոյ: 1926ին կը յարձակի Հիճազի էմիր Հիւսէյնի վրայ եւ իր սրդին զահրենկէց ընելով՝ Արաբիոյ եւ իսլամութեան սիրտը՝ Հիճազը կը միացնէ իր իշխանութեան, իր զաւակը՝ Թէյսայը կը գնէ Հիճազի թագաւորը:

Այսպէսով 25 տարուան իր պայքարին միջոցով Ապտիւլ Ազիզ Իպն Սէուտը կ'ամբողջացնէ Արաբիոյ բնագաւառի միացումը եւ անկախութիւնը իր իշխանութեան ներքոյ:

Շնորհիւ Իպն Սէուտի, այսօր այլեւս չկան իրարմէ բաժան եւ իրարու թշնամի Նեճեա, Հիճազ, Շամառ, Ասիր, Էլ-Հասա, Ճոֆ: Անոնց փոխարէն կայ մէկ երկիր միայն՝ երկրամասը, որ կը կառավարուի արարական ոգիով եւ արարական մէկ իշխանութեամբ:

Այսօր իրարմէ բաժան եւ իրարու թշնամի ազանդներով չէ բաժնուած արարական այդ միջնարեղը: Բոլոր դաւանանքները եւ բոլոր իշխանաւորները մէկ դաւանանք ունին՝ «արարականութիւնը» եւ անմոռնջ հպատակութիւն անոր զեկալարին:

Երեք միլիոննոց արարական այդ սիրտը արդէն կը բարախէ իրրեւ արարական միաձուլ պետութիւն եւ ան դարձած է արարական երկիրներու համար նոր Փրուսիա մը՝ իր շուրջը հաւաքելու համար մնացած բոլոր արարական երկիրները,

իսկ իսկն Սէուտը դարձած է այդ երկիրներու համար նոր
Ճրետերիք Մեծ մը՝ հաւաքելու ու ղեկավարելու համար ա-
րարական աշխարհը:

3. ԵՄԷՆ

Արարական միութեան կազմակերպման համար իսկն
Սէուտ գլխաւոր աշխատանքը կատարած էր, բայց ան չէր
ամբողջացուցած իր գործը: Իսլամական կենտրոնին՝ Հիճա-
զին տիրապետելէն վերջ, Հիճազէն հարաւ ինկած Սէիտ Իտ-
րիսի եւ Էմիր Եահիայի երկրամասերը անհրաժեշտ էր միա-
ցընել իր նոր իշխանութեան:

Այդ երկու արարական իշխանութիւններն ալ եթէ կապ-
ուէին իրեն հետ, Սէուտիան պիտի կրկնապատկուէր իր թի-
ւով, պիտի ապահովուէր հարաւէն, տնտեսապէս եւ զինուո-
րապէս պիտի ուժեղանար եւ արարական բուն հայրենիքը
պիտի ամբողջանար հարաւէն: Արդէն ան Սէիտ Իտրիսի եր-
կիրներու մէկ մասը գրաւած էր վաղուց: Բայց անոր իշխա-
նաւորները, որ ժամանակին իրենց անկախութեան համար
բազում կոտորածներ մղած էին թուրքերու դէմ, ապաստանած
էին Իմամ Եահիայի մօտ եւ կ'ուզէին իսկն Սէուտի իշխանու-
թեան տակ չիյնալ, այլ մնալ աւատապետներ: Ասիկա պատ-
ճառ էր, որ իսկն Սէուտ արագացնէր իր ծրագիրը եւ իր ու-
շադրութիւնը կեդրոնացնէր Ասիրի եւ Եմէնի երկրամասերը
նուաճելու վրայ:

Եմէնը շուրջ 120.000 քառակուսի քիլոմէթր տարածու-
թիւն ունի եւ աւելի քան երկու միլիոն բնակչութիւն: Այս
բնակչութիւնը արաբ է եւ կը պատկանի իսլամական զէտա-
կան աղանդին: Իբրեւ այդպիսին՝ ան հակառակ է ուսանալի
աղանդին:

Եմէնը մինչեւ մեծ պատերազմը թրքական մէկ գաւառ
էր, բայց ժողովուրդը, խիստ ազատասէր ըլլալով, շարու-
նակ պայքարած էր Իմամ Եահիայի առաջնորդութեամբ թուր-
քիոյ դէմ: Շարունակական այդ պատերազմները շատ արիւն

թափուելու պատճառ դարձան եւ Եմէնի ամբողջ՝ Սանաան
թէեւ եղաւ թուրք զօրքերու գերեզմանոց, բայց չազատեցաւ
թուրք լուծէն:

1923 թուին էր, որ Եմէնը ճանչցուեցաւ իբրեւ անկախ
պետութիւն Էմիր Եահիա Համիտ էլ-Տիսի իշխանութեան ներ-
քոյ: Այս էմիրութիւնը իր հարստութեամբ պատճառ էր, որ
ուշադրութեան առարկայ ըլլայ եւ դուրսի պետութեանց հա-
մար. մանաւանդ Իտալիան անոր Հոտէյտա նաւահանգիստին
հանդէպ խիստ շահագրգռութիւն ցոյց կու տար: Այդ եւս
պէտք է արագացնէր իսկն Սէուտի արշաւանքը դէպի Եմէն՝
զայն իր արարական լուծին տակ առնելու եւ օտար ուժերու
ներս մտնելը արգելելու համար, Արարական թերակղզին
մէջ:

1935 թուին էր, որ իսկն Սէուտ իր ուժերը առաջ նետեց
դէպի հարաւային Ասիրի եւ դէպի Եմէն: Ասիրի մնացորդը եւ
Եմէն, թէպէտ թրծուած պատերազմներու մէջ, չկարողացան
զիմադրել իսկն Սէուտի ուժերուն: Անոնք տեղի տուին եւ ա-
րագ կերպով իսկն Սէուտի ուժերը գրաւեցին ամբողջ Ասիրը
եւ մտան Եմէնի սահմանները, գրաւելով անոր ամենակարե-
ւոր նաւահանգիստը՝ Հոտէյտան: Իսկն Սէուտի ուժերը ար-
դէն Եմէնի մայրաքաղաք Սանայի վրան էին եւ կարծես Ե-
մէնն ալ պիտի իյնար Հիճազի վիճակին, երբ Սէուտի զօրքե-
րը կանգ առին երկու պատճառներով:

Առաջին՝ Սէուտ չափէն աւելի պիտի ուժեղանար Եմէ-
նի գրաւումով եւ այդ պարագային կանգնած պիտի ըլլար
Անգլիական Ատէնի գլխու վերեւ, ինչ որ կարող էր վտանգել
կարմիր ծովի ելքերը եւ Սէուտ միջազգային բարդութեանց
առջեւ պիտի կանգնէր:

Երկրորդ՝ Եմէնը նուաճելով իսկ եղբայրասպան պայքա-
րը վերջ պիտի չգտնէր, ինչպէս որ թրքական գրաւումով
վերջ գտած չէին ապստամբութիւնները քաջարի Եմէնի մէջ:

Այդ մտահոգութիւնները պատճառ եղան, որ չափաւոր
ըլլար իր պահանջներու մէջ յաղթական իսկն Սէուտը:

Արարական կոմիտէները, որոնք նոյնքան բարոյական ոյժ
են, որքան արաբ թագաւորները, իրենց ամբողջ հեղինակու-
թիւնը բանեցուցին Սէուտ-Եահիայի պատերազմը վերջացը-

նելու համար «արարականութեան» յաղթանակով: Երկու վեհապետներն ալ առաջնորդուեցան արարական կոմիտէներու սպիտակ եւ 1935 թուին երկու արար պետութիւններու պատեւազմը վերջացաւ ոչ թէ թշնամարար, այլ բարեկամարար: Իսպն Սէնտ իրեն պահեց Ասիրը ամբողջ, բայց իր զօրքերը ետ քաշեց Հոտէյտայէն, ընդունեց ե՛ւ Եմէնի անկախութիւնը. բայց Եմէնի արտաքին քաղաքականութիւնն ու զինուորական ուժերը պիտի նոյնանային Իսպն Սէնտի արտաքին քաղաքականութեան եւ զինուորական ուժերուն հետ:

Այս դաշնակցութիւնը նպատակ կը դնէ հաստատել արարական եղբայրութիւնն ու արարական միութիւնը: Այս եղանակով փաստօրէն Եմէնը միացուած պէտք է համարել Սէնտին, ոչ թէ պարզ դաշնագրային թղթի կտորներով, այլ քաղաքական եւ ազգային ու զինուորական ուժերով, թողնելով ներքին գործերու մէջ երկու շրջաններու բացարձակ ազատութիւնը:

Փաստօրէն ասիկա իւրատեսակ համադաշնակցութիւն (confédération) մըն է, եթէ ոչ զուեցեքիականին, բայց նման ժամանակի Սաքսոնիոյ, Պաւարիոյ, Փրուսիոյ եւ այլ գերման միութիւններուն:

Այսօր իրականութիւն պէտք է համարել, որ Սէնտիա եւ Եմէն արդէն մէկ արարական պետութիւն են, մէկ միացուալ ոյժ: Թէպէտ ներքին գործերու մէջ անջատ են, բայց իրենց ֆիզիքական, բարոյական եւ նիւթական ուժերով միացած են արտաքին ուժերու դէմ:

Այդ միութեան գերագոյն նպատակն է արարականութիւնը:

Այսպէսով շուրջ 1.450.000 քառ. քիլոմեթր եւ շուրջ 5 միլիոն բնակչութիւն կը կազմեն մէկ արարական անկախ զանգուած:

Ինչպէս կը տեսնուի, արարական երկիրները Արարական թերակղզու արեւմտեան ափերուն վրայ, Կարմիր ծովի երկայնքով, ամբողջացուած են արդէն եւ ապահովուած, բացի Ատէնէն, որ նոյն դիրքն ու դերն ունի անգլիացիներուն համար, ինչ որ ձիպրալթարը սպանական հողերու մէջ Անգլիոյ ձեռքին:

Բացի այդ խոցէն, Արարիան Կարմիր ծովին մէջ ամբողջացուած է:

4. ԻՐԱՔ

Իրաքը բուն Արարիա չէ: Ան Միջագետքն է, որ արարացած է: Ան արարական մշակոյթի, արիւնի, կրօնի եւ ուժի շնորհիւ դարձած է վաղուց հետէ արարականութեան աջ բազուկը: Երբեմն հոն հաստատուած էին արար խալիֆաները, Արքասեանները, որ Արեւելքի գերիշխողներն էին եւ հայկական Բագրատունիներու թագադիրները: Արքասեանները գացին, բայց իրենց ետեւէն թողուցին արար զանգուած մը, որ բնիկներու հետ խառնուելով, այսօրուան Իրաքի ժողովուրդը կը ներկայացնէ, գերագանցապէս արարացած:

Իրաք իր աշխարհագրական դիրքով եւ բնական հարստութիւններով արարական երկիրներու պսակն է: Ան նաւթի շտեմարան է: Ան հացի եւ երկրագործութեան կեդրոն է: Ան սմէն տուեալ ունի ոչ միայն ինքն իրեն կերակրելու, այլ բաւարարելու բազմաթիւ երկիրներու պահանջները:

Այս էր գուցէ պատճառներէն գլխաւորը, որ աշխարհակալ պետութիւնները կը ձգտէին տիրապետել այդ երկրամասին: Այդ պատճառով էր գուցէ, որ գերման կայսրը իր «դէպի Պաղտատ» նշանաբանով իր իշխանութիւնը վրայ տուաւ:

Իրաք միաժամանակ հանգոյցն է Արեւելքի, ուրկէ ճանապարհներ կ'երթան դէպի հնդիկ ծովերը եւ աւելի հիւսիս դէպի Իրանի եւ Կովկասի լեռները: Այս է պատճառը, որ այնօր վրայ միշտ աչք ունեցան Բրիտանական եւ Ռուսական կայսրութիւնները:

Աննշան եւ փոքր երկիր չէ ան: Շուրջ 370.000 քառ. քմ. տարածութիւն ունի: Ազգաբնակչութիւնը, ըստ 1926ի տրեւեայներու, 2.850.000 էր, իսկ այսօր 3 միլիոնէ շատ աւելի: Ժողովուրդը միատարր չէ: Շուրջ 100.000 հրեայ, 120.000 ժողովուրդը միատարր չէ: Մնացածը իսլամ են: Իսլամներն ալ միատարր չեն: Անոնք կը բաժնուին Սիւննի, Շիա, Ալի, Ալլահ եւ այլ ազանդներու եւ համարեա հաւասար քանակ կը կազմեն իրարու հանդէպ: Մեծամասնութեան լեզուն եւ ծագումը

արար է, բայց [սիւննի] իսլամներու մէջ մեծ թիւ կը կազմեն քրիստոները, շուրջ 700.000, որ բռնած են բոլոր բարձրաւանդակները(4) :

Նախքան պատերազմը Իրաք անուան իսկ անծանօթ էր մարդկութեան: Ան բաժնուած էր երեք վիլայէթներու եւ կը դառնէր Թուրքիոյ իշխանութեան ներքոյ: Թրքական աքսորավայր էր այդ երկիրը, թափառաշրջիկներու բոյն, աւերածութեան եւ անապահովութեան կեդրոն: Այսօր այդպէս չէ:

Սեւրի դաշնագրով Իրաքը անջատուեցաւ Թուրքիայէն եւ կազմեց անկախ թագաւորութիւն մը Անգլիոյ հովանիին ներքոյ, պայմանով որ Իրաքի Ազգերու Լիկի մէջ մտնելու պարագային, բոլորովին անկախ դառնար եւ անգլիական հովանաւորութիւնն ալ վերանար: 1923 թուի Ապրիլին պիտի վերանար անգլիական հովանաւորութիւնը, բայց ան յետաձգուեցաւ մինչեւ 1926 Յունուար: Այսօր ան Ազգերու Լիկին մէջ մտած է եւ Անգլիոյ հոգատարութիւնն ալ վերացած է: Ան այժմ Անգլիոյ հետ զինուորական, քաղաքական եւ տնտեսական դաշնագրերով կապուած պետութիւն մըն է:

Շատ անգամ թիւրիմացարար կը շարունակուի այն մտածելակերպը, թէ Իրաք անկախ չէ եւ Անգլիոյ մէկ գաղութն է: Այդ սխալ է այն չափով, որ չափով որ սխալ պիտի ըլլար կարծել, թէ Պելճիքան գաղութն է Ֆրանսայի կամ Անգլիոյ, որոնց հետ շահերու բերումով կապուած է զինուորական, քաղաքական եւ այլ դաշնագրութիւններով: Շահերու հրամայական պահանջը եւ անոնց զուգադիպութիւնը պատճառ են անոնց մերձեցման: Այդպէս ալ Իրաքին հետ է այսօր Անգլիոյ սերտ կապը: Ներկայ միջազգային դասաւորութեանց մէջ անոնց շահերը կը թելադրեն զիրար գերադասել, իրարու կապուել կամաւոր դաշնագրերով, որ բնաւ նսեմացուցած չէ անոնց անկախութիւնները:

Այս հիմնական կէտը նկատի առնելու է՝ եզրակացնելու

(4) Իրաքի տարածութիւնը Ֆրանսայի 434-924 քառակուսի քիլոմետր է, իսկ բնակչութեան թիւն է 14.068.000, որում 20 առ հարիւրը, մօտ 2,5 միլիոնը քրիստոնէն է:

համար, որ արաբական այդ աշխարհը արդէն առաւել կամ պակաս անկախ երկիր մըն է իր ուրոյն թագաւորով եւ ուրոյն վարչաձեւով:

Իրաքի թագաւորն էր էմիր Ֆէյսալը, Հիճազի Հիւսէյն էմիրի որդին: Ֆէյսալ Արաբական աշխարհին մէջ ամենափայլուն եւ ամենալատատակաւոր դէմքերէն է: Իրաւացի պիտի ըլլար անոր անուան կցել արաբական զարթօնքի եւ ազատութեան մարտիկ մակդիրը: Ան իբրեւ զինուոր պայքարեցաւ Թուրքիոյ դէմ եւ իր ու Դաշնակիցներու սուրով արաբական երկրամասերէն դուրս վանեց Թուրք բանակները: Եթէ իր հայրը եղաւ Հիճազի էմիր, ինքը պիտի ըլլար Դամասկոսի էմիրը, բայց չյաջողուեց: Թագադրուեց միայն իբրեւ Իրաքի թագաւոր: Այդ յայնախոհ եւ շրջահայեաց իշխանը «Արաբական Միութեան» սիւնը եղաւ: Բայց իր նպատակներուն չհասած՝ մահացաւ: Անոր յաջորդեց իր որդին՝ Ղազի թագաւորը, որ կը շարունակէ իր հօր ուղղութիւնը:

1934 թուէն սկսած, Իպն Սէուտի եւ Իրաքի բանակցութիւնները այսօր վերջացած են Իրաք-Սէուտիա-Եմէն դաշնակցութեամբ, որուն նպատակն է իրարու հետ չպատերազմիլ, իրարու հետ դաշնակցիլ զինուորապէս ու քաղաքականապէս եւ պահպանել արաբ երկրամասերու ամբողջականութիւնը:

Իրաքի այս դաշինքը ազգակից ու կրօնակից արաբ երկիրներու հետ նման չէ այն բազմաթիւ դաշինքներուն, որ տարբեր եւրոպական եւ ասիական պետութիւններ ունին կրօնածիրարու հետ: Անոնք թելադրուած են ժառանգաւոր շահերու բերումով. մինչդեռ այս դաշինքը թելադրուած է ոչ թէ պատեհապաշտ հարցերով, այլ հիմնական միութեան նպատակներով: Արաբ ժողովուրդի աչքին ան ոչ թէ փոխադարձ համաձայնութիւն է, այլ առաջին քայլը տարբեր արաբական պետութեանց վերացման եւ փոխարինման մէկ եւ անբաժան արաբական պետութեամբ մը:

Երբ այս հոգեբանութիւնը կայ զանգուածներու եւ արաբական տարբեր կուսակցութիւններու մէջ, Իրաք-Սէուտիա դաշնագիրը թուղթի վրայ գրուած զարդանկար չէ, այլ արաբ հոգիէն բխած անհրաժեշտ պահանջ մը, որ պիտի մնայ

տեւական եւ պիտի աւելի խորանայ, պետական տարբեր սահմաններու վրայցման գնով:

Իսկ Սէուտ եթէ սուրով մասամբ միացուց Արաբական աշխարհի բնագաւառները, բայց ինքնարեւարար միացուած պէտք է համարել արաբական աջ բազուկն եղող Իրաքը այդ բունին՝ ներկայ համաձայնութիւններով: Իրաք-Եմէն-Սէուտ համաձայնութիւնները փաստօրէն 8 միլիոն անկախ արաբ պետութիւններ զիրար կը շողկապեն եւ արաբական մէկ կամք եւ մէկ ոյժ կը կազմեն:

Այս ոյժը հաշուի առնելիք ոյժ է, ոչ միայն Արաբական թերակղզու համար, այլեւ ընդհանրապէս Արաբ աշխարհի միացման համար: Այս ոյժը հաշուի առնելիք ոյժ է ե՛ւ միջազգային տեսակէտէն. անոր այս կամ այն կողմ թեքուելէն կարող է Մերձաւոր ու թերեւս Հեռաւոր Արեւելքներու բախտը որոշուիլ:

Այս միացեալ պետութիւններու կշիռը տարածութեամբ 1.850.000 քառակուսի քիլոմէթր է եւ ժողովուրդով ոչ նուազ քան 8 միլիոն:

5. ՀԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՐԱԲԻԱՆ

Պէտք չէ կարծել, որ վերոյիշեալ ութ միլիոննոց արաբ գանգուածով լրացուած է արաբական ժողովուրդի տարածականութիւնը Արաբական թերակղզու վրայ: Թերակղզու հարաւ եւ հարաւ-արեւելեան ափերուն վրայ, որ կ'ողողուին Հնդկաց ովկիանոսով եւ Պարսից ծոցով, կան շարք մը իրարմէ անջատ անկախ կամ կիսանկախ արաբ պետութիւններ եւս:

Այդ պետութիւնները կը գտնուին Անգլիոյ ազդեցութեան տակ, բայց անոր գաղութները կամ երկրամասերը չեն: Աւելի շուտ անոնք Անգլիոյ տնտեսական եւ զինուորական շուկաներն են, ի պաշտպանութիւն զլիաւորապէս Բրիտանական կայսրութեան հնդկական մասերու:

Այդ պետութիւններն են.

ա) Հատրամուք՝ իր չորս սուլթանութիւններով: Հատրամուք ունի 120.000 քառ. քլմ. տարածութիւն եւ շուրջ 120

հազար բնակչութիւն. դաւանանքով իսլամ շաֆիթ աղանդին կը պատկանի. լեզուով ու ծագումով առաւելապէս արաբ է:

բ) Օմանի սուլթանութիւնը, որ 1741 թուականէն անկախ սուլթանութիւն կը ճանչցուի: Ներկայ սուլթանն է Թեմուր-Պըն-Յէյսալ: Անոր իշխանութիւնը կը տարածուի 190 հազար քառ. քլմ. տարածութեան եւ շուրջ 500 հազար բնակչութեան վրայ: Կրօնքով իսլամական իպատիտ աղանդին կը պատկանի. լեզուով արաբական է եւ ծագումով արաբական խառնուածք մըն է հնդիկ եւ պելուչ տարրերու հետ: Անգլիական հովանու տակ է այս սուլթանութիւնը:

գ) Պահլէյնի սուլթանութիւնը, որ կը տարածուի 552 քառ. քիլոմէթր ունեցող կղզիներու վրայ, շուրջ 120 հազար բնակչութեամբ. կրօնքով՝ իսլամ, լեզուով ու ծագումով՝ արաբ: Անգլիական հովանու ներքոյ կը գտնուի եւ կուսխրնձոր է Իրանի եւ արաբական երկիրներու միջեւ իբրեւ մարդարիտով հարուստ հայրենիք:

դ) Քուէյթի սուլթանութիւնը, շուրջ 30.000 քառ. քլմ. տարածութեամբ եւ 55.000 բնակչութեամբ. ծագումով ու լեզուով՝ արաբ է եւ կրօնքով՝ իսլամական մալեքիտ աղանդին կը պատկանի:

ե) Անգլիական դաղութ Ատէնը, կարմիր ծովու ձիւրալթարը, իր 25.000 քառ. քլմ. տարածութեամբ եւ շուրջ 55.000 բնակչութեամբ(5):

(5) Վերջին տուեալներով, այս հոգամասերուն պատկերը հետեւեալ ձևով կը ներկայանայ.—

ա) Հատրամուք մաս կը կազմէ Եմէնի ժողովրդային ժողովրդավար հանրապետութեան (Հարաւային Եմէն):

բ) Օմանի սուլթանութիւնը ունի 212.457 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն եւ 933.850 բնակիչ:

գ) Պահլէյնի էմիրութիւնը ունի 668 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն եւ 408.000 բնակիչ:

դ) Քուէյթի էմիրութիւնը ունի 17.818 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն եւ 1.472.650 բնակիչ:

ե) Ատէնը՝ այժմ անկախ եւ Եմէնի ժողովրդային ժողովրդավար Հանրապետութիւն (Հարաւային Եմէն) ունի 332.98 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն եւ 1.976.000 բնակիչ:

Վերոյիշեալ հինգ շրջաններէն առաջին չորսը փաստօրէն ինքնօրէն արար իշխանութիւններ են: Իրենց գումարով կը ներկայացնեն շուրջ 340.000 քառ. ջլմ. տարածութիւն եւ 800 հազար բնակչութիւն, գուցէ եւ մէկ միլիոն: Այդ բաժան երկիրները դեռ չեն հասունցած արար միութեան եւ ամբողջութեան գաղափարին համար: Անոնք կը սպասեն դեռ կամ Իպն Սէուտի սուրին եւ կամ արաբական կոմիտէներու քարոզչութեանը, որ լուծուին եւ միանան այն ծովուն, որ ընդհանուր առումով կը կոչուի «արաբականութիւն»: Կարճ ժամանակ է պէտք, որ այդ տարածութիւններն ու բազմութիւններն ալ միանան կեդրոնական Արաբիային՝ լրացնելու համար արաբական ընդհանուր շէնքը, անոր արեւելեան եւ հարաւային կողմէն:

6. ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԵԱՆ ԱՐԱԲԻԱՆ

Մենք ցարդ պատկերը տուինք բուն Արաբիայի՝ Իրաքի հետ միասին, որ շուրջ 3 միլիոն քառակուսի ջրմմեթր տարածութիւն կը բռնէ եւ 9 միլիոն բնակչութիւն ունի: Ասիկա գլխաւորապէս Արաբական թերակղզին էր, համարեա անխառն իր արար բնակչութեամբ:

Ի՞նչ առաջին խալիֆաներու օրով արաբները դուրս ելան մեծ գանդուածներով Արաբական թերակղզիէն եւ իրենց արիւնը, մշակոյթը, լեզուն, կրօնը պարտադրեցին Միջերկրականի արեւմտեան եւ հարաւային ամբողջ արեւմտեան, Մարոքէն սկսած մինչեւ Սուէզի ջրանցքը եւ Սուէզի ջրանցքէն մինչեւ Ալեքսանտրէթի ծոցը, պէտք է համարել արաբացած կամ արաբականութեան ենթակայ շրջաններ:

Արաբական այդ երկիրները երկու գլխաւոր շրջաններու կարելի է բաժնել՝

- ա) Արեւելեան Միջերկրականեան երկիրներ եւ
- բ) Ափրիկեան Միջերկրականեան երկիրներ:

Ա) ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ

Այս երկիրներն են՝ նախկին Հրէաստանը, Ամաղեկացւոց, Փրինիկեցւոց, Քաղդէացւոց երկիրները, որ կը բռնեն Միջերկրականի արեւելեան արեւելեան արեւելեան Ալեքսանտրէթէն մինչեւ Սուէզ:

Այդ հին աշխարհներու նախկին բնակիչները, բացի հըրեաներէ, իրենց անունով այլեւս գոյութիւն չունին այդ երկրամասերու մէջ, ոչ ալ գոյութիւն ունին անոնցմէ վերջ այդ երկիրներու մէջ բնակող կամ տիրապետող ազգերն ու պետութիւնները, հոմայեցիներէ, պարսիկներէ, եգիպտացիներէ սկսած մինչեւ խաչակիրները կամ թուրքերը: Անոնք բոլորն ալ իբրեւ պատմական յիշողութիւններ միայն գոյութիւն ունին: Այդ երկրամասերը արաբացած են:

Արդեօք այդ արաբացածները իրենց ծագումով արաբ են, թէ արաբացած բնիկներ: Թո՛ղ ճշդեն այդ գանկաբաններն ու ցեղագէտները: Բան մը, որ աւելի հնազիտական նշանակութիւն ունի: Բայց կայ ներկայ իրականութիւնը, այն՝ որ այդ երկրամասերու գանդուածը, ի բաց առեալ փոքրամասնութիւն համարուածները, իրենց լեզուով, ազգային դիտակցութեամբ, մշակոյթով եւ դաւանանքով արաբական են:

Այդ ընդարձակ հողամասը կը բաժնուի հետեւեալ պետական միաւորներուն.—

Ա. Անդրյորդանան

Անդրյորդանան ինկած է Յորդանանէն ձախ գտնուող տարածութեան վրայ, սեղմուած Իրաքի, Սէուտիայի, Պաղեստինի եւ Սուրիոյ միջեւ: Ծունչ քաշելու հնարաւորութիւն ունի Աքապայով, որ կը գտնուի Կարմիր ծովու ծայրին: Տարածութիւնը 42.000 քառ. ջրմմեթր է, իսկ բնակչութիւնը՝ շուրջ 300.000: Այլ ազգութիւններ չնչին թիւ են, եւ բնակ-

չութիւնը՝ պետեւի մաքուր արարներ են, լեզուով արար, կրօնքով՝ գլխաւորապէս սիւննի իսլամ(6) :

Նախքան պատերազմը, այս հողամասը Թրքական անընչան գաւառ մըն էր, իսկ այսօր Թագաւորութիւն է. ունի Թագաւոր մը, որ իր աշխատանքով եւ ծառայութեամբ աւելի մեծ եղած է քան իրեն վիճակուած երկիրը: Էմիր շիւսէյնի որդին է անոր Թագաւորը, Իրաքի Ֆէյսալ Թագաւորի եղբայրը, ներկայ Թագաւորի հօրեղբայրը: Էմիր Ապտուլլահը դեռ պատերազմէ առաջ արար ազատագրութեան ռահիբ-րաններէն էր եւ իր եղբոր հետ միասին պատերազմողներէն: Յաղթական պատերազմէ վերջ, երբ իր հայրը շահեցաւ շիւսէյնի եւ իր եղբայրը Իրաքի դահերը, ան ալ շահեցաւ Անդր-յորդանանի գահը: Փոքր է երկիրը անոր համար, բայց անոր երկիրը փաստօրէն առաջապահ է արաբական յառաջխաղացութեան:

Անդրյորդանանի ղեկավարութիւնը եւ ժողովուրդը Թըր-ծուած են արաբական ազատագրութեան պայքարներու մէջ: Իրենց բուն հայրենիքը Հիճազն է: Եւ ազգային տեսակէտէն կը ներկայանան արաբական միութեան եւ մեծութեան կողմնակիցները, իսկ միւս կողմէ ազգակցական սերտ կապերով կապուած են Իրաքի եւ այլ շրջաններու հետ:

Սխալ պիտի չըլլար այս Թագաւորութիւնը համարել Իրաք-Սէուտիա-Եմէն միութեան մէջը փաստօրէն, առաքելութեամբ մը, ան պարտականութիւն ունի կորիզը դառնալու Միջերկրականեան շրջաններու միացման՝ իր հովանիին ներքոյ:

Յաճախ լուրեր կը տարածայնուին եւ երբեմն նոյնիսկ պաշտօնական խօսակցութիւններ կ'ըլլան Պաղեստին եւ երբեմն Սուրիա միացնելու Էմիր Ապտուլլահի իշխանութեան տակ: Չհաստատուած եւ դուրսէ սխալ լուրեր են, բայց այդ լուրերը ապացոյց են հոգեբանական այն ձգտումներուն, որ իրօք գոյութիւն ունին արաբականութեան մէջ: Այն է՝ միա-

յած տեսնել մանր իշխանութիւնները աւելի մեծ եւ միացեալ իշխանութեան մը դալիստին տակ:

Այդ տեսակէտէն Անդրյորդանանը իր կարեւոր դերն ունի արաբական աշխարհի մէջ:

Բ. Սուրիա

Մինչեւ այժմ նկարագրածս երկիրներու մէջ, բացի Իրաքէն, ուր շուրջ 700.000 քրտութիւն իբրեւ ինքնուրոյն ազգութիւն գոյութիւն ունի, մնացած երկրամասերու մէջ բուն արաբ լեզուն, արիւնը, մշակոյթը տիրապետողն է: Ուստի այդ բոլոր երկիրներն ալ արաբ պէտք է համարել, հակառակ անոնց դաւանական եւ պետական ու վարչական բաժանումներուն:

Այդպէս չէ, սակայն, երբ Իրաքէն քայլ առ քայլ կը մօտենանք Միջերկրական ծովուն՝ անցնելով Անդրյորդանանէն: Սուրիա մտնելով՝ իսկոյն ձեր աչքին կը զարնէ, որ արաբի գիմազիժը, յեզուն, ըմբռնողութիւնները, բարքերը, ամէն ինչ, տարբեր բնոյթ կը ստանան: Եւ երբ քայլ առ քայլ կը մօտենաք ծովուն, այդ տարբերութիւնը այնքան կը շեշտուի, որ ժողովուրդները իրենց ինքնուրոյն ազգային կերպարանքը կ'առնեն եւ իբրեւ առանձին ազգային միւտներ կը ներկայանան:

Երբ կը մտնէք Դամասկոս, երբեմնի Արաբական մայրաքաղաքը, կը տեսնէք, որ ան դեռ կը պահէ իր բուն արաբական կերպարանքը: Բայց այդ արաբներու դէմքին եւ իմաստականութեան վրայ կայ դրոշմ մը, որ տարբեր է մնացած Արաբական աշխարհէն, թէեւ այդ շրջանի արաբականութիւնը իրեն կը համարէ աւելի մոլեռանդ արաբ, քան Հիճազի կամ այլ վայրերու արաբները: Ասոնք արաբացած արաբներ պէտք է ըլլան:

Երբ կ'անցնինք Իրաքէն եւ կը մտնենք Սարիներու, Կարկեմիշի շրջանները, ներկայ Հալէպի նահանգը, հոն կը թափառին Իպն Սէուտի անազէ մայր ցեղին պատկանող գտա-

(6) Յորդանանի հաշիմական քաղաքութիւնը ներկայիս ունի 97.740 բնակչութիւն: Բնակչութիւնը 2.293.000 բնակիչ:

րիւն եւ մաքրակրօն միջին Արարիոյ արար ցեղերը: Բայց անոնց կողքին կան փոքրամասնութիւններ, տարբեր դիմագիծով, տարբեր մշակոյթով: Եթէ անոնցմէ ոմանց մայրենի լեզուն արաբերէնն է եւ իրենք զիրենք արաբ կը համարեն, բայց անոնց լեզուն նման է այլասերած այն բարբառներուն, որ հրեաները իրրեւ գերմաներէն կը գործածեն: Այդ շրջանի մէջ կայ աղաւաղուած արարութիւն:

Սակայն, եթէ մօտենանք Միջերկրականին, շրջելով լեռնաշղթաներ, այդ պարագային պիտի հանդիպինք Թուրքի եւ ալեւիի, որոնք արդէն ինքնուրոյն ազգութեան կերպարանք ունին: Մի կողմ թողունք այլ փոքրամասնութիւնները՝ չերքէզներ, հայեր, ասորիներ, հրեաներ, յոյներ եւայլն, որոնց ուրիշ գալը եւ երբ գալը իրրեւ եկուորներ յայտնի են յիշուութեամբ եւ պատմութեամբ:

Կան եւ տրիւզներ Սուրիոյ մէջ, որ ոչ միայն դաւանութեամբ, այլեւ իրենց ցեղային յատկութեամբ տարբեր են բուն արաբներէն, թէպէտ տրիւզներն ըլլան արաբականութեան շարժման ղեկավարներէն եւ անոր կարեւոր յենարաններէն: Այդպէս էր նաեւ Թուրքիոյ Թուրանականութիւնը, որուն մէջ կովկասեան լեռնականները Թուրքիոյ Թուրանականութեան յառաջապահներն եղած են եւ են, առանց Թուրք ըլլալու: Այդ նոյն երեւոյթը կը նկատուի Սուրիոյ մէջ, ի մասնաւորի տրիւզներու: Բայց այդ երեւոյթը պատճառ պէտք չէ ըլլայ կարծելու, թէ Սուրիոյ մէջ չկան ազգային տարբեր շերտաւորումներ:

Բացի ոչ տեղացի ժողովուրդներէն, Սուրիոյ մէջ կան արաբներ, արաբացած արաբներ, ալեւիներ, տրիւզներ: Այս վերջինները հակառակ չեն արաբականութեան, բայց նախաձախնդիր են իրենց ինքնուրոյն պահպանութեան: Ասոնք մըշակոյթով, լեզուով համարեա թէ արաբականացած են, բայց իրենք արաբ չեն զգար իրենք զիրենք: Նախ եւ առաջ՝ ալեւի, տրիւզ են եւ յետոյ միայն արաբ:

Կան եւ շրջաններ, որ ի սպառ չեն ընկճուած արաբականութեան ազդեցութեամբ եւ կ'ապրին համախուժ իրրեւ անջատ ժողովուրդներ: Ասոնցմէ են Անտիոքի շրջանի Թուրքերը, Սուրիոյ սահմանամերձ շրջաններու քիւրտերը:

Կան եւ այլ փոքրամասնութիւններ, որ ունին իրենց ազգային ուրոյն կերպարանքը, թէպէտ իրրեւ հաւաքականութիւն ցրուած են եւ չունին աշխարհագրական ամբողջականութիւն: Ասոնցմէ են հայերը, յոյները, հրեաները, ասորիները, չերքէզները եւայլն:

Սուրիան ունի 184,500 քառ. քիլոմետր տարածութիւն եւ երկու միլիոն բնակչութիւն: Ըստ ազգագրական տուեալներու՝ ան բաժնուած է 4 տարբեր շրջաններու. — 1) Սուրիա, 2) Ալեքսանտրէթի շրջան, 3) Ալեւիներու երկիր, 4) Ճեպէլ Տրիւզ(7):

Այս չորս շրջանները ինքնավար են եւ ամբողջը միացած մէկ հանրապետութեան՝ Սուրիոյ հանրապետութեան մէջ, Փրանսական հովանաւորութեան ներքոյ: Այս չորսէն՝ Սուրիան թէ՛ իր տարածութեամբ եւ թէ՛ իր բնակչութեան թիւով գերակշիռ է մնացած երեքէն, միասին վերցուցած: Կլոր թիւերով եթէ վերցնենք, Ալեքսանտրէթ ինքնավար շրջանը 200 հազար, Ճեպէլ Տրիւզը 60 հազար եւ Ալեւիներու հանրապետութիւնը 250 հազար բնակիչ ունին շուրջ մէկ ու կէս միլիոն Սուրիոյ մէջ ինկած:

Այդ գումարի մէջ կը մտնեն ե՛ւ փոքրամասնութիւնները՝ քիւրտեր 100-150 հազար, հայեր 100 հազար, հրեաներ 40 հազար, չերքէզներ եւ այլ իսլամներ 60 հազար, Լիբանանի եւ այլ քրիստոնէաներ 100 հազար:

Չնայելով այս խառնիճաղանճութեան, Սուրիոյ պատկերը կը մնայ արաբական թէ՛ թուական մեծամասնութեամբ եւ թէ՛ մշակութային տեսակէտէն:

Սուրիոյ արարութիւնը չունի ոչ բուն Արարիոյ զտարիւն սեմական արիւնը, ոչ ալ անոր թիւն ու միատարրութիւնը: Սուրիոյ արարութիւնը խառնածին է, ալեւի արաբացած արաբ, քան զուտ արաբ: Ան համեմատական մեծամասնութիւն է այլացեղ, այլադաւան ժողովուրդներուն մէջ,

(7) Սուրիական Արաբական Հանրապետութիւնը ունի 185-180 քառակուսի քիլոմետր տարածութիւն եւ 8-950-000 բնակիչ: Ալեքսանտրէթի սահմաքը, միջազգային մեզակցութեամբ, Սուրիայէն իլուելով կցուեցաւ Թուրքիոյ, այս գրութեան քուակամէն ետ:

բայց ասով հանդերձ Սուրիոյ արարները բոլոր արարական ժողովուրդներու մէջ ամենէն աւելի հայրենասէր արարներն են, ամենէն աւելի իրենք իրենց արար կը զգան: Անոնք են արարականութեան զաղափարի առաջնորդը եւ ստեղծողը:

Տարօրինակ կը թուի այս, բայց կարծես այս երեւոյթը ընդհանուր է ե՛ւ այլ երկիրներու մէջ: Փանթուրանիզմի եւ թուրքիզմի զաղափարապաշտութիւնը չծնաւ ո՛չ թուրքեստանէն եւ ոչ ալ թուրքիայէն, այլ փոքրամասնութիւն կազմող, սլաւներու հետ խառնածին Կազանի, Խրիմի թրքութենէն եւ Ատրպատականի թաթարութենէն: Նոյնը չէ՞ գերմանականութիւնը, որուն ներկայ կարապետը Փրուսիայէն չէ եւ ոչ ալ Գերմանիայէն, այլ կաթոլիկ Աւստրիայէն, որուն գերմանական արեան աւելի մեծ տոկոսը գուցէ սլաւոնական է եւ ոչ գերմանական:

Այս հակասութիւններու պատճառը հարցին չի վերաբերիր: Իրականութիւնը Սուրիոյ մէջ այն է, որ այնտեղի համեմատական մեծամասնութիւն կազմող արարները, որոնցմէ ոմանք շունին նոյնիսկ արար արիւն, կը կազմեն Արարական Միութեան, արարներու ամբողջական ազատութեան եւ անկախութեան առաջին մարտիկները եւ քարոզիչները: Սուրիոյ փոքրաթիւ արարութեան ընտրեալ մտաւորականները առաջնորդն են այսօր ոչ միայն Սուրիոյ արարութեան, այլեւ ամբողջ արար աշխարհի: Արարական մամուլը Եգիպտոսէն սկըսած սուրիացի արարներու ձեռքն է: Շարք մը կարեւոր պետական ղեկավարներ, նախարարներ եւ այլն, սուրիացիներ են: Իսկ Արարական Միութեան կոմիտէներու ոգի ու շունչ տուողը նոյնպէս սուրիացիներ են:

Սուրիան արար զարթօնքի, իրեն եւ ընդհանուր արարութեան ազատութեան համար մեծ զոհարերութիւններ ըրած է: Ան միշտ ըմբոստ նկատուած էր թուրք իշխանութեան կողմէ եւ Օսմանեան կայսրութիւնը Սուրիոյ արարներուն դիակնեւորով երկրի լայնքն ու երկայնքը կը զարդարէր կախաղաններով: Շարք մը ըմբոստութիւններ Սուրիան ունեցած է նախքան պատերազմը, բայց միշտ արեան մէջ խեղդուած:

Վերջին դահիճը Սուրիոյ արարութեան եղաւ թուրքիոյ տիքթաթորներէն ձեւալ փաշան, որ ինքն ալ իր հերթին

խեղդուեցաւ իր թափած արիւններու մէջ, սպաննուելով հայերու կողմէ Թիֆլիսի մէջ:

Պատերազմն էր, որ վերջ տուաւ Սուրիոյ ժողովուրդներու տառապանքին: Թուրք զօրքերը փչրուեցան Դաշնակից զօրքերու կողմէ, որոնց մեծ աջակցութիւններ ընծայած էին արարները էմիր Ֆէյսալի ղեկավարութեամբ, ինչպէս եւ հայ լեգէոնականները, որ Արարայի ճակատամարտին մէջ ունեցան մեծական նշանակութիւն եւ այդպէսով իրենց արիւնը խառնեցին արար ազատագրութեան համար թափուած արեան հետ:

Սերի մէջ հաշուեյարգարի ենթարկուեցաւ Արարական հարցը եւ շատ աշխատող Սուրիան ամենէն քիչ վաստակեց: Կարծես Սերը եկած էր հաստատելու այն ժողովրդական ասացուածքը, թէ «չատ աշխատողին շիւրջ շապիկ, իրեն պասցուածքը, թէ «չատ աշխատողին շիւրջ շապիկ, իրեն պատարութեան ենթակայ երկիր մը: Անոր իրաւունքները եղան աւելի նուազ քան Իրաքինը, Եգիպտոսինը, Հիճազինը: Ան շունեցաւ իր սեփական արար թաղաւորութիւնը, ինչպէս մընացած արար շրջանները: Ֆէյսալ, որ փաստօրէն Սուրիոյ արարութեան թագակիրն էր, ուժով հեռացուեցաւ Սուրիայէն՝ իր թագը գտնելու համար անկախութեան հարցին աւելի անտարբեր շրջանի մը՝ Իրաքի մէջ: Սուրիան մնաց փաստօրէն իբրեւ Փրանսական դաղութ մը:

Սուրիոյ արարութիւնը, որ ամբողջ արարականութեան ազատութեան ռահվիրան եւ անկախութեան զաղափարի կերտողն էր, քիչ բաժին ստանալով այդ ազատութենէն եւ անկախութենէն, բնականաբար, դժգոհ պիտի ըլլար Փրանսական անվարչազէտ հողատարութենէն: Եւ ան կազմակերպուեցաւ իր Սիրո-Պաղեստին եւ այլ կոմիտէներու միջոցով՝ իր լրիւ անկախութիւնը ձեռք բերելու համար:

Հողատարութեան առաջին օրերէն սկսած, սուրիացի ղեկավարութիւնը պայքարի մէջ մտաւ Փրանսական իշխանութեան դէմ: Բազմաթիւ ապստամբութիւններ եւ ցոյցեր եղան: Առատ արիւն հոսեցաւ թէ՛ ժողովուրդի եւ թէ՛ Փրանսական զօրքերու կողմէ: Բայց այդ ապստամբութիւնները ցուպուեցան ցարդ 50 հազարնոց Փրանսական բանակով: Զըս-

պուեցաւ շարժումը, բայց չխեղդուեցաւ. ժողովրդական
յանպուեածները մնացին միշտ ազգայնական շարժումի ենթա-
կայ եւ անոր շունչով գեկավարուող:

Այս անբնական կացութեան վերջ տալու եւ միաժամա-
նակ զինուորական ուժերու խնայողութեան համար, Պլումի
իշխանութեան օրով զարգացաւ Սուրիոյ հետ իրարու հասկա-
ցողութեան դալու գաղափարը: Բանակցութիւնները, ինչպէս
յայտնի է, վերջացան Փրանքօ-սուրիական դաշինքի մը կըն-
քումով, որ Սուրիոյ անկախութիւն կը խոստանայ երեք տա-
րի յետոյ:

Սուրիոյ անկախութեան հարցի լուծումով կը լրանայ Ա-
րարական աշխարհի մէկ ուրիշ մասի շէնքի կառուցումը: Ի
չարս արարական եմէնի, Հիճազի, Անդրյորդանանի, Իրաքի
եւայլն, ան կը դառնայ անկախ, բայց մէկ տարբերութեամբ,
որ Սուրիա անջատուած կը մնայ իր քոյր պետութիւններէն
Փրանսական հովանաւորութեամբ կամ դաշնակցութեամբ, որ
կարող է դժուարացնել արարական մէկ պետութեան կազմա-
կերպուիլը մնացած արար պետութեանց հետ: Բացի ատկէ,
մինչ մնացած արար երկրամասերը չունենալով հոծ փոքրա-
մասնութիւններ՝ մտահոգուած պիտի չըլլան անոնց բաւա-
րարելու խնդրով, Սուրիան, ընդհակառակն, հարկադրաբար
պէտք է որդեգրէ քաղաքականութիւն մը, որ չի կրնար ըլ-
լալ շեշտուած չափով իսլամական:

Արարական երկիրներու մէջ ամենէն վտանգուած եւ պա-
տահականութեանց ենթակայ շրջանը պէտք է համարել Սու-
րիան, ուր կը խաչաձեւուին միջազգային շահերը, ուր յայտ-
նի կամ գաղտնի կերպով կը շարունակուին արտաքին եւ ներ-
քին հակամարտութիւնները:

Սուրիան ինկած է Եւրոպայէն Ասիա տանող բանուկ ճա-
նապարհներու վրայ: Անկէ անցած են թէ՛ մակեդոնացիներ-
ը, թէ՛ Շապուհները, թէ՛ հռոմէացիք, թէ՛ մոնկոլները:
Անկէ կ'անցնի Պերլին-Պաղտատ երկաթուղապիծը, որուն
պորտին նստած է Ալեքսանտրէթի ծոցը:

Արդ՝ Սուրիան աշխարհակալ պետութեանց համար կա-
րեւոր նշանակութիւն ունի իբրեւ ուղի, ուրկէ կարելի է հառ-
նիլ մինչեւ Իրաք, Իրան եւ աւելի հեռուները: Ֆրանսացիներ-

րու հոն հաստատուիլը, եթէ ոմանց ցանկալի է, շատերուն
ալ բնաւ ցանկալի չէ:

Կայ ե՛ւ նաւթի հարցը: Իրաքի նաւթը կը հոսի դէպի Մի-
ջերկրական՝ Սուրիոյ մէջէն անցկացուած խողովակներով:
Ատկէ գատ, նաւթի հոսքը կ'առնուի նաեւ Եփրատ-Տիգրիս
հովիտներու մէջ, — բան մը, որ կը գրողէ շատերու ախոր-
ժակը:

Սակայն, այս բարդութեանց մէջ Սուրիոյ ամենէն աւելի
մեծ վտանգը Թուրքիան է, որ ընդունած է Սուրիոյ անջա-
տումը իրմէ, բայց բնաւ համակերպած չէ այդ իրողութեան
հետ: Թուրքերու Ազգային Ուխտի մաս կը կազմէ Անտիոք-
Ալեքսանտրէթ շրջաններու կցումը Թուրքիոյ, ինչպէս եւ
հիւսիսային Իրաքի, Մուսուլի կցումը, որ փաստօրէն պիտի
նշանակէ Սուրիոյ հիւսիսի եւ Իրաքի հիւսիսի անջատումը:

Ալեքսանտրէթի հարցի արծարծումը Թուրքիոյ կողմէ ոչ
այլ ինչ էր, եթէ ոչ նախերգանքը իր աւելի լայն ծրագիրնե-
րու՝ հիւսիսային Արաբիոյ նուաճման եւ արարական երկիր-
ներու վրայ իր այս կամ այն ձեւի ազդեցութեան տարածման:
Ասիկա մասնակի դաւառական հարց չէ, այլ Օսմանեան
կայսրութեան վերականգնման ճիգ մը, որոնց առաջն առ-
նելու յաջողութեան կախուած է արարութեան ապագան:

Արարութեան այս կենսական շահի պաշտպանութիւնը
պէ՞տք է յանձն առնէ Ֆրանսան: Հաւանաբար ոչ, քանի որ
Կիլիկիոյ, Այաս-Փայասի զիջումները անցեալին մէջ ապա-
ցոյց են, թէ Թուրքիոյ դէմ Սուրիոյ հարցի լուծումը չի կա-
րող դառնայ Ալգաս-Լօրէն մը եւ թէ Ֆրանսա ընդունակ է
զիջումներ ընելու Թուրքերուն, քանի որ նշանաբան ունի չը-
կոքանցնել Թուրքիոյ բարեկամութիւնը: Ֆրանսայի համար
միաժամանակ ե՛ւ Թուրքին բարեկամ ե՛ւ Սուրիոյ դաշնակից
ըլլալու պարագան խիստ ծանր կացութեան պիտի մատնէ
Սուրիոյ ճակատագիրը: Եւ անհաւանական չէ, որ ան լքուի
իր ճակատագրին, եթէ արարութիւնը միջոցներ չստեղծէ
հակազդելու Թուրք ախորժակներուն:

Ինչ որ ալ ըլլայ, Սուրիան արարականութեան համար
կարեւոր ոյժ մը կը մնայ եւ ատիկա կը բարձրացնէ անոր
հզօրութիւնն ու ազդեցութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ:

Այդ հզորութիւնը կրկնապատիկ պիտի ըլլար, եթէ արաբական կոմիտէներն ու ղեկավարները ըմբռնէին լրիւ կերպով արժէքը ապակեդրոմացման՝ իրենց հմայքն ու ազդեցութիւնը տարածելու համար արաբական սահմաններէն աւելի հիւսիս ինկած շրջաններու մէջ, որտեղ կեդրոնաձիգ իշխանութեանց շնորհիւ կործանեցաւ Օսմանեան կայսրութիւնը եւ կը շարունակէ կործանման ենթակայ մնալ արդի Թուրքիան:

Անջատ ու անկախ Սուրիան արժէք է արաբականութեան համար:

Դաշնակցային Սուրիան, միացած արաբ աշխարհին հետ, հզորութեան եւ աշխարհակալ արաբ ընթացքի նախերգանքն է արաբութեան համար:

Գ. Լիբանան

Լիբանան յաճախ կը շփոթուի Սուրիոյ հետ, կարծես թէ ան վերջինի մասն ըլլայ: Այդպէս է մասամբ, բայց այդպէս չէ ընդհանրապէս:

Լիբանան նախկին Փիւնիկէն է, մոխիրներու մէջէն յարութիւն առած: Ան աշխարհագրորէն շարունակութիւնն է ալեւիններու երկրին, զէպի հարաւ ուղղուած Միջերկրականի սփերով եւ Լիբանանի լեռնաշղթայի ընթացքով:

Մովսինեայ այս երկիրը փոքր է իր տարածութեամբ, հազիւ կ'ընթացի 10.000 քառ. քմ., բայց ան լի է իր բովանդակութեամբ: Շուրջ մէկ միլիոն բնակչութիւն ունի, այսինքն՝ արաբական երկիրներու մէջ առաջինն է բնակչութեան խտութեամբ(8):

Լիբանան փաստորէն արաբական երկիրներու արտաքին աշխարհին հետ կապակցութեան գլխաւոր ճանապարհն է: Սուրիա, Իրաք եւ նոյնիսկ հեռաւոր Իրան՝ Պէյրութը կրնան նկատուի իրենց նաւահանգիստը: Ատոր համար Լիբանանն ոչ

միայն ինքն իրեն, այլև ուրիշներու կը պատկանի իր դերը: Մէկ խօսքով՝ ան նախկին Փիւնիկէի դերքն ունենալու ընթացքին մէջ է այսօր:

Լիբանան իր լեզուով արաբ է, իր մշակոյթն ալ արաբական է: Բայց ան արաբ չէ ծագումով: Ի՞նչ է անոր ծագումը, դժուար է դիտնայ, առանց ենթադրութեան: Բայց անկասկած լիբանանցիներու երակներուն մէջ եթէ ոչ արաբական, դոնէ սեմական արիւնը կը հոսի, փիւնիկեցիներէ սկըսած մինչեւ մեր օրերը:

Լիբանան անոյալման սեմական երկիր է:

Լիբանան կրօնով իսլամ չէ: Անոր մեծամասնութիւնը քրիստոնէական տարրեր դաւանութեանց կը պատկանի՝ մարոնիթ, օրթոտոքս, կաթոլիկ, բողոքական, յուսաւորչական եւ այլն: Կան ե՛ւ իսլամներ, արիւղներ, որոնք բնակչութեան 30 առ հարիւրը կը կազմեն: Բայց երկրի կերպարանքը կը մնայ աւելի քրիստոնէական, քան իսլամական:

Լիբանանեան ազգութիւն գոյութիւն չունի: Ան երկրի աշխարհագրական անունն է: Լիբանան բաղկացած է աւելի դաւանական համայնքներէ, որոնք իրարու փարած են երկրի եւ կրօնի պահպանութեան նախանձախնդրութեամբ եւ իրենց ազատութեան տենչով:

Այս կրօնական համայնքները բոլորն ալ ենթակայ են արաբական մշակոյթին: Արաբականութեան դադարաւոր անոնց խորթ չէ եւ ոչ ալ այդ դադարի իրադրութեան անոնք կը խորշին, թէեւ որոշ վերապահութիւններ կ'ընեն: Այն է, որ արաբական շարժումը չ'ըստի իրենց առանձնապատուկ պահանջներուն, իրենց ազատութեան եւ դաւանական, համայնական եւ վարչական ապակեդրոնացման: Այդ պահանջները պիտի հարկադրէին արաբականութիւնը չեղելու իր կեդրոնաձիգ քաղաքականութեանէն եւ ապակեդրոնացման ընթացքը ունենայ, Լիբանանի բարեկամութիւնը շահած բոլոր համար: Այդ պահանջները ցոյց կու տան, որ իսլամական քաղաքականութիւնը անգործագրելի եւ վնասակար է Լիբանանի եւ Սուրիոյ շրջաններուն մէջ:

Լիբանան, ցարդ նկարագրուած արաբական երկիրներու նման, կը գտնուէր Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ: Իբրեւ ոչ-

(8) Լիբանանի ճշգրիտ տարածութիւնն է 10.452 քառակուսի քիլոմետր: Բնակչութիւնը, որ մեծ համեմատութեամբ օտարակազմակերպ կը հաշուէ, 3.138.480 անձ է:

Թուրք եւ ոչ-իսլամ տարր, ան շարունակ կրկնակի հալածանքներու եւ պարբերական կոտորածներու ենթարկուած էր Թուրք իշխանութեան կողմէ: Այս բարբարոս քաղաքականութիւնը իրանանցիներու մէջ զարգացուցած էր ինքնապաշտպանութեան բնագործ եւ միաժամանակ ուշադրութիւնը հրատարակական պետութեանց: Այդ պատճառով Թուրք իշխանութիւնը հարկադրուած էր, նախքան պատերազմը, Լիբանանի համար առանձին վարչական ձեւ մշակել, քրիստոնեայ կառավարութիւններու, զատուորներու ղեկավարութեան ներքոյ:

Նախքան պատերազմը, Լիբանան տեսակ մը դաւանական եւ վարչական ինքնավարութիւն ունէր, երաշխաւորուած դիւանորակ ֆրանսայի պաշտպանութեամբ: Սեւրի դաշնագրով, ինչպէս Սուրիան, նոյնպէս եւ Լիբանան ի սպառ բաժնուեցան Թրքական տիրապետութենէն եւ ինկան ֆրանսայի հովանու տակ, իբր ինքնավար հանրապետութիւններ:

Ինչպէս Սուրիան, նոյնպէս ե՛ւ Լիբանանը դժգոհ էին եղած կարգադրութենէն եւ վարչաձեւէն՝ ձգտելով ունենալ աւելի լայն իրաւունքներ իբրեւ բոլորովին անկախ հանրապետութիւն եւ չուզելով տանիլ ֆրանսական իշխանութեան սահմանափակումները իրենց իրաւունքներուն վրայ: Միատեսակ այս ճնշումները եւ միատեսակ այս բաղձանքները աւելի մօտեցուցին Լիբանանի եւ Սուրիոյ ազգայնական տարրերը եւ անոնց նպատակները նոյնացան իրենց իրաւունքներու ընդլայնման հարցին մէջ:

Այսօր Լիբանան Սուրիոյ նման իր իրաւունքները լրիւ ստանալու վաղորդայնին կը գտնուի:

Սուրիոյ եւ Լիբանանի անկախութեան իրականացումը արաբականութեան առջեւ կը դնէ հետեւեալ հարցերը.—

ա) Իսլամութիւնը կարո՞ղ է հիմք ծառայել արաբական երկիրներու միութեան համար:

Ճիշդ է, արաբ աշխարհի մեծ մասը բաղկացած է իսլամ ցեղերէ: Բայց կան երկրամասեր, ինչպէս Լիբանան, մասամբ Պաղեստին, որ իսլամ չեն, եւ կայ շօշափելի փոքրամասնութիւն մը ոչ-իսլամներու, որոնց համար համիսլամականութիւնը կարող է այն հետեւանքները առաջացնել, ինչ որ Սուր-

թան Համիտի համիսլամութիւնը Թուրքիոյ մէջ, այն է՝ արպելք դառնալ սեմական տարրեր դաւանանքներու պատկանող ժողովուրդներու միացման:

բ) Համարաբականութիւնը բաւակա՞ն է տարբեր ծագումի եւ տարբեր մշակոյթի ժողովուրդները ի մի ձուլելու համար՝ մէկ պետական յարկի տակ:

Եթէ արաբականութիւնը անհրաժեշտ սպեղանին է տարբեր արաբ երկրամասերու իրարու միացման, բաժան բաժան իշխանութիւններու վերացման եւ մէկ արաբ իշխանութեան հաստատման համար, այդ սպեղանին նոյն բուժիչ արժէքը պիտի չունենայ այն երկրամասերու համար, ինչպէս Լիբանանը, մասամբ Սուրիան եւ Պաղեստինը, ուր ժողովուրդները իրենք զիրենք արաբ բնաւ չեն զգար: Նման երկրամասերու համար սպեղանին կը դառնայ ոչ թէ արաբականութիւնը, այլ սեմականութիւնը:

գ) Կեդրոնաձիգ արաբ քաղաքականութիւնը բաւակա՞ն է բոլոր տարբեր սեմական երկրամասերու ի մի հաւաքման համար:

Եթէ այդ քաղաքականութիւնը բնական է եւ անհրաժեշտ նոյնանման ըմբռնողութեան, նոյնանման ծագումի եւ մշակոյթի ժողովուրդներու համար, բայց տարբեր ծագումի, մշակոյթի, դաւանութեան, տնտեսութեան շրջաններու համար կը դառնայ խորչեցուցիչ եւ վնասակար: Այդ կը թելադրէ ունենալ զոյգ քաղաքականութիւն, մէկը՝ կեդրոնաձիգ, որոշ միատարր շրջաններու համար, իսկ միւսը՝ ապակեդրոն՝ այլատարր երկրամասերու համար, այլազան տարրերը ի մի բերելու համար:

Այս զոյգ եւ իրարմէ տարբեր քաղաքականութիւնը անհարազատ չէ եղած անցեալին մէջ արաբ հզօրութեան: Առաջին հզօր խալիֆաներու օրօք իսկ, երբ իսլամութիւնն էր հիմքը արաբ կայսրութեան կազմաւորման, անոնք՝ Թաբեր բաշխելով քրիստոնեայ երկիրներու, իրենց կապած էին զանոնք քաղաքականապէս: Անոնք իրենց կեդրոնաձիգ քաղա-

քականութեան ընթացքին մէջ իսկ ունէին ապակեղրոն քաղաքականութիւն այն շրջաններու մէջ, որոնք ինքնայատուկ գրութեան մէջ կը գտնուէին: Գուցէ այդ ճկուն քաղաքականութեան եւ լայնախոհ ընթացքին մէջ պէտք է որոնել անոնց արագօրէն զարգացումը եւ հզօր կայսրութեան մը ստեղծումը, որ մրցակից կարող էր համարուիլ ներկայ ամենազօր կայսրութեանց հետ: Արարութեան եւ սեմականութեան նախահայրերու օրինակին հետեւելէն կախուած է անոնց հզօրութեան աստիճանը եւ այժմ: Պայմանները երեւի պիտի հարկադրեն այդ հարցերու էութիւնն ու կարեւորութիւնը հասկնայ:

Այս աւելի կարեւոր կը դառնայ, երբ նկատի կ'առնենք Պաղեստինի մէջ ստեղծուած դրութիւնը:

Դ. Պաղեստին

Հին Փղշտացոց երկիրն է Պաղեստին, որ այսօր աղաւաղումով կը կոչուի Ֆիլիսթին, Պաղեստին:

Փղշտացոց երկիրը գրաւուեցաւ Իսրայէլի ցեղերու կողմէ եւ կազմուեցաւ ժամանակին մէկ ազգութիւն, մէկ պետութիւն՝ Հրէաստանը: Հրէաստան եւս իր հերթին քանիցս կործանեցաւ եւ անոր ժողովուրդը տարագրուեցաւ: Հոռմէացիք Հրէաստանի մէջ հրեայ չթողուցին, բայց հրէութեան հոգու մէջէն չմարեցաւ հայրենիքի տենչը, եւ Սիոնն ու Պաղեստինը անոր երազն ու գործնական նպատակը եղան:

Պաղեստինը Լիբանանի շարունակութիւնն է, ինկած դէպի հարաւ երկարող լեռնաշղթաներու երկայնքով եւ սեղմուած Պաղեստինի լեռներու եւ Միջերկրական ծովու միջեւ: Անոր մէկ ծայրը Սինայի կողքով կ'երկարի մինչեւ Կարմիր ծով՝ Արապայի մօտերը հանդիսանալով:

Անոր տարածութիւնը շուրջ 26.000 քառ. թիումեթր է, փոքր երկիր մը, մեծապէս անապատներով պատած եւ ջուր հասած վայրերու մէջ, որ 10.000 քառ. թիումեթրէն աւելի չէ, Աստուածաշունչի դրախտանման երկիրը դարձած: Բրնակչութիւնը այնքան արագ փոփոխութեան կ'ենթարկուի այս երկրին մէջ, որ ընդարձակուած հիւրանոցի նման բնակ-

չութիւնը օր աւուր կը կերպարանափոխուի: Վերջին տասնամեակներուն կէս միլիոնէն անոր թիւը բարձրացած է շուրջ մէկ միլիոն 200 հազարի(9):

Այդ թիւերը ցոյց կու տան, որ անոր բնակչութիւնը իր խտութեամբ ետ է Լիբանանէն, բայց առաջ է մնացած արաբական երկիրներէն: Երկրի տարողութիւնը դեռ յազեցած չէ, եւ ան ներոյժ աշխատանքի շնորհիւ նորէն կարող է կրկնապատուիլ եւ երեք միլիոն բնակչութիւն պարտկել, ըստ սիոնականներու երազին:

Երկիրը իր ազգաբնակչական կազմով զուտ արաբական չէ, բայց անոր ընդհանուր կերպարանքը սեմական է: Պաղեստինը նոյնն է, ինչ որ Լիբանանը: Ան առաւելապէս արաբացած տարրերէ եւ հրէութենէ կը բաղկանայ: Տարբերութիւնը այն է միայն, որ Լիբանանի մէջ տիրապետողը քրիստոնեայ տարրն է, իսկ հոս կը տիրապետեն մոլիստական, քրիստոնեայ եւ իսլամ տարրերը: Համարեա համեմատական հաւասարութեամբ: Շուրջ 400 հազար հրեաներ, 200 հազար քրիստոնեաներ եւ 700 հազարի չափ ալ արաբներ կամ արաբացածներ կան Պաղեստինի մէջ: Քրիստոնեաներու մեծամասնու-

(9) Միացեալ Ազգերու կազմակերպութիւնը 29 նոյեմբեր 1947ին Պաղեստինի բաժանումը կը ֆուտարկէր (թեր' 33 երկիր, որոնց մէջ Մ. Նահանգներ, Խ. Միութիւն, Ֆրանսա. դէմ' 13 երկիր, 11 արաբական երկիր, Քուպա եւ Յունաստան. ձեռնպահ' 10 երկիր, որոնց մէջ Մ. Բրիտանիա): Պաղեստինի հողամասին վրայ պիտի առաջանային երկու պետութիւններ. — ա) արեւելք՝ արաբական, բ) արեւմուտք՝ 14.400 քառակուսի ֆիլումեթր տարածութեամբ հրէական պետութիւն մը, իսկ Երուսաղէմ միջազգային կամ չէզոք գօտի պիտի ըլլար:

Արաբական Լիկամ կը մերժէ ծրագիրը, յայտարարելով, թէ ուժով պիտի ընդդիմանայ անոր գործադրութեան: Հրեաները կ'ընտրեն 13 անգամէ գործադիր խորհուրդ մը (Ապրիլ 1948) եւ 14 Մայիս 1948ին, առանց սահմաններու ճշդումի Իսրայէլի պետութեան անկախութիւն կը յայտարարեն, բրիտանական հոգատարութեան աւարտէն ուր ժամ առաջ: Այդ քուակազմէն ի վեր տեղի ունեցած են արաբ-իսրայէլեան չորս պատերազմներ (1948, 1956, 1967 եւ 1973): Իսրայէլ, որ ՄԱԿի որոշումով ունէր 14.400 քառակուսի ֆիլումեթր տարածութիւն, 1949ին ունէր 20.700, իսկ 1982ին՝ 23.300 քառակուսի ֆիլումեթր, արաբական հողերու կցումներով: Բնակչութեան թիւն է 3.988.000:

թիւնն ալ պէտք է համարել արարացածներ: Այդպէսով այդ երկիրը իր հոծ մեծամասնութեամբ այսօր արարական մշակոյթին եւ ազդեցութեան ենթակայ պէտք է համարել:

Հրէութեան 400 հազարի հասնող թիւը Պաղեստինի նման փոքր երկրի մը մէջ աննշմար պէտք չէ նկատել, մանաւանդ որ ան ցրուած չէ, այլ կեդրոնացած կ'ապրի իբրեւ քաղաքացի, գիւղացի ու արդիւնաբերող եւ որոշ շրջաններու մէջ բացարձակ մեծամասնութիւն է: Նախկին Փղշտացւոց երկրամասը եւ Յուդայի երկրի մէկ մասը արդէն Հրէաստան է, թէ՛ հողով եւ թէ՛ բնակչութեամբ:

Եթէ Պաղեստինի մէջ ներքին սահմանագծումներ կատարուին, կարելի պիտի ըլլայ կազմել ներկայ վիճակով իսկ երկու ազգագրական շրջան՝ հրէական եւ արաբական, — առաջինը՝ մշակուած հողամասերու վրայ, երկրորդը՝ անապատներու և արօտատեղիներու վրայ: Այդ սահմանագծումին կարիքը չկայ Պաղեստինի մէջ, որովհետեւ հոս նկատելի է արագ ու խաղաղ թափանցումով հրէական սահմաններու ընդարձակումը եւ հրէական թիւի արագ աճում՝ զուգընթաց հողի տիրապետութեան եւ անոր մշակման ի հաշիւ ցարդ մեծամասնութիւն կազմող արաբներու: Զարմանալի պիտի չըլլայ, եթէ տասնեակ մը տարի յետոյ թիւով եւ բռնած տարածականութեամբ այսօր մեծամասնութիւն կազմող արաբները դառնան փոքրամասնութիւն եւ հրէութիւնը, որ այսօր փոքրամասնութիւն է հողով եւ թիւով, դառնայ մեծամասնութիւն:

Պաղեստինի մէջ կատարուած աշխատանքները, պայքարը և ազգային վերածնունդը բացառիկ երեւոյթ են գուցէ ամբողջ աշխարհի եւ պատմութեան մէջ: Եղե՞ր է եւ կա՞յ ազգութիւն մը, որ շուրջ 2.000 տարի առաջ թողած ըլլալով իր հայրենիքը, ցանկար եւ սկսէր վերադառնալ իր բուն հայրենիքը: Ինձ անծանօթ է նման դէպք մը: Առհասարակ 2.000 տարեկան հասակ ունեցող ազգութիւններ իսկ քիչ կան աշխարհի մէջ եւ անոնք մոռցած են իրենց անցեալը: Բայց հրէութիւնը, ունենալով քանի մը երկու հազարնոց ծերութիւն, ոչ թէ մոռցած չէ իր անցեալը, այլեւ 2.000 տարի առաջ կորսնցուած իր հայրենիքի տէր կը ներկայանայ: Մոռացութեան

ստրուած ազգ մը, հայրենիք մը այսօր յարութիւն կ'առնէ գերեզմանի մէջէն:

Մենք վերեւ մատնանշեցինք, որ հրէութիւնը Պաղեստինի մէջ շուրջ 400 հազար է, բայց անոր թիւը շատ մեծ է աշխարհի մէջ: 17 միլիոն կը հաշուէ բոլոր երկիրներու մէջ ցրուած հրեաներու թիւը, որ համախումբ ըլլալու պարագային կարող է պետութիւն մը կամ կայսրութեան մը կորիզը կազմել: Յրուած ըլլալու պատճառով մեծամասնութիւն կազմող ժողովուրդներու մէջ՝ հրէութիւնը պետական ազգային ոյժ չի ներկայացներ: Ամէնուրեք ան փոքրամասնութեանց մէջ է եւ մեծամասնութեանց կողմէ կը նկատուի անցանկալի, խորթ հիւր մը:

Հրէութիւնը իր վարչական, պետական եւ ընկերային ցուցադրած կարողութիւնները կարող է արտայայտել՝ ծառայելով մեծամասնութիւն կազմող ուրիշ ժողովուրդներուն: Սխալ պիտի չըլլար ըսել, որ 17 միլիոն հրեաները ուրիշ ժողովուրդներու ծառաները, պաշտօնեաներն են. իրենց ընդունակութեամբ, իրենց լաւ եւ վատ կողմերով կը շէնցեն ուրիշ երկիրներ եւ ի վարձատրութիւն կը ստանան ապրուստի եւ ապրելու հնարաւորութիւն այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ որ իրենց կարիքը կը զգայ տիրապետող ազգութիւնը: Նման են անոնք գործարանի մը երջանիկ կառավարիչին եւ կամ ապերջանիկ բանուորին, որ կու տան ամէն ինչ եւ յաճախ փառքի եւ երջանկութեան կ'արժանանան. սակայն, այդ բոլորը կախուած է գործարանատիրոջ կամքէն եւ քմահաճոյքէն:

Քաղաքակիրթ աշխարհի քաղաքակրթուած ստրուկները հրեաներն են, յաճախ ենթարկուած միջնադարեան կամ հին դարերու հալածանքներու: Հրէութեան առերեւոյթ տիրապետութիւնը շատ ասպարէզներու մէջ, անոր արուեստի եւ մտքի ասպարէզներու մէջ ցուցադրած ընդունակութիւնները և նոյնիսկ պետական վարչական ղեկավարութիւնները այս կամ այն երկրի մէջ չեն փոխեր եւ չեն կարող փոխել անոր ստրկական ճակատագիրը, քանի որ ան նկատուած է եւ ինքն ալ իր հոգու մէջ կը նկատէ զինքը ուրիշի դրան պաշտօնեայ ու ծառայ, քանի որ ան չէ ձուլուած մեծամասնութիւն կազմող

տարրի մէջ ու իր հոգու մէջ կը պահէ Մովսէսը ու Սիոնը:

«Սիոնականութիւնը», ինչպէս կը տեսնուի, դատարկ իօսք չէ, օղի մէջ կախուած անհիմն ցնորք մը չէ, այլ ողջ հրէութեան գիտակցական կամ անգիտակ ցանկութեանց խրտացումն է՝ խարսխուած Պաղեստինի հողի եւ ջուրի մէջ, ինչպէս եւ յենուած չորս հարիւր հազարէն աւելի հրեաներու բազուկներուն եւ շուրջ 17 միլիոն ցրուած հրէութեան ինքնարուխ տենչերուն վրայ: Անոր նշանաբանն է՝ «Պաղեստինը հրէութեան»:

Արարութիւնը իր թիւով գերազանց է քան հրէութիւնը եւ իր Ֆիզիքական կարողութեամբ անմրցելի ոյժ մը հրէութեան հետ համեմատած: Ան ոչ միայն կը ժխտէ «Պաղեստինը հրէութեան» նշանաբանը, այլեւ ունի իր հակընդդէմ նշանաբանը, այն է՝ «Պաղեստինը արարներուն»:

Երբ այս երկու խաչաձեւող նշանաբաններն ունին երկու հարադատ եղբայրներ Իսրայէլի ու Իսմայէլի զաւակները, բնական պէտք է համարել անոնց տարակարծութիւններն ու թշնամութիւնները, որ պարբերաբար կ'արտայայտուին արիւնահեղ կռիւներով: Այդ կռիւները յաճախ կը խափանուին, եւ երեւութական խաղաղութեան վիճակ մը կը ստեղծուի: Բայց այդ խաղաղութիւնը ձեռք կը բերուի երբորդ ուժի մը միջոցով, այն է՝ Բրիտանական կայսրութեան զօրքի եւ ոստիկանութեան միջոցով, ուստի ժամանակաւոր եւ անհաստատ է:

Երկու նշանաբաններն ալ իրենց արդար հիմքերն ունին եւ սխալ պիտի ըլլար մէկին իրաւունք տալ եւ միւսը անարդար ճանչնալ. որովհետեւ եթէ 17 միլիոն հրէութիւնը իրրեւ սրբութիւն կը ճանչնայ Սողոմոնի տաճարի մնացորդ Լացի պատերը եւ Սիոնը կը համարէ իրաւացիօրէն իր բնագաւառը, իր ստեղծագործութեան խորհրդանիշը, բայց Լացի պատի հիմքերու վրայ կը բարձրանայ արարներու մարգարէ Օմարի մզկիթը եւ նոյն Սիոնը սրբազան է անոր համար նոյնքան, որքան հրեային: Եթէ հրէութիւնը հպարտ է իր նախահայր Աբրահամով եւ անոր խոստացուած ժառանգութեան համար տէր կ'ուզէ կանգնիլ Պաղեստինին, նոյն իրաւունքն ու հպարտութիւնը կարող են ունենալ եւ Իսմայէլի որդիք

իրբեւ զաւակները Աբրահամին: Պատմութիւնը, թէ՛ հինը եւ թէ՛ նորը, հաւասար իրաւունք կու տայ թէ՛ հրեային եւ թէ՛ արաբին:

Հրէութիւնը իրաւացիօրէն կը պատճառարանէ, թէ ինքը հալածուած է ամէնուրեք, թէ ինքն ալ իրաւունք ունի իր հայրենիքն ունենալու եւ այդ հայրենիքը կարող է ըլլալ միայն իր բնապատուր՝ Պաղեստինը: Բայց նոյն սաստկութեամբ կարող է ե'ւ արաբը պատճառարանել: Ինքը չէ որ արտաքսած է հրէութիւնը Պաղեստինէն, այլ Հոռմը ասկէ 2.000 տարի առաջ. այդ ժամանակամիջոցին ինքն է որ պատնէշ կանգնած է եկող եւ դացող արշաւանքներուն եւ Աբրահամի տունը պահպանած յօդուտ իր զաւակ Իսմայէլի ժառանգներուն: Ինչո՞ւ պէտք է Իսմայէլի զաւակներուն ի վնաս խարայէլացիք դան ու տիրապետեն իրենց երկրին: Արարութիւնը նոյնպէս հալածուած եւ ցրուած է. անոր միութիւնը պէտք է, իսկ այդ միութեան համար անհրաժեշտ է Պաղեստինի արարականացումը: Պաղեստին իր աշարհադրական գիրքով կը փակէ Միջերկրականը արարական աշխարհէն. ան կը բաժնէ Միջերկրականի տիեզերուն երկարած ասիական եւ ասիական աշխարհները իրարմէ. ան է միջոցը արարական կապի եւ այդ կապի հանդոյցը անանցանելի միջնորմ դարձընել՝ կը նշանակէ ըլլալ հակառակ արարական միութեան եւ ամբողջութեան:

Այս համասօտ ակնարկէն իսկ պարզ է, որ երկու ազգերուն համար ալ խիստ կենսական է Պաղեստինը: Երկուսին համար ալ այդ փոքրիկ երկիրը կենսական քաղաքական նըշանակութիւն ունի:

Պաղեստինի պայքարը արդար է երկու մրցակիցներու համար ալ եւ անլուծելի է ան, եթէ պատմական, տնտեսական, քաղաքական եւ այլ նկատումներ հիմք ծառայեցնելով՝ ցանկութիւն ըլլայ զայն կա'մ հրէական կամ արարական զարձակութիւն: Այդ վէճը նման է ապահարզան առած այն ամուձընելու: Այդ վէճին, որ կ'ուզեն երկուսի բաժնել իրենց միակ զաւակը. ան եթէ բաժնուի, պիտի մահանայ. եթէ չբաժնուի, պայքարը պիտի շարունակուի քանի կայ հրեայ եւ քանի կայ արաբ:

Հարցը անլուծելի դարձած է իրենց՝ հրեաներուն եւ արաբներուն կողմէ՝ զայն սխալ հիմքի վրայ դնելէն: Այս երկու ժողովուրդները լեզուով համարեա նոյնն են եւ ծագումով նոյն ընտանիքին կը պատկանին: Անոնք նման հարց պիտի չունենային, եթէ Աբրահամի ժամանակին նման զիրար համարէին իրենց ընտանիքէն, որ սեմական է: Այդ պարագային եւս թերեւս ըլլային վէճեր եւ պայքարներ, բայց անոնք ծունկի ցաւի պէս պիտի դային ու երթային:

Հրեայ-արաբ ներկայ վէճի ցաւը տարբեր ընոյթ ունի: Ան հիւժարտ մը դառնալու վրայ է, որ կը սպառնայ վաղ թէ ուշ երկու կողմերն ալ գերեզման տանիլ: Այդ գերեզմանէն խուսափելու միջոցը ոչ հրէութեան եւ ոչ ալ արաբութեան ներկայ նշանաբանները կարող են ըլլալ: Այդ փրկութիւնը կ'ըլլար, եթէ նորէն արաբն ու հրեան միանային եւ միանային սեմականութեան յարկին տակ՝ փոխադարձ աջակցութեամբ կառուցանելու համար այն տունը, զոր հիմնած է Աբրահամը:

Սեմականութիւնն է դարձանը եւ արաբական աշխարհի լայնախոհ դաշնակցութիւնն է միջոցը վէճերու վերացման եւ միութեան իրագործման:

Բ) ԱՓՐԻԿԵԱՆ ՄԻՋԵՐԿԻՐԱԿԱՆԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Ափրիկեան սեմականութիւնը

Միջերկրականի աւազանը կը համարուի քաղաքակրթութեան օրրանը եւ այն է Եւրոպայի սիրտը: Այդ ծովն է քաղաքակրթ աշխարհի հաղորդակցութեան գլխաւոր ուղին. անոր միջոցով աշխարհակալական ճամբաներ կ'երթան դէպի արեւելք եւ հարաւ. ան է սնուցանողը Եւրոպային:

Անցեալին մէջ միայն Հռոմ յաջողած էր այդ ընդարձակ ծովը Հռոմի լիճը դարձնելու, եւ ատոր մէջն էր անոր հզօրութիւնը: Օսմանեան կայսրութիւնն ալ երբեմն յաջողելու վրայ էր անոր ամբողջ ափերը գրաւելու, բայց կէս ճանապարհին անոր անկումը սկսաւ, եւ այսօր Միջերկրականը ե-

վերուած է բազմաթիւ ազդեցութիւններով: Միջերկրականի հիւսիս եւ հիւսիս-արեւմտեան ափերուն վրայ հաստատուած են եւրոպական պետութիւններէն թուով 8, իսկ անոր արեւմըտեան եւ հարաւային ափերը բնակուած են արաբներով եւ արաբացած արաբներով, ուր կը ծածանի իսլամական լուսիներ եւ ուր կը խօսուի ամէնուրեք Մուհամմէտի բարբառը:

Երբ Պաղեստինի կողմէն անցնիք Սուէզի ջրանցքը եւ մտնէք ափրիկեան ցամաքամասը, կը պատահիք նոր դիմազօներու, տարբեր բուն արաբի դիմազօնէն, որ ոչ արաբ է, ոչ ճերմակ եւ ոչ ալ սեւամորթ, այլ բոլորի խառնուրդը: Այդ խառնուրդ ժողովուրդը Միջերկրականի ափերով կը տարածուի մինչեւ Ատլանտեան ովկիանոսը, ուր կը վերջանան Միջերկրականի հարաւային ափերը: Ընդարձակ է անոր զբաղակալ տարածութիւնը, շուրջ 5·100·000 քառ. քիլոմէթր եւ շուրջ 30 միլիոն բնակչութեամբ(10):

Այդ տարածութիւնը նոյնքան մեծ է, որքան ամբողջ Եւրոպան, բացի Ռուսիայէն, իսկ բնակչութիւնը 12 անգամ նուազ Եւրոպայինէն:

Միջերկրականի հարաւային այդ աւազանը պէտք է նը-

(10) Ափրիկեան Միջերկրականի արաբականացած երկիրները, վերջիմ տուեալներով, ներկայիս կը պարզեն հետեւեալ պատկերը.—

Երկիր	տարածութիւն քառ. քմ.	Բնակչութիւն
Եգիպտոս	1·000·000	42·632·800
Լիպիա	2·505·813	3·179·480
Թունիզ	163·610	6·669·060
Ալճերիա	2·381·711	20·828·800
Մարոք	712·555	21·996·849
	6·763·689	95·306·989

Այս թիւերուն վրայ եթէ բարդնիք մաւր Սուտանի համարապետութեան տարածութիւնն ու բնակչութիւնը, կ'ունենամք հետեւեալ թիւերը.— 9·269·502 քառակուսի քիլոմէթր եւ 114·905·489 բնակիչ (տակաւիմ առանց հաշուելու Մարիտանիան, որ Ատլանտեանի ափն արաբական երկիր է):

կատուէր Հիւսիսային Միջերկրականի աւազանի (Եւրոպա-
յի) համար հողային պահեստ մը, իր երկիրներու յագեցման
պատճառով: Այդպէս ալ ան նկատուած էր Վարեակներու,
Գոթերու, Հռոմի, Բիզանդիոնի ժամանակներէն մինչեւ այ-
սօր: Միշտ ալ ան ենթակայ է եղած եւրոպական պետու-
թեանց արշաւանքներուն եւ տիրապետութեան:

Բայց տարօրինակօրէն, մինչ Եւրոպան կարճ ժամանակի
մէջ կարողացած է թէ՛ Հիւսիսային եւ թէ՛ Հարաւային Ա-
մերիկաները եւրոպականացնել ազգագրութեամբ, լեզուով եւ
բարձր ու կրօնքով, անկարող եղած է ան, սակայն, Եւրո-
պայի սիրտը կազմող Միջերկրականի հարաւային այդ ափին
փաստօրէն տիրապետել եւ իր դրոշմը դնել: Չնայելով կա-
տոնի պնդումներուն փիւնիկեան Քաղկեդոնը քանդելու մա-
սին, որ եւ քանդուեցաւ Արքեմէտի դիակին վրայ եւ ափրիկ-
եան Միջերկրականը դարձաւ հոռոմէական, բայց Հռոմը ար-
մատ չբռնեց հոն եւ անոր ազգապարական հետքերը չկան այլ-
եւս: Չկան նոյնպէս ե՛ւ աշխարհակալութեանց թողած հետ-
քերը, ո՛չ բիւզանդական եւ ոչ ալ օսմանեան. կայ միայն հոն
մէկ քաղաքակրթութիւն, մէկ լեզու, մէկ հասկացողութիւն,
չոր արմատացուցած են սեմական ժողովուրդները, եւ այդ՝
արարականն է:

Այդ երկրամասը այսօր ալ ձեւականօրէն եւ պետական
ազգեցութեանց իրրեւ շրջանակ կը գտնուի եւրոպական պե-
տութեանց ձեռքին, որոնք թիւով չորս են:

Այս չորսէն ամենէն փոքրը Սպանիան է, որ կը տիրապե-
տէ Մարոքի ծայրագոյն ցցուածքին, 22 հազար քառ. քիլո-
մեթր տարածութեան վրայ, շուրջ 750.000 բնակչութեամբ:

Տարածութեամբ ամենէն ընդարձակ երկիրները կը գրա-
ւէ Տրանսան՝ Մարոք, Թունուզ եւ Ալճերիա, 2.740.000 քառ.
քիլոմեթր տարածութիւն եւ շուրջ 13 միլիոն բնակչութիւն:

Յետոյ տարածութեամբ մեծը իտալական գրաւումն է
Լիպիայի (1.560.000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն եւ 590
հազար բնակչութիւն):

Վերջապէս, Եգիպտոսը Անգլիոյ հսկողութեան տակ, 995
հազար քառ. քիլոմեթր տարածութիւն եւ շուրջ 14.500.000
բնակչութիւն:

Այսպէսով ամբողջ Հիւսիսային Միջերկրականը պետա-
կան ազգեցութեանց շրջանակով կը պատկանի Սպանիոյ, Ֆը-
րանսայի, Իտալիոյ եւ Անգլիոյ: Բայց այդ պետութիւնները,
որ միջին հաշուով մէկ դարէ աւելի մուտ դորձած են այդ
երկիրներուն մէջ եւ իրենց ղինուորական իշխանութիւնը հաս-
տատած են, հազիւ թէ իրենց ազգայիններէ մէկ միլիոն բը-
նակչութիւն ունենան, բոլոր եւրոպացիներու հետ միասին
ստած. իսկ մնացած 29 միլիոնը պէտք է համարել իսլամ տե-
ղացի:

Արդ՝ շուրջ 2.000 տարիներ առաջ եւրոպական արշա-
ւանքներու արդիւնքը եղած է ներկայիս դոյութիւն ունեցող
լոկ մէկ միլիոնի եւրոպացիներու հաստատումը ափրիկեան
այդ երկրամասերուն մէջ: Այդ քանակ մըն է, որ կարծես ե-
կած է աղը դառնալու եւ հայելու արարացած այդ զանգուած-
ներուն մէջ, ինչպէս որ ցարդ եկող դացոյցները ձուլուած եւ
չքացած են այդ երկիրներու մէջ:

Ովքե՞ր են այդ երկրամասերու բնիկները, եւ ի՞նչ է ա-
նոնց կացութիւնը, մտայնութիւնը:

Դժուար է պատասխանել առաջին հարցումին, որովհե-
տեւ այն հասկացողութիւնը, որ կայ Միջերկրականի Հիւսի-
սային ափերուն ազգերու բնորոշման մասին, կը բացակայի
անոր հարաւային մասին մէջ: Հարաւային մասին մէջ կը տի-
րապետէ աւելի կրօնական հասկացողութիւնը, քան ցեղայի-
նը: Սխալ չէր ըլլար բսել, թէ Հարաւային Միջերկրականի
մէջ կայ մէկ ազգութիւն՝ իսլամութիւն: Արդէն մահմետա-
կանութիւնը կը ժխտէ ցեղային տարբերութիւնները եւ կ'ըն-
դունի հաւատացեալներու միութիւնն ու անոնց ազգութիւնը,
եւ եթէ իսլամութեան այդ խարխիւր խախտած է Թուրքիոյ,
Իրանի եւ շարք մը այլ պետութեանց մէջ, խիստ ամուր է
դեռ եւս արարական աշխարհին մէջ: Իսլամութիւնը ղյխաւոր
լազկապն է արարական միութեան: Պայն կու վայ լրացնելու
ե՛ւ արար լեզուն, որ տիրապետող է ափրիկեան այդ տարա-
ծութեանց վրայ:

Արդ, կրօնը եւ արար լեզուն ոչ միայն մասնակի դասա-
կարգերու սեփականութիւն են, այլեւ բնակչութեան 80 առ
հարիւրի գործածական լեզուն: Լեզուի եւ կրօնի հետ ներ-

խուժած են ե՛լ արար աւանդութիւնները, օրէնքները, պատմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը եւ այլն եւ այդպէսով ձուլածոյ մէկ ժողովուրդ է կազմուած, մէկ նոր արարացած ազգութիւն, որ արարութեան փառքը եւ մեծութիւնը կ'երագէ մինչեւ Ատլանտեան ովկիանոսը:

Այսօր բացառիկ անձինք են, որ Եգիպտոսի կամ Թունուզի մէջ կը յիշեն եւ կը փառաւորուին իրենց անցեալ փառաւորներով կամ փիւնիկեան Աննիպալներով: Բոլորն ալ այսօր հպարտ են իրենց արար ըլլալով եւ արարութիւնն է անոնց փառքը:

Այս կրօնա-ազգային հասկացողութիւնը կեանք է եւ ոչ տեսութիւն զանգուածներու համար: Անոնք կը ձգտին իրենց ինքնուրոյն ազատութեան եւ այդ ազատութեան ճամբուն ձեռք բերած են սահմանափակ կամ բացարձակ ազատութիւններ: Եգիպտոս համարեա անկախ թագաւորութիւն է. Թունուզ, Մարոք սուլթանութիւններ են եւ մնացածներն ալ ունին եթէ ոչ քաղաքական, դոնէ մշակութային տեղական ինքնավարութիւններ: Անոնք ընկճուած չեն, այլ տիրապետուած են եւրոպացիներու կողմէ, եւ յաճախ տիրապետողները իրենք են, որ կ'ենթարկուին ձուլման եւ կամ զիջումի:

Այդպէսով փաստօրէն այդ տարածութիւններու վրայ արարութեան ոչնչացման վտանգ չկայ, այլ կայ միայն մէկ վտանգ եւ այն ալ եւրոպացիներու համար, անոնց ազդեցութիւնը ոչնչացնելու հեռանկարներով:

Այս համառօտ ծանօթութիւնները բաւ են ցոյց տալու համար, որ վերածնունդ արարականութիւնը կամ հալածուած սեմականութիւնը արհամարհելի ոյժ եւ արժէք չէ: Իբր պանդուած՝ ան նստած է իր բնագաւառ արարական թերակղզիի վրայ, որ ձիւնագունդի նման օր աւուր զլորուելով կը մեծնայ եւ միացեալ պետութիւններ կը կազմէ Պարսից ծոցէն մինչեւ Կարմիր ծով եւ ունի հաւանականութիւն դառնալու մէկ հիւան, որ Հիւսիսի առաջին դարերուն նման կարող է հոսիլ Սուէզէն մինչեւ ձիւրալթար, եթէ անոր մէջ հետազային եւս խորանայ այն ընթացքը, որ ներկայիս կայ, այն է՝ ազատութիւն բոլոր սեմական ժողովուրդներու եւ միութիւն մէկ դրօշի տակ:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԷՉ (1)

1. ՆԱԽԱՄՈՒՏ

Սրանից 10 տարի առաջ էր, որ կտրելով Իրաքի երկայնքը, Էլ-Հասա, Օման, Հատրամութ, Ատէն, Հիճազ, Եմէն, Ասիր եւ Եգիպտոսի ափերը քերելով կը հասնէի Սուէզ: Ամբողջ 24 օր արարական ջրերում կը լողայինք եւ դեռ եւս նրա վերջը չէի առած: Հսկայ կը թուէր արարական թերակղզին եւ ինծի մտածել կու տար. ո՞րքան հզօր է եղած թրքական կայսրութիւնը. նրա կարմիր դրօշակը իր կիսալուսինով ահա երկու տարի առաջ կը ծածանէր այս արեւով բոհած լեռների եւ կանաչագեղ հովիտների, անծայրածիր անապատների եւ եղեմական ովասիաների վրայ: Ակամայ սարսուռ կը զգայի Օմանեան կայսրութեան մեծութիւնից եւ անհուն երջանկութիւն՝ նրա քայքայումից: 10 տարի առաջ այդ ամբողջ ծովերն ու երկիրները կտրուեցին Թուրքիայից:

Կը յիշեմ. մի հետաքրքիր խօսակից ունէի. նա կարեւոր պաշտօններ էր վարած արեւելքում. ծանօթ էր Թուրքին, արաբին եւ նոյնիսկ հային: Նա կայսերապաշտ (imperialiste)

(1) Այս գրութիւնը առաջին անգամ հրատարակուած է «Հայրենիք» ամսագրի 1931 Մայիս (7), Յունիս (8) եւ Յուլիս (9) քիւրուսմ մէջ:

անդլիացի էր, անունը Ս. : Երբ ես արարական երկիրների այգիքան մեծութեան վրայ զարմացած կ'ասէի նրան .

«Թէ որ ստեղծուի այստեղ մի նոր Մուհամմէտ կամ մի Օմար, կը ստեղծուի շատով մի նոր կայսրութիւն, հօր եւ ուժեղ, որին խոնարհուելու են շատ ու շատ ասիական ու ասիական աշխարհներ, նոյնիսկ Բրիտանական կայսրութիւնը» :

Նա քմծիծաղով կը փարատէր իմ լաւատեսութիւնը եւ կը սրտասխանէր .

«Արարիան աւազից է շինուած, արար ժողովուրդն էլ աւազի նման բաժան բաժան է եղած . կարող ես աւազից մի ամուր թուկ շինել աշխարհի վիզը անցկացնելու համար . դա անհնար է» :

10 տարի յետոյ, այժմս ոչ թէ ծովերով, այլ ցամաքով կտրեցի արարական երկիրների լայնքը : Թող ինքնաշարժը ժամը 40-50 քիլոմէթր դիշեր ցերեկ շարունակ սլանայ : Գուք ձեր ճամբու երկու կողքերին կը տեսնէք Օսմանեան կայսրութեան փլատակներից կառուցուած նոր թաղաւորութիւններ, հանրապետութիւններ եւ իշխանութիւններ, բոլորն էլ արար իրանց կրօնքով, բոլորն էլ արարացած իրանց արիւնով :

Կ'անցնինք Նեղոսի ափերով, ուր եգիպտական թագաւորութիւնն է : Կ'անցնինք Պաղեստին, ուր արարական եւ նրա քոյր երրայական իշխանութիւններն են, իսկ սրա կողքին Անդրյորդանանեան թագաւորութիւնը : Կ'անցնինք մի քիչ հիւսիս, դէպի նախկին Փիւնիկէ, հոս Լիբանանի, ալեւինների հանրապետութիւնն է . իսկ մի քիչ անդին տրիւզների եւ Սուրիայի հանրապետութիւնները, որոնք կը ծեծեն արդէն Կիլիկիոյ դուռները եւ կը սահմանաւորուին թրքական Անդորանիսիպին երկաթուղագծով, ուր մեր Տիգրան Մեծը իր կեդրոնավայրն էր ընտրած, ուր Լուկուլլոս նրա մեծութեան թագը վար առաւ ճակատից եւ ուր Ալեքսանդր Մակեդոնացին խորտակեց զհար Ռարես Վլատասպեանի :

Կ'անցնինք անապատ, դէպի արեւելք . ձախ թեւին կ'ընկնին ինքնիշխան անապատների իշխանութիւնները, որոնք անունով միայն կ'ենթարկուին սրան կամ նրան . Ղրանք Ռօալա եւ Անագէի արար պետեւիներն են : Աջ թեւին կ'ընկնին

Ղամանները, որոնք կը հասնին մինչեւ Նեճեստի եւ Իրաքի սահմանները : Կը հասնինք վերջապէս Եփրատին ու Տիգրիսին, որի երկայնքին ինկած է մի նոր թաղաւորութիւն՝ Իրաքը, որուն ջուրերու սնունդը կու տայ մեր մայր հայրենիքը, բարձրաբերձ Մասիսն ու Էրզրումը, կամ անդնդախոր Մատունն ու Վասպուրականի Տաւրոսը :

Ժաժանակին մեր պապերը ջրերի այդ հոսանքով ոսկի, սղինձ, փայտ, բուրդ եւ այլ Հայաստանի բարիքները լեռներից կ'իջեցնէին Պաղատաի շուկան : Արանից 15 տարի առաջ էլ նոյն ջուրերը մեր եղբայրների ու քոյրերի դիակները բերեցին Իրաքի շուկային : Տխուր համեմատութիւն, բայց իրականութիւն :

Երբ կ'անցնիս Իրաքը, թախիծի ու նախանձի, յոյսի ու յուսահատութեան զգացմունքներ կը պատարեն քեզ . մի սիրելի, այլ տխուր բան կը կաշկանդէ քեզ : Հայաստանի հոգը չկայ այս երկրում, բայց Հայաստանի ջուրը եւ օդը կայ, որ հարաւի կիդիչ քամիների հետ փոխն ի փոխ կը փչէ այս աշխարհում, կը փչէ հեռու հիւսիսից, մեր Տաւրոսից ու Բարթողից :

Արարը օրը երեք թէ չորս անգամ իր աղօթքի ժամին եւրեսր կը դարձնէ դէպի հարաւ, դէպի Մեքքէ-Մեկինէ . նա կը սիրէ իր քաղաքական ու կրօնական մայրաքաղաքը : Բայց օրուան միւս պահերուն նա իր երեսր կը դարձնէ դէպի հիւսիս, պաշտպանուելու համար հարաւից փշոզ աւաղուտ քամիներից, որոնք շիկացած ասեղների նման կը ծակեն մարմինը, կ'անցնին քթէն-բերնէն ներս մինչեւ թոքերը, պէս ու մուր դարձնելով սմբոզ՝ էութիւնը :

Արարը դրայան (հարաւ) կը սիրէ վախից, որովհետեւ այդտեղի երկինքը կը բերէ շարունակ սև ու մութ ամպեր, որոնք կազմուած չեն օդից ու ջրից, այլ շիկացած աւաղից ու կանաչ եւ խոշոր մարախից, որոնք արեւը կը սեւցնեն, բոլորներ կը կազմեն երկրի վրայ, իրանց տակ թողելով դաշտեր ու աւաններ, դիւղեր ու հովիտներ : Ահռելի է, բայց պատկառելի հարաւի բնութիւնը : 1930ի դարնան այդ պատկառելի մարախի քամիները տեսան արարական երկիրները :

Այդպէս չէ արարը հիւսիսի վերաբերմամբ . նա չի վա-

խենայ հիւսիսից, այլ կը սիրէ նրան: Ամբողջ օրը դալկացած հարաւի հովից՝ նա կը նստի Եփրատի ու Տիգրիսի ափին ու կը դիտէ հեռու կապոյտի մէջ կորած Տաւրոսին, որի կատարներէն դուրս կու գան սպիտակ բամպականման ամպեր՝ կը բերեն ջինջ ու զովասուն օդ, կը բերեն ջրեր, որոնք կեանք ու շունչ կու տան նրա հողին, բոյսին, կենդանիին ու մարդուն: Արաբիա պիտի լինել հասկանալու համար, թէ ինչո՞ւ Աստուածաշունչը կը վկայէ, թէ Հայաստան աշխարհն է ընտրուած Աստուծոյ կողմից իբրեւ արքայութեան վայր: Արեւելքում մեր երկիրը օրհնեալ երկիր է, սիրելի ու նախանձելի:

Եփրատի ափին իմ ինքնաշարժի անիւր կոտրուեց. պիտի սպասէինք մինչեւ վերանորոգումը: Արաբ գիւղացիք հետաքրքրուեցին եւ կին ու երախայով չըջապատեցին. կ'ուզէին դիտնալ՝ ո՞վ ենք, ի՞նչ մարդ ենք: — Ո՞վ է այս օտարականը, հարցուցին կառավարին: Ասի. «Հասկացրէք սրանց, որ երբ այս ջրով վերեւ բարձրանան մինչեւ ակունքը, այն ճերմակ ամպը, որ հիւսիսից կու գայ, նրա ելած տեղը հասնեն, հոն մեր աշխարհն է»: Ժպտացին ու երախտագիտութեամբ նայեցին ինձ. մին սրամտութեամբ ասաց. «Դէ, ասա արքայութիւնից ես», եւ իսկոյն աւելացրեց. «Զլինի՞ արմէն ես»: — «Այո՛, արմէն եմ»: — «Խեղճ արմէն», պատասխանեց ու լռեց: Երեւի գիտէր արմէնի վիճակը: Տեսած էր մեր դիակները Եփրատի ափերի մէջ եւ գուցէ իր տանը կայ մի հարսնացու կամ մի երիտասարդ այն տարագիրներից, որոնք մոռցած են իրենց ո՞վ լինելը, որոնք գիտեն միայն թէ այն ճերմակ ամպերի երկրից ընկած են այս անապատներում:

Հիւսիսային Արաբիայից անցնողը ուզենայ չուզենայ կը մտածէ. այս երկիրները առանց Հայաստանի օդին ու ջրին մեռած են. բայց ի՞նչ արդարութիւն է՝ սրանք մեր աւելցուցով ազատ ու երջանիկ ապրեն, իսկ մենք ակունքում նստած այնքան դժբախտ ու թշուառական ենք: Սրանք, որ երախտապարտ պիտի լինէին մեր օդին ու ջրին, ինչո՞ւ չեն սիրեր մեզ, այդ ջրի ու օդի տէրերին: Բայց իսկոյն մտքիդ կ'անցնի. սէրը չի մուրացուի. երախտագիտութիւնը աւելորդ ու անհնար կը դառնայ, երբ չկայ պահանջատէրը: Առանց եր-

կու կողմերի թէ՛ սէրը եւ թէ՛ երախտագիտութիւնը անհնարին է, կը մտածէի ու կը ներէի արարի «խեղճ արմէն» բացառանշութեանը:

Մտքեր իրար համշտկելով կ'անցնին գլխովդ արաբական երկրներում: Սրանք մեզնից աւելի ուժեղ ու տիրապետող են եղած: Սրանց այրուծին հասաւ Տարօնի աշխարհ: Սրանք մինչեւ Դուին, Դերբենտ հասած էին ժամանակին, բայց մեր երկրին չտիրեցին, այլ Բագրատունեաց թագը օժեցին: Սրանք եւ մենք ժամանակին զինակիցներ էինք: Եկան սեւ օրեր, 4-5 դար միասին կրեցինք թրքական լուծը, միասին պատագրուեցինք: Սրանք իրօք պատուած եւ ահա 10 տարի է ունին բազմաթիւ թագաւորութիւններ, բայց մեր ազատութիւնը մնաց թուղթի վրայ, նոյն Սեւրում պայմանաւորուած, նոյն Սեւրում ստորագրուած: Արարներ ու մենք մի տեսակ ճակատագրակից ենք: Փառքի ժամանակ, ստրկութեան ու ազատութեան ժամանակներում: Միաժամանակ է որ մեր բախտի անիւները կը դարձնէ ֆայակը:

Մեր պապերը աւելի ծանօթ էին արարների, մեր երգերը, մեր բանաստեղծութիւնը, մեր գիտութիւնն ու պատմութիւնը: Իսկ այսօր ի զուր տեղ անտեղեակ ենք արարին: Նա այլեւս անծանօթ է, ինչ որ մնաս է մեզ, ոչ թէ արարին:

Մենք է որ պարտաւոր ենք ճանաչել նրան եւ մեզ էլ ծանօթացնել նրան, որովհետեւ այսօր նա այլեւս ոյժ է, Ֆիզիքական ու բարոյական: Նա մի ոյժ է, որ կանգնած է Հայաստանի հարաւի սահմաններում, եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ նրա մէջ կ'ամբարուի եռանդ նորից վերցնելու Օմարի կամ Բուլայի սուրը կամ Հարուն էլ Ռաշիտի իմաստութիւնը: Նրան մօտիկից ծանօթանալը մեզ համար աւելի կենսական է քան գիտնալը Լերոպական ժողովուրդներն ու գիտութիւնը: Նա գիտնալը կարելի է սպասել թագ կամ կործանման դրկիցն է, որից կարելի է սպասել թագ կամ կործանում: Նա մեր դրկիցն է, որին մեր երկիրը կը շահագրգռէ, որին համար նա կեանք է ու մահ:

Վերջապէս, եթէ քաղաքական հարցերը կամ հին ու նոր հաշիւները մի կողմ էլ թողնենք, արաբական երկիրները գիտնալը շահեկան է մեզի համար մի այլ տեսակէտից: Արաբական երկիրներում մենք ունենք մօտ 200.000 հայութիւն,

որոնք ապրում են իբրև հիւր․ բացի դրանից, ո՛վ գիտէ, ունինք դուցէ 50 հազարից աւելի հայեր, որոնց արիւնը, լեզուն խառնուած են արարին հետ միայն վերջին տարագրութեանց շրջանում: Թէ՛ ազգայնապէս եւ թէ՛ քաղաքականապէս հայը պիտի ճանաչէ արարին: Այս պատճառները կը թելադրեն մեր քաղաքական ճակատադրով հետաքրքրուողներին ծանօթանալ արարի պատմութեան, նրա ուժին, նրա հեռանկարներին: Ահա այս վերջին երկուսն է, որ կ'ուզէի համառօտակի տալ ընթերցողներին, խնդրելով չբաւարարուել սրանով, այլ կարդալ եւ ուսումնասիրել աւելի հիմնաւոր աշխատութիւններ, որոնք կան ամէն լեզուներով:

2. ԱՐԱԲԻԱ

Արաբական թերակղզին կ'ընկնի Պարսից, Օմանի եւ Կարմիր ծովերու միջեւ․ հիւսիսից սահմանաուրուած է Եփրատով եւ սուրիական անապատներով կը կապուի Ասիոյ հետ: Նրա երկայնքը 3.000 քիլոմեթրից աւելի է, իսկ լայնքը 1.000-1.500 քիլոմեթր․ ամբողջ տարածութիւնը, բացի Սուրիայից, Իրաքից ու Պաղեստինից, 3.150.000 քառ․ քիլոմեթր է, այսինքն՝ հաւասար Եւրոպայի մէկ երրորդին, մէջն առած նաեւ Եւրոպական Ռուսիան եւ աւելի մեծ քան արեւմտեան ու միջին Եւրոպան միասին առած:

Այս ընդարձակ տարածութիւնը երեք կողմերից ծովերով շրջապատուած է եւ արեւմտեան, հարաւային եւ մասամբ արեւելեան ափերում եղբրուած է լեռներով, կեղրոնում սարահարթ է․ իսկ մնացած մասերը անապատներ են, որոնց մեծը՝ Տահնան դեռ եւս չէ ուսումնասիրուած ու անծանօթ է մարդկութեան: Արաբիոյ խոշոր մասը դրեթէ անանցանելի անապատ է: Կլիման խիստ է․ ձմեռ չկայ, բայց հասարակածային տաք կ'ընէ, որ 28-55 աստիճան կը տարբերի՝ նայած տեղին:

Արաբիոյ աշխարհագրական դիրքը կարելի է ընտրոշել, — մօտ 6.000 քիլոմեթր երկարութեամբ տաք ու հարուստ ծովերու մէջ պարփակուած թերակղզի, հիւսիսից 1.000 քիլոմեթր

անանցանելի անապատ, մէջը մեծ ու փոքր ովափսներ եւ տարութիւն, որին տոկայ կարող են իրանք բնակիչները միայն․ իսկ ովափսները շրջապատուած նոյնպէս դժուարանցանելի անապատներով․ ծովափնեայ շրջանները պաշտպանուած են մէկ կողմից ծովով, միւս կողմից անապատով, իսկ երկնքից շիկացած արեւով:

Արաբիոյ աշխարհագրական դիրքի այսքան նկարագրութեամբ բաւականանանք․ այսքանը անհրաժեշտ էր լուսաբանելու համար նրա պատմութիւնը, որ նման չէ ուրիշներին, պարզելու համար նրա ցեղային կազմուածքը եւ արաբների կողմից կատարուած յաճախակի անակնկալները:

Աշխարհագրական այս պայմանները թոյլ կու տան Արաբական թերակղզու բնակիչներին ազատ կերպով դուրս ելլել ովափսներից ընդարձակ ծովերով ու ցամաքով, յարաբերիլ աշխարհի երեք ցամաքամասերի հետ, ստանալ նրանցից ինչ նրանց պէտք է, սովորիլ ու առաջադիմել: Նա կղզիացած, աշխարհի անկիւնը ինկած երկիր չէ․ դրա համար է որ նա ընդունակ է երբեմն դառնալու քաղաքակրթութեան ռահվիրայ, ստեղծագործող բարոյական, մտաւոր, պետական ու կրօնական հիմունքներ տալով մարդկութեան:

Եթէ արարը իր աշխարհագրական դիրքով սոյն յարմարութիւնները ունի, բայց դուրսի աշխարհը՝ երկրագնդի մընացած մասերը փոխադարձաբար նոյն յարմարութիւնները չունին Արաբիոյ հետ յարաբերելու խնդրում: Երկրի անապատները, տաք, մահացնող կլիման թոյլ չեն տար դուրսի աշխարհին հաստատուիլ Արաբիայում, թողնել իրանց ինքնութեան հետքերը այդ երկրում եւ տեւական կապ հաստատել այդ թերակղզու հետ: Յարաբերութիւնը, կապը անփոխադարձ է․ այսինքն՝ արարը կարող է դուրս ելլել երկրից, իսկ դուրսի աշխարհը չի կարող մտնել Արաբիա: Ահա այս հանդամանքով էլ պիտի բացատրել Արաբիոյ անցեալն ու ներկան, որ միշտ անփոխադարձ է եղել: Արարը կարող է տիրել, նուաճել ու պարտադրել, բայց երբեք պարտադրուիլ ու նուաճուիլ՝ բառին բովանդակ առումով:

Աշխարհագրական իր դիրքն է եղել պատճառը, որ Արաբիային անծանօթ են լեռնթիմուրները, ձենկիղ թաները,

վարեակները, վանտալները, սկիֆները, պարսիկները, բիւզանդացիք եւն. : Ոչ մի կեսար չէ մտած նրանց երկիրը. եւ եթէ հին Հռոմը մտած է արարական թերակղզին, նա էլ մըտած է նրա փէշերը միայն, այն էլ կարճ ժամանակով, իսկ Արաբիոյ սիրտն ու միջուկը միշտ անմերձենալի են եղած ամէնքի համար : Օսմանեան կայսրութիւնն է, որ իսլամի ու խալիֆայութեան դրօշի տակ անուանապէս հաստատուեց ծովափնեայ շրջաններում՝ Հիճազից-Եմէն, բայց այս ծովափն էլ միշտ կը ներկայացնէր մի հրարուխ նրա դահի տակ : Իսկ նա միջին Արաբիան երբեք չնուաճեց հինգ դարու ընթացքում :

Աշխարհակալները Արաբիոյ կողքից են անցնում :

Հակառակն է կատարուած Արաբիոյ կողմից. նա դուրս ելլելով իր ափերից՝ մի կողմից իր թեւը երկարած է մինչեւ Հնդկաստան, Ճաւա, Սումատրա, միւս կողմից մինչեւ Չինաստան, այլ կողմից մինչեւ Ափրիկէ, Սպանիա, Ֆրանսա : Ունենալով անմերձենալի բոյն՝ նա կարող է դուրս կլլել ուղած պարագային եւ ներս քաշուի իր բոյնը, որ անվտանգ է չնորհիւ երկրի :

Երկիրը կը բնորոշէ նաեւ այդ երկրի բնակիչների տիպը : Համարեա միատեսակ արաբական աշխարհագրական պայմանները ստեղծած են բնակիչների համար միատեսակ տիպ, միատեսակ ցեղ, որ արարն է :

Այլ երկրներում, երբ մի ազգութեան անցեալը քրքրես, երբ նրա վրայի շապիկները հանես, կը գտնես մի այլ ցեղ ու ազգ. նրա հիմքում : Ռուսի կաշին որ քերես, տակից գուցէ մոնկոլը դուրս գայ. հայի շապիկը որ հանես, տակից հիթիթը, Ֆրանսացիինը՝ Փրանկոնը եւ կօլը, ամերիկացունը՝ ամէն ինչ բացի ամերիկացիից : Բայց արաբի կաշին որքան որ քերես, տակից պետեւի արաբը կ'ելլէ : Նա համեմատաբար բոլորից աւելի պահած է իր նախնական տիպը. նա Սեմի հարազատ գաւակն է : Ի հարկէ արաբներն ալ ազատ չեն խառնուրդից. Օմանի մէջ կայ հնդիկ, Եմէնի մէջ խափշիկ արիւն, որ գերեզմարութեամբ խառնուած են արաբ արեան հետ, բայց զանգուածի հիմքը արաբական է :

Դժուար է գտնել մի երկիր, ուր համասեր լինեն ազգութիւնները. նրանց մէջ միշտ մեծամասնութեան կողքին կայ փոքրամասնութիւն : Արաբական երկրներում այդ անպատեհութիւնը համարեա չկայ, այլ արաբ միայն կամ արաբացած արաբ :

Արաբին ամենից լաւ բնորոշել են մեր նախնիքը անուանելով տաճիկ, որ կը նշանակէ «թաթի», «թազի» : Եւ իրօք որ նրանք թազիի նման են : Արաբը համարեա փոր չունի, նրա վրայ ոչ թէ ճարպ, այլ նոյնիսկ կարծես մկան չկայ : Նա կազմուած է ոսկորից, ջղից, նեարդից եւ կաշիից : Թխագոյն է, աչքերը սեւ ու գիշատիչ. դիմագիծը գեղեցիկ, նուրբ շրթներով, շիթը միջակ ու սուր, հասակը միջակ, ճարպիկ, արապաշարժ :

Արաբը գլխաւորապէս վրանարնակ է : Նա ծայրայեղ դիմացկուն է, ուժեղ. խիստ սակաւապէտ, բնաւ չի խմում, ուտում է օրական մի անգամ : Վօլնէյ դիտնականը հաշուած է որ արաբը օրը 170 կրամ կ'ուտէ բոլոր նիւթերն մէջը հաշուած, իսկ իրանք արաբները 7 արմաւը (թամբը) բաւական կը համարեն ապրելու համար : Եթէ Եւրոպայում կամ այլուր բանաստեղծները կ'երգեն դինի կամ խորտիկ կերակուրները, արաբը կ'երգէ իր յաղթութիւնը քաղցի վրայ : Շատ ուտելը խոզին յատուկ է, արաբի հասկացողութեամբ : Չնայած այս սակաւապէտութեան՝ նա արծաթասէր է : Նաեւ հիւրասէր է. իր արեան թշնամին իսկ երբ իր վրանի պարանը բռնեց, ազատ է պատժից, նա իր հիւրն է :

Նա խիստ տոկուն է. վէրք ստանայ թէ հիւանդանայ, բնաւ չի դանդաւոր, չի տքար, կը քաշուի մի անկիւն եւ ինքն իր մէջ կը տառապի ու կը սպասէ մահուան անտրտունջ : Ինչպէս արաբ բանաստեղծը երգած է՝ «արաբը որդին է համբերութեան» : Պետեւին կը յիշեցնէ հին սպարտացին :

Արաբները կը բաժնուին մանր ու խոշոր բազմաթիւ ցեղերի, աւելի շուտ խմբակցութիւնների. բայց նրանց ցեղերը, խմբակցութիւնները չեն կազմում այնպէս ինչպէս միւս ազգերի մէջ արեւակցական հիմունքներով : Արաբ մի ցեղի կամ խմբակցութեան մէջ կարող է մտնել ամէն մի արաբ այլ ցեղից. նա կը մտնի, որովհետեւ իրան դուր կու գայ կամ շահ

ու. փառք կայ այնտեղ, այնպէս որ երկու եղբայրներ կարող են երկու տարբեր ցեղերի անդամ լինել: Ցեղի անդամը իր անհատական ազատութիւնը չի կորսնցնէր, նա ենթակայ է այն չափով որքան ինքը կը ցանկայ: Եթէ նա չենթարկուի մեծամասնութեան կամ նրա բարքերուն, երկու տարիով դուրս կը դուրս եւ կը դառնայ ԵՅՈՒԱԿ (անպատիւ). կամ ինքը անհատը կը թողնէ իր պատկանած ցեղը միայնակ կամ իր թայֆայով կը բաժնուի, կամ առանձին եւ կամ ուրիշին միանալով նոր խմբակցութիւն կը կազմէ: Այսպէսով արար ազգը անվերջ կը բաժնուի մանր խմբերի:

Իւրաքանչիւր խմբակցութիւն ունի իր շէյխը, իր գլուխը, բայց սա ժառանգական չէ, այլ կ'ընտրուի ամենէն իմաստուններից, ամենէն քաջերից ու ազդեցիկներից: Այս գլխաւորը նման չէ այլ ցեղերի գլխաւորներին: Նա ցեղի ուէրն ու տիրականը չէ, այլ նրա անդամների միջնորդը. նա հանրապետութեան ժամանակաւոր նախագահն է, որին կարող են տապալել եւ նորը ընտրել երբ որ կամենան: Կը պատահի, որ խաղաղութեան ժամանակի համար կ'ընտրեն շէյխը, իսկ պատերազմի ժամանակ այդ շէյխի կողքին կ'ընտրեն Aghidը, որ կռուի ժամանակ կը ղեկավարէ ցեղը, իսկ կռուից յետոյ կը դառնայ հասարակ անդամ, իր տեղը զիջելով խաղաղութեան ժամանակի համար ընտրուած շէյխին:

Արարիոյ եզերքները եւ շուրջը գտնուող արարները բաւական տարբեր են իրանց բարքով ու ծագումով. նրանց մէջ կայ պարսիկ, հնդիկ, հայէշ, սոմալի արիւն ու բարքեր: Նստակեաց արարների մէջ զտարիւն կը համարուին Եմէնի, Հատրամութի արարները, որոնց կը կոչեն «արար-արար», իսկ արեւմտեան հարաւային արարներին կը կոչեն «արար-մուստա-արիբա» կամ արարացած արար: Կենթադրուի, թէ սրանք յետնորդներ են նախկին պոլնտերի կամ պոլանա, որոնք փիւնիկեցւոց նախնիքը կը համարուին, կամ հին «հիմ-քեար»ները, «կարմիր»ները, բայց այսօր այդ խաւերը արարացած են:

Վերը ըսինք, թէ արարը իր ընկերային բարքերով հակամէտ է բաժան բաժան լինելու եւ մի ամբողջութիւնից կտրատուելով դառնալու փոքր խմբակցութիւններ ու աւելի

փոքր խմբեր. սրան կը նպաստէ իր երկրի դիրքը: Արարը իր ուղտերի, կենդանիների ապրուստի համար հարկադրուած է յաճախ 1.000 քիլոմեթր անապատ կտրել ու հասնել մի արտատեղի, երբեմն հաստատուիլ ընդարձակածաւալ թերակղզու այս կամ այն անկիւնը եւ հոն, ինքնիշխան ապրել, կտրուած միւս մասերից երբեմն անանցանելի անապատներով: Սրանից առաջ է եկած բազմաթիւ պետութիւնների, իշխանութիւնների կազմաւորումը իրարուց անջատ, առանց մի ընդհանրական արար պետութեան կազմակերպման: Սա արարի թուլութիւնն է, որի պատճառով չի ներկայացնում վերջերս այն միջազգային ոյժը, որը ներկայացնում են իրանից թույլերը:

Ահա այս պատճառով անհիմն չէ ոմանց այն կարծիքը, թէ «եթէ աւազից հնար է պարան հիւսել, արարից էլ հնար է մի կեդրոնական ոյժ ստեղծել»: Բայց սա ճիշդ է ամբողջապէս. եթէ ճիշդ է, ապա ի՞նչպէս արարը ունեցաւ ժամանակին ուժեղ կեդրոն ու աշխարհին իր կամքը պարտադրեց: Արդեօ՞ք արարը այժմ նոյն պետական, ազգային կազմաւորման մէջ չի գտնուիր, որ պիտի խոնարհեցնէ մի օր բոլոր թույլերը: Այս կէտը լուսարանելու համար անհրաժեշտ է հասկնալ արարի կրօնը եւ նրա ներկայ մտայնութիւնը:

3. ԿՐՕՆԸ

Շրդ եւ Տրդ դարերում արարները բազմաստուածեան պաշտամունք ունէին. նրանք կը պաշտէին աստղերը եւ երկրի վրայ երկնքից ինկած Մեքքէի սեւ քարը ու նրա շուրջի 360 կուռքերը, որոնց առաջ կը ծնրադրէին: Պաշտամունքը պարզ էր ու համապատասխան արար ժողովուրդի դրութեան. ինչպէս ինքը բաժանուած էր 360 կտորի, նրա պաշտամունքն էլ 360 կուռքի վրայ կը բաժանուէր:

Բայց եղաւ մինը արարներից, Մուհամմէտ մարգարէն, որ միացրեց 360 աստուածները մի Աստուծոյ մէջ եւ ստեղծեց միաստուածութիւնը: Ինչպէս կը պատահէր բազմաթիւ արար ցեղերի մէջ՝ շարունակական կռիւններով մէկին տիրել

եւ իշխել շատերի վրայ, այդպէս էլ եղաւ բազմաստուած 360 կուռքերի հետ: Ալլահը յաղթեց բոլոր ալլահներին, ոչնչացրեց եւ ինքը եղաւ «Ալլահ-Ալլահ», ինչպէս Շհովան հրեաների մէջ:

Մուհամմէտի դադափարը պարզ, վճիտ ու հասկանալի էր. կեանքից առնուած փորձերն էլ այդ կ'ապացուցանէին: Կարճ ժամանակում նա վարակեց իր գաղափարներով ոչ միայն արարներին, այլ քրիստոնեայ եղիպտոս, Փոքր Ասիա, Պարսկաստան եւայլն: Մուհամմէտ յաջողեցաւ երկնքի ու երկրի պայթարը իրարու միացնել: Ալլահը Ալլահն է բոլոր հարեան ալլահներին, նրան պիտի ենթարկուեն ամէնքը. նա մի է եւ անմրցելի, ամենազօր: Այս Ալլահին հաւատացողը պիտի քալէ չհաւատացողի վրայ, նրան նուաճէ, ոչնչացնէ. նրա հոգն ու գոյքը, հարստութիւնը կը պատկանին հաւատացողին, որ, եթէ մեռնի, պիտի գնայ դրախտ իբր Ալլահին հաւատարիմ:

Այս է մահմեդականութեան ուղն ու ծուծը եւ սա է պատճառը այն հրաշքին, որ արաբը ցուցադրեց Շրք դարում յանկարծ դուրս գալով անապատներից ու իր Ալլահին ենթարկելով երկրագունդի կէսից աւելին: Ինչո՞ւ չէ, եթէ լուսինի առջեւ կը խաւարին պաշտուած աստղերը, եթէ բոլոր համաստեղութիւնները կ'ոչնչանան արեւի առջեւ, ինչո՞ւ արարի ալլահին առջեւ չպիտի խոնարհին միւս բոլոր կուռքերը, եկեղեցիները ու համայն մարդկութիւնը: Սրա համար պէտք էին հաւատ, համոզում, վճռականութիւն, խելք ու քաջութիւն, զորս ունէր արաբը: Կը պակսէր միայն միութիւնը, որ տուեց Մուհամմէտ եւ նա ամէն կողմով յաջողեցաւ:

Արարական անապատներից դուրս ժայթքող արաբ բազմութիւններն ու ղեկավարները, սակայն, չմնացին հաւատարիմ արարական պարզութեան: Նրանք կորցրին հաւատը դէպի Մարգարէի պարզ կրօնը, ինկան սկոլաստիկայի, դասական վէճերի, խրթին բացատրութիւնների մէջ: Սրանից առաջ եկան բազմաթիւ աղանդներ: Նրանք հիմնական սկզբբունքը պատեցին ծիսակատարութեամբ. հաւատը դարձաւ արարողութիւն. երկրային շահը, փառքը դարձան նպատակ. չարքաշուութիւն, իտէալ ունեցող արաբը եղաւ Արաբիոյ մէջ

իսկ եւ Արաբիայից դուրս հեղզութեան ու շուայտանքի գերի: Մահմեդականութեան չյաղթեցին, մահմեդականութիւնը ինքն իրան յաղթեց, մանաւանդ երբ նրա ղեկը անցաւ «հաւատով նիհար թուրք խալիֆաների ձեռք»:

Այս ժամանակակից արաբը նստեց փոշիացաւ իբրեւ միջադրային ոյժ, իբրեւ մի անկախ կազմակերպուած պետութիւն, փոշիացաւ իր անապատների մէջ, մինչեւ վերջերս: Նա մոռացուած էր, մի աննշան ոյժ. բայց այսօր նա կազմակերպուած է եւ փոշիների միջից դուրս է գալիս իբրեւ նոր ազդակ, պատրաստուած է դեր խաղալու ոչ միայն Արաբիայում, այլ գուցէ աշխարհում:

4. ՈՒԱՀԱՊԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այս երեւոյթը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է համառօտ ակնարկ ձգել ուահապիների վրայ, որ այսօր Արաբիոյ մեծ մասի տէրն են: Ի՞նչ է ուահապականութիւնը:

Արաբիոյ կեդրոնում անապատներով չըջապատուած մի երկիր կայ Նեճեա անունով: Այստեղից մի արաբ՝ Մուհամմէտ Իպն Ապտիւլ Ուահապ կը գնայ Պաղտատ, Պասրա, Դամասկոս ու կը սովորի աստուածարանութիւն: Նա եզրակացութեան կու գայ, որ մահմեդականութիւնը կորցրած է իր բնոյթը՝ նախկին պարզութիւնը եւ կը վճռէ դառնալ նրա բրենորոգիչը, տալ նրան իր նախկին պարզութիւնը:

Նա կը ցանկայ ստեղծել «նոր խալիֆ», որ խիստ նման է 16րդ դարու Եանսէնիուսին ու եանսէնականութեան իր վարդապետութեամբ, բայց մահմեդականութեան մէջ: Ուահապ կը քարոզէր նախկին իսլամութեան հաւատի պարզութիւնը եւ մարդու վարելիք կեանքի պարզութիւնը, ծիսակատարութեանց վերացումը, մզկիթների շքեղութեան, կրօնական թանկագին հագուստների ոչնչացումը, խմելու եւ ծխելու վատ սովորութեանց արգիլումը, կրօնաւորների ու փոխանորդի միջոցով Աստուծոյ աղօթելու վերացումը, կրօնական դասի վերացումը: Ինչպէս մարգարէի ժամանակ, նա կը քարոզէր պատերազմ անհաւատների դէմ: Նրա համար մուսուլ-

ման էր միայն նա, որ Աստուծոյ օրէնքները կը դործադրէր. մնացեալները, մէջը լինելով բոլոր իսլամները, անհաւատներ էին, «մուզրիկ» կամ «քաֆիր»:

Սա առաջ բերեց ոչ միայն կրօնական, այլև ընկերային յեղաշրջում. բոլոր աղքատներ, հալածուածներ հաւաքուեցին Ուահապի շուրջ ազատուելու կրօնաւոր դասի լուծից, տիրելու երկիրներ եւ իրանց տեղը գրաւելու:

1740–1750 նա այս քարոզչութեան մէջ էր, բայց հալածուեցաւ ու հարկադրուեցաւ փախչել Անազէի արաբ ցեղի ղեկավար Սէուտի մօտ, որ ընդունեց Ուահապի աղանդը: Ուահապ դարձաւ «խօսքը», իսկ Սէուտ «սուրը» եւ իրանց վարչապետութիւնը բռնութեամբ պարտադրեցին Նեճետին, ջարդելով անհաւատները: Դրրպէհը մայրաքաղաք դարձաւ Սէուտի եւ շուտով ամբողջ Նեճետը որդեգրեց ուահապականութիւնը:

1783ին այնքան ուժեղ էին, որ փակեցին Մեքքէի ճանապարհները Պարսկաստանից: Ուահապականութիւնը միջին Արաբիայում քանի գնաց տիրապետող դարձաւ եւ 1799ին Սէուտի թոռ Սէուտ մտաւ Քաապա, 1801ին մտաւ շիակալութեան կեդրոն Քերպելա (Իրաքում), ուր թալանեցին եւ ոչնչացրին ամբողջ հարստութիւնները: 1803ին տիրապետեցին Քաապային, Մետինէին եւ բոլոր ճանապարհները, բացի ձեւտէից, իրանց ձեռքն ունենալով, արգելք հանդիսացան իսլամական ուխտագնացութեան:

Գրեթէ բոլոր արարական երկիրները, բացի Հատրամութից, Օմանից, վարակուած էին ուահապականութեամբ. շիա Պարսկաստանի ու սիւննի թուրքիոյ միջեւ կազմուած էր մի «նոր իսլամ», մի նոր ոյժ, որ սրբատեղիները իր ձեռքին կը պահէր: Թուրք խալիֆա Ապտիւլ Ազիզ Բ-ի ազդեցութիւնը մեծապէս նուաստացած էր: Սա եզրիպտական խտրվների միջոցով ու մեծ դժուարութեամբ 1812ին վերադարձեց Հիճապը, կարողացաւ թափանցել Նեճետ եւ Սէուտի մայրաքաղաք Դրրպէհը կործանել 1817ին, երբ Սէուտը արդէն մեռած էր երեք տարի առաջ:

Ուահապիների ազդեցութիւնը չոչնչացաւ այս պարտութիւնից. Թուրք եւ եզրիպտական թոսունի եւ Իպրահիմի զոր-

քերը քշեցին անապատներից եւ պարտուած Դրրպէհ մայրաքաղաքի կողքին Ռիատը կեդրոն դարձրին: Նրանց իշխանութեան սահմանները բնդարձակուած էին մօտ 50 տարի միջին Արաբիոյ մէջ. արչուած էին Իրաք, Օման, Եմէն, Հիճապ Արաբիոյ մէջ. սա համաններից դուրս ալ, մինչեւ Հնդկաստան եւ այլուր:

1842ին Սէուտի թոսուններից Ֆէյսալ Սէուտն էր, որ Ռիատ մայրաքաղաքը նստած կ'իշխէր Նեճետի ու միջին Արաբիոյ վրայ: Ուահապի այս ինքնիշխանի դոյութիւնը կ'անհանգրտացնէր ինչպէս թուրքերին, նոյնպէս անգլիացիներին, որովհետեւ ուահապականութիւնը վարակած էր Բրիտանական կայսրութեան մասնակիաններից շատերին եւս: Այս հանդամներից օգտուելով թուրքերը գտան միջոց Ֆէյսալ Սէուտի իշխանութիւնը թուլացնելու:

Նեճետից հիւսիս կը գտնուի Հայիլ քաղաքը, որ մայրաքաղաքն է Շամմառ արաբ ցեղի, որի իշխանն է Ռաշիտ: Սրանք ուահապեան չեն եւ կը պահեն մոլլաներ, հոգեւորականներ: Սրա համար ուահապիների աչքում «հրեայ արաբ» կը համարուէին եւ թշնամի էին միմեանց: Ռաշիտը տաճիկ զորքերի օգնութեամբ պատերազմ կը յայտարարէ, կը քշէ Սէուտի բնտանիքը եւ կը տիրէ Նեճետին: Այսպէսով շամմառները միջին Արաբիոյ տէրը կը դառնան: Սէուտի որդիները կ'ապաստանին Քուէյթ: Նրանցից փոքրիկ Ապտիւլ Ապիլ (Իպն Ապտիլ) Ռահման էլ-Ֆէյսալ, էլ-Սէուտ) կը յարձակի իր պապենական Նեճետի վրայ, դուրս կը քշէ շամմառները եւ ինքզինք 1901ին կը յայտարարէ էմիր Նեճետի ու նրա ենթակայ շրջանների:

Թուրքերը 1904ին ի դուր կը ջանային շամմառների օգնութեամբ կանգնեցնել Սէուտի յառաջխաղացումը: 1906ին նա տիրելով Կեպիմ շրջանին, կը դառնայ բացարձակ տէրը միջին Արաբիոյ: 1910ին Մեքքէի շերիֆը, որ թուրքերի դաշնակիցն էր, անյաջող կռիւներ մղեց Իպն Սէուտի դէմ: Թուրքերը յուսախաբ ջանացին անգլիացիների օգնութիւնը ապահովել Քուէյթի կողմից, բայց ի վուր, անգլիացիների հաշիւները փոխուած էին հանդէպ թուրքերի, զերման-թրքական

համաձայնութեան եւ Պերլին-Պաղատա երկաթուղագծի մե- նաշնորհի պատճառով :

Ընդհակառակն, անգլիական հարիւրապետ Շէյքսփիր դարձաւ խորհրդական Իպն Սէուտի մօտ : Սա խորհուրդ տը-ւեց Միտհատ փաշայի ձեռքով 1871ին գրաւուած էլ-Հասա շրջանը գրաւել . 1914ին Իպն Սէուտը յանկարծակի դուրս դա-լով անապատներուց գրաւեց էլ-Հասա հարուստ ծովափնեայ շրջանը եւ այսպէսով Պարսից ծոցով կապուեցաւ դուրսի աշ-խարհին հետ :

1915ի պատերազմին Իրաքի բրիտանական զօրքերի քա-ղաքական բաժնի ղեկավար Sir Percy Cox շտապեցրեց հարիւ-րապետ Շէյքսփիրը նորից Իպն Սէուտի մօտ, նրան հանելու համար շամառների դէմ, որոնք դաշնակից էին մնացած թուրքերին, պատերազմի ընթացքում : 1915 Յունուարին ա-ռաջին իւշ կուրին շամառների դէմ, Շէյքսփիր սպանուեց : 1916ին անգլիացիք բանակցութեան մտան Իպն Սէուտի հետ ուղարկելով նրա մօտ Ֆիլպի անունով մէկին, շարունակելու Շէյքսփիրի գործը, բայց միաժամանակ Լօրենս անունով մէ-կին էլ ուղարկեցին Հիճազ Իպն Սէուտի սիւրբ թշնամի Շե-րիֆ Հիւսէյնի մօտ : Ֆիլպիի նպատակն էր Իպն Սէուտին ուղ-ղել շամառների վրայ եւ գրաւել տալ նրանց մայրաքաղաք Հայիլը, որ ունէր թրքական արեւելում :

Ֆիլպին իսկոյն չյաջողեցաւ իր նպատակի մէջ, քանի որ Իպն Սէուտին յայտնի էր, որ անգլիացիք միաժամանակ կ'օգնեն Լօրենսի միջոցով իր հակառակորդ Շերիֆ Հիւսէյ-նին : Բայց նա մնալով Իպն Սէուտի մօտ, դարձաւ նրա վըս-տահելին եւ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերեց, ինչպէս Լօրենսը մեծ դեր խաղաց Շերիֆ Հիւսէյնի ու նրա ուժերի կազմա-կերպմանը մէջ : Ֆիլպի եւս կազմակերպեց միջին Արաբիա-յում Իպն Սէուտի ուժերը : Մինչեւ այսօր էլ նա կը գտնուի Իպն Սէուտի մօտ . թէեւ ձեռտէղում առեւտուրով կը զբաղի, բայց մեծ հեղինակութիւն ունի ուսհապեան իշխանների վը-րայ :

Իպն Սէուտ դանդաղ բայց հաստատ կերպով սկսեց իր իշխանութիւնը ընդարձակել ու ամուր հաստատուել : 1922ին նա գրաւեց Հայիլը եւ շամառների երկիրը միացրեց իրան :

Հիւսիսի այդ դարաւոր թշնամին ոչնչացնելուց յետոյ ուղղեց իր սուրը երկրորդ աւելի մեծ հակառակորդին վրայ : Անգ-լիական ուժերով ու Լօրենսի հովանաւորեալ Շերիֆ Հիւսէյն էր սա, որ իր ձեռքն ունէր Արաբիոյ մայրաքաղաք Մեքքէ-Մետինէն : 1924 Սեպտեմբեր 5ին ուսհապինքը առին Թայ-ֆան, իսկ Հոկտեմբեր 13ին՝ Մեքքէն : 1925 Օգոստոս 20ին առին Մետինէն, Դեկտեմբեր 8ին Հիճազի վերջին կէտ ու նաւահանգիստ ձեռտէն : Այսպէսով մեծ հակառակորդ Շե-րիֆ Հիւսէյն եւ իր որդի Ալի թագաւորը քշուած էին . ամ-բողջ Հիճազը իր կեդրոններով, Մարգարէի հայրենիքով, ուսհապինքի ձեռքն էր :

Անգլիացիք, տեսնելով Իպն Սէուտի անխուսափելի յաղ-թանակը, դեռ 1925 Նոյեմբերից սկսած էին բանակցիլ նրա հետ եւ ճանաչել նրա իշխանութիւնը Հիճազի վրայ, ձեռտէի մօտիկ Պահրա ուսիսի պայմանագրով : Այսպէսով անգլիա-ցի Ֆիլպին յաղթեց անգլիացի Լօրենսին եւ ուսհապինքը տէր եղան Արաբիային ու նրա կեդրոններին : Անգլիացիք մա-սամբ սիրտն առան իրանց միւս հովանաւորեալներին . Շերիֆ Հիւսէյնին եւ նրա որդի թագաւոր Ալիին կիպրոսում ապաս-տանելու տեղ տուեցին, իսկ էմիրի միւս երկու որդիներին՝ էմիր Ֆէյսալին տուին Իրաքի, իսկ Ապտուլլահին Անդրյոր-դանանի թագաւորութիւնները :

Գաղափար տալու համար ուսհապինքի այս լուելեայն, առանց աղմուկի կազմակերպած նոր պետութեան մասին, որ կատարուեց մեր աչքերի առաջ, բերենք մի քանի թիւեր :

1901ին Ապտիլ Ազիզ Իպն Սէուտ ոչինչ չունէր ձեռքին . նա գաղթական էր, տարագիր : 1901ին տէր եղաւ Նեճետի՝ 600 հազար քառ . քիլոմեթր տարածութիւն եւ 250 հազար բը-նակիչ : Դրանից յետոյ ընդարձակուելով մինչեւ 1928 ձեռք բերեց Հիճազը՝ 472 հազար քառ . քիլոմեթր տարածութիւն եւ 900 հազար բնակիչ, Ասիրը՝ 80 հազար քառ . քիլոմեթր եւ 700 հազար բնակիչ, էլ-Ահսա՝ 50 հազար քառ քիլոմեթր եւ 160 հազար բնակիչ, Շամաս՝ 100 հազար քառ . քիլոմեթր եւ 200 հազար բնակիչ, Ճոֆ՝ 20 հազար քառ . քիլոմեթր եւ 15 հազար բնակիչ : Ուրեմն բացի ուսիսիներից միմիայն կաղ-մակերպուած շրջանները հաշուելով Իպն Սէուտի իշխանու-

Թիւնը կը տարածուի 1·630·000 քառ. քիլոմեթր տարածու-
թեան եւ 2·360·000 բնակիչի վրայ: Իսկ եթէ մանր մուկը եւ
բոլոր ուսասիաների բնակիչներն էլ հաշուելու լինենք, որոնց
թիւը երևի իրանց բնակիչներին իսկ ծանօթ չէ, այն ատեն
կարող ենք ասել, որ Իպն Սէուտի հպատակների թիւը պակաս
չէ 3 միլիոնից եւ կարելի է հաշուել 3-5 միլիոն:

Այսպէսով ուսնապիները բռնած են այժմ ոչ միայն Ա-
րարիոյ միջուկը, այլ ամբողջ մէջքը, որ կը տարածուի Պար-
սից ծովից մինչեւ Կարմիր ծով: Իպն Սէուտը հերքեց այն
հասկացողութիւնը, թէ «աւազից չէ կարելի պարան չինել եւ
ոչ էլ արարից միաձոյլ իշխանութիւն»:

Ուսնապիների յաջողութիւնը սրանով չի սահմանափակ-
ուում միայն: Այդ հասկանալու համար դուք պիտի պատկե-
յացնէք հետեւեալ կերպով. դա նոյնն է թէ Հոռմի Պօղոս-
Պետրոս եկեղեցիների եւ Վատիկանի բանալիները ընկնեն մի
բողոքական Փրուսիոյ ձեռք: Սա ինչ նշանակութիւն որ ու-
նենար կաթոլիկ ու բողոքական աշխարհների մէջ, նոյնքան
եւ աւելի նշանակութիւն ունի ուսնապիների յաջողութիւնը
500 միլիոն մահմետականների համար, քանի որ Մեքքէն ու
Մեդինէն ուսնապիների ձեռքին է: Աւելին. դուք պիտի
պատկերացնէք, որ այդ բողոքական աշխարհը քշած է դուրս
Պապին Վատիկանից, քշած է դուրս աշխարհիկ իշխանութիւ-
նը Իտալիայից, ինքն է տէրը իշխանութեան եւ պարտադրած
է իր դաւանանքը:

Սա յեղափոխութիւն է իսլամական աշխարհի մէջ, մի
յեղափոխութիւն, որի ծայրը չի երեւնայ, եւ, ո՛վ գիտէ,
գուցէ «նոր իսլամը» նոր թափ տայ արար աշխարհին ու
մարդկութիւնը դնէ անակնկալների առջեւ:

Ուսնապիների նուաճումը այս տարածութիւններով չի
սահմանափակուիր: Ուսնապականութիւնն էլ իր հերթին նը-
ւաճումներ է անում մնացեալ արարական մասերում: Սուրի
եւ ուժի հետ զուգահեռ կամ իրրեւ նախակարապետ տարած-
ւում է ուսնապականութիւնը դէպի հարաւ մինչեւ Հնդկաց
սփիւննոս, Օման, որ անկախ արարական իշխանութիւն է,
Հատրամութ եւ Եմէն, որ անկախ արարական պետութիւններ
են: Այս երեք պետութիւնները, որ ընկած են Հնդկաց ու-

կիանոսի Օմանի ծովի ափին Ատէնից սկսած մինչեւ Պարսից
ծոց, կը կազմեն սահմանը հարաւային Արարիոյ, կը բռնեն
400 հազար քառ. քիլոմեթր տարածութիւն 3 միլիոն ժողո-
ւորով:

Հետու չէ այն օրը, երբ այս երկրամասերն էլ կա'մ ինք-
նակամ պիտի մտնեն Իպն Սէուտի հետ արարական դաշնակ-
ցութեան մէջ, ինչպէս երբեմն գերմանական իշխանութիւն-
ները մտան փրուսո-գերմանական դաշնակցութեան մէջ Պիդ-
մարքի ծրագրով, կամ ներքուստ պիտի կերպարանափոխուին
ուսնապականութիւնը ընդունելով ու ձուլուելով Իպն Սէու-
տի իշխանութեան մէջ եւ կամ Իպն Սէուտի եւ ուսնապակա-
նութեան սուրբ պիտի հարկադրէ ի վերջոյ համախմբուիլ ա-
րարական գաղափարի շուրջ, որ ուսնապիների եւ Աստուծոյ
հրամանն է, քանի որ ըստ նրանց բոլոր հաւատացեալները
պիտի լինեն մէկ, իսկ անհաւատները պիտի ճնշուին, են-
թարկուին կամ ոչնչանան:

Ուսնապականութիւնը սոյն երեք ուղիներով էլ առաջ
կ'երթայ դէպի հարաւ, դէպի Հնդկաց ուկիւնոսը եւ ընդդի-
մադիրները սրտատրոփ կը սպասեն այդ օրհասի ժամին:

Պարսպ չեն նստած ուսնապիները հիւսիսային կողմում
եւս: Վերը ասացի, որ 1922ին Իպն Սէուտը իր երկրներին
միացրից շամմառները եւ Ճոֆը. այսինքն՝ մի կողմից բարձ-
րացած է Պաղեստինի Մեռեայ ծովի բարձրութեանը ու սահ-
մանակից է Անդրլորդանանին, իսկ միւս կողմից Բարելոնի
դիմաց Ծամի անապատներին:

Այն վայրում, ուր կը վերջանայ Իպն Սէուտի կայսրու-
թիւնը, այդտեղից ուղիղ հիւսիս Իրաքի եւ Սուրիոյ մէջ կը
տարածուին ընդարձակ սուրիական անապատները, որոնք կը
հասնին մինչեւ Եփրատ ու կը վերջանան Տէր-էյ-Չօր, Ռագ-
զա, Պերեճիկ կէտերում, Եփրատի վրայ: Այս անապատնե-
րում կ'ապրին մօտ 700 հազար գտարին թափառիկ պետուի-
ներ, որոնցից գլխաւոր ցեղերն են ոսայա, շամմառ եւ անա-
դէ, իւրաքանչիւրը թիւով 150·000-300·000 հոգի: Սրանցից
շամմառները տարուան որոշ մասը կ'ապրին Իպն Սէուտի հո-
վանու տակ, որոշ ժամանակ անգլիական մարզի մէջ, ուր
փաստօրէն իշխանութիւն չկայ. իրանք են տէրը երկրի:

Ռօսալա ցեղը կ'ընկնի Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ գտնուող Սուրիոյ անապատներում, բայց հազիւ թէ այս պետեւինները կը զդան Ֆրանսացւոց ու Սուրիոյ իշխանութեան ներկայութիւնը: Սրանք պետեւի են ու հոգեպէս կապուած են պետեւի իշխանաւոր Իպն Սէուտի հետ: Իսկ անազէ ցեղը այն ցեղն է, որին կը պատկանի ինքը՝ Իպն Սէուտը: Արժէ կանգ առնել այս ցեղի վրայ, որ առնուազն 200 հազար շունչից է բաղկացած:

Անազէ ցեղը կը տարածուի վերին Միջագետքում մինչեւ Մծբին, Ուրֆա ու Մարտին ու կը մտնի Հայաստանի ու Քիւրտիստանի սահմանները: Այս ցեղի մէկ փոքր մասն ալ այսօր ընկած է Տաճկաստանի մէջ: Երեւի այս ցեղի հետ է, որ մեր նախնիքը գործ են ունեցած Մծբինի շուրջ եւ սրանցից էր կազմուած Տիգրան Մեծի այրուածին: Եթէ անցեալը թէական է, բայց ներկայ պատմութեան մէջ անազէ ցեղը ականատես եղաւ հայոց տարագրուելուն Ռազգա, Տէր-էլ-Չօր, Ռաս-էլ-Այն եւ այլ շրջաններում:

Գլխաւորապէս անազէ եւ մասամբ ռօսալա ու շամառ ցեղերի մէջն է, որ հայ երախաներ ու աղջիկներ տասնեակ հազարներով որդեգրուեցան, եւ որոնց մէջ Միս Եփփէն եւ ուրիշներ աշխատեցին ու կ'աշխատին հայ որբերին հաւաքել ու իրենց հայրենի ժողովուրդին վերադարձնել: Մենք զայսօր թով չէ, որ պիտի յիշենք այս վայրենի համարուած թափառիկ ցեղերին. նրանք աւելի մարդասէր են գտնուած քան ուրիշներ, դեռ մի կողմ թողած բարբարոս թուրքը. սրանք աւելի մեծահոգի են եղած քան թէ մեր ցեղակից քիւրտը, նստակեաց ու քաղաքակիրթ համարուած արաբը:

Այսօր անազէ եւ այլ ցեղերի մէջ դեռ եւս ունենք տասնեակ հազարներ մեր արեւակիցներից, որոնք մոռացած են իրանց ինքնութիւնը եւ կամ չգիտենալով իրենց արիւնը խառնած են այս պետեւիների արեան հետ: Այսօր անազէ ցեղն է, որ սահմանակից է Թուրքիոյ եւ սահմանի երկու կողմերը կ'անհանգստացնէ Թուրքիան:

Չշեղելու համար մեր նիւթից, մի անգամ եւս շեշտենք, թէ շամառ, ռօսալա եւ անազէ ցեղերն են, որ եռանկիւն սուրի նման ինկած են Սուրիոյ անապատներով մինչեւ Տիգ-

լանակերտի տակը, որի կոթը կը գտնուի Իպն Սէուտի ձեռքին, ծայրը՝ անազէն, Թուրքիոյ փորին, իսկ սուրի երկու բերաններէն մին ուղղուած է Անդրյորդանանին ու Սուրիային, իսկ միւս բերանը՝ Իրաքին:

Ո՛վ պիտէ ինչ պիտի լինի ապագան. այս եռանկիւն սուրը թուրք-իրաք-սուրիական ուժերի մէջ ինկած պիտի փրշուի, թէ ընդհակառակը մի կողմից Իրաքին, միւս կողմից Սուրիային պիտի հարկադրէ ենթարկուիլ, մխրճուելու համար, ո՛վ պիտէ, զէպի թերեւս մինչեւ Տաւրոսները, ուր երբեմն կը խաղային անազէ երկվարները: Մի բան պարզ է, որ այս սուրը անգործութիւնից պիտի շժանդոտի ու փտի, այլ կ'ամ պիտի փշուրի կամ պիտի կտրէ ու անցնի: Եթէ նա փրշուրուի իսկ, ինչիւրը չի փոխուիր, որովհետեւ բացի սրից կայ ուսահապականութիւնը, որ իբրեւ ազանց օր աուր կ'ընդարձակուի: Արեւելքում, մանաւանդ արաբի մօտ, կրօնը, թարմ ու նոր կրօնը աւելորդարանութիւն չէ, ինչպէս ձերացած ժողովուրդների մօտ, այլ ոյժ է, աւելի հզօր քան կայսերապաշտութիւնը Եւրոպայում, քան նիւթապաշտութիւնը ու բոլշեւիզմը Ռուսաստանում:

Ուսահապականութեան մասին վերջացնելէ առաջ, տանք մի քանի համառօտ ծանօթութիւններ էլ այն մեթոտիկ աշխատանքների մասին, որոնք կը կատարուին Արաբիոյ սըրտում Իպն Սէուտի կողմէ:

Լոկ պատահականութեան, քաջութեան կամ դաւանական եռանդի պէտք չէ վերադրել, որ նեճետը կարճ ատենէն ընդարձակուեց եւ համարեա Արաբիոյ ամբողջութեան վրայ իշխանութիւն ձեռք բերեց: Այդ բանի մէջ մեծ դեր ունին Իպն Սէուտի դիւանագիտութիւնը, մարտավարութիւնը (tacte) եւ կազմակերպչական ձիրքը: Նա կը ջանայ ամէն կերպ Արաբիոյ սրտում ուսահապականութիւնը դարձնել միակ կրօնը, իսկ հանրֆի, սիւննի, չիա, համալաի եւ այլ խլամ արաբ ժողովուրդներին կ'առաջադրէ Արաբիոյ արաբների միութիւնը ու վերջնական ազատագրումը օտարներից, ինչ որ կը համապատասխանէ բոլոր արաբների ցանկութեան:

Միաժամանակ նա կը զնէ արաբ ժողովուրդների դաշնակցութեան զազափարը, որ բնդունելի է ոչ միայն իսլամ,

այլ նաեւ քրիստոնեայ արարների կողմից: Այսպէսով Արարիայում եւ Արարիայից դուրս ինկած երկիրներում Իպն Սէուտը կը ներկայանայ իբրեւ ըմբիշ արարական ժողովուրդների անկախութեան ու դաշնակցութեան, իսկ միւս կողմից ուսնապիները աչքին նա հոգեւոր պետ է եւ աշխարհիկ պետ, որ կ'առաջնորդէ գիրքներ վերջնական յաղթութեան:

Նա Հիճաղում դրած է իր որդին (Ֆէյսալ) իբրեւ թագաւոր, բայց այս թագաւորի նախարարները գլխաւորապէս Պէյրութի համալսարանը աւարտած ոչ-ուսնապիներ են, ինչպէս արտաքին գործոց վարիչ Ֆուատ Համզա բէկ: Կարծես այս կրօնական վայրերում կրօնքը պետութիւնից բաժանուած լինի. եւ ամէն իսլամ ազատ է ուխտագնացութեան, առանց ուսնապի թագաւորի ճնշումին, բայց զօրքը ուսնապի է, որ ոչ միայն կը տիրէ, այլեւ կը վարակէ սրբատեղիները իր պարզ բարքերով: Ինքը Իպն Սէուտ մնում է Ռիատում, Նեճեմի մէջ պաշտպանուած անապատների աւազով: Հոն նա աստուածպետական (théocratique) իշխանութիւն ունի, բայց հիմնուած արդարութեան վրայ: Այսօր այս աւազակարարոյ երկրում խաղաղութիւն է եւ մահուան երկիւղով արդիւրուած են միջ-ցեղային կռիւները:

Իպն Սէուտի ամբողջ ջանքն է այժմ ոյժ կազմակերպել եւ ոյժ կազմակերպում է նոր ձեւերով, որ համապատասխան է արարի հոգեբանութեան: Նա հաւաքում է մանուկ ու երիտասարդ արարներին վաչկատուն պետեւիներից, ովասիսներում ջրերի գլխին շինում է միարանութեան նման հիմնարկութիւններ, գիւղեր: Սրանց երախայութիւնից ներշնչում են ուսնապականութիւնը: Սրանք մինչեւ մահ զօրք են ովասիսների ռազմական կէտերում եւ ջրերի գլխին. այսօր 70-000ից անց շղթայ է կազմած երկրի կարեւոր կէտերում: Սրանք նման են ռուսական կոզակութեան: Սրանք եւս զօրք են, րատանում են առատ հող եւ ջուր, արտօնեալ դաս են եւ միայն մի պարտականութիւն ունեն. «Հաւատարիմ ուսնապականութեան եւ իմամին. պատրաստ պատերազմելու եւ մեռնելու»: Կռուի արդիւնքը կը բաժնուի ըստ Ղուրանի՝ մէկ հինգերորդը պետութեան, մնացեալը կռուողներին հաւասար բաժանուած:

Իպն Սէուտ իր երկրի մէջ արդիւրած է եւրոպական ցոփութիւնը ու շուայութիւնը: Արդիւրուած են խմիչքը, ծխախոտը, խաղերը, պէրանքը եւ այլն: Ամէն կերպ կը պահուի պետեւի պարզութիւնը, չարքաշուութեան ոգին: Իսկ եւրոպական techniqueը, ղէնքը, ինքնաշարժները, վառօդը, նոյնիսկ գիտութիւնը ասպարէզ ունին իրա երկրում: Ինչ որ կը նպաստէ արարի ուժեղացման, քաջալերում է. այն ինչ անելորդ զարդ է, կ'արհամարհուի ու կ'արդիւրուի: Ուսնապականութեան յաջողութիւնը պիտի որոնել նախ երկրի դիրքի եւ իրանց ուսնապիների հողի կարողութեան, թոխքի մէջ. բայց սրան պակաս չի նպաստում նաեւ մի հանգամանք, արարականութիւնը:

5. ԱՐԱԲԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք մինչեւ այժմ խօսեցինք արարական բուն հայրենիքի, արարական թերակղզու մասին: Մենք տեսանք հոն կրօնական նոր խմորումներ, արարական ժողովուրդների ու պետութիւնների հաւաքումը, որի առանցքը կը կազմեն ուսնապիներն ու նրանց պետ Իպն Սէուտը: Այս վերջինս ոչ թէ խօսքով, այլ գործով իրազորեւելու ընթացքին մէջ է Արարիոյ եւ արարական ժողովուրդների միութիւնը:

Բայց բուն Արարիայից դուրս կը գտնուին երկիրներ, որ եթէ արարական թերակղզու մասը չեն, բայց համարեա հայրենիքն են արարների: Նրանք «Տար իւլ-իսլամ»ն են, որ համազօր է հայրենիքի գաղափարին՝ իսլամի ու արարի հասկացողութեան մէջ: Արարիայից հիւսիս Միջերկրականի արփին գտնուող Պաղեստինը, Անդրյորդանանը, Սուրիան, Եփրատի ու Տիգրիսի ստորին ու միջին հոսանքների վրայ ընկած Իրաքը կը համարուին արարական երկիրներ, ինչպէս Ալգաս-Լորէնը Փրանսական կամ Տանցիկը դերմանական:

Սուրիոյ Իամասկոսը, Իրաքի Պաղատար ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ երկու հակաթոռ արար խալիֆայութեանց մայրաքաղաքները: Իսկ Պաղեստինում, Սողոմոնի տաճարի աւերակաց վրայ կը հանգչին դամբանները արար առաջին խալիֆաների:

Սողոմոնի տաճարը այսօր Օմարի տաճար է դարձած: Իրաքի Քերպալան, Պաղեստինի Երուսաղէմը, Սուրիոյ Դամասկոսը նոյնքան սուրբ քաղաքներ են արարի համար, որքան պարսիկի, հրեայի, քրիստոնէի համար:

Թէ՛ անցեալում եւ թէ՛ ներկայում այդ աշխարհները եղել են եւ են իբրեւ յենարաններ արարական քաղաքակրթութեան, իբրեւ տնտեսական շտեմարաններ եւ որ էականն է՝ իբրեւ նրանց մեծութեան ու հօրութեան կեդրոններ: Այս երկիրները արարի համար մի բան աւելի են քան «Տար իւր-իւրում», աւելի են քան թէ «հայրենիք»ը, քանի որ դրանք հայրենիք լինելուց աւելի անհրաժեշտ տարրն են հանդիսացած արարին համար, ոյժ առնելու, ոյժը ընդարձակօրէն արժեցնելու եւ իր կերպարանքը ցուցադրելու աշխարհին: Այս երկիրների վրայ արարը կը նայի իբրեւ Արարիոյ վրայ եւ երկրի բնակիչներն էլ իրանց կը համարեն Արարիոյ մասերը:

Այս չորս երկիրների բնակչութեան զանդուածը կամ «արար-արար» է, կամ «արար-մուստա-արիբա»: Անդրյորդանանի, Սուրիոյ արեւելեան բնակիչները բուն արարներ են, իսկ մնացեալները արարացած արարներ մեծ մասով:

Այս ընդարձակ երկիրների մայրենի լեզուն արարերէնն է, քաղաքակրթութիւնը, բարքերը պատմական աւանդութիւններն արարական: Կրօնքը արարական մահմետական եւ, որ ամենից էականն է, ազգային զգացմունքն ու գիտակցութիւնը արարական, այն էլ մեծն արարական: Իրաւացի են նրանք, որոնք այս երկիրները կը համարեն արարական:

6. ԻՐԱԿ

Եթէ բուն Արարիոյ սիրտը կը գտնուի Մեքքէում, որ բարձրակ անկախ մեհապետ Իպն Սէուտի ձեռքն է, միւս արարական շրջանների մէջ չկայ մէկ կեդրոն, այլ կան չորս կեդրոններ տարբեր ձեռքերու մէջ: Ուսհապի Արարիային անմիջապէս սահմանակից են երկու թագաւորութիւններ՝ արեւմուտքից Անդրյորդանանը իր Ամման մայրաքաղաքով եւ արեւելքից Իրաքը՝ իր Պաղտատ մայրաքաղաքով: Այս երկու

թագաւորութեանց մէջ կ'իշխեն երկու եղբայրներ՝ Էմիր Ֆէյսալ եւ Էմիր Ապտուլլահ, որոնք 1925ին Իպն Սէուտի կողմէ տապալուած Հիճազի Հիւսէյնի զաւակներն են, դահնկէց եղած Ալի թագաւորի եղբայրները:

Այսպէսով այս երկիրներու թագաւորութիւնները կապուած են իրարու եղբայրական շղթաներով. բայց ոչ միայն իշխողներն են եղբայրներ, այլեւ ժողովուրդը, որ կը խօսի միեւնոյն լեզուն եւ ունի միեւնոյն իտէյլը ազատութեան: Այս եղբայրները իրարմէ բաժանողը անապատի աւազներն են եւ Իպն Սէուտի ուժեղ բազուկը, որ կը սպառնայ ոչ թէ բաժանել, այլ իրան կցել՝ արարական երկիրները ի մի հաւաքել:

Այս երկիրները թէեւ անկախ են եւ ունին իրենց թագաւորները, բայց ազատ չեն Անգլիոյ ազդեցութիւնից: Սրանք կը գտնուին Անգլիոյ հովանու տակ եւ ըստ երեւոյթին կազմուած են իբրեւ պատնէջ ուսհապականութեան եւ Իպն Սէուտի դէմ:

1920ի Սեւրի դաշնագրով Իրաքի անկախութիւնը ճանաչուեց հոգատարութեան տակ, որը պիտի վերացուէր 1923ին, երբ Իրաքը մտնէր Ազգերի Լիկայի մէջ. բայց այս ժամանակամիջոցը յետաձգուեց մինչեւ 1926, եւ այժմ 25 տարի ժամանակամիջոցով Անգլիան ու Իրաքը պայմանաւորուած են հովանաւորութեան խնդրին շուրջ: Այս երկարաձգումը ձեռնտու է երկու կողմերուն համար ալ: Եթէ Անգլիան ունի տնտեսական ու ռազմական հաշիւներ, Իրաքն ալ ունի իր հաշիւները: Նա դեռ եւս ներքնապէս ու արտաքնապէս չէ կազդուրուած ուղիղ դիմելու համար այն բացարձակ անկախութեան, որին կը ձգտին արարական միւս շրջանները:

Ասիկա ըմբռնելու համար համառօտ նկարագրենք Իրաքը ինքն իր մէջ եւ Իրաքը իբրեւ միջազգային շուկայ:

Եթէ հարց տանք, թէ այն մեծ պատերազմը, որ եղաւ 1914-1918, ինչո՞ւ եղաւ. պատասխանը պիտի լինի՝ Հապուսպուրկեան արհիբուքի սպանութիւնը Սարայեւոյում կամ Ալգաս-Լօրէնի հարցը, բայց աւելի ճիշդ պիտի լինէր պատասխանել՝ Պաղտատ-Պերլին երկաթուղազիծը կամ գերմանաբրիտանական մրցակցութիւնը արեւելքում այդ գծով: Իրա-

քը անկարեւոր վայր չէ. նա արեւելքի եւ արեւմուտքի մէջ ունի այն միջուկային նշանակութիւնը, ինչ Սուէդի ջրանցքը նաւերի համար կամ Տարտանէլը՝ իբրեւ յառաջապահ արեւելքի եւ արեւմուտքի միջուկ:

Իրաք կ'ընկնի երկու մեծ գետերը՝ Եփրատի ու Տիգրիսի վրայ. Եփրատ կ'երկարի Հայաստանի սիրտը, այսինքն կը հասնի աշխարհակալ (imperialiste) ճերմակ ու կարմիր Ռուսաստանի սահմաններին, իսկ իր վերին ու միջին հովիտով կը մտնենայ (Պերեճիկի մօտ) Միջերկրականին, միայն 150 քիլոմետր հեռու կանդնելով նրա ամենայարմար նաւահանղրատից՝ Ալեքսանտրէթ-Ենոմուրթայիկից: Ան նաւարկելի է այդ վայրից սկսած մինչեւ Պարսից ծով եւ 2000 քիլոմետր տարածութեամբ:

Այս գետին զուգահէտ հիւսիս հարաւ կը հոսի Տիգրիսը, որ ծնունդ կ'առնէ հայկական Տաւրոսից, վար իջնելով կը խառնուի Եփրատին, իբրեւ Շաթ էլ-Արապ կը թափի Պարսից ծով եւ նաւարկելի է հաղար քիլոմետր տարածութեամբ:

Այս երկու գետերը որ չ'իմէին, Իրաքը զոյուութիւն պիտի չունենար կամ պիտի ներկայացնէր անհետաքրքիր մի անապատ արաբական մեծ անապատների նման: Այս երկու գետերի զոյութեան պատճառով այս երկիրը անյիշատակ ժամանակներից դարձած է հանգոյց երեք ցամաքամասերի: Նա հանդիսացած է մարդկութեան քաղաքակրթութեան օրրան, առեւտուրի եւ աշխարհակալութեան առանցք: Երկրագունդի բոլոր մեծ ազգերը այցելած են այս երկիրը եւ դանկացած են տիրել նրան: Բոլորն էլ եկած ու մնացած են հոն իրենց կարողութեան ու յարատեւութեան շահով:

Իրաքը հին է եւ աւելի հին քան Եգիպտոսը. իբրեւ քաղաքակրթութեան եւ ոյժի ազգակ՝ նա դերազանց է քան Եգիպտոսը: Այստեղ է որ հնագոյն սումերացիք, էլամիտները, խալդերը իրենց կայսրութիւնները կը հիմնէին եւ ներկայ քաղաքակրթութեան հիմերը կը դնէին: Այստեղ է, որ բաբելոնացիք եւ ասորեստանացիք կայսրութիւններ կը ստեղծէին եւ մինչեւ հիւսիս, արեւելք, մինչեւ Եգիպտոս կը տարածուէին: Նաքոզոթոնոսորներն ու Սաղմանասարները այստեղից են ելած եւ տարագրած երբայական ժողովուրդները:

Հոս է, որ ուխտատեղի է ու երկրորդ հայրենիքը հին հրեաների: Հոս է, որ թափառած ու թաղուած են Եղիսէ, Եգեկիէլ, Եսայի մարգարէները: Այստեղով անցած են պարսիկների եւ միտանիների կայսրները, Կիւրոսներն ու Քսերքսէսները եւ հասած են մինչեւ Եգիպտոս, մինչեւ Եւրոպա:

Եւրոպական ժողովուրդները, հիթիթները եկած են այս երկիրը. Ալեքսանդր Մակեդոնացին Միջագետքի Արբելայում էր, որ վերջ տուեց պարսիկ տիրապետութեան: Այստեղ էր, որ հիւսիսից իջաւ հայ ժողովուրդի աշխարհակալութեան մարմնացում Տիգրան Մեծը, հիմնեց իր մայրաքաղաքը Իրաքի զլլում եւ իր կայսրութիւնը տարածեց մինչեւ Եգիպտոս, մինչեւ Պարսից ծով, որին յաջորդեց Հոմէկական կայսրութիւնը: Փոխն ի փոխ այս երկիրը եկած են շատ ազգեր, մինչեւ որ է. դարում կու գան արաբներ, կը հիմնեն խալիֆայութիւն եւ դարեր մնալուց յետոյ տեղի կու տան մոնղոլ ցեղերին, ի վերջոյ թուրքերին:

Այսօր Թուրքիա այլեւս չկայ Իրաքում: Երէկ ան կըլուսիսինձոր էր Բրիտանական կայսրութեան ու Գերմանական կայսրութեան միջեւ. այսօր թէեւ այդ մրցակցութիւնը փաստօրէն վերջացած է յօգուտ առաջինի, բայց Իրաք կը մնայ թաքուն կերպով մրցակցութեան նիւթ մի կողմից բուլղարիկների ու անգլիացիների, միւս կողմից Ֆրանսացիների ու անգլիացիների, միւս կողմից պարսից ու արաբների, միւս կողմից թուրքի եւ Իրաքի եւ ուրիշների միջեւ, որոնց ձեռքը այլեւս չի հասնի:

Արանցից կը տեսնենք, որ Աստուածաշունչի Բարելոնի աշտարակի առասպելը եւ լեզուների խառնակութիւնը այս երկրում հիմք ունի: Ամէն լեզու եւ ազգ հոս եկած են, ճաշակած ու դացած: Այսօր օգտուողն են Անգլիան եւ նրա հովանաւորեալ էմիր Ֆէյսալ: Սա մի բախտ է արարի համար, որ իջած է երկնքից համաշխարհային խառնակութեան ընթացքում. բայց բախտը ստանալը չէ կարելոքը, այլ կարենալ դայն պահելը: Այս դժուարութեան պատճառով է, որ Իրաքը այսօր չափաւոր է ու չի շտապի իր վերջնական իտէալի իրապործման, բացարձակ անկախութեան: Միւս կողմից Անգլիան եւս զգոյշ է. նա կ'ընդառաջէ Իրաքի ձգտումներին եւ

նրան չի նկատէ իրրեւ պարզ դաղթավայր: Փոխադարձ շահերի պաշտպանութիւնն է երկու կողմերը մղողը:

Իրաքի այս համաշխարհային նշանակութեան գաղտնիքը երեք է.

ա) Իրաքի ցամաքաբնակչութիւնը միայն հնար է արեւելքից արեւմուտք եւ հիւսիսից հարաւ երթալ դէպի վերջնական հանգրուանները: Նարուզոթոնոսների եւ Ալեքսանդրների Շաթ էլ-Արապի Թերեւտոն նաւահանգստից կարելի է երթալ Հնդկաստան, Միջերկրական ու Տարտանէլ, կամ Եգիպտոս, այնտեղից Իրան, աւելի հեռուները դէպի Չինաստան. կամ թէ Նեճեստից դէպի Պաղտատ, այնտեղից հիւսիս դէպի Կովկասի Դերբենտը եւ ընդհակառակը:

բ) Իրաքի քնակամ հարստութիւնները.— Եփրատի ու Տիգրիսի շնորհիւ այս երկիրը աւելի բեղմնաւոր է աշխարհի բոլոր մասերից. Նեղոսի հովիտը աւելի աղքատ է քան Եփրատ-Տիգրիսի մշակուած վայրերը: Սրա համար է, որ հին պատմութեանց մէջ Միջագետքը համարուած է դրախտ: Նա այսօր թուրքին պատճառով աւերակ է, բայց աւերակ չէր երէկ եւ աւերակը կարող է շինուել: Սրա համար միայն անհրաժեշտ է հին ջրանցքները վերանորոգել: Օմարը միայն մի դաւառից եւ միայն ցորենից 85 հազար ոսկի Փր.ի տուրք կը հաւաքէր: Այսօր աւերակ Իրաքում առանց գութանելու մէկին 40 ցորեն որ դուրս չգայ, անբերրի կը համարուի: Իրաքը արմաւի, բամպակի, հացի եւ պտուղի երկիր է:

գ) Հանգային հարստութիւնները.— Դեռ մի կողմ թողած մետաղները, հիլեմնստ հոսող ձիւթը, Իրաք հարուստ է նաւթով, ինչ որ նիւթականէ զատ ռազմական նշանակութիւն եւ ունի: Քլեմանսոն դատապարտուեց նրա համար, որ դիւրութեամբ Մուսուլի հանքերը զիջեց Իրաքին: Նաւթի այս խնդիրը միջազգային նշանակութիւն ունի եւ միջազգայնօրէն ժամանակաւոր կերպով ալ վճռուած է մրցակից Անգլիոյ, Թուրքիոյ, Ֆրանսայի, Ամերիկայի եւ Իրաքի միջեւ:

Առանց այս երեք դրութիւնները ըմբռնելու, առանց ծանօթ լինելու Իրաքի անցեալին, դժուար է հասկնալ Իրաքի ներկայ կացութիւնը եւ կազմուածքը, արարականութեան յաջողութեան կամ ձախողելու գաղտնիքները:

Իրաքի անցեալը իր հետքերը թողած է: Նա այսօր եւս կը ներկայացնէ տարբեր խառնուածքի, տարբեր լեզուների, տարբեր կրօնքների, տարբեր ժողովուրդների մի համակոյտ (conglomérat), որոնք դժուարաւ իրարու փակած են: Իրաքը, ինչպէս Կովկասը, կը ներկայացնէ ժողովուրդների ու կրօնների տարբեր գոյն՝ ծաղիկների մի փունջ:

Արեւելքում առաջները կրօնքն էր ժողովուրդները իրարուց բաժանողն ու որոշողը: Թէեւ Իրաք է. դարուց սկսած մահմետականութեան կեդրոն է եղած, խալիֆաների մայրաքաղաք, բայց հոս չէ յաջողած մի կրօնքի մենատիրութիւնը եւ ժողովուրդների ձուլումը կրօնքի միջոցով:

Կրօնների հնութեան կարգով դեռ մնացել են լեռներում եւ անապատներում հին բարելական, ասորական պաշտամունքները: Արեւապաշտները, խառանիտները կամ սարիենացիք, որ հրէութեան հակառակորդներն են եղած, այսօր էլ կան Իրաքում մանր խումբերով, ունին իրենց Սուրբ Գիրքը՝ «Ազամի Գիրքը», «Գանձը», որ գրուած է հին սեմական լեզուով: Կան մազդէականութեան, զրադաշտականութեան աղաւաղուած դաւանանքները, որ յանձինս եղիտիների կը պահուին Սինճարի լեռներում: Հրէութիւնը, որ Նարուզոթոնոսի ժամանակներից մնացել է, շօշափելի քանակ կը ներկայացնէ: Քրիստոնէական դաւանանքներից նեստորականութիւնը, լուսաւորչականութիւնը, կաթոլիկութիւնը, մահմետականութիւնից սիւննի, շիա, սինուսի եւ այլ աղանդներ, նոր դաւանանքներից բարիականութիւնը, ուսհապականութիւնը, բուհականութիւնը եւ այլն բոլորն էլ տեղ ունին Իրաքում եւ մէկը միւսին տեղի կու տայ համեմատական մեծամասնութեամբ, ոչ թէ բացարձակ մեծամասնութեամբ:

Իրաքը ինչպէս միջազգային կռուախնձոր է, նոյնպէս կռուախնձոր է կրօնքների ու դաւանանքների: Այստեղ է եղիտիների, սարիենացուց կեդրոնը ու մեծ սրբատեղին: Այստեղ են հրեաների սրբատեղիները Սիոնից ու Լացի Պատից յետոյ: Այստեղ է նեստորականութեան կեդրոնը: Այստեղ են Քերպալան, Նեճէֆը, որ շիաների ամենէն նուիրական վայրերն են եւ որոնք շիա Հնդկաստանը, Իրանը եւ միւս շիաները կը համարեն իրենց երկնային մայրաքաղաքները: Իւրա-

քանչիւր տարի տասնեակ հազար դիակներ կը ճամբուին Իրաք գոնէ թաղուելու համար նուիրական վայրերում: Ոմանց համար Իրաքն է միակ օրրանը սրբերի եւ կրօնների. ոմանց համար նա երկրորդն է Պաղեստինից ու Հիճազից յետոյ, նա՛յա՛ծ իւրաքանչիւրի հաւատամքին:

Եթէ Իրաքը խառնարան է եղած եւ է այժմ տարբեր կրօնների ու դաւանանքների, խառնարան է այժմ տարբեր ազգերի: Երբ կրօնը այժմ կամաց կամաց կը դադարէ ազգակ լինելէ՝ տարբեր ցեղերին մի անունով ու մի կերպարանքով ներկայանալու, երբ ցեղային, ազգային գիտակցութիւնը ըսկրսում է գերադասութիւն ստանալ կրօնականի վրայ, Իրաքն ալ սկսած է բաժանուիլ արագ կերպով ազգային շերտաւորումների: Այսօր Իրաքում իրաքցի ազգութիւն չկայ, այլ կայ Իրաքի ժողովուրդների մի հաւաքածոյ:

Երկու գլխաւոր բաժանմունք ունին Իրաքի ազգերը. մին նորագոյն եկողները (հնդիկ, եւրոպացի եւ այլն), որոնք չընչին թիւ են. իսկ միւսը հին ժողովուրդների մնացորդները, որ օր աւուր իրենց կերպարանքը կը շեշտեն:

Այդ ազգերը ըստ հնութեան կարգի հետեւեալներն են.

Ասորեստանցոց մնացորդներ, որ ասորի կը կոչուին, կ'ապրին Մուսուլից հիւսիս: Քաղզէացիք, սիրեանցիք, որ կ'ապրին ցրուած Պաղատտից-Մուսուլ եւ հեռուները: Հայերը, որ ցրուած կ'ապրին: Սրանք բոլորն էլ քրիստոնէական զանազան դաւանանքների կը պատկանին եւ իրենց թիւը 122-130 հազար պիտի լինի:

Հին ժողովուրդներից պիտի համարել սարիացիները՝ 10 հազարի չափ, հրեաներ՝ 100 հազարից ոչ պակաս, որոնք եկած են Նարուգոթոնոսորի ժամանակներից ու հնագոյն ազգերն են: Սրանց կողքին պատկառելի քանակ կը ներկայացընեն իրանեան ժողովուրդները՝ 800-900 հազար, պարսիկներ, լօրեր, պելուչիներ, քիւրտեր: Սրանց մէջ ամենամեծ թիւը կը կազմեն քիւրտերը՝ 600-700 հազար, որոնք իրենց հերթին միապաղաղ չեն իբրեւ կրօնք, իբրեւ ցեղ եւ իբրեւ լեզու: Կան շիա, սիւննի, ալիալլահ, եգիտ դաւանանքով քիւրտեր, կը խօսին բարանի ու կոմանչի քրտերէնը, իսկ ցեղային արիւնով զփուար է որոշել նրանց ինքնութիւնը: Մու-

կարցոց, մամխորանցոց եւ շատ ալալիտների մէջ պիտի որոնել հին հայկական արիւնը. իրանք քիւրտերն իսկ կը յիշեն իբրեւ աւանդութիւն իրանց նախնիքների հայ լինելը: Ոմանք կ'ասեն՝ ասորիները քրիստոնեայ քիւրտեր են, իսկ ոմանք էլ կ'ասեն՝ Սուլէյմանիէի քիւրտերը մահմետական ասորիներ են: Արդեօք այս քիւրտերը հին մէտեօրն են թէ կորդուացիք, դեռ ուսումնասիրուած չէ, բայց Իրաքում այս խումբակցութիւնը ամենից ուժեղն է եւ արարից յետոյ ներքին կեանքում ամենից մեծ ազդակ: Կան նաեւ թիւրքմէններ, որ խալիֆաների ժամանակներից եկած են Միջին Ասիայից:

Այս խմբակցութեանց կողքին կան գլխաւորապէս Եփրատի վրայ իսկական արարները, որոնք վաշկատուն կամ նըստակեաց են: Այս «արար-արար»ներին (բուն արարներ) կը պատկանին անազէները, շամմաոները, որ մի դար առաջ տէրն էին Իրաքին. բացի սրանցից՝ մուհթեոսիկ, բենի յամ, բաթթար, զիզրիտ, Ապու Մուհամմէտ, շապ, զորէյիթ ցեղերը: Բոլորն էլ բուն արարներ են, որ դուրս են եկած Արարիայից եւ կը բռնեն Եփրատի երկայնքը: Իսկ Տիզբիսի վրայ ընկածները «արար-մուստա-արիբա» են: Այս երկու տեսակ արարները իրարու աւելի մօտ են, քանի որ մի բնականական արարական լեզու ունին: Եթէ այս երկուքը միասին վերցնենք, կը կազմեն Իրաքի ազգարնակութեան մեծամասնութիւնը. բայց եթէ միասին չ'վերցնենք, ոչ մի ազգութիւն մեծամասնութիւն չէ, այլ համեմատական են իրարու հետ:

Այս ժողովուրդները իրարու խառնուած չեն: Քաղաքներում գլխաւորապէս հրեաներ, քրիստոնեաներ, եկուորներ եւ «արար-մուստա-արիբա» արարներ: Դաշտերում, մինչեւ այնտեղ ուր արմաւր կը հատնի, արարներ: Որտեղ կը վերջանայ արմաւր եւ դաշտը կը սկսի, իրանեան ցեղերը եւ ասորիները: Բոլոր բարձունքները քիւրտերն են:

Այս կրօնական, ազգային հակընդէմ դասաւորումից բնականաբար պիտի ստեղծուէին հակադիր քաղաքական ճրգտումներ՝ բացայայտ կամ թաքուն վիճակում: Եւ իրօք Իրաքում կան հետեւեալ երեք տրամադրութիւնները.

ա) Բուն արարները եւ արար մտաւորականների մեծ թիւը համամիտ են արարական երկիրների ամբողջացման:

Մրանք համարարականութեան կողմնակից են: Եւ եթէ ուսահապիները, Նեճեստից եկած արարները կը ձգտին Իպն Սէուտի իշխանութեանը կցուիլ, բայց մեծամասնութիւնը կը ձգտի Անդրյորդանանով, Պաղեստինով ու Սուրիայով միացած մի ամբողջական, ուժեղ եւ մեծ հիւսիսային Արաբիա ստեղծել, կա՛մ դաշնակցելով կա՛մ միութիւն առաջ բերելով իրարու հետ:

բ) Իրանեան ժողովուրդները. սրանցից գլխաւորաբար քիւրտերը, ասորիները եւ մասամբ պարսիկները դէժ մ են արաբին ու նրա ուժեղացման ձգտումներին: Մրանք կ'ուզեն ինքնուրոյն կեանքով ապրիլ, ոմանք անկախ բոլորովին Իրաքից, ոմանք էլ ինքնավար Անգլիոյ հովանու տակ իրրեւ հասարագոր արար տարրին:

գ) Երրորդ հոսանքը լեռների եւ Եփրատի մէջ ընկած Տիգրիսի հովտի խառնուրդ արաբացած արաբներն են գլխաւորապէս, հրեաները եւ այլ մանր ժողովուրդներ, որոնք շահագրգռուած չեն համարարականութեամբ կամ իրանեան ժողովուրդների անջատողականութեամբ: Մրանց դերն է հաւասարակշռել երկու տարրերը եւ հակասական հոսանքները ու առաջն առնել Իրաքի բաժանման: Մրանք կողմնակից են Իրաքի անկախութեան Անգլիոյ հովանու տակ:

Կան ժողովուրդներ էլ, ինչպէս հայերը, որ անտարբեր են այս քաղաքական հոսանքների հանդէպ, իրանք իրենց կը համարեն հիւր, չէզոք են բոլորի հանդէպ եւ կը բաւականանան իրենց ազգային ներքին կեանքով:

Այս ուղղութիւններից ո՞րն է, որ ապագայ ունի, եւ ի՞նչ ապագայ կը սպասէ նորաստեղծ Թագաւորութեան, որի այս կամ այն վիճակից մենք եւս հեռուոր շահեր ունենք, քանի որ նա կանգնած է Հայաստանի ներքին դուռների առջեւ:

Նախ եւ առաջ պիտի նկատել, որ Իրաքի զանգուածների՝ արաբների, արաբացած արաբների, քիւրտերի, պարսիկների եւ այլ փոքրամասնութիւնների մէջ, բացի Քերքուէի եւ մի քանի գիւղական խմբակցութիւններից, որոնք Թուրք կամ Թիւրքմէն են, Տաճկաստանը չունի ոչ մի յենարան: Թուրքերոյ համաթուրանականութիւնը եւ նրա Ազգային Ուխտով Մուսուլի նահանգի վերագրումն տենչը անհիմն են: Կան

մի քանի մտաւորականներ, հին Թրքական պաշտօնեաներ, որ դեռ կը մնան Իրաքում, կը յիշեն երբեմն Թուրքերոյ գոյութիւնը, բայց երկիրը ամբողջապէս երջանիկ է որ կորցրած է Թուրքը եւ, ինչ էլ լինի, ներկան դերադասելի է քան անցեալը: Թրքական մտանդը Իրաքի ներքին կեանքում մտանդ չէ: Նա իրրեւ արտաքին մտանդ էլ այժմ սանձուած է, քանի կայ Թուրք-բրտական հակադրութիւնը, Թուրքիան զըրկուած է Իրաքին մտանդելու հնարաւորութիւնը: Թուրք վըտանդը կայ արտաքին աշխարհից, ներքուստ նա չնչին վըտանդ է:

Աւելի մեծ մտանդ է բուլշեւիզմը քան համաթուրանականութիւնը Իրաքի համար: Ոչ այնքան դասակարգային հակադրութիւնը կարող է մտանդել Իրաքին, որքան ներքին քաղաքական տարակարծութիւնները: Արեւելքում, ի մասնաւորի Իրաքում բուլշեւիզմը ոչ թէ կը ջանայ աշխատաւորական-դասակարգային նշանաբանների վրայ հոգ դտնել, այլ կ'օգտագործէ անհատական, կրօնական, ցեղային, կուսակցական եւ ազգային հակադրութիւնները, նպատակ ունենալով նախ եւ առաջ երկիրը խռովել եւ խռովութեան ընթացքում իրան յենարաններ դտնել:

Այս նպատակով բուլշեւիզմը դրամ ու միջոցներ չի խնայում. բայց կարելի չէ ասել, թէ բուլշեւիկները կարողացած են Իրաքում լուրջ հոգ դտնել: Սովետական իշխանութեան մօտիկութիւնը եւ բազմահազար հայ, ասորի փախստականները, սովետական «դրախտից» ճողոպրած, դարձած են հակաթոյն բուլշեւիզմին: Մրանք պատմելով իրենց տեսածները, զգաստ վիճակում կը պահեն այն միամիտ քիւրտ եւ այլ ցեւերը, որոնք կարող էին սայթաքիլ: Մրանք դարձած են Իրաքի զգաստութեան համար անվարձ եղներ: Քանի որ սովետներում կը շարունակուին բռնութիւններն ու ազգերի իրաւանց բռնաբարումները, դժուար թէ բուլշեւիզմը կարողանայ յուրջ հոգ դտնել Իրաքում, բացի վաճառուած անձերից:

Պարսկաստանն էր, որ ամենից աւելի հոգ ունէր համակրութիւն գրաւելու Իրաքի որոշ տարրերի մէջ ու նրանց հայեացքը ուղղելու իրան: Նախ, որովհետեւ այս երկիրները պատմութեամբ կապուած են եղել պարսից հետ որքան ա-

բարենքի հետ. երկրորդ, որ մէկ ու կէս միլիոնը չի աղանդին կը պատկանին 3 միլիոն ժողովրդից. երրորդ, որ Իրաքում մօտ 200 հազար պարսիկներ ու պարսկացած պարսիկներ կան կեդրոն ունենալով Քերպալան եւ Նեճէֆը, որոնք Պարսկաստանի համար ամենանուիրական վայրերն են. եւ վերջապէս չորրորդ, որ 600-700 հազար քիւրտեր կան, որ պարսից աւելի մօտ են լեզուով, արիւնով, զգացմունքով քան արաբին:

Թէեւ այս բոլոր տուեալները պարսից կողմն են, բայց այդ տարրերն իսկ երկրնորանքի դէպքում կը գերադասեն Իրաքը քան Իրանը: Շխաների դաւանանքը ամէն ազատութիւն ունի եւ համարեա պաշտօնական կրօնն է. իսկ քիւրտերը ունին վարչական եւ մշակութային ինքնավարութիւն, որ չկայ ոչ Պարսկաստանում, ոչ Տաճկաստանում:

Ինչպէս ըսի, երեք գլխաւոր հոսանքներ կան: Իրանցից երկուսը իրարու հակոտնեայ են. երրորդը այդ երկուսի միջեւ հաւասարակշռութիւն պահողն է: Այս վերջինը պիտի համարել պաշտօնական ու ղեկավար հոսանքը:

Առաջին հոսանքը իր կողմից միապաղաղ չէ: Նրա մի ճիւղը՝ յանձինս ուսհապիւնների եւ զուտ արաբների մի մասի, կը ձգտի պարզապէս միանալ Իպն Սէնուտի կայսրութեան եւ Պաղտատից Հիճազ մի ամբողջական Արաբիա ստեղծել: Բայց այս կեդրոնաձիգ տարրերը կրօնական ու ազգային դժուարութեանց առաջ են կանգնած: Իրաքի կէսը լինելով չիա, իսկ կէսը սիւննի, ուսհապիւնները դեռ եւս չնչին քանակ են. իսկ ուսհապականութիւնը կը նկատէ չիային եւ սիւննիին աւելի թշնամի քան քրիստոնեային ու հրեային: Կայ եւ այն, որ քրտութիւնը, որ հոժ բազմութիւն է, բոլորովին հակառակ է ուսհապականութեան, իբրեւ ազգութիւն: Արաբական երկրորդ ճիւղը կը ձգտի արաբական երկիրների ամբողջացման ոչ թէ կեդրոնացմամբ կամ կրօնական հիմունքներով, այլ, ինչպէս Սուրիոյ արաբները կը ձգտին, ապակեդրոնացման, դաշնակցայինի հիմունքներով, առանց դաւանանքի խտրութեան:

Այս հոսանքը իր անցեալն ունի. նա իր սնունդը կ'առնէ չին անցեալից Օմայատների եւ Աբբասեանների խալիֆայու-

թեան ժամանակներից եւ ներկայ անյաջող փորձերից: Սրանից տասր տարի առաջ Թաղաուր Ֆէյսալը Թաղաուր էր Սուրիայում, միայն Ֆրանսական ուժով զահագուրկ եղաւ Գամակոսում, Աբբասեանների Թաղա վերջնելու համար Պաղտատում: Գեռ երէկ, 1925ին, իր մէկ եղբայրը ձեռտէում Թաղաուր էր, իսկ հայրը Մեքքէում, որ Թաղաուրկ եղան Իպն Սէնուտի կողմից: Այսօր միւս եղբայրը՝ Ապտուլլահը դեռ մնում է Թաղաուր Անդրյորդանանում:

Երէկ ազգակցական կապերով արաբական հիւսիսն ու հարաւը դաշնակցած էին ապակեդրոնացման հիմունքներով: Այսօր կը մտածեն վերականգնել այդ դաշնակցութիւնը ոչ միայն ազգակցական, այլև բազարական հիմունքներով: Բայց այս հոսանքի առաջ կանգնած են Ֆրանսայի չկամութիւնը, ուսհապականութիւնը եւ Անդլիոյ անորոշ ու դրժուար բացատրելի դիրքը:

Այս արտաքին դժուարութեանց յաղթել զժուար է. բայց ի հարկէ իբրեւ պաղտար անհիմն չէ եւ իրագործումն այցնորք չէ: Բայց սոյն պաղտարը Իրաքի ամբողջ ազգարնակութեան մէջ արձագանգած չէ: Նրա մի խոշոր հատուածը, պիտուորարար քիւրտերը, հակիրանք զգալով հանդէպ արաբականութեան եւ ցանկալով ինքն իր պիտու լինել, դէմ է թէ՛ կեդրոնացման եւ թէ՛ ապակեդրոնացման ձեւերով Իրաքի կապուելուն արաբական միւս երկիրների հետ: Քիւրտերը կը գերադասեն Իրաքի կղզիացումը եւ իրենց պահանջների իրագործումը Իրաքի սահմաններում, կամ կը ցանկանան ջատուիլ Իրաքից եւ արաբական ժողովուրդների բախտի տնօրինումը թողնել իրենց՝ արաբներին:

Վերեւ ըստածները պարզեցին արդէն երկրորդ հոսանքի ստեղծած պատճառները: Յաճախ կը կորցանք թերթերում Իրաքի, գլխաւորաբար Սուլէյմանիէի շրջանի քիւրտերու բժրոստութեանց եւ յաճախ արիւնահեղ կռիւների մասին հանդէպ Իրաքի կառավարութեան: Այս պայքարների հիմքը սրբալ պիտի լինէր որոնել այս կամ այն պետութեան թելադրութեանց մէջ, այս կամ այն բէկի, չէյիսի կամ անձի քահանայի մէջ: Սրանք կարող են լինել յարաբերութիւնները սրող հանգամանքներ, բայց բուն պատճառը աւելի խոր ար-

մատներ ունի, որոնք երկուք են: Առաջին՝ արաբականութեան եւ արաբ տիրապետութեան հանդէպ հակազդեցութիւնն է քիւրտ զանգուածների մէջ, որոնք չեն ախորժիր արաբից: Երկրորդ՝ քիւրտ զանգուածի ազգային զարթոնքն է, որով կը ցանկայ, արաբի օրինակին հետեւելով, ինքն էլ լինել անկախ, ունենալ մշակութիւն, թափաւոր եւայլն...

Այս հոսանքն էլ կանգնած է մեծ դժուարութեանց առաջ: Ինքը փոքրամասնութիւն է երկրում, այնպէս որ չի կարող իր կամքը պարտադրել ամբողջութեան: Նա չունի որոշ յենարան: Այս հոսանքը թէեւ ունի Թուրքիայում եւ Պարսկաստանում միլիոնների հասնող ազգակիցներ, բայց սրանք ըստրկացած են օտար լուծի տակ եւ դրական օգնութիւն հասցնելու անկարող են: Բացի այս, սոյն շարժումը հակառակ է իրենց շրջապատող պարսից եւ թուրքերի շահերին, որով այս հոսանքի միակ յենարանը կը մնայ Ազգերի Լիկայի հոգատարութիւնը (mandat) հովանաւորող Անգլիան, յարգել տալու համար Սելերի եւ Լօզանի դաշնագրի հիմունքներով քրտական իրաւունքները Իրաքում: Սա էլ խախուտ յենարան է եւ խիստ դժուարին կը դարձնէ սոյն հոսանքի պայքարը: Որքան ալ անոյս լինի սոյն պայքարը, այսուհանդերձ կարող է խախտել նորաստեղծ մի պետութեան ոյժն ու առաջադիմութիւնը: Ահա ասիկա գիտակցելով է, որ ստեղծուած է երրորդ չափաւոր հոսանքը:

Երկու հակադիր հոսանքների միջեւ կանգնած է Իրաքի չափաւոր դասը, որ նպատակ է դարձրած Իրաքի անկախութիւնն ու ամբողջականութիւնը, որի համար արաբականութիւնը կը ներկայանայ իբրեւ հեռաւոր նպատակ: Չափաւոր դասի կարծիքով անջատական շարժումները վնասակար են թէ՛ Իրաքին եւ թէ՛ անջատուողին համար: Այս հոսանքը, սակայն, չի հետեւիր ճնշումի եւ թրջական բնաջնջման քաղաքականութեան քիւրտերու հանդէպ, այլ կը ջանայ խեղդել ծայրայեղ անջատականութիւնը բաւարարելով փոքրամասնութեան: Նա մի ձեռին հուր ունի, միւսին՝ ջուր: Այս միջոցով նա պահպանում է երկրի ամբողջականութիւնը եւ նպաստում նրա յառաջադիմութեան:

Այս հոսանքն է, որ շնորհած է այսօր քրտական դաւառ-

ներին վարչական ինքնավարութիւն: Նա է, որ քիւրտ լեզուն նկատած է արաբերէնի հաւասար. քրտութիւնը արդէն ունի մշակութային ինքնավարութիւն եւ պետութեան մէջ կը վայելէ արաբին համահասար դիրք: Այս յայնախոհ քաղաքականութեան հետեւանօք Իրաքի ամբողջականութիւնը լուրջ վտանգների ենթակայ չէ այսօր: Կարծես կը հետապնդուի ոչ այնքան համարարականութիւնը որքան ժողովուրդների հետ հասկացողութեան գալու սկզբունքը, որ նշանաբանն էր նախկին արբասեան խալիֆայութեան:

Այս հոսանքն է, որ ողջունելի է բոլոր արաբ եւ ոչ-արաբ ժողովուրդների կողմից, քանի որ նա է որ հող կը պատրաստէ ազգերի իրարհասկացողութեան եւ միասնաբար կենակցութեան: Այս գաղափարը իր արձագանգը պիտի գտնի Իրաքի սահմանակից հեռու Իրանի ու Կովկասի մէջ, ուր արաբ ժողովուրդներ չկան, բայց շահագրգռուած են արաբ Իրաքի հարեւանութեամբ: Եթէ Իրաքում պարտադրուէր Օմար խալիֆայի սուրը՝ տիրող ու ընկճող բոլոր ինքնութիւնները, բնականաբար հակակրանք ու հակազդեցութիւն պիտի ծնէր Իրաքի սահմաններից դուրս ընկած ոչ-արաբ ժողովուրդների մէջ: Բայց քանի որ ներկայ Իրաքում կայ մի իշխանութիւն, որ հետեւորդն է արբասեաններու քաղաքականութեան՝ համակեցութիւն ու ներդաշնակութիւն ժողովուրդների, մաղթելի է որ ապրի ու զօրանայ այդ իշխանութիւնը:

7. ԱՆԴՐՅՈՐԴԱՆԱՆ

Այս թագաւորութիւնը փոքր է թէ՛ տարիքով, թէ՛ հասակով. ընդամէնը 8 տարի է դոյութիւն ունի 46 հազար քառքլմ. տարածութիւնով եւ ընդամէնը 250 հազար ազգաբնակչութեամբ: Սրա սահմանները կը խառնուին Իպն Սէուտի իշխանութեան սահմաններին եւ ոչ մի արգելք չկայ, որ ուսահալի իշխանաւորը տիրէ 5.000 բնակիչ ունեցող մայրաքաղաքին եւ տարածուի մինչեւ Յորդանան գետը, Պաղեստինի սահմանը: Այս արգելքը միայն Անգլիոյ հակառակ կամքն է, ոչ թէ Անդրյորդանանի զինուորական ոյժը, կամ բնութեան

արդելքներ կամ ազգաբնակչության խորթ լինելը կեղերոնական Արարիոյ ազգաբնակչութիւնից :

Անդրյորդանանի ժողովուրդը՝ 250 հազարից 230 հազարը զուտ արարներ են, «արար-արար»ներ եւ ոչ թէ Իրաքի նման տարասեր (hétérogène) տարրեր : Այս պարագան եթէ մի կողմից դուրին կը դարձնէ Անդրյորդանանը կառավարելու, բայց միաժամանակ աննպատակ կը դարձնէ այդ թագաւորութեան առանձին գոյութիւնը, բաժանուած բուն երկրից՝ Հիճազից ու Նեճետից : Եւ բնականօրէն առաջ է եկած երկրին մէջ կեդրոնաձիգ հոսանք դէպի Հիճազ ու Նեճետ, ուր ուսհապիւններն են :

Միւս կողմից այս ճակատում բնաւ անտարբեր չէ Իպն Սէուտը. նա առաջին հերթին նպատակակէտ է դարձրած միացնել Անդրյորդանանը իր երկրին. ուստի քանի զնում ըստէս էն դառնում անապատների պետելիների յարձակումները Անդրյորդանանի վրայ, որով Ապտուլլահի մանուկ թագաւորութիւնը միշտ վտանդի տակ է :

Արգեօք երկար պիտի դիմանա՞յ Ապտուլլահ թագաւորը այս ճնշումներին. դա կախուած է անգլիական զրահապատ ինքնաշարժների քանակից, որոնք օր ու դիշեր կը հսկեն Անդրյորդանանի պատնէշը խորտակումից ազատելու համար անապատների մէջ եռացող արաբական միութեան յորձանքից : Անդրյորդանանը մի պատնէշ է, որ կանգնեցուած է Պաղեստինի ու Միջերկրականի դիմաց, եւ Պաղեստինի ճակատադիրը մեծապէս կախուած է Անդրյորդանանի վիճակից : Ապաղան այնքան էլ վարդագոյն չէ ըստ երեւոյթին :

8. ՊԱՂԵՍՏԻՆ

Պաղեստինի մասին գրած եմ «Միոմակամ աշխարհի մէջ» խորագրի տակ(1) :

Այնտեղ պարզած եմ հրէական տեսակէտները եւ աշխատանքները այդ փոքրիկ երկրում, ուր սիոնականութիւնը դը-

(1) «Միոմակամ աշխարհի մէջ» գրութիւնը տեսնել հետագայ էջերում մէջ :

րած է իր լինել-չլինելու հարցը, ուր նա վճռած է կամ Պաղեստինը դարձնել Հրէաստան կամ ինքը փշրուել Պաղեստինի լեռներում՝ ինչպէս Տիտոս կայսեր ժամանակ :

Պարզած եմ, որ սիոնականները հսկայական յաջողութիւններ են ձեռք բերած այս վերջին տասնամեակին՝ հրեայ ազգաբնակչության թիւը 1%ից բարձրացնելով 21 առ հարիւրի, ձեռք բերելով 1.300.000 արտաթափից աւելի մշակելի հող եւ վերաշինելով երկիրը : Այս սլոք արհամարհելի չեմ համարած եւ չէ, քանի որ նա ունի կամք, կարողութիւն ու թիկունքում 13-15 միլիոնոց զանգուած, որ կը սպառնայ Պաղեստինը հրէացնել եւ պիտի յաջողի այս ընթացքով, եթէ տրդիյառիթ նոր հանդամանքներ, նոր Տիտոսներ չստեղծուին : Սիոնական այս ուժին հանդէպ առաջին հերթին կանգնած է արաբականութիւնը :

Ազգեցութիւնը միշտ հակազգեցութիւն առաջ պիտի բերէ : Երևի սիոնականութեան ազգեցիկ աշխատանքների պատճառով է, որ Պաղեստինի արարների մէջ աւելի քան «արաբականութեան» գաղափարը տարածուած է : Երուսաղէմի կացի Պատի շուրջ մղուած արիւնահեղ կռիւները արաբների ու հրեաների միջեւ. ոչ թէ կրօնական մոլեռանդութեան հետեւանք են, այլ ազգային կռիւ է երկու ոտիս ժողովուրդների միջեւ, որոնցից մին կ'ստէ՝ այս երկիրը իմս է, միւսը կ'ստէ՝ չէ, իմս է :

Այստեղի արաբականութիւնը տեղական բնոյթ իսկ չունի. նա գլխաւորապէս կը սնուի Սուրիայի, Եգիպտոսի արաբ ազատագրութեան կոմիտէների կողմից եւ Պաղեստինի աւրաբների պայքարը հրեաների դէմ կ'ողջունուի Հատրամութից, Հիճազից սկսած մինչեւ Իրաք, Սուրիա եւ Եգիպտոս :

Այսպէսով կը տեսնենք, որ Պաղեստինի արաբ-հրեայ պայքարը տեղական բնոյթ չունի. Պաղեստինի կէս միլիոն արաբների թիկունքում կանգնած են արաբական աշխարհների 13-15 միլիոն արաբները, եւ Պաղեստինի 200 հազար հրեաների թիկունքում կը գտնուին նոյնքան քանակութեամբ հրեաներ : Լացի Պատի տակ Սեմի եւ Աբրահամու բովանդակ զաւակներն են դէմ դէմի կանգնած կամ Ֆիզիքապէս կամ բարոյապէս :

Ո՞վ պիտի յաղթէ այս պայքարին մէջ: Դա կարող էր մարգարէական Նղիան կամ Եղիսէն: Ես հեռու լինելով մար պարէ լինելուց՝ կը ջանամ իրական դրուժիւնը պարզել:

Արարները, արարական անապատներից դուրս գալով ուսհապականութեան եւ արարականութեան առաջնորդութեամբ, դրեթէ անարդել կը տարածուին տափաստանների փոշիների միջով: Նրանք ոյժ են եւ հսկայ ոյժ այնտեղ, ուր անապատ կայ, ուր կայ անապատի գաւազ: Բայց Պաղեստինում նրանց խօսքը պիտի բարձրանայ Պաղեստինի լեռները, պիտի հանդիպի քարաժայռերի, որոնց վրայ կարող է փըշ-բուել: Բայց այս բնական դժուարութիւնը անյաղթահարելի չէ արարի համար, մանաւանդ որ Պաղեստինի լեռները այնքան էլ ամուր եւ անառիկ չեն:

Բայց այս լեռները անհրաժեշտ են ոչ միայն սիոնականներին այլ Բրիտանական կայսրութեան: Պաղեստինը Սինայով կենսական նշանակութիւն ունի նրա համար, երբ իր դիրքը խախտուած է Եգիպտոսում, երբ նա կամաց կամաց դլորուում է Սուէզի ջրանցքի վրայ, նրա համար անհրաժեշտ կը դառնայ իր ձեռքն ունենալ Սուէզի այս ափը մի ցամաքամասով, որի մի մասն է Պաղեստինը:

Պաղեստինում արարականութիւնը իր դէմ ունի ոչ միայն սիոնիզմը, այլ նաեւ Բրիտանական կայսրութիւնը, քանի որ Սուէզն է առանցքը այդ կայսրութեան: Պոլտուէնները սիոնական չեն, բայց սուէզական են:

Կայ եւ մի այլ դժուարութիւն. այդ քրիստոնէութիւնն է: Երուսաղէմը այդ կրօնի արմատն ու հոգին է. ամէն տեսակի եկեղեցի հոն ունի իր շահը: Եթէ երէկ հարկադրուած էին, որ այդ շահերը եւ եկեղեցիները գտնուէին մահմետականների ձեռքին, այսօր դժուար թէ Պաղեստինի իրաւունքը պիջուէի արարականութեան, քանի այդ հարկադրական ոյժը չկայ:

Արարականութիւնը պիտի հզօրանա՞յ այն չափով, որ Օմար խալիֆայի սուրը կարողանայ բարձրացնել. դրանից յետոյ ամէն ինչ կը լուծուի: Բայց այդ սուրը վերցնելու ոյժ ու կարողութիւն կա՞յ այսօր: Այս դեռ տարակուսելի է:

Ուստի պիտի կարծել, որ առայժմ արարականութիւնը

պիտի ուժեղանայ Պաղեստինի շուրջ, բայց պիտի կանգնի Եւրոպանի վրայ, մինչեւ որ Հայֆա-Մուսուլ երկաթուղայիծը շինուի, մինչեւ որ Իրաքի նաւթը խողովակներով հասի դէպի Պաղեստին-Իրաք ճանապարհները: Երբ այս բոլորը լինեն վերջնական, դուցէ առանց Օմարի սուրին Պաղեստինի խնդիրն էլ լուծուի յօղուտ արարների:

Այժմն անցնենք արարական վերջին հանդուանին՝ Սուրիային:

9. ՍՈՒՐԻԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲՆԵՐԸ

Սուրիան Արաբիա չէ, այլ արաբացած Արաբիա, որ կը դրուէ փիւնիկեան եւ քանանեան երկիրները: Արաբական աւապատների եւ Միջերկրական ծովի միջեւ ինկած մի նեղ լեռնաշխարհ է ան, որ կ'երկարի ուղիղ հիւսիսից հարաւ: Այդ լեռնաշխարհի կեդրոնը կը գտնուին Լիբանանի ու Անտի-լիբանանի լեռնաշխարհները, իսկ երկու թեւերն են Կեաւուր-Տաղի եւ Պաղեստինի շխարհները: Կեաւուր-Տաղին փաստային շարունակութիւնն է Անտիտարոսի, որով Սուրիան կապուած է Անատոլուի եւ Հայկական Բարձրաւանդակների հետ: Սուրիան մի նեղ թերակղզի է անապատի աւազների եւ Միջերկրական ծովի մէջ ինկած, որի մի ծայրը կ'երկարի Սինայի լեռներին ու կը հասնի Սուէզի ջրանցքին: Իր դիրքով՝ նա խիստ նման է հոմէական թերակղզուին կամ Յունաստանին, միայն այն տարբերութեամբ, որ եթէ սրանք երեք կողմերից շրջապատուած են ջրերով, Սուրիան պաշարուած է ջրով եւ աւազով: Եթէ հզօր էր նախկին Հռոմը, հզօր էր եւ նախկին Փիւնիկէն, ու եթէ վաճառաշահ էր վաղեմի Յունաստանը, վաճառաշահ էին Սիտոնն ու Տիւրոսը վաղեմի Սուրիայի:

Այս երկիրը հին աշխարհի հանդուցն էր: Սա էր միջնորդը քաղաքակիրթ խալդէից, հիթիթների, պարսից, մետացուց, հայոց եւ հեռաւոր հնդկաց երկիրների եւ Եգիպտոսի ու Եւրոպայի միջեւ: Սա էր փոխանցողը առեւտուրի ու գիտութեան եւ թարգման մտքի: Այբուբենի տարածման համար մարդկութիւնը այս երկրի որդիներին է պարտական:

Փիւնիկէն երբեմն աշխարհի կեդրոնն էր. նրա նաւերը Սկանտինաւեան ջրերից մինչեւ շինական եւ Հարաւ-ափրիկեան ջրերը կը լողային, եւ ըստ ենթադրութեանց՝ կը հասնէին մինչեւ ամերիկեան ջրերը, որ վերջին դարերում վերջնականապէս բացուեցին իբրեւ ասպարէզ հին աշխարհի համար:

Կեդրոն ու հանդոց դառնալով աշխարհի՝ նա բոլոր մեծ ու փոքր ժողովուրդների ցանկութեան առարկան եղաւ: Բոլոր հին եւ նոր ազգերը — եգիպտական Ռամսէսներից սկսած մինչեւ Կիրոսներ, Ալեքսանդր Մակեդոնացիներ, Տիրաններ, ասորեստանցիք, յոյներ, հռոմէացիք, բիզանդացիք, խաչակիրներ եւ մահմեդական արարներ ու թուրքեր — ամէնքը ձգտած են տիրել Սուրիային եւ այդպէսով բռնել աշխարհի ճանապարհների գլուխը:

Այս երկիրը իր աշխարհագրական դիրքով՝ ե՛ւ բարիք է եղել, ե՛ւ չարիք, բնիկ ժողովրդի համար: Բարիք՝ որովհետեւ աշխարհի ակունքի վրայ է շինուած, եւ չարիք՝ որովհետեւ Ֆրիգիապէս այնքան ուժեղ չէ եղած, որ կարողանար պահպանել այդ ակունքը իրենից ուժեղ ազգերից ու աշխարհակայններից: Նա միշտ բռնաբարուել ու լլկուել է ուրիշների կողմից, եւ հին փիւնիկեցիք այնքան են խառնածին դարձել, որ արդէն մոռացուած է հինը, եւ անորոշ է դարձած նորը:

Սուրիան այլեւս Փիւնիկէ չէ: Սուրիայում սուրիացի ազգ չկայ, այլ կայ մի ժողովուրդ, որ չգիտէ թէ ինքն ո՞ր է եւ որո՞ւ սերունդը: Նա արար է անունով եւ յեղուով, բայց իր երակների մէջ կը հոսին աւելի այլ արիւններ՝ քան արարականը, իր գլխուն մէջ կան մտապատկերներ եւ հասկացողութիւններ, բոլորովին տարբեր արարականէն: Նա իրականութեան մէջ մի նոր ժողովուրդ է, շինուած յաճախ արար անունով կոչուող տարբեր ու տարբեր ժողովուրդների բեկորներից: Այս խառնուրդ ժողովուրդը ինքն իրան աւելի կը բռնորոշէ կրօններով, կամ կրօնապետների անուններով, քան ցեղային, ազգային տուեալներով: Քրիստոնեայ սուրիացիին իրան կը համարէ կամ մարոնի, կամ կաթոլիկ, կամ օրթօքսոս եւ կամ յալաբիդ եւայլն, իսկ մահմեդական սուրիացիին՝ իսմայիլիէ, կամ ալեիէ, կամ տրիզ, կամ սիւննի եւ-

այլն: Հակառակ այլ երկիրների հասկացողութեան՝ այս երկրում կրօնը, դաւանանքը մինչ այժմս փոխարինած է եղել ազգութեան գաղափարը: Օրթոտոքսները, որ աւելի զուտ արարներ են քան սիւննի արար համարուողները, իրենք զիրենք աւելի մօտ կը զգան յոյնին՝ իբրեւ օրթոտոքս: Նոյն մօտաւորութիւնը կը զգան կաթոլիկները հանդէպ Քրանսացիներին եւայլն:

Թէեւ ճիշդ է, որ այս երկրում կրօններն են գլխաւոր ազդակները ժողովուրդների համախմբման, բայց այդ կրօնները չեն ներկայացնի այն՝ ինչ կը հասկացուի կրօնի անուան տակ: Յաճախ իսլամ կամ քրիստոնեայ պաշտամունքի տակը թաքնուած կը գտնուին հին քաննացուց կամ փիւնիկեցուց պատանաքները: Այստեղ՝ կրօնն իսկ խառնուրդ է հինի եւ նորի: Սուրբ տեղերը կը կոչուին Մակամ: Մովսէսը իր սըրունքներով անիծած է «Մակամ»ները: Հին փիւնիկեան պաշտելի ծառերը, կոատուններու վայրերը, այսօր իսկ կը պաշտուին իսլամ եւ քրիստոնեայ անունների տակ. եւ ինչպէս ասօձ Իշթարի արձաններին չուրջը կը պարէին, այսօր եւս չուրջպարերով «սուրբերի» շուրջը պաշտամունք կը կատարեն:

**

Սուրիայ բնակիչների մէջ կան հետեւեալ գլխաւոր խումբակցութիւնները, որոնք իրենց բարքերով իրարուց այնքան հեռու են, որ կարելի է նրանց առանձին ժողովուրդներ համարել:

ա) Անարիստները կամ Նասայիքները (փոքր քրիստոնեայ), որոնք կը բնակին Ալեքսանտրէթի ծոցից հարաւ, Միջերկրականի ափերում: Դիմազիծով խարտեաչ են, արաբի նման չեն, բայց կը խօսին արաբերէն. թաղաքներում մահմեդական կը ձեւանան, բայց հեռու են մահմեդականութիւնից: Հին սարիական եւ քրիստոնէական հաւատալիքների խառնուրդ դաւանանք ունին եւ մօտ են մսնիկէացուց: Նրանց ցեղերից ոմանք դեռ կը պաշտեն լուսին, արեւ եւ աստղեր: Կինը արհամարհուած է նրանց մէջ: «Աստուած շինել է սատա-

նան մարդկային մեղքերով, իսկ կնոջը՝ սատանայի», կը կարծեն նասայիրները:

բ) Տրիգվերը.— Սրանք ամենաքաջ ժողովուրդն են Սուրիայի: Կ'ապրին Հերմոնի լեռների վրայ. անունով մահ-մետական են եւ աղանդաւոր էտ-Տարագու անուամբ կը կոչեն իրանց: Հիճրայի երրորդ դարում պարսիկ մի մոզ հիմնեց այս աղանդը եւ մի ուրիշ պարսիկ մոզ փոփոխեց ու ամփոփեց էտ-Տարագու աղանդը: Նրա անունը Համդա էր:

Սրանց հասկացողութեամբ Աստուած մէկ է, բայց երբեմն նա մարդու կերպարանք կ'առնէ: Ալիի միջոցով Աստուած մարդ եղաւ, ինչպէս եւ Հակիմ խալիֆայի միջոցով, եւ վերջին անգամ Աստուած երեւաց Համդայի միջոցով, որ կը համարուի չըջազծի կեղրոնը, սրի լոյսի տակ Մուհամմէտը կը համարուի լոկ նրա ստուերը: Չարն ու բարին (Գոզն ու Մազոզը) անվերջ կը պայքարին: Հոգին անմահ է եւ անվերջ կ'անցնի մի մարմնից միւսը՝ անվերջ պայքարը շարունակելու համար: Ճակատագրապաշտ են, միակին, ուղղամիտ, քաջ եւ ազնիւ: Սրանց թիւը 80-170 հազար կը համարուի:

գ) Մըթուալիներ.— Կ'ապրին Տիւրոսի եւ Սիտոնի շուրջը: Սրանց համար Ալին աւելի բարձր է քան Մուհամմէտը եւ սիւննիները նոյնքան ատելի են, որքան քրիստոնեաները: Թիւով՝ 40 հազարից քիչ աւելի են:

դ) Իսմայիլեաններ կամ բարեմիայեաններ.— Կ'ապրին Թրիփոլիի եւ Հոմսի միջեւ գտնուող յեռներում: Սրանք հին Հաշիշիլիտների մնացորդներն են:

ե) Մարոնիներ.— Կ'ապրին Լիբանանի արեւմուտքը: Եթեքորդ դարում Մարոն պատրիարքն է հիմնած այս աղանդը, որ ԺԳ. դարում կապուել է լատին եկեղեցուն: Սրանք ցեղով արաբ չեն, բայց իրանց լեզուն արաբերէնն է: Բնիկ ժողովուրդ են խառնուած ուրիշների հետ եւ քրիստոնեաների մէջ մեծամասնութիւն կը կազմեն: Իրանք իրանց մարոնի կը ճանաչեն:

զ) Յոյն-կաթոլիկներ.— Կ'ապրին Դամասկոսի շրջանը, Լիբանանի արեւելք: Սրանք եմէնից եւ Հիճազից եկած մաքուր արաբներ են, եւ ընդունած քրիստոնէութիւնը: Ոչ ծագումով եւ ոչ դաւանանքով կապ ունին յոյների հետ: Հոռմի

պապերի թոյլտուութեամբ կապուեցին կաթոլիկ եկեղեցուն, պայմանով որ արաբերէնի փոխարէն յոյն լեզուն գործածէին եկեղեցում: Դրա համար յայն անունը փակցրած են սրանց: Չնայելով դրան՝ սրանք հայրենասէր արաբներ են այսօր եւ ունին ազգային գիտակցութիւն: 100 հազարից աւելի է սրանց թիւը:

Կան եւ այլ մանր ու խոշոր խմբակցութիւններ, բայց դրանց դիմաց գերակշռող սիւննի մահմետականներն են, որոնցից մի փոքր մասը, Ալեքսանտրէթ-Անտիոքի շրջանում, իրանց կը զգան իրրեւ թուրքեր: Ասոնցմէ զատ մօտ 200 հազար սիւննիներ իրանց կը զգան իրրեւ քիւրտեր, 20 հազարի չափ՝ իրրեւ չերքէզներ, իսկ մնացեալները կամ արաբներ եւ կամ արաբացածներ:

Սուրիան որքան որ լեզուով արաբական է, նրա մէջ այսօր 29 առանձին ժողովուրդներ եւ կրօններ կը հաշուրուին, որոնց շողկապը միայն արաբական լեզուն է: Բայց այդ լեզուն էլ ազճատուած է՝ ամէն մի ժողովուրդի կողմից: Իւրաքանչիւրը իր շէշուն ունի, իր բարբառը, իւր յայտուել եւ միւսներին անծանօթ բառեր: Չնայելով դրան՝ արաբական լեզուն հասկանալի է ամէնքին եւ թէեւ արաբ ազգային ոգին ամէնքի սրտից միտեսակ չի բխի, բայց եւ արաբ մշակոյթը գերիշխող է բոլորի վրայ:

**

Սուրիան ունի երեք քաղաքական եւ տնտեսական կեղրոններ, որոնց շուրջը որպէս արաբականներ կը շրջին միւս կեղրոնները:

Այդ երեք կեղրոններն են՝ Դամասկոս, Հալէպ եւ Պէյրութ:

Այս երեքից առաջինը զուտ արաբական է թէ՛ իր հոգիով եւ թէ՛ ձգտումներով: Նոյնը կարելի չէ ասել միւս երկուսի համար: Պէյրութ առաւելապէս մտաւոր եւ քրիստոնէական կեղրոն է եւ կը տարուբերի արաբականութեան ու ֆրանսական գերիշխանութեան միջեւ: Իսկ Հալէպը դեռ եւս ազատ չէ իր երէկուան տիրոջ տնտեսական եւ հոգեկան ազդեցութիւնից:

Այս համառօտ աշխարհագրական եւ պատմական ծանօթութիւնները անհրաժեշտ համարեցի տալ, որ աւելի հասկընալի լինին Սուրբոյ մէջ ներկայումս խմորուող իրարուց տարբեր քաղաքական հոսանքները, այն հակասութիւնները, որ կան այնտեղի ժողովրդական հոսանքների մէջ եւ արարականութեան յաջողութեան հաւանականութիւնները եւ նրա առաջ գտնուող դժուարութիւնները:

**

Այժմ՝ անցնենք արարական շարժումների կերպարանափոխութիւնների ընթացքին եւ ներկայ կացութեանը:

Սուրբան, տաճիկ իշխանութեան տակ ընկնելուց յետոյ, վերջնականօրէն չհպատակուեց: Նրա տեղական ընկ ժողովուրդները միշտ ձգտեցին իրանց ինքնութիւնը պաշտպանել եւ ազատութիւն ձեռք բերել: Անապատի պետեւիները միշտ անուանապէս ենթարկուեցին իշխանութեանը, իսկ լեռնական մասերում շատ տեղեր պահեցին իրենց միջնադարեան ատատակետական իշխանութիւնները: Դրանցից տրիւզմերը ամենից աւելի աչքի կ'ընկնեն իրանց ըմբոստութեամբ եւ թուրք կառավարութեան դէմ մղած իրանց կռիւներով: Ի վերջոյ՝ այդ փոքրիկ ժողովուրդը կարողացած էր իշխանութեան մէջ իշխանութիւն ստեղծել եւ իր կէս անկախութիւնը պահպանել Լիբանանի եւ Հաւրանի լեռներում:

ԺՔ. դարու սկիզբներին՝ թուրք իշխանութիւնը, անկարող ճնշելու այդ ժողովուրդին իր միջոցներով, օգտուեց կրօնական եւ ազգային հակամարտութիւնից (antagonisme), որ դոյութիւն ունէր քրիստոնեաների եւ մահմետականների միջեւ մի կողմից եւ այդ երկուսի ու տրիւզմերի միջեւ միւս կողմից: Նա խորացրեց այդ հակամարտութիւնը: Դամասկոսի մահմետականներին, որ տրիւզների իշխանութեան ենթարկուելու վախի տակ էին, հանեց նրանց դէմ, ինչպէս Լիբանանի մարոնիներին եւ միւս աղանդաւորներին, մինչեւ հետագայ Կիլիկիայից, հայկական լեռներից, զէյթունցի հայերին գրգռեց տրիւզների դէմ: Այս ազգամիջեան կռիւներով արիւզները բոլորովին կղզիացան եւ իրենց գրաւած վայրե-

րը, բերդերը, մի առ մի ընկան թուրք իշխանութեան ձեռքը: Ու տրիւզները ոչ միայն դատապարտուած էին հպատակութեան ուղին բռնելու, այլեւ փոխանակ իրենց ձիրքն ու կարողութիւնը ծառայեցնելու իրանց սրտնած ազատութեանը՝ ընկան մի այլ սխալ ուղիի մէջ: Փոխանակ իրանց պայքարը մղելու թուրքերի դէմ, նրանք ատելութեամբ լեցուցին դէպի Լիբանանի քրիստոնեաները, նրանց պատճառ համարելով իրենց դժբախտութեան: Արդէն այդ թիւր հասկացողութիւնն ալ թուրք կառավարութեան սրտնածն էր: Տրիւզները պիտի զբաղէին իրանց հարեւան լիբանանցիներով, սրով թուրքի օձիքը պիտի ապատէր եւ թուրքը աւելի հաստատ պիտի ամրանար թէ՛ տրիւզների եւ թէ՛ լիբանանցիների մէջը:

Միաժամանակ Լիբանանի քրիստոնեաները կը ձգտէին ապատ լինել թուրք իշխանութիւնից: Նրանք իբրեւ կաթոլիկմարոնի՝ կը նկատէին Փրանսան պաշտպան Արեւելքի քրիստոնէութեան եւ նրա միջոցով կը ձգտէին ազատագրուել իսլամ թրքութիւնից: Տրիւզների հակաքրիստոնեայ հոգեբանութիւնից ճարպիկօրէն օգտուեց թուրք իշխանութիւնը եւ ընթացք տուեց այդ ատելութեան: Տրիւզներին եւ մահմետականներին հանեց քրիստոնեաներին դէմ եւ կազմակերպուեցին կոտորածներ, սրտնց զոհ գացին լիբանանցի քրիստոնեաները զանազաններով: Այդ կոտորածները պատճառ եղան, որ Փրանսացիք միջամտեն աւելի ազդու կերպով քան մանաւանդ անգլիացիք, եւ հարկադրեցին թուրք իշխանութեան 1860 թուին քրիստոնէից համար առանձին վարչութիւն ըստեղծել Լիբանանի մէջ, քրիստոնեայ մութեսարիքով: Եւ 1860ից մինչեւ պատերազմը Լիբանանը կը կառավարուէր հայ կամ յոյն օսմանեան հայտակ մութեսարիքներով:

Այս անցուցարձերը ցոյց կու տան, որ Սուրբայում եղած շարժումները առաջները տարբեր ժողովուրդների եւ կրօնների առանձնակի ըմբոստութիւններ էին եւ նրանք չունէին ընդհանուր բնոյթ, համարարական կամ սուրբական: Միայն նկատելի էր, որ տրիւզները, աւելի շուտ զգաստանալով, ջանացին յենարաններ փնտռել տեղական այլ ժողովուրդների մէջ եւ գտան անապատների թափառաչըջիկ շամմառ եւ աւա-

զէ ցեղերի համակրութիւնն ու բարեկամութիւնը, որ շատ հեռու էր արարական երկիրների ցեղերի զաշնակցութեան զազափարից:

**

Օսմանեան Սահմանադրութիւնից յետոյ, 1908ին է, որ Գոլտոյ խորհրդարանի արար երկիրների մօտ 70 անդամները կը մօտենան իրարու եւ կը ջանան միութիւն յառաջ բերել իւրենց մէջը եւ հակազդել թուրք միատարրութեան: Այդ պատգամաւորների մէջն էին Իրաքի եւ Անդրյորդանանի ներկայ թագաւորները եւ շատեր, որոնք ներկայումս արարական երկիրների ղեկավարներն են եւ կը դարձնեն նրանց ազատութիւնն ու միութիւնը:

Այստեղ յոռութեամբ կարելի չէ անցնել Գրիգոր Զօհրապի քաղաքական դերի մասին, որին երախտապարտ պիտի լինէին բոլոր արարները: Նա եղաւ առաջիններից, որ թէկուզ տարբեր հաշիւներով՝ եղաւ ռահվիրան արարական միութեան:

Զօհրապ հասարակ մի մեպոս չէր, զարդի համար ընկած խորհրդարանում: Նա Օսմանեան երկրի երիտասարդութեան դաստիարակիչն էր: Եւ իրրեւ հոետոր ու պատրաստուած մարդ, նա օսմանեան խորհրդարանի առաջին ղէմքն էր: Սա չափազանցութիւն չէ նոյնիսկ թուրքերի խոստովանութեամբ: Գրիգոր Զօհրապը իթթիհատական չէր և դրա համար նա պետութեան մէջ հասասար աթոռ չգրաւեց ինչպէս Ճահիտները: Անողնաշար մի մարդ չէր նա, որին կարողանային օդտպործել այս կամ այն հոսանքները: Նա մի խոշոր անձ էր իր սեփական համոզմունքներով: Լաւ հայ էր եւ միաթամանակ յաւ օսմանցի: Օսմանեան հայրենիքի ազատութիւնը եւ հօրութիւնը կը պտնէր նրա բաղկացուցիչ բոլոր տարրերի ազատութեան եւ փոխադարձ իրաւախոհութեան մէջ եւ այդ նկատումով՝ ղէմ էր թէ՛ պահպանողականներին եւ թէ՛ անջատողականներին, կեդրոնաձիգ իթթիհատին եւ ապակեդրոնացման կողմնակից Ահրարին: Նա սկզբունքով համակիր էր Դաշնակցութեան, բայց ղէմ էր ե՛ւ նրան, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը մարտավարական (քաֆքիֆ) տեսակէտով

կեդրոնաձիգ իթթիհատին հետն էր: Թէ՛ խորհրդարանում եւ թէ՛ դուրսը՝ Դաշնակցութիւնը միայնակ թողեց այդ մեծ մարդը: Բայց նա չվհատուեց եւ կազմեց Ազատական կուսակցութիւնը, խմբակցութիւնը, որի գանդուածը կազմուած էր արարներից՝ առանց կրօնների եւ ցեղերի խտրութեան: Զօհրապը դարձաւ այդ խմբակցութեան մակարդը եւ թթխմորը եւ դրանից ծնաւ տարբեր երկիրների եւ կրօնների ներկայացուցիչ արար պատգամաւորների իրերահասակացողութիւնը եւ միութիւնը:

Ազատական կուսակցութեան սերմանած Զօհրապի զազափարները պարարտ հող գտան արար հողիների մէջ, բայց սերմնացանը ինքն իսկ չգիտցաւ եւ չկրցաւ տեսնել իր աշխատանքի արդիւնքը: Իթթիհատը իրան վտանգուած զգաց ու խստացրեց հալածանքը արարների հանդէպ, որոնք շեղելով շեղելով ընկան արարական միութեան եւ անջատման զազափարի վրայ, իսկ Զօհրապը՝ մոռացուած ամէնքից, վարդպէսի հետ նահատակուեց արարական սահմանների մէջ: Նա դարձաւ հայ նահատակ, թէեւ նա պիտի պաշտուէր իրրեւ Արարիոյ եւ մանր ազգերի նահատակը: Բայց դա կարեւոր չէ Զօհրապի համար: Իսկանը այն է, որ նրա զազափարների պտուղ պիտի համարել 1913ին Փարիզում կազմուած արարական համագումարը:

**

1913ի համագումարով արարները, — տարբեր երկիրների եւ դաւանանքների, — արդէն միացած էին եւ կ'առաջադրէին Օսմանեան պետութիւնից անջատուելու զազափարը, որ առանձնապէս կը շեշտուէր Սուրիոյ այլացեղ տարրերի մէջ, որոնք կը պահանջէին Սուրիոյ անջատումը Թուրքիայէն եւ միութիւնը:

Պատերազմի ընթացքում ձեմալ փաշան գիտակցելով արարական ձգտումներին եւ վտանգին՝ միատեսակ հալածանքների ենթարկեց թէ՛ մահմետականներին եւ թէ՛ քրիստոնեաներին: Եւ այդ հալածանքների հետեւանքով աւելի սերտացաւ միութեան զազափարը, եւ մարոնի, ինչպէս ե՛ւ ուղղա-

փառ քրիստոնեաները, միացան իսլամներին, եւ իրենց գլուխ ունենալով Ֆէյսալը (Իրաքի ներկայ թագաւորը) կռուեցին թուրքերի դէմ, յօգուտ Դաշնակիցների: Եթէ մէկ կողմից Սուրիայում Լօրենսի աջակցութեամբ Ֆէյսալ մահացու հարուածներ կը հասցնէր թուրքերին, միւս կողմից Քեամիլ եւ Հապպի պէյերը, — որոնք ներկայումս Սուրիայում կարեւոր դեր կը կատարեն, — կ'օգնէին ֆրանսացիների յառաջխաղացութեան՝ Լիբանանում եւ կը վերաւորուէին Կունէյտայի կոնիներում: Մինչ զօր. Կուրոն կը հաստատուէր Պէյրութում, Ֆէյսալը կը հաստատուէր Դամասկոսում, Հալէպում եւ Համա, Հոմա, Պատալպէք, Պեքաա, Հասպայա, Ռաշայա եւ այլ շրջանները իրան միացնելով՝ Դամասկոսում իրան կը յայտարարէր էմիր Սուրիայի:

Թուրք զօրքերի նահանջի ճանապարհին, Եմէնից, Հիճապից սկսած մինչեւ Հալէպ, 1915-1919ի ընթացքին, կը կազմակերպուէր նրանց ետեւից մի ամբողջ կայսրութիւն, որի մի կեդրոնը Հիճապն էր, միւսը Սուրիան՝ Դամասկոսով: Եւրիֆ Հիւսէյնի եւ իր որդու Ֆէյսալի իշխանութիւնները առաւելապէս անվիւսացիների վրայ կը յենուէին եւ չէին համապատասխաներ մրցակից Թրանսայի շահերին:

Զօր. Կուրոն զօրքով կը հաստատուէր Լիբանանում, որ աշրպէսով դուրս կը մնար արաբական իշխանութեան իրաւասութիւնից: Սուրիայում, գլխաւորապէս Լիբանանում, Ֆրանսասէր մի ուժեղ հոսանք կար, որ կը փնտռէր իրենց ազատութիւնը ֆրանսական հովանու ներքեւ:

1919ին, Մարսիլիայում, տեղի ունեցաւ այդ ֆրանսասէրների համագումարը, որին կը մասնակցէին Թրանքլին Պուլեոն, Տը Մոնպիէ, Եուքրի Ղանեմ եւ ուրիշներ, որոնք ջատագովում էին Սուրիոյ ազատութիւնը եւ ուզում էին նրան իբրեւ յենարան ու պաշտպան տեսնել Թրանսային:

Պատերազմից յետոյ՝ Սուրիան փաստօրէն դարձաւ մըրցադաշտ՝ Անգլիոյ եւ Թրանսայի միջեւ: Եթէ մի կողմից Ֆէյսալ, անվիւսացիների հաւանութեամբ, Օմայիաւաների մայրաքաղաքում — Դամասկոսում — հանդիսաւոր կերպով էմիր կը դառնար, միւս կողմից՝ զօր. Կուրոյի հաւանութեամբ Պէյրութը կը դառնար մայրաքաղաք Լիբանանի, եւ

Լիբանանի փոխարէն Մեծ Լիբանան կը ստեղծուէր Պեքաա, Հասպայա, Պատալպէք եւ այլ շրջաններով եւ 1920 Յուլիսի 14ին էմիր Ֆէյսալ կը ստանար զօր. Կուրոյի վերջնագիրը: Ֆէյսալ չհնազանդեցաւ եւ ֆրանսացիք Յուլիս 25ի Սան Մէյսալունի կարճ կոտորից յետոյ, մտան Դամասկոս եւ ջնջեցին էմիրութիւնը: Ֆէյսալ փախաւ ու դարձաւ թաղաւոր Իրաքի: Դամասկոս մնաց ֆրանսական հովանու ներքեւ, որ վաւերացուեց Աղգերու Լիկայի կողմից:

Այսօր Սուրիան իր բոլոր մասերով Թրանսայի հովանու տակ մի երկիր է: Համակերպած են դրան Սուրիոյ բոլոր ժողովուրդները արտաքնապէս, բայց ներքնապէս իւրաքանչիւր իր հաշիւն ունի եւ կը սպասէ յարմար վայրկեանին:

Խաղաղութեան խորհրդածողովով Թրանսա տէր դարձաւ Սուրիոյ, բայց նրա առաջ դրուած էին շատ բարդութիւններ:

Առաջին հերթին՝ կար Թուրքիան, որ իրանը կը համարէր Սուրիոյ որոշ մասերը եւ չէր համարկերպած նրա բաժանմանը իր հողերից:

Երկրորդ հերթին՝ կու գային տենչերը Ֆէյսալ թագաւորին, որ թէեւ շատ ու երկար աշխատեց Սուրիայում ու ճաշակեց էմիրութեան քաղցրութիւնը Դամասկոսում, ոչինչ յաստակած՝ քուեց հարեան Իրաք:

Երրորդը՝ ներքին կրօնական եւ ազգային տարակարծութիւններն ու խնդիրներն էին:

Չորրորդը եւ ամենէն կարեւորը՝ արաբական կոմիտէն էր:

Եթէ սրանց վրայ աւելացնելու լինենք Անգլիոյ դժկամութիւնը, որովհետեւ Թրանսա կը նստէր իր ազդեցութեան տակ եղող արեւելեան երկիրների դրան չեմքին, կը տեսնենք որ Թրանսայի համար բաւական դժուարին դժուար էր բացուում: Սուրիայում հաստատուելու համար նա հարկադրուած էր իր կարեւոր գինուորականներին իրարու ետեւից, մեծաթիւ գինուորներով, իբրեւ կառավարիչ ուղարկել Սուրիա: 1922ին զօր. Կուրոյի յաջորդեց զօր. Վէյկանը, որին 1924ին յաջորդեց Սարայլը, 1925ին՝ Հանրի Ժուլիենը, 1926ին՝ Հանրի Պոնսոն, որ ցարդ կը մնայ իր պաշտօնին վրայ: Այս գինուորական կառավարիչներից ոմանք ոչ միայն Թրանսայի, այլեւ

ամբողջ աշխարհի համար հուշակառուր գինուորական դէմքեր են: Նրանց կարեւորութեան չափով պէտք է հասկանալ Սուրբ իոյ կարեւորութիւնը Ֆրանսայի համար: Յաճախակի փոփոխութիւնները հետեւանք չէին քմահաճոյքի, այլ Ֆրանսայի ներքին տարակարծութեանց եւ որ աւելին է՝ Սուրբ իոյ մէջ ծագած ներքին դժուարութեանց եւ արտաքին բարդութեանց:

Ֆրանսան իր առաջ դրած դժուարութիւնները հետեւեալ ծանր պայմաններով յարմար դատեց լուծել:

Առաջին հերթին՝ ձգտեց չէզոքացնել Թուրքիան: Այն Ֆրանսիային Պուլտեր, որ 1919ին Մարսիլիոյ Արարական Համադրութեամբ կը շեղուէր ազգերի ինքնորոշման վրայ եւ որ ժամանակին եղած է նաեւ Ֆրանս-հայկական կոմիտէին մէջ, ուղարկուեց Անգարա: Մարաշ, Ուրֆա, Այնթապ եւ ամբողջ Կիլիկիան, որ բռնուած էին Ֆրանսական զօրքերով, դատարկուեցին եւ յանձնուեցին «բարեկամ» Թուրքիային՝ գոյքերով եւ ռազմամթերքով միասին, եւ Սուրբ իոյ սահմանը դարձաւ Պոլիս-Պաղատա երկաթուղին: Կիլիկիան եւ միւս շրջանները փաստօրէն զոհարեցին Սուրբ իոյ հանգստութեան համար: Բայց իրականացաւ հանգստութիւնը, կա՞յ հանգստութիւն այդ ճակատի վրայ: Տարակուսելի է, քանի որ երկաթուղին սահմանը չի պաշտպանում եւ քանի դեռ եւս Անգարայի Ուլտի մէջն է, թէ պէտք է Սուրբ իոյ հիւսիսը կրել Թուրքիային:

1922ին Ազգերի Լիկան Ֆրանսայի տուեց Սուրբ իոյ հոգատարութիւնը (mandat), իսկ Անգլիային՝ Պաղատինինը, որով 1916ին Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ կայացած Սայքս-Փիքո համաձայնագիրը կ'իրագործուէր եւ Անգլիան կը հրաժարէր Դամասկոսի էմիրութեան վերաբերմամբ Ֆէյսալի սնուցած տենչերու եւ իրաւունքներու պաշտպանութենէն: Եւ անյենարան մնացած Ֆէյսալը պիտի համակերպէր Սուրբ իոյ կորուստին եւ բուսականանար Իրաքի թագով:

Այս երկու արտաքին դժուարութիւնները ձեւականօրէն հարթելուց յետոյ, մնում էր ներքին դժուարութիւնների յաղթահարութիւնը: Ֆրանսայի համար անհրաժեշտ էր բաւարարել Սուրբ իոյ տարբեր ժողովուրդների հոգեկան եւ նիւթական պահանջները եւ դառնալ նրանց եթէ ոչ սիրելի, գոնէ

հանդուրժելի հողատարը: Սա էր ամենադժուարինը: Մէկ կողմից Սուրբ իոյ արարական ազդեցութիւնը չէզոքացնելու եւ միւս կողմից Սուրբ իոյ մէջ գտնուող տարբեր ժողովուրդներին զոհացնելու համար՝ Ֆրանսա բաժանեց Սուրբ իոյ երեք պետութիւնների եւ երեք ինքնավար շրջանների, որոնք կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը, համաձայն 1922ի վիճակադրութեան:

Պետութիւն	Տարածք. քառ. ֆյւ.	Մահմետական	Քրիստոնեայ	Այլ	Գուտ
Ալեւի	6·100	59·700	42·400	159·000	287·200
Սուրբ ի	171·800	827·700	91·400	95·900	1·186·600
Մեծ Լիբանան	10·500	229·700	330·400	68·700	639·300
Ճեպլէ Տրիւզ	7·000	700	7·000	42·700	57·400
Սանճաք					
Ալեքսանդրէք	4·700	154·500	27·500	30·000	216·700
Թափատաշրջիկներ					350·000
Համագումար	190·900	1·272·300	498·700	396·300	2·717·200

Իւրաքանչիւր պետութիւն ունի իր օրէնսդիր եւ վարչական մարմինները, ընտրուած Ֆրանսական ընտրական ձեւով: Հանրապետութեանց նախագահները միայն արտաքին գործոց նախարարներին կը փոխարինեն, իսկ Ֆրանսական բարձր կոմիտեարը միաժամանակ ղեկավարն է ցամաքային եւ ծովային ուժերին: Չօրքի թիւը կը լինի մօտ 40·000, որից միայն վեց հազարը տեղացիներ են: Մայրաքաղաքներն են՝ Դամասկոս, Պէյրութ, Լաքաֆիա: Պետութիւնները բաժանուած են մութեսարիֆութիւնների, սանճաքների, ցահիլների:

Այս համառօտ տեղեկութիւնից կը պարզուի, որ 29 տարբեր ժողովուրդներից ու կրօններից միայն յը ունին իրենց ինքնավարութիւնները: Ալեւիների հանրապետութեան մէջ ամփոփուած են Նասրայիների մեծ մասը, Ալեքսանդրէթի մէջ՝ Թուրքերը, տրիւզների ինքնակառավարութեան մէջ՝

տրիւզները, Սուրիայի մէջ՝ արարները, իսկ Լիբանանի մէջ՝ մարոնիների եւ միւս քրիստոնեաների մեծ մասը:

Ըստ երեւոյթին, եթէ մնացած ժողովուրդները, 200 հազարի հասնող քրիստոնեւորները, չկրճէին, նոյն իրաւունքներն ունենային, կարգադրութիւնը կատարեալ պիտի լինէր եւ երկրին մէջ պիտի տիրէր խաղաղութիւն ու հարկ պիտի չլինէր 40 հազարնոց բանակ պահելու այդ փոքրիկ երկրում: Բայց ընդհակառակն, 1920ից մինչեւ 1927ը Սուրիան պատերազմի դաշտի էր վերածուած եւ քաղաքներ ու գիւղեր ումբակոծուեցին հնազանդութեան բերելու համար:

Այդ իրարանցումի մէջ մենք՝ հայերս ալ անպիստ չմնացինք: Հարիւրաւոր արևնակիցներ սպանուեցին Դամասկոսի եւ այլ վայրերի մէջ. մեղադրուեցինք եւ անտեղի կերպով բամբասուեցինք արարների կողմից, բայց այս չէ մեր նիւթը:

Արձանադրենք փաստը, որ Սուրիան եղած է դժգոհ, եպիւղեւ են ամբաստանութիւններ, որոնք ճնշուած են բայց չքացուած չեն, այլ սոսկ շղթայուած եւ զսպուած:

Այդ խոռոխոյց վիճակի բուն պատճառը արարականութիւնն է: Բոլոր արարական երկիրների արար մտաւորականութեան ու արար գիտակից հայրենասիրութեան կեդրոնը պիտի համարել Դամասկոսը: Պէլրութի զոյգ եւրոպական համայնարաններն էլ կռած ու կոփած են այդ մտաւորականութեանը, դեռ մի կողմ թողած Դամասկոսի եւ Գահիրէի մէջ պատրաստուած երիտասարդութիւնը, արարական հոգեւոր դպրոցներից դուրս եկածները, որոնք բոլորն էլ կանգնած են ազգային միացման գետնին վրայ:

Սրանց հիմնական նպատակներն են.

ա) Սուրիան մէկ է եւ ամբողջական: Սուրիայի բնակիչները զանգուածով արար են, միայն բաժանուած իրարմէ բարբառներով եւ դաւանանքներով, որոնք պիտի նսեմանան ազգային միութեան առջեւ:

բ) Սուրիան, լինելով արարական, ամբողջապէս կամ

մասերով աւելի կապուելու իրաւունք ունի արարական անկախ պետութեանց քան ուրիշին, եւ արարական երկրների միութիւնը կը համարուի միակ գրաւականը իրանց անկախութեան եւ ազատութեան:

գ) Ֆրանսայի պերակայութիւնը Սուրիոյ վրայ՝ աւելորդ է, քանի որ նա արար է: Նա պարտաւոր է միայն օգնել Սուրիոյ ազատութեանը եւ միութեանը:

Եթէ այս երեքն են արարական կոմիտէի ազգային իտէալները, բնական է որ հակամարտութիւնը անխուսափելի լինէր արար զանգուածի ու Ֆրանսայի միջեւ:

Արար կոմիտէի կողմէ ազգերի ինքնորոշման գաղափարը իր խորութեամբ Սուրիայում իրադրոճելը վնասակար կը համարուի:

Արարները խիստ դժգոհ են, որ հողատար (mandataire) Ֆրանսան գատարկեց Կիլիկիոյ սրու մասերը — որ իրանցը կը համարեն — եւ նրանց թուրքիային գիջեց:

Նրանք դժգոհ են, որ Ալեքսանդրէթի սանճաքը անջատուած է Սուրիայի պետութիւնից՝ այնտեղի գլխաւորապէս թուրք տարրին առանձնաշնորհներ տալու մտօք, եւ դրա մէջ կը տեսնեն արարականութեան տկարացումը եւ թուրքականութեան ուժեղացումը:

Նրանք դժգոհ են, որ Լիբանանի փոխարէն ստեղծուեց Մեծ Լիբանան, որի մէջ կը մտնեն իսլամ, արար ու տրիւգ գաւառներ: Եւ այդ բանի մէջ կը տեսնեն դիտաւորեալ թուլացումը Դամասկոսի իշխանութեան, քանի որ անկէ պակաս կուտ կը համարեն 230 հազար զուտ մահմետական արարներ՝ յօդուտ Լիբանանի 330 հազար քրիստոնեայ արարներին:

Աւելորդ կը նկատուի նաեւ այեւիների եւ տրիւզների առանձին իշխանութեանց ստեղծումը:

Այսպէսով Ֆրանսական դաշնակցութեան (fédération) գաղափարը եւ այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքը կը բախին արարական կեդրոնաձիգ եւ հաւաքման տենչերին: Սուրիայի ներքին դժգոհութեանց եւ կոխների բուն պատճառներէն մին այս պէտք է համարել:

Հակամարտութեան երկրորդ հիմնական պատճառը այն է, որ Սուրիայի արարները արտաքին աշխարհում, դաշնակ-

ցային կամ այլ միջոցներով կը ձգտին միանալ արարական անկախ պետութեանց, ինչպէս իրանց հարեւան Հիճազին, Նեճեստին կամ Իրաքին, բայց այդ ձգտումի իրագործման իբրեւ խոչընդոտ կը գտնեն Պրանսան եւ դրանից գլխաւորապէս առաջ կը դայ իրանց երկիրներից Պրանսայի հեռացումը տեսնելու ցանկութիւնը:

Արարական այս գաղափարապաշտութիւնը մարմնացած է արաբ կոմիտէի մէջ, որ իր տրամադրութեան տակ ունի մամուլ, կազմակերպութիւն եւ ոյժ: Սա արհամարհելի քանակ եւ որակ չէ: Նրա մէջ են իսլամ եւ ոչ իսլամ մտաւորակաւորութեան առաջապահները, իրենց գլուխ ունենալով Շահպենտար, էմիր Արսլան, Պուսթանի եւ ուրիշ յայտնի դէմքեր: Արարական անկախութեան կոմիտէները կը միայնեն Սուրիոյ բնակչութեան մեծամասնութեան համակրութիւնը եւ գործօն աջակցութիւնը:

**

Նախորդ զլուխներում մենք ցոյց տուինք, որ անապատում թափառող պետեւի ցեղերի — ոսալլա, շամմառ, աֆազէ եւայն — մի ոտը Իպն Աէուտի կայսրութեան մէջն է, միւսը՝ Սուրիայի, որ նրանք, թիւով 350-500 հազար, փաստօրէն առաջապահներն են Արարական թերակղզու մէջ պատրաստուող քաղաքական արարականութեան ծաւալման: Այս ուժերը Սուրիայի միութեան եւ անկախութեան համար աշխատող կոմիտէների համար թանկագին նիւթ են, որովհետեւ իրանց քաղաքական ձգտումները չեն հակասում Նեճեստի եւ Հիճազի ձգտումներին: Բացի դրանից՝ Դամասկոսը իր շքրջակայքով հաւատարիմ յենարան է արաբ միութեան ձգտումներին: Այդ շքրջանը բացի նրանից որ զուտ արաբ է, պահում է տակաւին այն դիտակցութիւնը, թէ ինքը եթէ ոչ առաջին, դռն է երկրորդ մայրաքաղաքն է արաբական եւ իսլամական երկիրների: Եւ այս ազգային դիտակցութիւնը մարակած է ոչ միայն մտաւորական, այլեւ բոլոր խաւերը: Բացի դրանից, Սուրիայում թէեւ կան 25 ցեղեր եւ աղանդներ, բայց նրանց բացարձակ մեծամասնութիւնը մահմետական արաբ է: Այս զուտ արաբ ուժերից զատ՝ արաբ կոմիտէները իրենց հետ

ունին Սուրիոյ տմենէն կենսունակ տարրը՝ յանձին տրիւզներին, որոնք հակառակ իրենց կրօնական — եւ դուրսէ ցեղային — տարբերութեան, աւելի մոլեռանդ են արարական միութեան գործին մէջ քան զուտ արաբները: Ապա՝ յոյնօրթոտորս-կաթոլիկ համարուող 100 հազարի մօտ քրիստոնեաները, — որոնք՝ ինչպէս շեշտեցինք՝ յոյն չեն, այլ Եմէնի, Նեճեստի «արաբ-արաբներ» — իրանց եպիսկոպոսներով եւ քահանաներով կանգնած են արարական միութեան եւ անկախութեան տեսակէտի մրայ, ազգային շահը գերադասելով կրօնականից:

Արաբ կոմիտէների համար փաստօրէն թէական կարող էր մնալ Լիբանանի մարոնիների եւ ալեւինների երկրամասը, Ալեքսանտրէթի թուրք տարրը, 200 հազարի մօտ քրտութիւնը, հայութիւնը, չերքէզութիւնը, եւրոպացիք եւայն, որոնց թիւը չ'անցնիր 700-900 հազարը: Սրանք կարող են խնդրական լինել արաբ կոմիտէի համար արարական միութեան տեսակէտից: Բայց, սրանց մէջն է, որ հոգատար Պրանսան կ'որոնէ իր ամուր յենարանները: Պիտի յաջողի՞ տարակուսելի է, քանի որ արարական կոմիտէն նոյնքան եւ աւելի տուեալներ ունի յաջողութեան, սրբան Պրանսան իր ուժով եւ մշակութիւնով: Որովհետեւ, յիշեալ իմբակցութիւններից քրիստոնեայ մարոնիները, նասրային-ալեւինները, որ գլխաւոր հիմքեր կը կազմեն երկու սուրիական պետութեանց, չունին որեւէ ազգային դիտակցութիւն: Նրանք կրօնական համայնքներ են եւ եթէ կ'օգտուին Միջերկրականէն, Փրանսական կրթութենէն, առևտուրէն, ուժէն, տնտեսութենէն, սակայն հետու են Փրանսանալուց, եւ ընդհակառակն աւելի ենթակայ են արաբանալու, արաբ ազգութեան մաս կազմելու: Նախ՝ նրանց յեզուն արաբական է, ինչպէս եւ իրանց բարբը, սովորութիւնը, աւանդութիւնները եւ դուրսէ արեւան խոչոր մասը: Վերջապէս՝ սրանք իրանց ամբողջ մարմնով կցուած են արաբին, իսկ Պրանսային՝ մասների ծայրերով: Այդ է պատճառը որ այս տարրերը, Փրանսացիների եւ արաբների միջեւ տարուբերելու ժամանակ, աւելի նշաններ ցոյց կը տան յարելու արաբներին եւ կան շատ մարոնիներ ու ալեւիններ, որ կը գտնուին արաբ միութեան շարքերում:

Սուրիայի թո՞ւրքը: Նա յենարան չէ ո՛չ Ֆրանսացուն եւ ո՛չ էլ արաբին: Նա մի խոց է Սուրիայի կրծքին: Նա կը ջանայ հեռացնել Սուրիայից ե՛ւ Ֆրանսացուն ե՛ւ արաբին, եւ կտ բերել թուրքին:

Մնացած տարրերը՝ փոքրամասնութիւնները արժէք չեն ոչ հոգատար պետութեան եւ ոչ էլ արաբին համար: Նրանք ոյժ չեն, այլ օգտագործելի նիւթ այս կամ այն առիթով, յետոյ դէն շարտուելու՝ իրրեւ անպէտ նիւթեր:

Այսպէս, Սուրիայում փաստօրէն երկու ուժեր կան: Մին հոգատար պետութիւնն է, իր զօրքով, որի թիկունքում կանգնած է մեծ Ֆրանսան, իսկ միւսը Սուրիոյ արաբ ժողովուրդն է արաբ կոմիտէով, որի թիկունքին կանգնած են արաբական թերակղզու բոյոր ժողովուրդները եւ կառավարութիւնները եւ ապա՝ համակրութիւնը ե՛ւ այլ արաբ երկիրներին, եզրիպոսից մինչեւ Մարոք: Այս երկու հսկայ ուժերն են, որ կը բախին իրարու Արեւելքում, ներկայումս իրրեւ մրցադաշտ դարձնելով Դամասկոսը եւ Սուրիան, Սուէզն ու Գահիբէն, Պաղտատն ու Հիճազը:

Սա կռիւ չէ երկու պետութիւնների, այլ մի պայքար է արաբ ժողովուրդների հասունացող ազգային գիտակցութեան ու եւրոպական պետութիւնների առեւտուրի եւ իշխանութեան մենատիրութեան միջեւ: Որո՞ւնն է ապագան: Դժուար չէ գուշակել. վաղ թէ ուշ պիտի իրագործուի ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը, որ անցյուսաքսոն ցեղը՝ յանձին Ուիլսոնի եւ Ինքը՝ Ֆրանսան իր ազատատենչ գաղափարներով սնուցած են մարդկութեան եւ ազգերին:

Արաբ ժողովուրդը այդ ուղիով կ'երթայ, եւ նա արժանի է, եւ կը հասնի իր նպատակներին:

* *

Ամփոփելով մեր գրութիւնները արաբական երկիրների մասին, կը տեսնենք, որ.—

Ա) Մեծ պատերազմից յետոյ արաբական թերակղզին, իր անմիջական հարեան երկիրներով, 3·500·000 քառ. քիլոմետր տարածութիւն եւ 12էն 15 միլիոն բնակչութիւն ունի:

Բ) Ատէնից ու նրա շրջակայքից դատ, բոլոր երկրամասերն էլ կամ բացարձակ անկախ են եւ կամ անկախութեան իրաւունք ձեռք բերում են Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հովանուտակ:

Ա.— ԲԱՑԱՐՁԱԿ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՆ

ա) Նեճեօի Իպն Սէուտի հիմնած ուսհայր իշխանութիւնները, որի մէջ կը մտնեն Նեհետը, Հիգազը, Ասիքը, Էլ-Հասան, Շամսուտ, ձոֆ.

բ) Եմէնը՝ Իմամ ունենալով Եասիա Համիտ էլ-Տիներ.

գ) Մասքատը կամ Օմանը՝ սուլթան ունենալով Թիմուր Իպն Ֆէյսալը.

դ) Հատրամութը, որ բաժանուած է չորս անկախ սուլթանութեանց:

Բ.— ԱՆԿԱՆ, ԲԱՅՑ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ա) Անգլիական հովանու ներքեւ

1) Իրաքի թագաւորութիւնը.

2) Անդրյորդանանի թագաւորութիւնը.

3) Քուէյթի սուլթանութիւնը.

4) Պաղեստինը.

5) Պահարէյնի կղզիները:

բ) Ֆրանսական հովանու ներքեւ

1) Ալեի.

2) Սուրիա.

3) Մեծ Լիբանան.

4) Ճեպէլ Տրիւզ.

5) Սանճաք. Այեքսանտրէթ:

Գ) Այս տասը բացարձակ անկախ եւ կիսանկախ արաբ պետութիւնները կը ձգտին լուծելու հետեւեալ խնդիրները.—

1) Ազատել արաբական երկիրները եւրոպական ազդեցութիւնից եւ խնամակալութիւնից:

2) Միացնել արաբ երկիրները՝ մի կեդրոնական արաբ իշխանութեան ներքեւ, ինչպիսին է Իպն Սէուտի իշխանութիւնը, կամ ի մի ձուլելով եւ կամ դաշնակցային կապերով միացնելով եւ կամ երկու գործողութիւնները միաժամանակ կիրառելով:

3) Օգտուիլ արդի քաղաքակրթութիւնից: Եւրոպականանայ, բայց չկորցնել արարներու անապատական պարզ լարքերը:

4) Վերականգնել արաբ կրօնի, գիտութեան եւ քաղաքակրթութեան հին պարզութիւնն ու բարձրութիւնը:

Դ) Ի դէմ ուսհապի կրօնի եւ նեճետի թագաւորութեան (Իպն Սէուտի) արդէն կազմակերպուած է կեդրոնական Արաբիոյ մէջ, Պարսից ծոցից մինչեւ Կարմիր ծովը, մի երիտասարդ պետութիւն, որը ընթացքի մէջ է իր բարոյական եւ Ֆիզիքական ուժին ենթարկելու եւ իրան միացնելու, կամ կապելու դաշնակցային կապերով, հարաւային Արաբիոյ իշխանութիւնները, մի կեդրոնական արաբական իշխանութիւն ստեղծելու գիտումով:

ե) Հիւսիսային Արաբիոյ մէջ Իրաք եւ Անդրյորդանան արդէն անկախ են եւ կը ձգտին բացարձակ անկախութեան, եւ թէեւ իրանց հարեւան Իպն Սէուտի հետ հակամարտութեան մէջ են դահակալութեան առաջնութեան խնդրում, բայց նրանց հիմնական քաղաքականութիւնը կը կազմէ արաբական երկիրների ամբողջականութիւնը եւ բացարձակ անկախութիւնը:

Զ) Արաբ դանդուածը, ինքնագիտակցութեան գալով՝ յանձինս իր մտաւորականների եւ կենսունակ տարրերի, ունի լաւ կողմակերպութիւն արաբական երկիրներում, որի հիմնական նպատակն է արաբական երկիրների միութիւնը եւ ի մասնաւորի Սուրիոյ եւ Պաղեստինի արաբութեան իրաւունքների պաշտպանութիւնը, եւ նրանց անկախութիւնը՝ իրբեւ մաս ընդհանուր արաբական միութեան:

Մենք տեսանք, որ այս եղրակացութիւնները ոչ տեսութիւններ են եւ ոչ էլ թուղթի վրայ գրուած ծրագիրներ, այլ արդէն իրագործուած են կեանքի մէջ այնքան կարճ ժամանակում, կարելի է ասել Սեւրի դաշնագրից յետոյ: Մենք պիտի դիտակցենք, որ Հայաստանի հարաւային սահմաններում, Սամանեան կայսրութեան փլատակներից արդէն կազմակերպուած են նոր եւ երիտասարդ պետութիւններ, որ իրանց ուժով, թիւով, տարածութեամբ եւ որակով կը գերազանցեն ներկայ թուրքիան:

Այս տասր տարուան ընթացքում կատարուած արաբական երկիրների համախմբումը եւ յառաջդիմութիւնը մեզ պիտի համոզէին, որ մեր հարաւում խմորուող արաբիզմը [արաբականութիւնը] չէ այն «իզմ»երից, որ թուղթի վրայ միայն գոյութիւն ունեն, բայց չեն իրագործուիր կեանքի մէջ: Նա նման չէ լատին ժողովուրդների անիրագործելի համախմբման, ոչ էլ ռուսական փանսլաւիզմին [համասլաւականութեան] կամ տաճկական փանքուրանիզմին [համաթուրանականութեան], որի ծայրերը անորոշութեան եւ երեւակայութեան մէջն են թաքնուած: Նա նման չէ նաեւ մեր ցանկացած փան-արիանիզմին, որի կամուրջի տակից դեռ շատ ու շատ ջրեր պիտի անցնեն: Այլ նա յար եւ նման է գերմանական փանգերմանիզմին, որ սկսուեց անկախ ու անջատ պետութիւններով, Պիզմարքի ձեռք, նրանցից գերմանական կայսրութիւնը կազմելու համար, եւ որ լրանալու է «Անշլուս»ով՝ կաթոլիկ Աւստրիոյ հետը, որ երբեմն ամենամեծ թըշնամին էր գերմանիզմին:

Այսօր մեր հարաւում նոյն երեւոյթը կը կրկնուի աւելի արագ քայլերով եւ պիտի չչլմեւ, եթէ տասը տարի չանցած մի նոր կայսրութիւն ստեղծուի, որ միջազգային մեծ դեր պիտի խաղայ, ինչպէս առաջները, ոչ միայն արաբական թերակղզում, այլև նրա սահմաններից դուրս, մինչեւ Եգիպտոս, Տրիպոլիս, Ալճերիա, մինչեւ Մարոք: Այդ երկրներում կայ ե՛ւ արաբ արիւնը, ե՛ւ արաբ լեզուն, կրօնը եւ հայրենաւիրութիւնը: Սա արդէն կը վերաբերի արաբիզմի երկրորդ

չըջանի գործողութեանը, որ այժմէականութիւնց զուրկ է դեռ եւս, բայց ինչ կը վերարբերի Արարական թերակզողուն եւ նրա սահմանամերձ շրջաններին, անժխտելի պիտի համարել, որ ոչ մի շղթայ այլեւս պիտի չկարողանայ կաշկանդել եւ կասեցնել արարական երկիրների այն ընթացքը, որ կը տանի դէպի նրանց անկախութիւնը եւ միութիւնը: «Եթէ աւագից անհնար է պարան հիւսելը», ինչպէս յիշեցինք, կ'ասէր անգլիացին, բայց աւագից ահա շինուում է եմէնից սկսած մինչեւ Եփրատ գետը մի «պեթոնարմէ» եւ դրա շինողն է վերածընուող արար մտաւորականութիւնը եւ նրա ղեկավարները, Բայն Սէուտից սկսած մինչեւ Ֆէյսալները:

**

Այս է արարական ժողովուրդի ընթացքը եւ մենք, որ հարեւան ենք այդ ժողովուրդին, որին երէկ բախտակից էինք՝ նոյն ստրկութեան լուծն ունենալով մեր վզին, պիտի մտածենք եւ լաւ մտածենք մեր վիճակի մասին, եւ մշակենք մեր վերաբերումը դէպի այդ ժողովուրդը: Մենք նրան չենք կարող անտեսել: Նախ նրա համար, որ արարական երկիրների մէջ մօտ 200 հազար հայեր ունենք, թափառական, արար ժողովուրդի կողմից հիւրընկալուած: Ապա նրա համար, որ, ինչպէս վերն ասացի, նա դրկից է եւ մօտիկ հարեւան Հայաստանին, որի մէջ մի միլիոն գիակ են թողած դեռ երէկ: Լաւ հարեւանը տունը կը շինէ, վատը՝ կը քանդէ: Ահա այդ պատճառով է որ մենք պիտի հետաքրքրուինք արարի ընթացքովը եւ միանգամ ընդմիջտ մեր առաջ պիտի դնենք հետեւեալ հարցը եւ տանք որոշ պատասխան:

Եթէ ամբողջ 40 տարի ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը եղել է մեր վարդապետութիւնը եւ նոյն ուղիով դեռ եւս մենք յառաջ կ'ընթանանք, արարն էլ արդար չէ՞ եւ իրաւունք չունի՞ իր տան տէրը դառնալու: Եւ եթէ նա իրօք կը ձգտի իր անկախութեան եւ իր հայրենիքի տէրը լինելու, նա պէտք չէ՞ ունենայ մեր համակրութիւնը:

Հեռեւարար՝ արարական երկիրներում իբրեւ հիւր ապրող 200 հազար հայերը ոչ միայն երախտապարտ լինելու են արար ժողովուրդին՝ նրա ցոյց տուած հիւրասիրութեան համար, այլ նրանք պէտք է զգոյշ լինին շխառնուելու արար ժողովուրդի ներքին եւ արտաքին գործերին եւ որեւէ արդիւր գառնայու նրա ընթացքին:

Իբրեւ գրկից՝ արար ժողովուրդի հանդէպ մենք հայերս մեր վարքագիծը պէտք է ճշգեւնք այժմեանից եւ այդ վարքագիծը ճշգեւնու համար պէտք է թղթատենք մեր հին պատմութիւնը եւ ուսումնասիրենք մեր յարաբերութիւնները արարների հետ: Մեր պատմութեան մէջ պիտի գտնենք ուսանելի կէտեր եւ երբ Բաղրատունիներու ճիւղնութեան տիրանանք՝ լաւ հարեւաններ պիտի գտնենք յանձինս արարների եւ գուցէ շահակից գառնանք այն խնդիրների մէջ, որ կը սպառնան հայ ու արար ժողովուրդներին նոյն առեւն:

**

Կ'ուզեմ յօդուածս վերջացնել մի ժողովրդական առաձով, որ մեր գիւղացիք իմաստասիրած են: Դա խիստ անհրաժեշտ է մանաւանդ նրանց համար, որ իրանց ոտները իրանց վերմակի շափով չեն երկարի եւ գանազան գառանցանքների մէջ կ'ընկնեն:

Մեր ժողովուրդը կ'ասէ.

— Հայրենիքը նման է ախոտի, բնիկ ժողովուրդները՝ այդ ախոտի սալալատակին: Դուրսէն եկած պետութիւններն էլ նման են ցախաւելի: Յախաւելը որքան կ'ուզէ թող զարնէ սալալատակին՝ ախոտը անկէ մաքրելու համար, անօգուտ բան է, ցախաւելը ինքը կը մաշի եւ քորոշ կը դառնայ, իսկ սալալատակը կը պսպղայ եւ իր տեղը կը մնայ:

Ահա՛ մեր գիւղացու հաւատը հայրենիքի, նրա բնակիչների եւ եկող զացող բռնակալութիւնների վերաբերմամբ:

Այս իմաստութիւնը յիշեցրի՞ մի բան պարզելու համար: Մենք գիտենք, որ մեզնից հարաւ միշտ եղել են եւ կան ա-

բարենբը, որոնք մեր հարաւը գտնուող երկրի սալայատակը կը կազմեն: Մենք որ ճակատագրորէն միշտ եղել ենք եւ այժմըս էլ կանք իբրեւ հարեւան այդ ժողովուրդին, պիտի կըպշենք ցախաւելի՞ն եւ նրա ճիւղերի մի մասը դառնա՞նք:

— Չէ, կ'ասեն մեր գիւղացին ու ժողովուրդը, երկաթից էլ չիւնուած լինի ցախաւելը, նա պիտի մաշի. լաւ է ցախաւելի պոչ չդառնալ:

Երբ այս եզրակացութեան դայ մեր մտաւորականութիւնը, այն ժամանակ մեր հարեւանների հետ ապրելու, բարի դրացնութեան, համակեցութեան բանալին գտնուած կը լինի:

ՍԻՈՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԷՁ(1)

1. ԴԷՊԻ ՊԱՂԵՍՏԻՆ

Փետրուար ամիսն է. եգիպտական գնացքը զիս կը տանի դէպի Պաղեստին, անձայրածիր անապատներով: Տաք է նեղոսի ջրանցքների շոգը, մեր ամրան նման: Գոմէշները կը կը հերկեն դաշտերը, ոտարոպիկ արարները կը ջրեն արտերը, իսկ պատուհանէն կ'երեւան սեւաշոր Փելլահուհիներ, շարան-շարան ազոաւների պէս հագնուած եւ գլխներին մեծ փարչեր դրած:

Կ'անցնինք կեղտի մէջ կորսուած գիւղի առջեւով, ուր պըպըզած են ծերունիներ եւ մերկ փոքրիկներ կը խաղան ցեխի ու լճացած ջուրերու հետ: Շուտով կը մտնենք անապատները, չոր ու միապաղաղ եւ կը հասնինք Սուէզի ջրանցքը: Կը

(1) Այս գրութիւնը լոյս տեսած է «Հայրենիք» ամսագրի 1931 Մարտի (5) թիւին մէջ:

Սիոնականութեան վերաբերեալ այս միւթին կողքին անպայման կարդալ մասն «Սեմական ժողովուրդները» գլուխը (էջ 223), ընդհանրապէս, եւ յատկապէս ամոր Պաղեստինի բաժինը (էջ 256), որ գրուած է աւելի ետք (1937) եւ որում մէջ Ռուբէնի մտածումները աւելի բիրեզած կը յայտնուին:

հասնինք Կանտահար, ուր կը վերջանայ Եգիպտոսը. անցնելով նեղ ջրանցքը կը մտնենք Պաղեստին, Սինայի անապատները:

Այստեղ անիծեալ երկիր կը թուի. մեծութիւնները այս կէտում կը սկսին եւ այս կէտում իսկ կը թաղուին: Եգիպտական փարաւոններու դուռները խեղդուեցան Կարմիր ծովի յորձանքներում, իսկ Իսրայէլի զաւակները հին սերունդը յառասուն տարի թափառեց եւ նրանց ոսկորները Սինայի անապատի աւաղի միտարրութիւնը խանդարեցին միայն:

Այստեղ էր, որ Եհովան իր պատգամները տուեց Մովսէսին. եւ մովսիսականութիւնը ահա 5690 տարի է կը պահուի Յուդայի որդիներին միջոցով՝ ի սփիւռս աշխարհի, բայց ինքը Մովսէսը՝ Աստուծոյ ընտրեալը, թաղուեց անապատները միջին՝ մուրադը սրտին:

Հոս էր, որ Հոսթական կայսրութեան մեծութիւնը կերտուեց եւ հոս իսկ նրա մեծութիւնը վերջացաւ: Այստեղով էր որ Աստուծոյ մարդարէներ Յիսուսի եւ Մուհամմէտի հետեւորդները իրանց կրօնքի ու տիրապետութեան տարածման ճամբան ընտրեցին, բայց հոս իսկ նրանց մեծութեան ճամբան կտրուեց Փաթեհիներով եւ միւսներով:

Հոս էր, որ հզորագոյն Նափոլէոնը մեծացրեց Ծրանայի փառքը՝ բուրգերի վրայ ծածանեցնելով Ֆրանսական եռագոյնը, բայց նա իր աջ թեւը կտորեց եւ կորցրեց ամբողջ Արեւելքը այս անապատներում:

Ինչո՞ւ քրքրենք հիները. ահա այստեղ դեռ եւս կը մնան, անապատի մէջ եւ ջրանցքի երկայնքով, թուրք ասկեարները. այստեղ ձեւալ փաշան Օսմանեան կայսրութեան բախտը կը փորձէր. իրամները կը մնան դատարկ, որովհետեւ Օսմանեան կայսրութիւնը մեռաւ այդ փորձի ընթացքում: Թէեւ ձեւալը աղատուեց անապատի աւազներից, բայց նա էլ գնաց մի հայի գնդակով:

Երբ այս հին ու նոր անցեալը գլխովդ կ'անցնին, երբ կը դիտես չէկ ու սեւագոյն անապատները, որոնց ծայրերը հեռու հեռու ծովերի մէջն են թաղուած, կ'աճմոխս եւ ինքը քեզ ակամայ լուռ ու խորհրդաւոր գերեզմանում կ'ենթադրես:

Կը մտածես. չէ, այս վայրերի վրայ կայ մի անէծք կամ

ճակատագիր: Արդեօք հին մոգե՞րը, քուրմե՞րը, Եհովա՞ն թէ Մուհամմէտ, բայց աւելի շուտ Իսրայէլի արցունքն ու քինախնդիր անէծքն են պատճառ այս կործանումների: Մոտիապաշտութեան մէջ կ'ընկնես եւ ճակատագրապաշտ կը դառնաս անապատներում:

Այս տրամադրութեամբ է, որ կը դիտեմ գէմս նստած բարձրահասակ, բարակ ու երկար դէմքով անգլիացուն, որի ծնօտից անբաժան կախուած է ծխացող ծխամորճը: Անշարժ է պարոնը, նոյնիսկ աչքերը՝ Ատլանտեանի ջրերի նման կապոյտ՝ չեն շարժիր, կը նային հեռուն մշտապէս կերպով, ինչպէս եգիպտական թանգարանների մոմիաները:

Կը մտածես. սրանք կրկնութիւնն են հին փարաւոնների, մեծ ու խորհրդաւոր: Փոքրաթիւ մարդիկ լողալով եկած են հեռու հրախի ծովերից եւ նստած Սինայի անապատներում, Կարմիր ու Միջերկրական ծովերի արանքում, իրանց հրասայլերով, օդաչուներով, զինեալ զօրքերով եւ այստեղից է, որ իրանց ձեռքերին են պահում 400 միլիոն ժողովուրդների ճակատագիրը: Որքա՞ն հզօր են այս ծովի մարդիկ: 400 միլիոնի գլխին հեծնելը մի քանի տասնեակ հազարով՝ դիւրին բան չէ. կը մտածես ու կ'ընկճուիս. ուրեմն մարդիկ ոչխա՞ր են եւ սրանք հովի՞ւ: Բայց ոչ. սա էլ մի խաղն է պատմութեան. ահա Զաղուլ թէ նահաս փաշաները հրմշտկելով քրչած են այս տիրապետողներին Սուէզի ափը, մղած են դէպի Սինայի անապատները, որ Եհովան իջաւ երկնքից եւ ուր Մովսէսը նրա մեծութիւնը տեսնելուց յետոյ թաղուեցաւ աւազակոյտի տակ: Ծակատագիր, անիծեալ ճակատագիր, կը մտածես. եւ փոխանակ նուաստացումի, այժմ կը ծնի մէջդ քիչ մը խղճահարութիւն, քիչ մը արգահատանք դէպի հզօր Բրիտանիան: Քեզ կը թուի թէ սրանք էլ եկան ու կ'երթան. միայն անշարժ կը մնայ Սինայի անապատը իր խորհրդաւոր աւազներով:

Մտած ենք Պաղեստին: Սա անգլիացիի՞ն է, արաբի՞ն թէ Իսրայէլի որդիներին, դժուար է որոշել: Անգլիոյ հովանու տակ մի երկիր է սա, բայց առանց անգլիացու. նա ամէն տեղ է եւ ամէն ինչ է. բայց ոչ մի տեղ չի երեւայ. նա այս երկրի Եհովան է:

Կայարանումն ենք. բազմութիւնը երկար շապիկներով ոտաբոսիկ արարներ են, որոնք հանգիստ ու անտարբեր կը ճեմեն ինչպէս իրանց տան մէջ լինէին: Ոչ տխուր են եւ ոչ ուրախ. կարծես կը մտածեն անապատի աւազի նման. ամէն մի քամի կու գայ ու կ'անցնի, բայց միեւնոյնն է, ես կամ ու կը մնամ:

Տարբեր են հրեաները, որ խոնուած են կայարանի մօտի «Սիոնական Տեղեկատու Բիւրոյի» գրասենեակի կողքին: Մրանց դէմքերի վրայ կը կարդանք հպարտութիւն, ինքնաբաւութիւն, զպուօած բերկրանք. սրանց քայլուածքը, շարժուածքը կարծես ըսել կ'ուզեն՝ «վերջապէս հասանք»... Բայց այս երջանկութիւնը կարծես թոկից փախածի երջանկութիւն լինի, զգոյշ ու վախկոտ երջանկութիւն, հաւատ ու կասկած խառնուած իրարու:

Սիոնական Տեղեկատու Բիւրոյում նստած է մի երիտասարդ, որ ամէն մէկին բաղատութիւն կու տայ. հարկաւոր չէ հարցուփորձ անել. նա ինքը, քաղաքավար ու հաճոյակատար, կը մօտիկնայ քեզի, կը կարդայ քու հետաքրքրութեան նիւթը դէմքիդ վրայ եւ կը պատմէ ամէն ինչ Պաղեստինի վերաբերեալ, կը բացատրէ սիոնականութեան էութիւնը եւ նրա նուաճումները Քանանու եւ Իսրայէլի երկիրներում: Քեզ իրրեւ յիշատակ կու տայ նկարներ, գրքոյկներ իրանց շինարարութեան մասին: Եթէ հրեայ էք, նա կը ներշնչէ հայրենասիրութիւն. եթէ հրեայ չէք, կը համոզէ որ սիրէք սիոնականութիւնը եւ յարգէք:

Սիրել տալը ի հարկէ ամենին չի յաջողուելու, քանի որ դա զգացմունքի խնդիր է, բայց անհնարին է չյարգել եւ չպատկառիլ: Սիոնականութիւնը մարմնացումն է մի հինաւուրց ժողովուրդի պատմութեան ու աւանդութեան, վշտի ու տառապանքի. միաժամանակ նա է այսօր հրեայ ժողովուրդի ազգային սփին, կամքը եւ հզօրութիւնը: Սիոնականութիւնից կը կաթէ հայրենասիրութիւն, հայրենաբաղձութիւն, գաղափարականութիւն, որից ուծացած կը թուար հրեայ ժողովուրդը:

Հրեայ եւ գաղափարականութիւն, հայրենասիրութիւն հակասութիւն կը թուան շատերին: Հրեան յատուկ անուն չէ

շատերի համար, այլ ածական մարդկանց, որոնք կ'ապրին սողքատիկ, սխտոր բուրոյ «կեթո»ներում, որոնք ասեղ, թել, չիթ, կանացի գուլպայ կը ծախեն փողոցի անկիւններում, որոնք դրամ կու տան փոխառութեան՝ վախառութեամբ եւ այլն: Այսպիսի պատկերացումներով հրեան հոմանիշ կը թրւայ շարժիութեան, որի հոգին շինուած է մետաղից, ոչ թէ մսից-արիւնից: Հրեան հոմանիշ կը թուայ մակարոնութեան (parasitisme), վախկոտութեան, բացի Փինանսի ասպարէզէն միւս ասպարէզներու մէջ անընդունակութեան. կը թուայ մի ստոր արարած, որ մեր Քրիստոսին խաչելուց յետոյ կը շարունակէ վրիժառութիւնը քրիստոնէայ երախաների արիւնը խմելով:

Այս նախապաշարումներով տարուած են շատեր, առանց սնդրադառնալու, թէ իրանց Սուրբ Գիրքը հրէից պատմութիւնն է, իրանց Աստուած Յիսուսը որդին է հրեայ մի հիւսնի, որ այսօրուան կրօնք սոցիալիզմի հայրը հրէի զուակ Մարքան է, որ գիտութեան, դեղարուեստի, արուեստի, գրականութեան եւ պետական ղեկավարութեան բոլոր ասպարէզներում հրեաները տուած են եւ կու տան Տիգրայելիներից մինչեւ Այնշլայններ, իբրեւ պսակ մարդկային մտքի ու հոգու թռիչքի: Ուզենք չուզենք, մեր եկեղեցիների բեմից, գործարանների բանուորական ակումբներից, գիտական ամպիոններից պարտաւորուած են սնուել եւ առաջնորդուել հրէական մտքի եւ հոգու ընթացքով: Եւ երբ այդ այդպէս է, պարտաւորուած ենք մէկ կողմ թողուլ նախապաշարումները եւ դիտել երկու երեսներն էլ, որի մի կողմը ապագային չերչին է, իսկ միւս կողմէ գաղափարական սիոնականը:

Սիոնականութեան բուն էութիւնը եւ ծառայութիւնը հրեայ ժողովուրդին մէջ պիտի որոնել, ինչպէս հայութեան մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեանը, ոչ թէ միայն նրա քաղաքական ձգտումների — Պաղեստինը Հրէաստան դարձնել — մէջ, այլ այն իրողութեան մէջ, որ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած 15 միլիոն հրէութեան մէջ արթնացնում է նրա ազգային ետը, պայմաններից եւ ճնշումներից խեղաթիւրուած նրա հոգին բարձրացնում է եւ «կեթո»ների ցեխի մէջ կորած բազմութիւններին տալիս է հոգի, ինչպէս Եհովան մի շնչով կաւից

Աղամին շինեց: Եթէ մարդու ստեղծման հրէական այս առասպելին կարելի է կասկածիլ, բայց կասկածելու չէ սիոնականութեան կատարած հրաշքին, երբ ուշի ուշով դիտես այն աշխատանքները, որոնք կատարուել են ի մասնաւորի Պաղեստինում:

Ասիկա հասկանալու համար անհրաժեշտ է տեսնել, թէ ինչ են կատարում սիոնականները Պաղեստինում. ասիկա շահեկան է մեզի համար եւս, ունենալով շատ ուսանելի կէտեր իր մէջ:

2. ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Պաղեստինը կը համարուէր տաճկական հողամաս, որ 1920ին Սեւերի դաշնագրով կը բաժանուի Թուրքիայից ու կը յայտարարուի անկախ պետութիւն, իսկ 1923ին Լոզանի դաշնագրով կը զրուի Անգլիոյ հովանու տակ, խոստանալով հրեաներին, 1917ի Պալֆուրի յայտարարութեան հիմունքներով, դիւրութիւններ իրանց պատմական երկրին տիրանալու:

Պաղեստինի տարածութիւնը 27.000 քառ. քիլոմետր է, մի քիչ նուազ Պորտրոյի Հայաստանի տարածութիւնից եւ աւելի նուազ իր մշակելի հողերով:

Ազգաբնակչութիւնը 1922ին 649 հազար էր, 1926ին՝ 810 հազար, այժմ 840 հազարից աւելի, որով մի քառ. քիլոմետրի վրայ 30ից աւելի բնակիչ կայ: Այսինքն՝ աւելի նոսր քան Պորտրոյի Հայաստանում, բայց աւելի խիտ Հայաստանից, եթէ ի նկատի առնուի երկրի մշակելի հողերի տարածութիւնը, որ այսօր 10 միլիոն տէօնիւմ կը հաշուուի: Չնայելով դրան՝ ազգաբնակչութիւնը աճած է 50 առ հարիւր, նախապատերազմեան թիւերը համեմատելով ներկայի հետ, եւ 15 առ հարիւր՝ 1922-1928ի վեց տարուան ընթացքում. ինչ որ չափազանց աճեցողութիւն է:

Ըստ ազգագրական համեմատութեան, նախքան պատերազմը, Թուրք տիրապետութեան ժամանակ Պաղեստինի մէջ

իային 45.000 հրեայ, նոյնքան քրիստոնեայ եւ մնացեալը իսլամներ՝ 400 հազարի չափ: Ուրեմն հրեաները կը կազմէին մօտ 1 առ հարիւրը բնակչութեան: 1922ին 83.790 հրեայ, այսինքն՝ ընդհանուր ազգաբնակչութեան 12,9 առ հարիւրը: 1928ին 160 հազար հրեայ, ընդհանուր ազգաբնակչութեան 19,80 առ հարիւրը: 1930ին կը հաշուեն 180 հազար հրեայ, որ 21 առ հարիւրէն աւելի տոկոս կը կազմէ:

Իսլամները նախքան պատերազմը 95 առ հարիւր էին: 1922ին թէեւ նրանց թիւը 400 հազարից բարձրացել է 492 հազարի, բայց տոկոսային տարբերութիւնը ընկել է 75 առ հարիւրի: Իսկ 1928ին, իսլամների թիւը լինելով 550 հազար, թէեւ թիւը բարձրացել է 150 հազարով պատերազմի առաջուտան թիւին հետ համեմատած, բայց տոկոսային յարաբերութիւնը ընկել է 64,6 առ հարիւրի՝ ի դիմաց 100 հազար քրիստոնեաների եւ ազանդաւորների եւ ի դիմաց յարաճուն բազմացող հրեաների, որոնց թիւը այդ թուականին հասած է 160 հազարի:

Այս թիւերը ցոյց կու տան, որ 15 տարուան մէջ հրեաները, ազգաբնակչութեան 1 առ հարիւր տոկոսից բարձրանալով 21 առ հարիւրի, նրանց թիւը բազմապատկուել է 4,5 անգամ. քրիստոնեաներինը եւ միւս ոչ-իսլամներինը, 1 առ հարիւրից բարձրանալով 12 առ հարիւրի, սրանց թիւը բազմապատկուել է 2,2 անգամ. իսկ իսլամներինը 97 առ հարիւրից իջնելով 64,6 առ հարիւրի, սրանց թիւը բազմապատկուել է 1,3 անգամ: Ի՞նչ կ'ասեն այս թիւերը: Սրանք անհերքելիօրէն կ'ապացուցանեն.

ա) Որ Պաղեստինի մէջ եղած բոլոր տարրերը անխտիր կ'աւելնան թիւով:

բ) Որ հրեաների ուժեղացումը անհամեմատ մեծ է քան միւս տարրերինը, բայց նրանց ուժեղացումը ի հաշիւ արար ժողովուրդի թիւի նուազման չէ եւ ոչ էլ նրա արտաքսման, այլ Պաղեստին երկրի անհամաչափ կերպով լեցուելուն բնական աճեցողութեան եւ ներգաղթի շնորհիւ:

գ) Եւ որովհետեւ բոլոր տարրերն են աւելացել, ուրեմն ժողովուրդի յաւելումը ի հաշիւ ներոյժ (intensif) մշակմանն է եւ տարրեր ժողովուրդների անհամաչափ աճումը ար-

դիւնք է նրանց անհամաչափ աշխատանք եւ եռանդ թափելուն :

Եթէ այս եզրակացութիւնները ճիշդ են, այն ատեն ոչ մի ժողովուրդ Պաղեստինում իրարուց դժգոհելու իրաւունք չունի . դժգոհելու իրաւունք ունի միայն Պաղեստինի կուսական հողը, որին գլխաւորապէս հրեայ ժողովուրդը հարկադրել է բեղմնաւորուել ու ասպարէզ տալ ինչպէս իրա 5 անգամ աւելանալուն, նոյնպէս միւս իսլամ եւ ոչ-իսլամ տարրերի աւելի նպաստաւոր պայմաններում ապրելուն, քանի որ նրանց աճուժը նպաստաւոր պայմաններ գոյութիւն ունենալու փաստը կը ցուցադրէ :

3. Ի՞ՆՉ Կ՛ՈՒՋԵՆ ՍԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Յայտնի է, որ հրեաները իրանց սիոնական կազմակերպութիւններով կը ձգտին Պաղեստինը դարձնել Հրէաստան եւ հոն վերականգնել իրանց պատմական իրաւունքներն ու գերիշխանութիւնը :

Շատերը օտարներից եւ գուցէ հրեաների ալ մեծամասնութիւնը անիրագործելի կը գտնեն ասիկա, այն սովորական պատճառաբանութեամբ, թէ հայրենիք ստեղծելու համար այդ երկրում գոնէ համեմատական մեծամասնութիւն պէտք է ունենայ հրէութիւնը, որ չունի: Որ եթէ համեմատական մեծամասնութիւն չունի, պէտք է ունենայ զինուորական, պետական ոյժ՝ մեծամասնութիւնը ոչնչացնելու կամ հեռացնելու, որպէսզի փոքրամասնութիւնը մեծամասնութիւն դառնայ, բայց այս դիւրութիւնները չունի հրէութիւնը եւ չ'ուզեր ունենալ: Եւ երրորդ, որ Պաղեստինը պէտք է լինէր դատարկ երկիր, որ չէ:

Չնայելով այս պայմանների ոչ մէկի չգոյութեան, սիոնականների հաւատը, կամքը եւ աշխատանքը բացած են նոր ուղիներ հրէական հայրենիքը վերագրաւելու: Սիոնականներու նշանաբանը չէ՝ Պաղեստինը ինձ տուէք եւ բոլորդ հեռացէք, այլ լուրջ Պաղեստինի դուռները ինչպէս բոլորի, նոյնպէս

հրեաների առաջ բաց թողէք: Նրանց նշանաբանը պէտք չէ պէնքի եւ ուժի միջոցով պարտադրել ոչ-հրեաներին, իրանց համար տեղ բանալ, այլ ունենալով իրանց ձեռքին հզօրացոյն պէնքը՝ աշխատասիրութիւնը եւ դիտութիւնը, նրանք ազատ մրցակցութեան ասպարէզ կը կարգան խելքի եւ ջանասիրութեան ասպարէզներում, վստահ որ պիտի յաղթեն եւ արդէն յաղթած են, քանի որ տասը տարուան մէջ 1 առ հարիւրից նրանց թիւը բարձրացել է 21 առ հարիւրի:

Եւ ինչո՞ւ չկարծել որ տասը տարի յետոյ էլ այս 21ը պիտի չլինի 51 առ հարիւր, որ անհրաժեշտ է մի երկրի իրաւականօրէն տիրանալու եւ նրա ազգազրական պատկերը փոխելու, ըստ իր ցանկութեան:

Սիոնականութեան աշխատանքի կերպերը

Այժմ տեսնենք, թէ որո՞նք են սիոնականութեան աշխատանքի այն կերպերը, որոնք փոխեցին Պաղեստինի ազգազրական համեմատութիւնը եւ կը սպառնան ի սպառ փոխելու նրա կերպարանքը:

Սիոնականները առաջադրած են հետեւեալ խնդիրները եւ լուծած են հետեւեալ կերպերով .

1) Պատմական Պաղեստինը Հրէաստան դարձնելու համար, անհրաժեշտ է Պաղեստինում ունենալ հրէական մեծամասնութիւն:

2) Որպէսզի Պաղեստինը հրէական լինի, բաւական չէ մարդկային թիւը, այլ պէտք է որ այդ թիւը ունենայ երկրի մէջ իրան համապատասխան հողային տարածութիւններ:

3) Ժողովրդեան թիւը եւ նրա ձեռք բերած հողային տարածութիւնները բաւական չեն . պէտք է վստահ, որ հողը արժէք ունենայ մարդու ձեռքում եւ մարդը ցանկայ ու կարողանայ մնալ իր հայրենիքում:

4) Անհրաժեշտ է ձեռք բերել քաղաքական իրաւունքներ ազատ գործելու համար:

Այս չորս պայմաններից, բացի վերջին կէտից՝ ՊալՖուրի խոստումից, հրեաները ոչինչ ունէին տասը տարի առաջ,

բայց սիոնականների յամառ աշխատանքների շնորհիւ այդ շորս պայմաններն էլ այսօր իրականութիւն դառնալու ընթացքի մէջ են :

Ահա թէ ինչպէս :

Պաղեստինում թիւ կապմելու խնդիրը

Հրեաները, թիւով 13-15 միլիոն, ցրուած են ի սփիւռս աշխարհի իրբեւ աշխարհաքաղաքացիներ : Այս պատկառելի թիւը կարելի՞ է նիւթ ծառայեցնել հայրենիքի վերականգնման ու վերաշինութեան համար . կարելի՞ է հրեաներու մի մասը գոնէ տեղափոխել Պաղեստին, զայն Հրէաստան դարձնելու մտօք :

Այս դժուարին հարցերին սիոնականները վճռականապէս պատասխանեցին այո, թէեւ հրեաներու մեծամասնութիւնը բացասական վերաբերմունք ցոյց տուաւ :

Երբ նկատի առնենք հրեայ ժողովուրդի ցրուածութիւնը, 2·000 տարիներէ աւելի հայրենիքէն հեռացած ըլլալը, անոր բարքերուն աղճատումը, երկրագործութենէ ուժանալը, երբայերէն լեզուն մոռացած եւ ամէն լեզու գործածած ըլլալը, եւ, վերջապէս այն՝ որ հրեայի երակների մէջ կը հոսի խափշիկի արիւնէն սկսեալ մինչեւ անգլիական արիւնը եւ Աբրահամի ու Յակոբի դտարիւնութիւնը ի սպառ կը բացակայի, եթէ այս բոլորը ի նկատի առնենք, իրօք որ սիոնականները ստանձնում էին մի խիստ դժուարին գործ, այնքան դժուարին, որքան խնձորենուց բուսարանի համար դժուար է տանձ հասցնելու արհեստը :

Սիոնականները ունէին միայն մէկ տուեալ այս տարասեր տարրերից մի ազգ կերտել կարենալու համար . հրէութիւնը պահած էր մոփսիսականութիւնը իր Թայմուտի ծիսակատարութիւններով : Ասոր ծայրէն բռնելով պէտք էր այժմ ընել ամէն ինչ, որ անհրաժեշտ է մի ժողովուրդ ազգ դարձնելու համար : Պէտք էր կրօնական համայնքներից կերտել ազգային համայնք :

Սիոնականների տասնեակ տարիների աշխատանքը ա-

պարզիւն չանցաւ : Եթէ դեռ եւս այսօր 15 միլիոննոց մովսիսականների մեծ մասը կը մնան իրբեւ կրօնական համայնք, բայց փոքր չէ թիւը այն հրեաների, որոնք այսօր ունին ազգային ոգի, փոքր չէ թիւը անոնց, որոնք այսօր բաղձանքն ունին ազգային օճախ ունենալու եւ այդ օճախը Պաղեստինը կը համարեն :

Ազգային միութեան եւ հայրենիքի ազատման համար սիոնականները իրենց հաւատացեալներից յառաջացուցած են կազմակերպութիւններ եւ ամբողջ աշխարհի հրէութիւնը պատած են այդ կազմակերպութեանց ցանցով :

Առաջին այս դժուարին բայը առնելուց յետոյ՝ սիոնականութիւնը սովորեցրեց իր համակիրներին զոհաբերութիւն յանուն իրանց որդեգրած դաղափարի, յանուն հրէութեան ազգային վերազարթումին եւ յանուն հրէութեան հայրենիքի՝ Պաղեստինի ազատագրման :

Զոհաբերութեան այս վարժեցումը եղած է քայլ առ քայլ, նախ իրբեւ ողորմութիւն՝ զանձարկղնեբու միջոցով, որոնք պարտադրում էին իւրաքանչիւր սիոնականի ունենալ իր տան մէջ եւ շարաթը մի անգամ մի քանի սենթ պցել մէջը : Այս կամուտը ողորմութիւնները զանձարկղների միջոցով ոչ միայն կաթիլ կաթիլ հաւաքուելով կը գոյացնէին պատկառելի դոմարներ, այլ միաժամանակ սիոնական գաղափարը խօսքից գործ կը դարձնէին : Զոհաբերողը աւելի ամուր կը կապուէր իր գաղափարներին եւ աւելի կը զոհաբերէր, այն սատիճան որ ողորմութիւն տալուց կ'անցնէր երկրորդ քայլին՝ ազգային տուրք, անդամամուծար տալու սկզբունքին : Յետոյ մի փոքրամասնութիւն պատրաստակամ դարձաւ հրաժարելու իր մայրենի ռուս, գերման եւ այլ լեզուներից եւ որդեգրելու երբայերէնը, շատեր հրաժարուեցին իրենց լեհ, ռուս, գերման եւ այլ հայրենիքներից, յիշեցին Աբրահամու հայրենիքը եւ ձգտեցին դէպի նրան :

Տասնեակ տարիների աշխատանքից յետոյ սիոնականները արդէն ունէին մի փոքրամասնութիւն, որ կը գերադասէր թողնել ամէն ինչ եւ գնալ Պաղեստին, թէկուզ այնտեղ իրան սպասէր աղքատութիւն եւ մահ : Ասիկա պէտք է համարել սիոնականութեան ամենամեծ յաջողութիւնը, քանի որ աշ-

խարհի 15 միլիոն մոլսիսականների մէջ սա գտած էր մի ճը-
ռիկ աղբիւր մարդկային պահեստի, որը կարող էր վտակ եւ
գետ դառնալ եւ դէպի Պաղեստին հոսիլ:

Սիոնականութեան նպատեցին նաեւ եւրոպական եւ ուռ-
սական պետութիւնների հակահրեայ հայաժանքները: Այն
արհամարհանքը, հալածանքը, ջարդը, զորս կը ստանային
հրեաները այս կամ այն պետութեան սահմաններում, մղեցին
պիտեմք իրենց աչքերը դարձնելու դէպի սիոնականութիւնը,
որի նշանաբանն էր ազգային ինքնապաշտպանութիւն եւ հայ-
րենիքի ազատութիւն: Եթէ այս հալածանքները կը վնասէին
հրեաների թիւին ու տեսութեան, բայց կ'ուժեղացնէին նրանց
որակը եւ սիոնականութիւնը:

Սիոնականները, առաջին դժուարութեան յաղթահարե-
լով, գիտցան որ թէեւ ունին բազմութիւն, բայց այդ բազ-
մութիւնը նման է աւազի, որ կարող է քամու հետ գնալ, ե-
թէ նրանից չպատրաստուի թրծուած աղիւս՝ Պաղեստինը
չէնցնելու: Հրեայ ժողովուրդը կամ մտաւորական է, կամ
արհեստաւոր, կամ վաճառական, կամ բանուոր: Պաղեստինի
համար սրանք արժէքաւոր չեն. անհրաժեշտ է գիւղացի լի-
նել, քանի որ Պաղեստինը երկրագործական աշխարհ է: Եւ
ահա սիոնականների համար սկսում է երկրորդ աշխատանքը.
պատրաստել իրա համակիրներից եւ Պաղեստին ցանկացող-
ներից իսկական հրեայ, գիւղացի հրեայ, Պաղեստինի համար
աշխատուոր:

Եւ ասոր համար սիոնականութիւնը բաց է անում լե-
հաստանում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում եւ այլուր
դպրոցներ, որտեղ կ'աւանդուին հրէական լեզուն, պատմու-
թիւնը, Պաղեստինի աշխարհագրութիւնը: Համալսարանա-
կանից սկսած մինչեւ չերչին կը սովորին հողագործութիւն,
մեղուարուծութիւն, այգեգործութիւն եւ այն բոլորը, որ
անհրաժեշտ են Պաղեստինի լեռներից հաց վաստակելու հա-
մար:

Եթէ խաչակիրները աղօթքներով, ծիսակատարութեամբ
եւ զինավարժութեամբ կը պատրաստուէին գնալ Պաղեստին՝
արժանանալու համար փառաց պսակին, ընդհակառակն սիո-
նականները կը վարժուէին բահով, գութանով աշխատանքի՝

գնալու Պաղեստին եւ մնալու այնտեղ: Այսպէսով սիոնական-
ները յաջողած էին գտնել մարդկային նիւթի աղբիւրը եւ մը-
դած էին զայն դէպի Պաղեստին՝ հայրենիք կերտելու:

Այս նիւթը պատրաստելուց յետոյ, սիոնականներին մը-
նում էր լուծել երկրորդ կարեւոր խնդիրը. գտնել Պաղեստին
գնալու պատրաստակամ բազմութեանց համար համաչափ հող
եւ աշխատանք:

4. ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հրեաների մէջ կային տարրեր պատրաստակամ Պաղես-
տին գնալու. բայց ո՞ւր գնային, երբ այնտեղ ոչ գործարան
կար, ոչ էլ ազատ հող՝ աշխատանքի համար: Պաղեստինի 40
հազար հրեաները հողատէր չէին. ինչպէս ամէնուրեք, այս-
տեղ ալ անոնք մանր առեւտրականներ ու չերչիներ էին: Բո-
լոր գիւղերը, բոլոր պիտանի ու անպէտք հողերը կը պատ-
կանէին արաբներու եւ այլոց, բացի հրեաներէն:

Արդ, սիոնականների առաջ կը ծառանար երկրագործա-
կան Պաղեստինում ներգաղթող հրեաներին հող գտնելու դըժ-
ուարին խոչընդոտը:

Պաղեստինը ունի պիտանի եւ անպէտք հող՝ ընդամէնը 22
միլիոն տէօնիւմ(2), որից մշակուած է 10 միլիոնը միայն:
Այս 10 միլիոնի 3 միլիոնը կը պատկանէին խոչոր կալուածա-
տէրերի, մնացեալ 7 միլիոնը միջակ եւ մանր հողատէրերի:
Մինչեւ 1900 թուականը հրեաները ունեցած են զերօ տէօնիւմ
հող. 1900-1914ին ունեցել են 5·000 տէօնիւմ միայն, իսկ 1923
թուականին արդէն հրեաների ձեռքին կը գտնուէր 1·120·000
տէօնիւմ. այժմ 1·300·000ից անցած պիտի լինի: Այսօր հըր-
եաների ձեռքին գտնուող հողերի տարածութիւնը հաւասար է
5 առ հարիւրի ամբողջ Պաղեստինի տարածութեան եւ 13 առ
հարիւրի Պաղեստինի մշակելի հողերի: Երբ նկատի ունե-
նանք, որ այս կարծ ժամանակամիջոցին նրանք գերոյից

(2) Մէկ տէօնիւմը հաւասար է մօտ հազար քառակուսի մետրի:

բարձրացել են այսօր ստացուածքի, սա պիտի համարել հը-
րաչք, քանի որ ոչ մի պետութեան աջակցութիւն չէ եղած.
այդ հողերը ամբողջ ձեռք են բերուած հրէական ոսկիրով՝ ե-
ռակի եւ քառակի սուղ գիններով: Հրէական այս հողերը գըն-
ւած են գլխաւորապէս հրեայ աշխատաւոր զանգուածի հա-
ւաքած խնայողութեան դումարներով:

Մենք տեսանք, որ հրեայ ազգաբնակչութեան թիւը 1 առ
հարիւրից բարձրացել է 21 առ հարիւրի, իսկ նրա ձեռքի հո-
ղերի տարածութիւնը կը կազմէ 5 տոկոս ամբողջ երկրի եւ
13 տոկոս մշակելի հողերի հետ համեմատած: Ուրեմն՝ այս
տուեակներէն կրնանք եզրակացնել, որ.

ա) Միոնականները ջանացել են իրանց ազգաբնակչու-
թեան համեմատութեամբ զուգահեռ կերպով ձեռք բերել ըս-
տացուածք, եւ

բ) Հրեայ ժողովուրդը դեռ եւս իր թիւին համապա-
տասխան հող չունի Պաղեստինում

Ի՞նչ են ձեռք բերուած տարածութեանց գնման եւ օգտա-
դործման միջոցները:

Հրէական 1.120.000 տէօնիւմ հողերից 430.000ը կը պատ-
կանի Պէլեան (Palestine Jewish Colonisation Association),
300.000ը Kuren Kayemeth Leisral կազմակերպութեան, 220
հազարը համայնքներին եւ մասնաւոր անհատներին, եւ 150
հազարը Ամերիկեան Սիոնին (American Zion Commonwealth)
եւ այլ հողային ընկերակցութեանց: Այսպէսով հրէական
հողերի սեփականատէրերը կարելի է բաժանել 4 ընկերակ-
ցութեանց:

Ումնի՞ց են գնած այս հողերը: Այս պարագան գիտնալ
կարելոր է բնորոշելու համար սիոնականների մարտավա-
րութիւնը եւ ցանկութիւնը՝ խուսափելու տնտեսական վե-
րիվայրումներ եւ ազգային հակամարտութիւն (antagonisme)
առաջ բերելէ:

Վերը ըսի, որ 3 միլիոն տէօնիւմ հող կը պատկանէր խո-
շոր կալուածատէրերի՝ 1 հողի 280 հազար տէօնիւմ, 10 հո-
գի 100 հազար տէօնիւմից աւելի ունեցող, 9 հողի 30-100
հազար տէօնիւմ ունեցող, 120 հողի 10 հազարից աւելի ու-
նեցող: Սիոնականների ջանքը կը կայանայ նախ եւ առաջ

այս խոշոր կալուածատէրերի հողերը գնելու մէջ եւ այժմեան
իրանց 1.200.000 տէօնիւմ հողերը այս կալուածատէրերէն
գնած են, միայն 280 հազար տէօնիւմ գնած են մէկ կալուա-
ծատէրէ՝ Սարսուփ անուն:

Այսպէսով անհիմն է այն կարծիքը, թէ արար ժողովուր-
դը հողագուրկ կը դառնայ ի հաշիւ հրէութեան: Հողագուրկ
դարձողներն են մի քանի անհատներ, ընդամէնը 24-26 հողի
կալուածատէրեր, որոնք ստացած են միլիոնաւոր սթերլին-
ներ: Փաստօրէն այժմ Պաղեստինում խոշոր կալուածատէրե-
րին կը փոխարինեն սիոնական յիշեայ չորս կազմակերպու-
թիւնները:

Բայց պէտք չէ կարծել, թէ այս չորս կազմակերպու-
թիւնները, փոխարինելով 24 արար խոշոր կալուածատէրե-
րին, իրանք էլ դարձած են կալուածատէրեր, չահագործող-
ներ: Ընդհակառակն, այս ստացուածքները դարձուցած են
փորձնական դաշտ՝ փոխելու համաշխարհային իրաւակարգը
սեփականութեան մասին եւ միջոց տալու հրեայ աշխատաւո-
րութեան ընդմիջտ օգտուելու հողից, առանց չահագործուե-
լու, ինչպէս նաեւ առանց հողի վերջնական տէրը դառնալու:
Այս տնտեսական նոր երեւոյթի մասին խօսքը տանք Շարլ
ժիտին, որ հեղինակութիւն կը համարուի հասարակագիտա-
կան եւ տնտեսական ասպարէզներում:

... «Հոռոմէական հողային իրաւունքը, որը հիմունքն է
ներկայ քաղաքակրթութեան, չի համարուի միակը եւ ճիշդը
չստերի համար. շատ տնտեսագէտներ եւ փիլիսոփաներ կը
մերժեն այդ իրաւունքը: Նրանք կը տեսնեն այդ օրէնքի մէջ
մենատիրութիւն (monopole — մենաշնորհ) բնական մի հա-
րըստութեան, որ պիտի պատկանէր բոլորին հաւասարապէս.
եւ կը մտածեն, որ եթէ անցեալում հողային սեփականատի-
րութիւնը արդարանալի էր եւ իր ծառայութիւնները բերել է,
բայց հետագայի համար դա չի կարող համարուել բնական:
Հին հոռոմէական օրէնքին jus quiritium պիտի յաջորդէ մի
նոր ռեժիմ:

«Այժմ սիոնականութիւնը մի հսկայ յաւակնութիւն ու-
նի, — հին հոռոմէական հողային սեփականատիրութեան փո-
խարէն ստեղծել մի նոր իրաւակարգ սեփականութեան: Նոր.

ո՛չ, որովհետեւ նրանց նախնիքները արդէն ունէին այդ նորը, տրուած Մովսէսից: Մինչոց, XX դուրս, 21րդ յօդուածը կ'ասէ. «Հողը չի կարող ծախուել իբրեւ սեփականութիւն, որովհետեւ նա իմն է» ասում է Աստուած: Այս կէտը իրաւացիօրէն կարող էր իբրեւ հիմք բացատրուել հողի ազգայնացման եւ սոցիալիզացման, ինչպէս ընդունում է սիոնիզմը...

«Սիոնականները (Keren Kayemath) Յիսուսի նման հողը չեն բաժանի ցեղերի եւ ընտանիքների միջեւ, այլ կը բաժանեն համայնքին՝ շահագործումը տալով իբրեւ սեփականութիւն 18 տարուան մինչեւ մովսիսական 49 տարուան ժամանակամիջոցը: Ուրեմն այսպէսով սիոնական թագաւորութեան մէջ չկայ, ինչպէս հոռմէական կամ Փրանսական իրաւակարգի մէջ, սեփականութիւն բացարձակ եւ մշտական իրաւունքով, այլ կայ կապալառութիւն, որ պիտի վճարէ եւ պիտի վերադարձնէ հողը ժամանակաշրջանը լրանալէն վերջ եւ վերանորոգէ իր իրաւունքը: Բայց սա աւելի է քան կապալառութիւնը (termage), որովհետեւ չի կարող դուրս հանուել հողից ժամանակաշրջանը լրանալուց առաջ, եթէ նա կը լրացնէ նշանակուած պայմանները: Բացի դրանից՝ նրանք իրաւունք ունին ծախելու, գրաւի տակ դնելու կամ փոխանցելու իրանց ժառանգական իրաւունքը այն սահմաններով, որ իրանց կը սլատկանի:

«Այս ուժիմը մեզ կը թուայ աւելի բարձր քան Փրանսական, անդլիական գաղութներում կիրարկուող վաճառեալ փոխանցման իրաւունքը, որով ամբողջ երկրագունդը անցնում է մասնաւոր մշտական սեփականութեան, փոխանակ համայնքին:

«Բարձր է կապալառուական ձեւից եւս, որովհետեւ կապալառուն, վճարելով իր ձեռք բերած իրաւունքին համար դրամ, նրա ձեռքը կը մնայ փոքր դրամագլուխ հողի մէջ դրնելու եւ արժեքնելու. եւ ինչո՞ւ պէտք է հողի իրաւունք ձեռք բերելը, երբ նա պիտի չկարողանայ լիակատար օգտագործել նրան:

«Արժէքաւոր է մանաւանդ Keren Kayemathի տեսակէտից իրականացնելու համար սիոնական ծրագիրը, որովհետեւ մի հրէական համայնք, ձեռք բերելով մի հողամաս, այդ հողա-

մասը ի վերջոյ պիտի մնայ սեփականութիւն ամբողջ հրեայ ազգին: Բացի դրանից Keren Kayemath իրան կը վերապահէ օդուտ այդ համայնական հողերից՝ համաձայն այդ շերտերի արժէքին, ժամանակի ընթացքում նրանց արժէքաւորման, ճանապարհների, ազգարնակչութեան, տնտեսութեան զարգացման: Եւ այն յարմարութիւնը, որ ժամանակամիջոցը (18 կամ 49 տարի) լրանալուց յետոյ կարող է բարձրացնել տուրքը, պիտի կարողանայ ապագայ կազմուող պետութեան միջոց տալ գոյութիւն ունենալու առանց այլ տուրքերի, ինչ որ է իտէալը բոյոր երկրագործական սոցիալիստներին: Եւ բացի դրանից սիոնական պետութիւնը պիտի խուսափի այն կործանումից, որ ունեցան Հոռմը եւ շատ պետութիւններ շնորհիւ մեծ կալուածատիրութեանց պորտաբուծութեան եւ հողի ու ժաթափութեան» (sterilisation):

Շարլ Ժիտի այս վկայութիւններից կը հասկացուի, որ սիոնական նոր օրէնքները ոչ միայն տեղական բնոյթ ունին. այլեւ այժմ Պաղեստինը մի փորձադաշտ է համաշխարհային հոռմէական սեփականատիրութեան հիմքերը խախտելու: Այս նոր իրաւակարգը, զոր մշակած է փրոֆ. Օփենհայմերը, ունի նաեւ գործնական նշանակութիւն երկրագործութեան զարգացման եւ հողի ազգայնացման տեսակէտից, որու մասին որոշումներ ու փորձեր կ'անեն ամէնուրեք բոլշեւիկներից ըսկրսած եւ դեռ չեն յանդած եղրակացութեանց:

Հողային մասնաւոր սեփականատիրութիւնը առաջ է բերում ի վերջոյ մանր հողատիրութիւն՝ ժառանգական օրէնքի բաժանման հետեւանօք, եւ կամ մեծ կալուածատիրութիւն՝ առեւտուրի եւ այլ միջոցով կեդրոնացնելու հետեւանօք: Ասաջինը այն անպատեհութիւնը ունի, որ ներկայ քաղաքակրթական մեքենական միջոցները անհնարին կը դառնայ օգտագործել փոշիացած մանր հողամասերի վրայ. իսկ երկրորդը կը ծնի կալուածատիրութեան մակարուծութիւնը: Այս երկու անպատեհութիւնները կը վերնան սիոնականների մեթոտով, քանի որ համայնքների հողաբաժանումը կը կատարուի այն սահմանով, որ չլինեն մեծ ու խիստ փոքր կալուածատիրութիւններ:

Ներկայ հողային սեփականատիրութեամբ հողը կարող է

ծախուել ամէնքին. ապա ուրեմն կարող է ժամանակի ընթացքում առեւտուրով անցնել մի այլ ժողովուրդի եւ նրա սեփականութիւնը դառնալ. մինչ սիոնական դրութեամբ (methode) հողը ընդմիջտ կը մնայ Իսրայէլի որդիների սեփականութիւնը:

Գիւղական աշխարհում հող չունեցողը կամ հող ունեցողը, որ չունի զայն մշակելու միջոցներն ու կարգ ու սարքը, դառնում է օրավարձով աշխատող, ծառայ, ինչ որ մի չարիք է: Ահա այս չարիքն էլ վերջացնում է սիոնականութիւնը: Նման չքաւորներին հաւաքում է Keren Kayemathը, նշանակում աշխատավարձ, մշակել տայիս մի հողամաս, ի վերջոյ հանում ծախար Եկամուտից, գուտ արդիւնքի 25 առ հարիւրի կէսը (12,5 առ հարիւր) պահում յօգուտ Keren Kayemathի, միւս կէսը (12,5 առ հարիւր) պահում խնդրոյ առարկայ հողամասի գարգացման համար եւ դուտ արդիւնքի մնացեալ 75 առ հարիւրը բաժանում հաւասարապէս աշխատաւորներին: Ասով՝ փաստօրէն սիոնական աշխարհում ծառայ եւ վճարօվի բանուոր չկայ:

Նման չքաւորները երբ խնայողութեամբ բաւական գումար ձեռք բերեն հողը մշակել կարողանալու համար, կը ստանան մի հողարածին 49 տարիով: Մշակութեան իրաւունքը ժառանգական եւ յաւիտենական է, բայց հողի սեփականութիւնը մնում է ազգին:

Երբ հող ստացաւ, նա կարող է իրրեւ անհատ աշխատիլ, ինչպէս ամէն տեղ ընդունուած է, կամ մտնել մի համայնքի մէջ եւ կապուիլ աշխատանքի համագործակցականների (cooperatif) — քոպուց) հետ:

Ահա ինչպէս կը ընտրուէ Ծարլ Ժիտը.

«Սիոնականները ունին երկու իրարու տարբեր համայնքներ. մին կոմունիստական հիմքով, ուր կալուածքը մշակուում է համայնքով, կին եւ մարդ միասին եւ աշխատանքի արդիւնքն էլ համայնքինն է անխտիր. միւսը անձնական հիմունքով, ուր ամէն ընտանիք կը ստանայ իր բաժին հողամասը, ինքը կ'աշխատի եւ եկամուտը իրանն է: Բայց այս անհատական աշխատողներն էլ մեծ կապ ունին համայնքին հետ, սրովհետեւ նրանք կապուած են բազմաթիւ համագործակցա-

կան ընկերակցութեանց, ինչպէս սպառողական, մեքենաների օգտագործման, ծախելու, զանազան արդիւնարբութիւն պատրաստելու, ինչպէս նարինջի, ծխախոտի, գինիի եւն»:

Եւ Ծարլ Ժիտը կը յարէ.

«Ոչ ոք չէր մտածի, որ հրեան կարող է լինել երկրագործ եւ համագործակցող (cooperateur). բայց այժմս կը տեսնենք, որ հրեաներն են, որ մտցնում են ամենամեծ բարեկարգութիւնը համագործակցութեան մէջ: Եթէ նրանք յաջողին մինչեւ վերջը, երկրագունդի 100 միլիոն համագործակցողները պիտի մնան անսահման երախտապարտ նրանց»:

Եւ Ծարլ Ժիտ կ'եզրակացնէ.

«Եթէ սիոնիզմը յաջողի իր նոր հողային իրաւատիրութեան մէջ, մի նոր տնտեսական ռեժիմ հիմնուած համագործակցականների վրայ, որտեղ վերջանում են շահագործումն ու վճարովի ծառայութիւնը, այստեղ ահա պիտի լինի աւելի մեծ ու աւելի կարեւոր մի հրաշք, խոստացուած Եղիա եւ Եղիսէ մարգարէներից, որոնք մարգարէացել են հին դարերից, թէ պիտի լինի մի նոր ընկերային կեանք հիմնուած արդարութեան վրայ: Եւ կ'աւելցնենք մենք եւս՝ մի նոր տնտեսական կեանք, ինչպէս ասուած է. «Սիոնից պիտի դուրս գայ օրէնքը»:

Ոչ միայն Ծարլ Ժիտի վկայութեամբ, այլ անձամբ Պաղեստինում շօշափելով Սիոնի նոր պատուիրանների կեանքի մէջ մտնելը, հարկ համարեցի ծանրանալ հողային խնդրի վրայ: Սա խիստ անհրաժեշտ է մեզ՝ հայերիս համար, որ դեռ կ'որոնենք հողային մի իրաւակարգ, որ կ'որոնենք հող եւ մենք էլ ունենք մեր Սիոնը՝ միացեալ Հայաստանը եւ 2 միլիոն հայութիւն տարագիր վիճակում ցրուած Սիբիրից ըսկըսեալ մինչեւ Հարաւային Ամերիկա:

Վերոյիշեալ վարքագծով սիոնականութիւնը ահա տասը տարուան ընթացքում Պաղեստինում ունի 180 հազար հրէութիւն եւ 1.300.000 տէօնիւմ հող: Սա իրականութիւն է:

Ովքե՞ր են այս հրաշքը գործողները եւ ի՞նչ միջոցներով եւ ուղիներով:

5. ՍԻՈՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՕՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

KEREN KAYEMATH LESRAEL

Ամենէն գործունեայ եւ հին կազմակերպութիւնը պիտի համարել Keren Kayemath Lesrael (K. K. L.): Սա 1901ին կը սկսի իր գործունէութիւնը եւ մինչեւ 1928 թուականը հետեւեալ արդիւնքները ձեռք կը բերէ.

— Հողային ասպարէզում ձեռք կը բերէ 285 հազար տէօնիւմ հող, ինչ որ ամբողջ հրէութեան հողերի 26 առ հարիւրը կը կազմէ, վճարելով 1.116.475 տոլար:

— Հրէական հողերի մէջ ճահճային մասերը կը չորցնէ 25 քիլոմէթր առու շինելով եւ ճահճների ջուրերը 190 սմ. խորութեամբ 42 աւազանների մէջ հաւաքելով. ջրամեքենաներով կ'ոռոզէ անջրդի վայրերը:

— Իր զնած հողերից 4.058 տէօնիւմ մի շերտ, որ պիտանի չէ մշակութեան, վերածած է Պալֆուր անունով անտառի. արդէն ունի այստեղ տնկած 900 հազար ծառ:

— Իր մշակելի հողերի վրայ 50ից աւելի գիւղական համայնքներ է ստեղծած, 8.000ից աւելի անձ տեղաւորած: Այս համայնքներից 26ը համագործակցական համայնքական հիմունքներով, միւսները անհատական համագործակցական հիմունքներով:

— Ունի 8 փորձնական գիւղատնտեսական դպրոցներ իր հողերի վրայ. մին աղջկանց, մին երեխաների, մին երիտասարդների եւ 5ը բանուորների համար:

— Ունի 2 փորձնական գիւղատնտեսական հիմնարկութիւններ:

— Թել Աւիւում շինած է 5 արուարձան իր հողի վրայ եւ իր դրամով:

— Իր հողի վրայ շինուած են հրէական համալսարանը (Երուսաղէմ), արհեստագիտական դպրոցը (Հայֆա), գիմնազիոնը (Երուսաղէմ եւ Թել Աւիւ), ռէալական դպրոցը Հայֆայի ու մի շարք սինակոկներ եւ այլ դպրոցներ:

— Իր զնած 285 հազար տէօնիւմ հողերից 144.828 տէօնիւմ հողի վրայ ստեղծած է 64 գիւղական համայնքներ, դպրոցներ, փորձնական ձեռնարկներ, որոնց վրայ կ'ապրին 9.000ից աւելի անձեր. մնացած հողերից 101.478 տէօնիւմը յարմարեցրած է մշակութեան եւ պատրաստ է ընդունելու նոր գաղթականներ՝ 8.000 անձ: 32.629 տէօնիւմ եւս պատրաստ է անտառարուծութեան համար, որ 6-7 միլիոն ծառ տնկելու վայր է:

Այս համառօտ տուեալները բաւարար են սպասուածներու, որ K.K.L. արդէն մի փոքր թագաւորութիւն է, որ ճահճները չորացնելով ոչնչացրել է մալարիան, ջուրերը խրնայելով եւ օգտագործելով արտափար է դարձնում անպատները, քարոտ լեռները անտառներ տնկելով ստեղծում է հարստութիւն եւ փոխում երկրի կլիման:

K.K.L.-ը շուտով կը դառնայ մի փոքր իշխանութիւն 20 հազար ժողովուրդով, 240 հազար տէօնիւմ անտառով, 8 միլիոն ծառերով: Բայց նա ամէն տարի աւելի կը մեծնայ, մի տասը տարուան մէջ իր հողերը միլիոն տէօնիւմից աւելի կը լինին, որի համապատասխան կ'ունենայ աղագրնակութիւն, արդիւնարեքութիւն եւայլն: Ասոր համոզուելու համար քննենք նրա մուտքն ու ելքը:

K.K.L.-ը 20 պետութեանց սահմաններում ճիւղեր ունի. իր 27 տարուան գործունէութեան ընթացքում իր մուտքը եղել է 2.612.000 տոլար: Այս մուտքի 80 առ հարիւրը անդամների կամաւոր տուրքերից է գոյացած, իսկ 20 առ հարիւրը հարուստների նուիրատուութիւնից: Այնպէս որ նրա տարեկան եկամուտը պատահականութիւնից չէ կախուած եւ վերջին տարիները զարգանալով տարեկան եկամուտը կը տարուերի 250-260 հազար տոլարի միջեւ, այնպէս որ K.K.L.-ի կազմակերպական եկամուտը տարեկան առնուազն 200 հազար տոլար պէտք է համարել, որի մեծ մասը կը գործածուի Պաղեստինի նուաճմանը եւ բարգաւաճմանը:

Ելքը 27 տարուան ընթացքում եղած է 1.656.352 տոլար, իսկ տարեկան ծախսը 100-160 հազար տոլարի մէջ է, որով իւրաքանչիւր տարի պահեստի գումար կը խնայուի եկամուտից: Ելքի 67 առ հարիւրը յատկացուել է հողերի

գնման, 4,7 առ հարիւրը՝ ճահիճների չորացման, 0,5 առ հարիւրը՝ ճանապարհների շինման, 0,4 առ հարիւրը՝ հողերի յարդարման, 8 առ հարիւրը՝ քաղաքի կալուածների գընման, 2,4 առ հարիւրը՝ բանուորների եւ գիւղացիների համար տների շինութեան, 0,9 առ հարիւրը՝ քաղաքներում տների շինման, 8,1 առ հարիւրը՝ անտառաշինութեան եւ մնացեալը խողովակների եւ այլ պարագանների գնման:

Այս ծախսերը ցոյց կու տան, թէ որքա՞ն ուղիղ կերպով **Կ.Կ.Լ.**ը կը ձգտի իր նպատակին՝ հողերի ընդարձակման, առանց իր միջոցները ցրելու այլ նպատակների վրայ:

Ներգաղթի հետ կապուած միւս ծախսերը անում է մի այլ կազմակերպութիւն, որ իր ելեւմտական կարողութեամբ աւելի ուժեղ է եւ կը կոչուի **KAREN HAVESOD**:

KAREN HAVESOD

Այս կազմակերպութիւնը կը սկսի իր գործունէութիւնը 1920ին. հիմքը կը դրուի նախ Լոնտոնում. 8 տարուան իր գործունէութեան ընթացքում մինչեւ 3.462.000 տոլար մուտք կ'ունենայ: Այս գումարը, ինչպէս **Կ.Կ.Լ.**-ի գումարները, չէ հաւաքուած հրեայ հարուստներից, որոնք նոյնքան ժխատ են ինչպէս մեր եւ այլ ազգերի հարուստները, այլ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած միջակ ու աղքատ հրեաներից: **Կ.Կ.Լ.**-ի տարեկան եկամուտը պիտի համարել 200.000 տոլար, որ կրնայ պակսիլ եթէ կարճակերպութեան անդամները պակսին եւ կ'աւելնայ, երբ անդամները աւելնան, քանի որ կը գոյանայ անդամավճարներից:

Այս եկամուտը չի ծախսուում **Կ.Կ.Լ.**-ի նման բացառապէս գիւղական պէտքերի եւ հողերի գնման վրայ: **Կ.Կ.Լ.**ը աւելի բազմակողմանի ծախսեր ունի, հետեւեալ կերպով: Իր ելքի 30 առ հարիւրը, 1.045.000, հողերի ընդարձակման վրայ եւ այն սկզբունքներով ինչ **Կ.Կ.Լ.**ը: **Կ.Կ.Լ.**ը օգնած է 104 հրէական գիւղերի:

Կ.Կ.Լ. չի բաւականացած միայն հողը գնելով: 340.000 ծախսած է արտասահմանում հրեայ գաղթականներին փորձնական երկրագործութիւն սորվեցնելով, նրանց ճանապարհ-

հաժախ տալով, անցադրի եւ այլ հոգերը հոգալով եւ Պաղեստին հասցնելով նրանց: Ներգաղթող 120 հազար հրեաներու խոշոր մասը **Կ.Կ.Լ.**ն է կազմակերպած:

Նա չէ անտեսած նաեւ քաղաքների աշխատանքն ու վերաշինութիւնը. շինած է մի ամբողջ նոր քաղաք՝ Թել-Աւիւ, որ իր գեղեցկութեամբ մաքրութեամբ եւ յարմարութեամբ ետ չի մնայ շուէյցարական Նէօշաթելից: Թել-Աւիւը այսօր ունի 40 հազար բնակիչ եւ ամբողջ Ասիոյ մէջ կարող է քաղաքակրթական տիպար նմոյշ համարուիլ: Նա ծախսած է այս քաղաքի համար 755 հազար: Այս ծախսը նպաստ չպիտի համարել, այլ՝ ձեռնարկների մէջ դրուած գումար: Այսպէս օրինակ՝ 55 հազարով բացած է **Banque Hypothecaire**ը, ուր առանց տոկոսի քաղաքացիները դրամ կը գտնեն. 147 հազար կանխավճար է բաց թողած 400 տուններ շինելու, որը նպաստաւոր պայմաններով ետ պիտի դանձէ տան տէրերից. 60.000 վարկ է բաց թողած հրեայ վաճառականներին եւ ճարտարուեստին. բացած է ձկնորսութեան, շոքոլաթի, հիւսուածեղէնի, կահ-կարասիի, ոտնամանի, տան շինութեան պիտոյքների գործարաններ, կրաղիւսի մի մեծ գործարան, 250 հազար դրամագլխով ձէթի գործարան, ապուխտի գործարան, մի մեծ ջրաղաց 100 հազար դրամագլխով, եւ այլն, եւ այլն:

Այս գործարանային աշխատանքները միջոց կու տան հրէութեան անտեսութեան զարգացման. եւ արդիւնաբերութիւնը ոչ միայն Պաղեստինի շուկան է բռնած, այլ այժմ նիւթեր կ'արտածեն Սուրիա, Անդրյորդանան եւ այլուր: Ներկայիս 100 հազար դրամ է ելեկտրականութեան մէջ, որով շուտով Յորդանանի ջուրերով Պաղեստինը պիտի լուսաւորուի:

Այս թիւերը ցոյց կու տան, որ **Կ.Կ.Լ.**ը իր գործունէութեան եղանակով շատ հեռու է մեր Բարեգործականի կամ Ամերիկեան Ռիլիֆի օգնութեան ձեւերից: Նա խուսափում է բարեգործութիւնից, որ առաջ է բերում ծուլութիւն եւ մակարոծութիւն (parasitisme). նա իր դրամով աշխատանք է ստեղծում իր դրամը ետ ստանալու մտօք եւ միաժամանակ աշխատող մարդ կը պատրաստէ, նրան միջոց տալով իր ջրը-

տինքով հարստանալու: Այս ասպարէզում աշխարհը օրինակ պիտի վերցնէ **Կ.Մ.ից**:

Կ.Մ.ի ծախսերի մէջ կը մտնէ 596 հազարի խոշոր գումար մը, որ ութ տարուան մէջ ծախսած է կրթութեան համար. ասով ջանացած է բազմալեզու հրեաները դարձնել իսկական հրեայ, նրանց սովորեցրած է եբրայերէն: Այսօր Պաղեստինում կը լսէք հրեայի բերնին մէջ միայն մի լեզու՝ եբրայերէն: Նա բացած է 111 մանկապարտէզ, 97 տարրական դպրոց, 8 միջնակարգ, 6 արհեստագիտական, ընդամէնը 222 դպրոց 17.000 աշակերտներով: Կայ նաեւ համալսարան, մատենադարան 200 հազար գիրքերով. համալսարանում կը դասուանդեն առաջնակարգ գիտուններ:

Կ.Մ. ծախսած է 208 հազարի գումար մը գիւղական համայնական դպրոցների, կրօնական դպրոցների, սինակոկների եւ հասակաւորների դաստիարակութեան համար: Մախսած է 254 հազար առողջապահութեան վրայ. ունի հիւանդանոցներ, ուր մինչեւ 1928 10.369 հիւանդներ են մտել եւ 120 հազար մարդ են բժշկուել: Կազմակերպած է ծննդաբերութեան, մանկանց ձրի բժշկութեան եւ համայնքի անդամների ու բանուորների համար առողջական կայաններ, ծախսը գանձելով ընդհանրութիւնից:

Այս բազմակողմանի աշխատանքները **Կ.Մ.ը** կատարած է մի շօշափելի գումարով, որ կաթիլ կաթիլ հաւաքուած է հրեայ հայրենասէրների կամաւոր տուրքերից: Բայց այս ելքերը բնաւ ծախս չպիտի համարել, այլ մի դրամագլուխ, որ շրջանառութեան մէջ է դրուած, որ ոչ թէ պիտի կորսուի, այլ իւրաքանչիւր տարի պիտի բազմապատկուի: **Կ.Մ.ը** օգնում է ամէնքին, տրուած դրամագլուխն էլ մնում է իր տեղը տոկոսով հանդերձ, բարիք բերելով եւ միջոց տալով սովորելու, առողջանալու, աշխատելու եւ հարստանալու: Ահա այս է որ մենք հայերս պիտի սովորենք:

PALLI SEON (P. S.)

Բացի **Կ.Կ.Լ.** եւ **Կ.Մ.** կազմակերպութիւններէն կը գործեն նաեւ հասարակական այլ հիմնարկութիւններ. արան-

ցից ամենից կարեւորն է Հրէական Ընկերվարական Կուսակցութիւնը (Paali Seon): Այս կուսակցութիւնը ընդհանուր ընկերվարական, գլխաւորապէս Բունդի եւ ուսական Սոցիալ Դեմոկրատներու հատուածը պիտի համարել, որ 1907ին բաժանուեց եւ Շթութկարտի համաժողովով, իբրեւ սոցիալ դեմոկրատ հրէական կուսակցութիւն, մտաւ Բ. Միջազգայնականի մէջ, որի անդամն է ցարդ:

— Պաղեստինի հրեայ ժողովուրդը առհասարակ բանուոր է եւ գիւղացի եւ այժմ ունի 30.000ից աւելի աշխատաւոր դաս: **P.S.**ը արանց կազմակերպման հողն է ստանձնած ընկերվարական ազգային ուղիով: Պաղեստինի աշխատաւորութեան 80 առ հարիւրը կազմակերպուած է, այսինքն՝ 23 հազարից աւելի, որի 56 առ հարիւրը կը հետեւին **P.S.**ին, որով այս կուսակցութեան արժէքը մեծ է թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ ընկերային տեսակէտից:

— **P.S.**ը կազմակերպած է ընկերվարական աշխատաւորներից, որոնք 80 առ հարիւր կը կազմեն, Union Sioniste Socialiste des ouvriers de Palestine, իսկ ոչ սոցիալիստներից, որոնք 20 առ հարիւրը կը կազմեն, Hapool Hazair:

P.S.ի հիմնական նպատակներն են.

1) Կազմակերպել բանուորութիւնը, ըստ իրենց արհեստների, արհեստակցականների (syndicat) մէջ եւ ղեկավարել նրանց քաղաքական, տնտեսական, մշակութային ընթացքը:

2) Ազգայնացնել հողն ու բնական հարստութիւնները եւ սեփականութիւնը դարձնել հրեայ ժողովուրդին:

3) Ունենալ ազգային դրամագլուխ հողի պարարտացման, ջրաբաշխութեան եւ վարկ բանալու զանազան ձեռնարկների:

4) Ներգաղթը կազմակերպել եւ նրանց համար աշխատանք ու հող գտնել:

5) Եբրայերէնն ու եբրայական մշակոյթը սովորեցնել: Այս հիմնական նպատակները հետապնդելով **P.S.**ը հասած է հետեւեալ արդիւնքներին.

— Նա կազմակերպած է մօտ 23 հազար աշխատաւորները չորս գլխաւոր արհեստակցականների մէջ. 1) գիւղական աշխատաւորներ՝ 8.000 հոգի. 2) ճարտարապետական շինու-

Թեան բանուորներ՝ 6.000. 3) Հաղորդակցութեան եւ թղթատարական՝ 400. 4) ծառայողներ՝ 1.000. մնացեալները՝ 6-7.000 տեղական արհեստակցականների մէջ, իւրաքանչիւր արհեստին առանձին արհեստակցական, թիւով 23 հատ:

Այս արհեստակցականները մեծ նշանակութիւն ունին հրեաների համար. նախ կազմակերպուած են պահում հրեայ աշխատաւորները. բոլոր հրէական ձեռնարկները իրանք են անում, որով հրէական դրամը մնում է հրեաների մօտ. երկրորդ՝ արար գիւղացիի աժան օրավարձի մրցման առաջին են առնում եւ աշխատավարձը բարձր պահում: Թէեւ դրանք աւելի թանկ եւ 8 ժամ օրական աշխատում են, բայց իրանց բանուորական որակը բարձր լինելով աւելի արդիւնք են տալիս:

Օրինակ՝ վերցնենք գիւղական բանուորների տուած արդիւնքը. մի տէօնիւմը կու տայ արարի արտում 50-70 ք. ցորեն, իսկ հրեայի արտում՝ 150-220 ք.: Մի արարի կովը կու տայ տարեկան 6-800 լիթր կաթ, մի հրեայի կովը՝ 2-3.000 լիթր: Հրէական համայնական գիւղերում անձ գլուխ օգուտ է եղել 152 (1927ին): Առհասարակ բոլոր գիւղական ձեռնարկները ինքնաբաւից աւելի օգուտ են տուած: Այսպէսով թէեւ արար գիւղացի բանուորը շատ հող ունի եւ քիչ վճարով կը բաւականանայ եւ հրեայ բանուորը քիչ հող ունի եւ շատ վճար ու մեծ ծախսերի կարիք ունի, բայց շնորհիւ նրան որ նա իր գործին կը մօտենայ իբրեւ արհեստ, իբրեւ գիտական մի գործ, նա ոչ միայն կը մրցի արար գիւղացու դէմ, այլ երկու-երեք անգամ աւելի օգուտ կը վաստակի:

— Նոյնը շինարարութեան արհեստակցականը (Solelbo-neh), որը վեց տարուան ընթացքում 1.455.000ի աշխատանք է կատարել 1481 շինութիւն վերջացնելով, 152 քմ. ճանապարհ, 75 քմ. երկաթուղի եւայլն, բանեցնելով 1.300 նուազագոյն եւ 3.000 առաւելագոյն թիւով բանուորներ: Այս աշխատանքների մեծագոյն մասը մասնաւոր մարդկանց եւ կառավարութեան հաշուին է եղած եւ միայն 25 առ հարիւրը սիոնական կազմակերպութեանց համար:

HAMASH BIR

P.S.-ը ուշադրութիւն է դարձուցած սպառողական համադրածակցականների բացմանը, խոսափելու համար չարաչառութիւնից եւ առեւտուրի օգուտը թողնելու իր անդամներին: Նա իր գործը սկսած է 1917ին եւ ունեցած է առաջին տարին միմիայն 640 տոլարի շրջանառութիւն, եւ իւրաքանչիւր տարի զարգանալով 1926ին ունեցած է 210 հազար տոլարի շրջանառութիւն: Այժմ 250 հազար տոլարից անց է նրա գործառնութիւնը. ունի արդէն երկու կեդրոնական խանութ, 13 ճիւղեր, 1 հացթուխարան, 1 խոհանոց, 2 բանջարի եւ 2 ճոթեղէնի խանութ: Տարեկան զուտ օգուտը միջին հաշուով 2.000 տոլար է:

Բանուորական դրամատուն. — Ունեցել է 30.000 հիմնադրամ. այժմ ունի 80.000 ոսկի, որի 50 առ հարիւրը կը պատկանի բանուորական արհեստակցականներին: Հինգ տարուան մէջ շրջանառութիւն է ունեցել 7.500.000 տոլար, միջին հաշուով զուտ արդիւնք տարեկան 4.000 տոլար: Փոխառութիւն է տուած 786.000 տոլար, որից 257.000 շինարարական արհեստակցականին, 194.000 քաղաքների արհեստակցականներին, 190.000 գիւղացիական արհեստակցականին, 146.000 զանազան արհեստակցականներին, հիւանդանոցի, սպառողականին, եւայլն:

Բանուորական օգնութիւն. — Բանուորական դրամատունը չկարողանալով երկար ժամանակամիջոցով օգնել բանուորներին, P.S.-ը կազմակերպած է օգնութեան գործը եւ ունեցած է տասը տարուան մէջ 100 հազար տոլար մուտք եւ 107 հազար տոլար ելք:

Հիւանդ բանուորների համար գանձարկ. — P.S.-ը կազմակերպած է հիւանդ բանուորներու համար սնտուկ՝ բանուորների եկամուտի 2-3 առ հարիւրից, որով ապահոված է նրանց ճրի բժշկութիւն: 1927ին ծախսը եղած է 50 հազար տոլար, իսկ տուրք տուողների թիւը՝ 15 հազար: Մրանց եկամուտով բացած է բուժարան, կեդրոնական հիւանդանոց, մէկ կեդրոնական դեղարան, 3 գլխաւոր եւ 49 երկրորդական բժշկարան, 3 լրիւ եւ մի քանի փոքր դեղարան: 280 հազար

հիւանդ յաճախած են 3 գլխաւոր բժշկարաններուն միայն, աւելի՛ միւս տեղական բժշկարաններում:

— Արդիւնաբերական համագործակցականը վերջերս ըսկրած է կեանք առնել. շնորհիւ P.S.-ի արդէն գոյութիւն ունին 52 նման համագործակցականներ 565 անդամով՝ մետադագործութեան, կահ-կարասիի, տպարանի, դերձակութեան, օճառի, հացագործութեան, սափրիչի եւայլն: Այս համագործակցականների գուտ օգուտի 50 առ հարիւրը կը մնայ գործի լայնացման, 10 առ հարիւրը G.G.T. ընկերակցութեան եւ 40 առ հարիւրը կը բաժանուի համագործակցականների վրայ:

— P.S.-ը ունի կազմակերպած շատ դպրոցներ ինչպէս հասակաւորների, նոյնպէս մանուկների եւ երիտասարդների համար, նպատակ դնելով նրանց բոլորին պարտադրել եբրայերէնը եւ հասցնել կրթական բարձր աստիճանի: Ունի դրա համար դրողարաններ, դպրոցներ, մանկապարտէզներ, թերթեր, մարմնակրթական միութիւններ, սկաւաւտներ եւն.:

Մի կողմ եմ թողնում միւս ընկերութիւնների, անհատական ձեռնարկների արդիւնքը. այսքանն էլ բաւական է ցոյց տալու այն ժրաջան, յամառ եւ կազմակերպուած աշխատանքների բնոյթը, որոնք զարմանք եւ նախանձ կ'արթնցնեն մարդու մէջ: Երեւի համատարած հակահրէական զգայմունքը մասամբ կը բխի այսպիսի զարմանքից եւ նախանձից: Բայց նրանք, որոնք նշանաբան ունին կեանքի ոչ թէ ծուլութիւնը, այլ աշխատանքի ազատութիւնը, ոչ թէ մեռելութիւնը, այլ անհատական ու խմբական ձեռներէցութիւնը, որոնք կը հանդուրժեն ամէն մէկի ազատութեանը իր տան մէջ, կամայ ակամայ պիտի յարգեն հրեաները եւ օրինակ վերցնեն նրանցից: Թող բարի նախանձը շարժի մեր մէջը:

**

Վերջացնելէ առաջ Պաղեստինէն ստացած այս տպաւորութիւնները, անշուշտ հարց պիտի ծագի ինչպէս իմ, նաեւ ձեր մէջ, թէ արդեօ՞ք արարական Պաղեստինը կարող է ի

վերջոյ հրէացած դառնալ եւ Դաւիթի ու Սողոմոնի իշխանութիւնը վերահաստատուիլ(3): Սրա պատասխանը երկու է, մին քաղաքական հնարաւորութիւնը, միւսը Ֆիզիքական հնարաւորութիւնը:

Ինչ կը վերաբերի քաղաքական հնարաւորութեան, կարծեմ ոչ ես եւ ոչ ոք ոչինչ վճռական չի կարող ասել զէթ երկար տարիների համար: Դա կախուած է արարական խըմորումներից, որոնց հետեւանքները թաղուած են մութ ապագայի մէջ. դա կախուած է Բրիտանական կայսրութեան վերաբերմունքից, որ մութ է եւ յարափոփոխ. դա կախուած է հետագայ միջազգային փոխյարաբերութիւններից, զորս գուշակելը ապարդիւն է: Այս մասին ինչ էլ ասենք, օշի մէջն է, փաստ չկայ մէջտեղը: Եւ դա էլ չէ հականը:

Էականը Ֆիզիքական հնարաւորութիւնն է, որի գործադրումից յետոյ է, որ ապագայ քաղաքական հնարաւորութիւնները պիտի դասաւորուին, եթէ արկածներ չլինին: Իսկ ով կը մտածէ արկածի մասին, նա արդէն վաղօրօք դատապարտուած է մահուան: Սիոնականները կանգնած են Ֆիզիքական հնարաւորութեան գետնի վրայ եւ կը գտնեն, որ Պաղեստինը պէտք է հրէանայ առանց միւս օտար ժողովուրդների իրաւունքը ոտնահարելու:

Սիոնականները կը հաշուեն, որ Պաղեստինը հրէացրնելու համար նախ անհրաժեշտ է աշխատանքի համար ձեռք բերել հող: Հրէական հողերը, լինելով 1.300.000 տէօնիւմ, առաւուսելն կը բաւեն 200-250 հազար ազգաբնակչութեան: Ասիկա բաւական չէ ոչ ներգաղթողների թիւին եւ ոչ

(3) Թուրէն 1937ի իր «Սեմական ժողովուրդները» ուսումնասիրութեան մէջ Պաղեստինի հարցին առընչութեամբ յստակ տեսակէտ կը պարզէ եւ կ'իզուարակացնէ. — «Հրեայ-արաբ ներկայ վեցի ցար տարբեր բնոյթ ունի: Ան հիւժախտ մը դառնալու վրայ է, որ կը սպառնայ վաղ թէ ուշ երկու կողմերն ալ գերեզման տանիլ: Այդ գերեզմանէն խուսափելու միջոցը ոչ երկուքեան եւ ոչ արաբութեան ներկայ նշանաբանները կարող են ըլլալ: Այդ փրկութիւնը կ'ըլլար, եթէ մօրէն արաբն ու հրեան միաձայնի եւ միաձայնի սեմականութեան յարկին տակ՝ փոխադարձ աջակցութեամբ կառուցանելու համար այն տունը, զոր հիմնած է Աբրահամը» (տեսնել այս հատորին 282րդ էջը):

էլ հրէական բնոյթ տալու Պաղեստինին. ուստի կ'որոնեն եւ ահա թէ ո՛րտեղ կը գտնեն հողային տարածութիւններ:

1) Երիզովի, Եաֆայի, Կազայի եւ Հիրոնի մօտ կան անբնակ 182·997 տէօնիւմ:

2) Թուրքերի կողմից լքուած չիֆթլիկներ, որ անցած են Պաղեստինի իշխանութեան եւ ցայսօր կը մնան անմշակ, 742 հազար տէօնիւմ:

3) Կառավարութեան տրամադրութեան տակ կան պատահաբար հողեր՝ 6·500·000 տէօնիւմ:

4) Մեծ կալուածատէրեր, որոնք չնչին մասը կը մշակեն, 2·500·000 տէօնիւմ:

Ընդամէնը 8·924·997 տէօնիւմ հող:

Այս տարածութեանց եթէ մէկ միլիոնը թողնուի որպէս արօտատեղի եւ 1·500·000ը անհնարին լինի մշակել ու ոռոգել, մնացեալ 6·500·000 հողերը մշակելի են:

Արդ, եթէ այս սատանայի բաժին մնացած հողերը, որոնց անապատի քամիները միայն կ'այցելեն, եթէ իյնան հրեաներու ձեռքը, եթէ հրէական կազմակերպութիւնները հոն դրամ մտցնեն, եթէ հրէական բազուկները գան եւ աշխատին, ապա եթէ 1·300·000 տէօնիւմը այժմ կը կերակրէ մօտ 200 հազար մարդ, արդ այդ հողերը բաւական են առնուազն մէկ միլիոն մարդ ներս առնելու, որով թէ՛ Պաղեստինի կերպարանքը հրէական կը դառնայ, թէ՛ ձեռք տուած չեն լինի տեղացի այլ ժողովուրդների շահերին եւ թէ՛ մէկից մէկ ու կէս միլիոն հրեաներ ազատուած կը լինին թշուառ, թափառական լինելուց: Այս է սիոնականութեան իտէալը: Եւ պիտի իրագործեն նրանք անպայման, եթէ մարդկային հոգիների մէջ նոր երկրաշարժներ չլինին: Թող նրանք հասնեն իրանց Սիոնին: Մենք էլ մտածելու ենք, օրինակ առնելով նրանցից, մե՛ր Սիոնի մասին:

Մինչեւ 1929 թուականը հրէական հոսանքների մէջ կար հակադրութիւն. նրանց կազմակերպութիւնները յաճախ իրար կը խաչաձեւէին, կը չէզոքացնէին, եւ վարակուած էին ներքին պայքարի այն ախտերով, ինչպէս մենք եւ շատեր: Բայց 1929ի Ցիւրիխի ընդհանուր ժողովում, որին համեմատական չափով մասնակցեցին բոլոր կազմակերպութիւնները,

չէզոքները, սիոնական եւ ոչ-սիոնական հոսանքները եւ ուր ներկայ էին համաշխարհային դէմքեր՝ ինչպէս Այնշթայն եւ այլն, կազմակերպուեց հրէական ազգի միութիւնը, որ ընտրեց Ազգային Պորտուգալ, վարչական կոմիտէ եւ գործադիր մարմին, որ կը զբաղի հայրենիքի ազատման եւ ազգային միացման գործով, Ուայզմանի նախագահութեան տակ:

Ո՛րք էր թէ նման մի վարչութիւն էլ համախմբէր մեր տարածերժ ուժերը եւ առաջնորդէր մեզ դէպի մեր Սիոնը, մեր հայրենիքը:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Առաջին մաս

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԻՋ-ՑԱՄԱՔԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

Դեպի Արեւելք նախաբան	13
Արեւելքի եւ Արեւմուտքի պատմական ուղիները	19
Հին աշխարհի սիպերիական համբան	20
Մոնկոլ-պոլսական հանապարհը	22
Լոնտոն-Սուէզ-Հնդկաստան- Ծայրագոյն Արեւելք հանապարհը	27
Կայսերապաշտական մրցակցութիւններ Ասիոյ համբաններուն վրայ	31
Գերմանիոյ հակատագրական սխալը	39
Զուգակշիռ Պոլսոյ եւ Լոնտոն-Մոսկուա հանապարհներու միջեւ	41
Մրցակցութիւն Պոլսոյ հանապարհներուն համար Պատմական բեկնածուներ	44
Աշխարհակալական մրցակցութիւններ	49
Տնտեսական-հաղորդակցական շահագրգռութիւններ	54

Հայաստան եւ Փոփր Ասիոյ անապարհները	55
Փոփր Ասիոյ ամբարներու խտացման վայրերը	
Էրզրում եւ Ալեքսանդրէք	58
Հայաստանի աշխարհագրական բնաւորութիւնը	59
Էրզրում՝ միջնաբերդ Հայաստանի	63
Էրզրումի միջազգային ուղիները	67
Քաղաքական եւ զինուորական բախումներ	73

Միջազգային իրադարձութիւններ հայկական հարցին շուրջ (1800-1946)	
Առաջին արար	78
Երկրորդ արար	80
Յրրորդ արար	83
Չորրորդ արար	84
Հինգերորդ արար	86
Վեցերորդ արար	87
Եօթներորդ արար	89
Ութերորդ արար	96
Իններորդ արար	103
Տասներորդ արար	106

Ասիոյ երեք անապարհներու քաղաքական կացութիւնը 1945է յետոյ	110
Մեծն Բրիտանիա	110
Խորհրդային Միութիւն	116
Միացեալ Նահանգներ	123

Հայաստան, հայութիւն եւ անոնց քաղաքական ուղղութիւնները	127
Հայաստանի աշխարհագրական ազդեցութիւնը իր բնակչութեան վրայ	127
Կլիման	129
Հայաստանի ամբողջականութիւնը	132

Միացեալ Հայաստանը եւ հայ հոսանքները	141
Ա.- Արտասահմանեան ազգային հոսանք	141
Բ.- Արտահայաստանեան միջազգային հոսանք կամ ձախեր	143
Գ.- Հայութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը	145

Հայաստան եւ իր հարեւանները	147
Հայաստանի կննիոր եւ լուծման եղանակները	151

Թուրքիա եւ իր քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերու ուղղութիւնը	156
	161

Քաղաքական արեւելումներու ազդեցութիւնը՝ փոքրամասնութեանց համար	162
Թրքական արեւելում	162
Լազերը	163
Քիւրտերը	163
Հայերը	164

Ռուսական արեւելում	165
Առաջին կացութիւն	166
Երկրորդ կացութիւն	168

Անգլիական արեւելում	185
Ամերիկեան արեւելում	197

Իրան՝ բանալի Հայաստանի եւ Ասիոյ ամբարներու	205
---	-----

Խաղաղութեան ելքը — եզրակացութիւն	215
----------------------------------	-----

Ցանկ Բիւզանդական հայ կայսրերու	218
--------------------------------	-----

Գլխաւոր աղբիւրներ	220
-------------------	-----

Երկրորդ մաս

**Մ. ԱՐԵԻԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ
ԵՒ ԵՐԿԻՐՆԵՐ**

Սեմական ժողովուրդներ	223
1. Սեմականութիւնը	223
2. Արաբականութեան նուանումները	231
3. Եմէն	234
4. Իրաք	237
5. Հարաւային Արաբիան	240
6. Միջերկրականեան Արաբիան	242
ա) Արեւելեան միջերկրականեան երկիրները	243
Ա. Անդրյորդանան	243
Բ. Սուրիա	245
Գ. Լիբանան	252
Դ. Պաղեստին	256
բ) Ափրիկեան միջերկրական երկիրներ Ափրիկեան սեմականութիւնը	262
Արաբական աշխարհի մէջ	267
1. Նախամուտ	267
2. Արաբիա	272
3. Կրօնը	277
4. Ուստապականութիւնը	279
5. Արաբականութիւնը	289
6. Իրաք	290
7. Անդրյորդանան	303
8. Պաղեստին	304
9. Սուրիան եւ Արաբները	307

Սիռնական աշխարհի մէջ	331
1. Դէպի Պաղեստին	331
2. Պաղեստինի տարածութիւնը եւ ազգաբնակչութիւնը	336
3. Ի՞նչ կ'ուզեն սիռնականները — Սիռնականութեան աշխատանքի կերպերը	338
— Պաղեստինում թիւ կազմելու խնդիրը	339
4. Հոդային խնդիրը	340
5. Սիռնականութեան գործօն կազմակերպութիւններ	343
— Keren Kayemath Lesrael	350
— Karen Havesod	350
— Palli Seon (P. S.)	352
— Hamash Bir	354
	357

Գին.— Լաթակազմ՝ 35 Լ. ռ.

Թղթակազմ՝ 20 Լ. ռ.

Հրատարակութեան պատրաստեց
ԵՐՈՒԱՆԴ ՄՈՆՈՅԱՐԵԱՆ

Կեդրոնատեղի

LIBRAIRIE HAMASKAINE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — Liban

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԷԹԻԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէք	610
Տպագրանակ	3000
Պրակ	23
Աւարտում	30-1-1984

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԻԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Printed in Lebanon

by Hamaskaine W. Sethian Press